ИВАНКИ НИКОЛАЈЕВИЋ
У ЗНАК ПОШТОВАЊА И СЕЋАЊА

ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА XXIX—XXX

UDC 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXIX—XXX

BEOGRAD
1991

УДК 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXIX—XXX

Уредник
БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ
Директор Византолошког института

БЕОГРАД
1991

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичког фонда за науку Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 939.87 (093.32) "06/09"

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ДАЛМАЦИЈА У СПИСУ DE ADMINISTRANDO IMPERIO — ВРЕЛА И ПУТЕВИ САЗНАЊА

Одабирајући у наслову наведену тему, био сам свестан тешкоћа на које ћу у њеној обради наићи, свестан свих странпутица стазе која води ка добијању извесних истраживачких резултата. Јер, смео је подухват понирати у врела и сазнања којима су располагали писци тако разуђеног и по структури разноврсног дела какав је спис De administrando imperio цара Константина VII Порфирогенита. Стога су за ову прилику и моји истраживачки циљеви сасвим скромни: желео бих да осветлим начин којим су цар писац и његови сарадници прикупљали материјал и знања о Далмацији позноримског и византијског времена до средине X столећа, када је спис DAI написан. Оцену врела и сазнања на основу којих је цар писао о збивањима из најстарије историје Хрвата, Срба и других јужнословенских племена оставићу за неку другу прилику.

О Далмацији позноримског и византијског времена говоре два поглавља списа DAI: 29. и 30, од којих прво има наслов „О Далмацији и народима насељеним у њој",[1] а друго „Излагање о провинцији Далмацији".[2] Деловима тих поглавља биће окренута наша пажња, али ради јасније слике о њима ваља подсетити на њихово место у спису DAI који је, како рекох, веома разноврстан по карактеру донетих података.

Пре свега је важно напоменути да је коначну редакцију списа свакако учинио сам Константин Порфирогенит, што се јасно види из белешке на почетку рукописа „Константин у Христу верни цар Ромеја

---

[1] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, greek text edited by *Gy. Moravcsik*, english translation by *R.J.H. Jenkins*, Washington 1967, c. 29, 1. 1—2 (даље цитирано као DAI). Питање наслова појединих поглавља остало је отворено после суда угледног енглеског византолога Џ. Бјурија који је веровао да спис DAI није био подељен на поглавља, већ да су њихови наслови у ствари белешке на маргинама рукописа, настале ради лакшег сналажења у сложеном тексту. Cf. *J.B. Bury*, The Treatise De administrando imperio, Byz. Zeitschrift 15 (1906) 520—522. Исту тезу прихвата *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker I, Berlin 1958, 363.

[2] DAI c. 30, 1. 1. Иако је овде за Далмацију употребљена реч тема (θέμα), очигледно је да је не треба разумети у техничком смислу, већ као општи назив за провинцију, област. То јасно показује 43. поглавље о Печенезима, где се каже да се читава њихова земља дели на осам области θέματα. Cf. DAI c. 43, 1. 15—25.

сину Роману од Бога окруњеном и порфирородном цару“[3]. (Увод на почетку дела, који је такође сачинио сам Константин Порфирогенит, даје јасан план о подели материјала у спису. Цар каже сину да ће му најпре изложити који народ може да користи или нашкоди Ромејима и како он може од другог народа бити побеђен и потчињен; затим ће причати о неверној и лакомој ћуди разних народа и о даровима које они непрестано траже; онда ће уследити излагање о разликама међу народима, њиховом пореклу, обичајима и начину живота, природи и клими земље коју настањују, њеном географском положају и величини, а и о оном што се у разна времена збивало између Ромеја и разних народа; после тога изложиће шта је временом промењено у нашој држави, а и у читавом царству Ромеја.)[4]

Полазећи од начела поделе материјала у спису DAI, модерни историчари су покушавали да провере у којој мери су она и спроведена у његовој композицији. Тако се у први део царевог трактата убрајају поглавља 1—13 која описују Печенеге, Хазаре, Русе, Бугаре и Угре (Турке), а и саветују како се у дипломатији ти народи могу користити једни против других у одбрани и заштити интереса царства Ромеја. Други део 13. поглавља говори о прекомерним захтевима које суседни народи често исказују према царству, тражећи дарове у царским одеждама и крунама, грчку ватру и руке царских принцеза. Дају се савети како те захтеве треба решавати, јер царство Ромеја може имати равноправне односе само са државом Франака.[5] Затим следи најобимнији део списа DAI (поглавља 14—42) који се у правом смислу речи може назвати Списом о народима (Περὶ ἐθνῶν), јер говори о Арабљанима, Шпанији, Италији, Далмацији, Хрватима, Србима и другим јужнословенским племенима, као и о Угрима и Хазарима, а завршава се легендарном причом о моравском владару Светоплоку и описом пространства између Дунава и Кавказа.[6] Затим следе поглавља 43—48 која говоре о Јерменима, Ивирцима,

---

3 DAI P, 1. 44. Cf. *Moravcsik* I, 361, 365; *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 363; К. Багрянородный, Об управлении империей, текст, перевод, комментарий под редакцией *Г. Г. Литаврина и А.П. Новосельцева*, Москва 1989, 24, 26 (даље наведено као *Литаврин — Новосельцев*). Ти истакнути зналци царевог списа с правом констатују да је тада млади Роман II био крунисани цар (постао је очев савладар 6. априла 945.), па верују да је спис DAI свечано предат младом василевсу средином 952. године на његов 14-ти рођендан. *Hunger* I, 363, наглашава да од цара срочен увод, као и многа његова обраћања сину Роману II, показују да је редакцију списа DAI учинио сам Константин Порфирогенит, али констатује да тај посао није доследно спроведен, иако је потрајао неколико година. Зато у делу постоје многе противуречности и понављања, а стереотипне свезе ἰστέον, ὅτι или ὅτι указују на различите изворе.

4 DAI P, 1. 14—24. Те цареве исказе резимирају: *Bury*, Treatise 519; *Moravcsik* I, 362; *Литаврин — Новосельцев* 24.

5 *Bury*, Treatise 520; *Moravcsik* I, 362; *Hunger* I, 363; *Литаврин — Новосельцев* 27 сл. који говоре о политичким идејама исказаним у спису DAI.

6 *Moravcsik* I, 363; *Hunger* I, 362 sq.; *Литаврин — Новосельцев* 24 сл. У коментару за спис DAI се наглашава да су та поглавља састављена по одређеној шеми: често почињу легендарним или полулегендарним описом неког догађаја којим је дотична област доспела у садашње стање. За поглавља од 29. до 36. то су аварско освајање Далмације, као и насељавање Хрвата и Срба. Нагласак у овим поглављима је на прошлости и у већини случајева се прича оно што су сами житељи о томе говорили. Cf. Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio II, Commentary, ed. by *R.J.H. Jenkins* etc., London 1962, 3 (даље наведено као Commentary). Међутим, погрешна је

као и о историји Кипра у VII веку. Последњи делови списа DAI (поглавља 49—53) причају о Словенима на Пелопонезу, о Херсону и о царским дромонима.[7] Недавно је Г. Литаврин изнео тумачење да се спис DAI дели на две целине: прву која се тиче спољне политике и говори о суседним народима, као и о томе како они могу бити корисни или штетни за државу Ромеја; друга говори о унутрашњим променама у царству, односно о новинама које су се током времена појављивале и мењале његов лик. У спису DAI потпуно је разматрана само прва тема, док је друга делимично заступљена.[8]

Дакле поглавља 29. и 30. посвећена Далмацији налазе се у оном делу списа DAI који чини његово језгро и који се с правом може назвати делом о народима (Περὶ ἐθνῶν). Још је Џ. Бјури сматрао да ни 29. поглавље није сасвим јединствено по свом саставу, јер прича о градовима Далмације стриктно не спада у део о народима, али се овде нашла због веза тих градова са суседним придошлим Словенима у залеђу. Цару није било тешко да од стратега Далмације и потчињених му чиновника добије топографске податке о приморским градовима.[9] Осим тога, у текст 29. поглавља унета је прича о арабљанском вођи Солдану, његовим авантурама са житељима Капуе и Беневента, али она неће бити предмет нашег разматрања, јер се у правом смислу речи не тичу Далмације.

Први део 29. поглавља о Далмацији и народима насељеним у њој почиње свезом ὅτι, карактеристичном за нека поглавља списа DAI, која сведочи да се ради о белешци преузетој из одређеног извора. Овде се најпре прича о повезаности цара Диоклецијана са Далмацијом коју је он населио становницима из Рима, због чега се они називају Романи, а то име носе и до времена настанка царевог дела. Цар Диоклецијан је подигао град Сплит и у њему палату (παλάτια), остаци чије лепоте стоје и до данас, иако их је време знатно оштетило. Исти цар Диоклецијан подигао је и град Диоклеју (Дукљу), који сада држе Дукљани, тако названи јер ту земљу настањују.[10] Затим се прелази на причу о освајању Салоне од стране Словена, односно Авара, чији је садржај довољно познат, па га овде не бих желео да репродукујем. После окончања те

констатација да та поглавља, осим интерполисаног 30, не описују догађаје даље од владе цара Лава VI (886—912). У поглављу 31. о Хрватима има података о владарима који су свакако живели после цара Лава VI, највероватније чак средином X века. Cf. DAI c. 31, 1. 75—78. Ваља подсетити да 32. поглавље, које говори о историји Срба, доноси низ података о догађајима после смрти цара Лава VI. Cf. DAI c. 32, 1. 74—145; *Љ. Максимовић*, Структура 32. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 21 (1982) 24—32.

[7] *Bury*, Treatise 520; *Moravcsik*, I, 363; *Hunger* I, 363. Пошто се тај део списа бави унутрашњим променама у византијској држави, *Moravcsik* I, 363, сматрао је да је он допуна за царев спис о темама (De thematibus).

[8] *Литаврин — Новосельцев* 24.

[9] *Bury*, Treatise 556. О.А. Акимова такође сматра да се 29. поглавље састоји из неколико невешто састављених делова. Уп. *Литаврин — Новосельцев* 361.

[10] О пресељавању житеља Рима у Салону а у време цара Диоклецијана, због чега су се они називали Романи, говоре још нека поглавља списа DAI: 31, које је посвећено Хрватима (DAI c. 31, 1. 11—14), 33, које прича о Захумљанима (DAI c. 33, 1. 3—5), 35, о Дукљанима (DAI c. 35, 1. 3—5) и 36, о Паганима (DAI c. 36, 1. 3—5). О томе да је цар Диоклецијан подигао и град Дукљу такође говори 35. поглавље посвећено Дукљанима. Cf. DAI c. 35, 1. 9—11.

приче констатује се да су се Романи повукли у два правца: у равнице и планинске крајеве, али и у градове које држе и до данас; то су Котор, Дубровник, Сплит, Трогир, Задар, Раб, Крк и Осор, чији житељи се и данас зову Романи.[11]

Други део 29. поглавља са новом свезом ὅτι, што недвосмислено показује да се ради о новој белешци, почиње недовршеном реченицом да су од цара Ираклија читава Далмација а и народи у њеном суседству: Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани, односно Пагани, били потчињени власти цара Ромеја. Затим се наставља да су за владе слабих и неспособних царева, а нарочито за Михајла II Аморијца (820—829), градови Далмације постали самостални, не потчињавајући се нити цару Ромеја нити било коме другом; тада су од царске власти отпали и тамошњи народи: Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Пагани, поставши самостални и никоме се не потчињавајући, а многи од њих су остали и некрштени. Стање се потпуно променило за владе христољубивог цара Василија I (867—886), коме су споменути народи упутили поклисаре, молећи да крсти некрштене међу њима и да им одреди владаре (архонте) из рода који су они желели и волели. Наглашава се да су једино Пагани, односно Неретљани, остали некрштени, јер су били насељени у брдовитим и неприступачним крајевима, али је цар Василије и њих најзад покрстио. Затим се прелази на причу о арабљанској опсади Дубровника и о ратовима цара Василија I у Италији у чему су му помагали Хрвати, Срби, Захумљани, Конављани и Дубровчани.[12]

Прескачући споменуту причу о арабљанском главару Солдану која није повезана са историјом Далмације, ваља напоменути да се 29. поглавље наставља белешкама које описују далматинске градове, али само оне на копну: Дубровник, Сплит, Трогир, Котор и Задар.[13] Затим следи опис острва која су под влашћу Далмације од којих нека имају насељене градове, као Крк, Раб и Црес, а друга су ненасељена и са пустим градовима, као: Кататревено, Пизух, Силва, Скерда, Олип, Скирдакиса, Пиротима, Мелета, Естиуниз и многа друга чија се имена не знају. На крају поглавља се налази констатација да остале градове на копну области (теме) држе речени Словени, али да су они ненасељени и пусти и да нико не станује у њима.[14]

После прегледа садржаја 29. поглавља које је, како сам његов наслов сведочи, већим делом посвећено Далмацији, покушаћемо да откријемо врела на којима су његове вести почивале. Прва белешка подведена под једну свезу ὅτι, углавном прича о освајању Далмације од стране Словена, односно Авара, као и о судбини Романа, становника Далмације. О вредности и пореклу те белешке расправљали су у новије време Р. Новаковић и Н. Јакшић. Први је, мора се признати, пребрзо закључио да 29. поглавље само говори о паду Салоне, иако оно, како сам његов наслов казује, прича о Далмацији, а пад Салоне је описан

[11] DAI c. 29, 1. 3—53.
[12] DAI c. 29, 1. 54—112.
[13] DAI c. 29, 1. 126—284.
[14] DAI c. 29, 1. 287—295.

само у једној белешци подведеној под свезу ὅτι.[15] Међутим, сасвим је тачна опаска Р. Новаковића, која је изречена и у неким ранијим радовима, да је прича о паду Салоне дело неког човека из Сплита; као један од доказа Р. Новаковић је навео и невероватно поређење да је Салона била велика као пола Цариграда, што је могао изрећи само човек који није добро познавао величину византијске престонице.[16] Н. Јакшић је такође анализирао почетну белешку 29. поглавља, оставши у уверењу да се у њој разазнају два дела: први о значају цара Диоклецијана за прошлост Далмације који је написао сам Константин Порфирогенит и други о паду Салоне, који је настао као производ приче забележене у Сплиту.[17] Споменути аутор је учинио још неке напоре да у причи о паду Салоне открије перо човека који је потицао из самог Сплита и који је добро познавао локалне прилике. Тачан опис положаја Клиса и његове удаљености од Салоне, односно Сплита, показује зачуђујуће познавање регионалне топографије које је могло поседовати само неко лице из Сплита или Салоне.[18] Обојица споменутих аутора остали су у уверењу да 29. поглавље доноси веродостојнију причу о паду Салоне, а да је она из 30. поглавља њена непоуздана прерада којој се не може много веровати. Не чини се убедљиво тумачење Н. Јакшића да се ова почетна белешка 29. поглавља може поделити на две целине, јер се у њеном првом делу о значају цара Диоклецијана за прошлост Далмације говори о ствари коју налазимо и у делу Томе Архиђакона: овај римски цар је саградио град Дукљу, а и палату близу Салоне, чији се остаци виде и данас.[19] Дакле, чињеница да се прича о значају Диоклецијана у животу Салоне и околине налази и у каснијем делу Томе Архиђакона недвосмислено сведочи да је читава почетна белешка 29. поглавља почивала на једном извору — локалној причи о освајању Салоне коју је за цара писца прибележио неки византијски чиновник из Сплита. Уосталом, белешка је подведена под свезу ὅτι, што у царевом трактату значи да је у питању вест преузета из једног извора. Опште је познато да о паду Салоне опширно говори и Тома Архиђакон, а недавно је Р. Катичић учинио племенит напор да открије изворну вредност његове приче о овом значајном догађају. Р. Катичић сматра да је Тома Архиђакон у свом излагању следио предање забележено у XI веку, а да је Константин Порфирогенит причу о паду Салоне сачинио по старијој верзији, забележеној у првој половини X столећа.[20]

Сада се ваља обратити другој белешци 29. поглавља, чији смо садржај такође укратко навели, а за коју је Р. Новаковић добро уочио

---

15 *Р. Новаковић*, Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio, Ист. часопис 19 (1972) 15. На другом месту исти аутор понавља да је писац 29. главе желео само да опише пад Салоне и можда једног дела Далмације. Уп. *Новаковић*, Нека запажања 33.

16 *Новаковић*, Нека запажања 12 сл.

17 *N. Jakšić*, Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77 (1984) 321 sq.

18 Ibid. 318 sq. Слично мишљење заступа и О.А. Акимова. Уп. *Литаврин — Новосельцев* 363, н. 10.

19 Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed *F. Rački*, Zagreb 1894, 11.

20 *R. Katičić*, Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae, Starohrvatska prosvjeta 17 (1988) 19 sq.

да је писана од неког другог лица „вероватно у X веку".[21] Већ и летимичан поглед на њен смисао сведочи да су у питању сасвим друкчији извори којима је располагао цар писац. Та белешка са значајним обавештењима сачињена је у Цариграду у најужем кругу око самог цара Константина Порфирогенита и у најбољим традицијама званичне македонске историографије која је вазда славила Василија I, оснивача Македонске династије, а у најмрачнијем светлу приказивала ликове владара из претходне Аморијске династије, чијег је последњег представника, Михајла III Пијаницу, цар Василије I уклонио с престола путем злочина (септембра 867). Само што је овде као пример слабог и неспособног цара апострофиран оснивач Аморијске династије Михајло II (820—829) за чије су владе далматински градови а и околна словенска племена отпали од царске власти, да би христољубиви цар Василије I поново довео ствари у ред и вратио их под власт Ромеја.[22] О цариградском пореклу ове белешке непобитно сведочи и околност да се неке овде споменуте чињенице налазе и у другим списима цара Константина Порфирогенита. Прича о опадању царства за слабе Аморијске династије и о спасоносној улози цара Василија I, који је ствари вратио у право стање, налази се и у његовој биографији коју је поуздано написао сам Константин Порфирогенит. За разлику од списа DAI овде се бележи да су од византијске власти отпали само Скити (Словени), односно Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани, док нема спомена о далматинским градовима. Значајно је да се каже да је већина код тих Словена отпала и од светог крштења.[23]

У овој белешци 29. поглавља описано је још једно велико дело цара Василија I — ослобађање Дубровника од арабљанске опсаде (867—8), после чега су се Арабљани повукли у Италију. Извештај о том догађају, необично важном за обнову византијске власти на Балканском полуострву, постојао је у царској палати, па се стога јавља и у другим царевим списима De thematibus и Vita Basilii.[24] Још је Џ. Бјури у својој класичној расправи о царевом трактату покушао да пореди споменуте три верзије приче о арабљанској опсади Дубровника, закључивши да је она из De thematibus најкраћа, а да је она из Vita Basilii донекле доведена у литерарну форму. С друге стране он је уочио да се једино у DAI наводи да су се угрожени Дубровчани обратили за помоћ цару Василију I, док се у осталим верзијама каже да су послали посланике његовом претходнику цару Михајлу III, али да је током њиховог путовања дошло до промене на цариградском престолу. Спис DAI сасвим прецизно наводи да је арабљанска опсада Дубровника трајала петнаест месеци, док друга два царева списа бележе да је потрајала доста времена. Ипак, и поред ових разлика, Џ. Бјури је с правом веровао да су све три верзије приче о опсади Дубровника настале из истог извора, али независно једна од друге.[25] Ова белешка 29. поглавља завршена је описом савеза цара Ва-

---

[21] *Новаковић*, Нека запажања 31.

[22] DAI c. 29, l. 58—84. Сличну оцену овог дела списа DAI даје и О.А. Акимова. Уп. *Литаврин — Новосельцев* 364, н. 15.

[23] Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, 288—292.

[24] Constantinus Porphyrogenitus, De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Roma 1952, 97 sq.; Theop. Cont. 289—294.

[25] *Bury*, Treatise 549 sq.

силија I са франачким царом Лудвиком II и папом Хадријаном II, као и заједничке борбе против Арабљана у Италији, када су у саставу војске цара Василија I тамо ратовали: Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани и Дубровчани.[26] Исто ратовање описује се са мање детаља и у спису Vita Basilii.[27]

У тексту 29. поглавља затим следи опис градова на далматинској обали за који је још Џ. Бјури тачно уочио да се одвија по одређеном плану: најпре се објашњава назив града, затим се описује његов положај, говори се о свецу заштитнику града и на крају се даје опис главне цркве или цркава. Ова обавештења цар је прикупио 948—9. године.[28] Овде нећемо детаљно наводити шта спис DAI каже о појединим далматинским градовима (Дубровник, Сплит, Трогир, Котор и Задар), јер је то досада много пута чињено у стручној литератури. Покушаћемо само да обратимо пажњу на неке заједничке карактеристике које могу упутити на врела царевих сазнања. У том послу кренућемо од Раусиона — Дубровника за који се каже да су га основали житељи старог Епидавра (Цавтата) који су се бекством спасавали од надирућих Словена.[29] Овде ваља кратко напоменути да о настанку Дубровника говоре и наши извори поп Дукљанин и Тома Архиђакон: први писац доста опширно описује овај догађај и његова прича се у много чему подудара са описом цара Константина Порфирогенита.[30] Верзија коју налазимо у Historia Salonitana Томе Архиђакона је нешто краћа, али се и овде каже да су одбегли житељи Епидавра саградили Рагусиум (Дубровник).[31] Недавно је Р. Катичић пажљиво упоредио причу о постанку Дубровника, сачувану у три различита извора, па је детаљном анализом њених верзија убедљиво закључио да оне почивају на заједничком врелу, записаном у самом Дубровнику, свакако пре половине X века, вероватно још у другој половини VIII века.[32] Одавно је уочено да у опису настанка Дубровника постоје још неке индиције које сведоче да је Константин Порфирогенит добијао обавештења из самог града: то је наивна етимологија имена града изведена од речи λαῦ (стена) коју бележи и поп Дукљанин,[33] као и имена житеља Салоне који су се склонили у Рагусиум — Дубровник.[34]

---

[26] DAI c. 29, 1. 103—112.

[27] Theop. Cont. 292—294.

[28] *Bury*. Treatise 556 sq.

[29] DAI c. 29, 1. 217—230.

[30] *Ф. Шишић*, Летопис попа Дукљанина, Београд — Загреб 1928, 146.

[31] Thomas Archidiaconus p. 30.

[32] *R. Katičić*, Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, Starohrvatska prosvjeta 18 (1990) 5—38.

[33] DAI c. 29, 1. 217—222; *Шишић*, Летопис попа Дукљанина 320. За најновија тумачења ове етимологије в. *И. Ђурић*, Ромејски језик и говор Константина VII Порфирогенита, ЗРВИ 24—25 (1986) 120 сл., и *Katičić*, Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa 10 sl. који убедљиво закључује да су тумачења цара писца и попа Дукљанина настала на домаћем дубровачком врелу.

[34] Међу избеглицама из Салоне били су: Григорије Арсафин, Викторин, Виталије, Валентин и архиђакон Валентин, отац протоспатарија Стефана. *Katičić*, Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa 8, поклања пуно поверење овој царевој вести, јер „to su kasnoantička imena kakva se tu i očekuju. I tutula protospatarija postojala je već na izmaku antike". Аутор убедљиво закључује да је овај попис имена сачињен на основу старог и веродостојног писаног врела. *J. Ferluga*, Les îles dalmates dans l'empire byzantin, Byz. Forschungen 5 (1977) 55, верује да су се племићи из Салоне поред Дубровника

Чини се да у белешци са описом града Сплита постоје елементи који указују на иста врела царевих сазнања. То је, пре свега, етимологија имена града која се изводи о латинске речи palatium, јер ваља подсетити да је и Тома Архиђакон забележио да су се одбегли становници Салоне са острва вратили у Диоклецијанову палату и да су „quia spatiosum erat palatium, Spalatum appellare ceperunt".[35] Очигледно је да су цар писац и Тома Архиђакон користили исто врело — локално предање, само што је први преокренуо тумачење да је у питању мала а не велика палата. Чини се да у белешци о Сплиту постоји још једна индиција која показује да је она сачињена по извештају из самог града; Диоклецијанова грађевина је названа латинским термином παλάτια баш као што је то учињено и у првој белешци 29. поглавља која потиче из истог врела.[36]

Крећући се даље кроз далматинске градове описане у 29. поглављу, хтели бисмо да укажемо на једну важну чињеницу која се тиче Задра. У иначе нетачном тумачењу имена града од латинског jam erat цар се позива на његово старо порекло, наглашавајући да је Задар основан још пре Рима.[37] Задар је једини од далматинских градова који се у спису DAI повезује са старим римским традицијама, а тај елемент је свакако преузет из предања забележеног у самом граду. У документованој историји Задра, где се с правом инсистира на континуитету града као насеља и чувању античке традиције нажалост није искоришћена ова драгоцена белешка из списа DAI.[38] Најзад, оцењујући податке списа DAI о далматинским градовима, мора се нагласити да они зачуђују својом исцрпношћу и тачношћу, како у опису њиховог положаја, тако и у навођењу световних и сакралних споменика који у њима постоје. Не улазећи у њихово детаљно претресање, само ћемо нагласити да су они по томе јединствени у царевом спису. Можда би им се извесна паралела могла наћи у опису тврђаве Саркел датог у 42. поглављу, или у исцрпном опису острва на којима је основана Венеција.[39]

Поглавље 29. завршава се белешком о острвима која су под влашћу Далмације: каже се да су густа и многобројна и да бродовима омогућавају безбедну пловидбу. На тим острвима су градови: Векла (Крк), Арба (Раб), Опсара (Црес) и Лумбрикатон (Вргада). За друга острва која су у задарском архипелагу цар каже да су ненасељена и да имају пусте градове.[40] Извесно је да се и овде може претпоставити да је у питању извештај византијског чиновника из Задра који је најпре навео градове и острва у саставу теме Далмације, а онда она која су била изван

склањали и на суседна острва, о чему сведочи и податак Томе Архиђакона о угледном човеку Северу.

[35] Thomas Archidiaconus p. 37. О томе в. *Katičić*, Vetustiores ecclesiae spalatensis 43.

[36] DAI c. 29, 1. 238—240.

[37] DAI c. 29, 1. 272—274.

[38] *N. Klaić — I. Petricioli*, Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976, 51 сл.

[39] DAI c. 42, 1. 35—38, c. 27, 1. 75—88.

[40] DAI c. 29, 1. 285—293. Та ненасељена острва са пустим градовима су: Кататревено (Ткон), Пизух (Дуги Оток), Силба, Скерда, Олиб, Скирдакиса (Паг), Пиротима (Премуда), Мелета (Молат), Естиуниз (Сеструњ и Иж) и многа друга, чија се имена не знају.

њених међа, вероватно већ насељена словенским становништвом.[41] Да се царево врело налазило баш у Задру сведочи и чињеница да овде нису споменута нека друга острва (Шолта, Брач, Хвар, Вис, Корчула) која наводи Тома Архиђакон као склоништа одбеглих Салонитанаца,[42] а на другом месту и сам Константин Порфирогенит, додуше у сасвим другом контексту, наглашавајући да су она у власти Нерећана.[43]

У трагању за врелима која је Константин Порфирогенит имао о Далмацији касноантичке и ранoсредњовековне епохе ваља се обратити неким деловима 30. поглавља, јер они такође говоре о овој теми. Овде не бисмо хтели да улазимо у разматрање карактера овог поглавља, и његовог места у спису DAI.[44] Пре више од једне деценије посветили смо посебно истраживање 30. поглављу, па смо детаљном анализом његових вести покушали да покажемо да се оно по својој структури не разликује од осталих делова списа DAI: оно је такође настало на основу различитих бележака, само што се оне не разазнају на први поглед по почетним свезама ἰστέον ὅτι или ὅτι. Зато смо веровали да 30. поглављу треба дати сасвим равноправно место у спису DAI и као врело га упоредо користити са осталим деловима царевог трактата.[45]

Поглавље 30. жели да опише како су Словени освојили Далмацију, па најпре прича о паду Салоне у руке Словена, односно Авара. У науци је потрошено доста хартије да би се две приче о истом догађају упоредиле, не би ли се тако одредила њихова изворна вредност, али се, по нашој оцени, у том послу одвише инсистирало на детаљима:[46] језгро приче о паду Салоне је исто у оба поглавља, јер се каже да су Словени, односно Авари, преваром освојили град.[47] Овом приликом желимо да причу из 30. поглавља посматрамо из другог угла.

На почетку таквог разматрања ваља напоменути да је Р. Новаковић исправно оценио да је 30. поглавље сачинио неки човек из Цариграда, наводећи као доказ исказ да је Далмација била славнија од свих западних тема, односно провинција.[48] У потрази за још неким доказима за тезу да је прича о паду Салоне из 30. поглавља писана у Цариграду, кренућемо баш од споменуте констатације. Чини се да је она имала реалну подлогу, јер је познато да за владе цара Јустинијана (527—565) Далмација није била припојена префектури Италије, нити некој другој, већ да је вероватно била самостална.[49] То је могао знати само неки царски човек из Цариграда. па је такво сазнање и унео у причу о осва-

---

[41] О проблему становништва ових острва в. *Klaić — Petricioli*, Zadar u srednjem vijeku 58 sl.; *Ferluga*, Les îles 52 sq.

[42] Thomas Archidiaconus p. 28.

[43] DAI c. 36, l. 15—23. О проблему острва у раном средњем веку cf. *Ferluga*, Les iles 36—71.

[44] За читаву дискусију cf. Commentary 97—99. В. такође и сажето разматрање у *Литаврин — Новосельцев* 368 сл.

[45] *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 67—80.

[46] В. најновије *Новаковић*, Нека запажања 3—52; *Jakšić*, Source 318—322.

[47] *Ферјанчић*, Структура 71 сл.

[48] *Новаковић*, Нека запажања 12. Исто уверење дели и О.А. Акимова. Уп. *Литаврин — Новосельцев* 369, н. 1.

[49] *J. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1956, 27, 37; *Klaić — Petricioli*, Zadar u srednjem vijeku 56.

јању Салоне. Међутим, сматрамо да у причи о паду Салоне из 30. поглавља има још доказа да је она била редигована у царској палати и допуњена сазнањима која локално предање у Сплиту није могло имати, па стога и не постоје у верзији исте приче из 29. поглавља.

Идући редом према садржају 30. поглавља, почећемо од граница Далмације, односно римске провинције, које се описују овако: од граница Драча, односно Бара, па до гора Истре и реке Дунава.[50] За разлику од тога, белешка из 29. поглавља, која искључиво полази од предања забележеног у Сплиту, само каже да се власт Романа простирала до реке Дунава.[51] Друга чињеница која сведочи о редакцији учињеној у Цариграду односи се на податак о градитељској делатиости цара Диоклецијана. Јер, док у 29. поглављу пише да је он у близини Салоне саградио палату (παλάτια),[52] верзија 30. поглавља каже да је сазидао τὰ βασιλικά што је типичан византијски израз за царску палату, па показује да је та промена на двору и унета у причу о Далмацији.[53] Најзад, има још једно место које недвосмислено показује да је прича о паду Салоне из 30. поглавља своју коначну верзију добила у Цариграду. То је констатација да су у време освајања Салоне Авари боравили тамо где сада као номади живе Турци, односно Угри.[54] Свакако да овако учена опаска није могла настати у хрватској народној традицији за коју се веровало да је темељ 30. поглавља,[55] али она исто тако не постоји ни у верзији приче из 29. поглавља која је потекла из локалног предања Сплита и околине. Тако прецизна и тачна опаска унета је у самом Цариграду од неког царевог сарадника, а обавештења ради подсетили бисмо да се у 27. поглављу списа DAI наглашава да су Лангобарди некада живели у Панонији, тамо где сада станују Турци, односно Угри.[56] Чини се да је у причу о паду Салоне и његовим последицама из 30. поглавља унета у Цариграду још једна измена: прича се окончава констатацијом да су Авари, односно Словени, побили читаво становништво града (πόλεως) Салоне и да су завладали читавом облашћу (χώρα) Далмације, а да су само приморски градићи (πολίχνια) остали под влашћу Ромеја.[57] Не само да је овде термин Романи замењен називом Ромеји, већ се први уопште не среће у опису пада Салоне из 30. поглавља. Све су то измене које су у најужем царевом кругу у Цариграду унете у причу о паду Салоне и донекле промениле њену верзију сачувану у 29. поглављу.

Излагање 30. поглавља наставља се причом о доласку Хрвата у Далмацију, одвајању једног њиховог дела који је населио Илирик и Панонију, као и ослобађању Хрвата од франачке власти и њиховом покрштавању из Рима; затим се наставља са географским описом Хрватске и осталих Склавинија (Дукље, Травуније, земље Захумљана, Пагание и Србије).[58] Овом приликом нећемо улазити у анализу тих делова

[50] DAI c. 30, 1. 8—11.
[51] DAI c. 29, 1. 14—15.
[52] DAI c. 29, 1. 8—9.
[53] DAI c. 30, 1. 15—16.
[54] DAI c. 30, 1. 21—23.
[55] О томе в. *Ферјанчић*, Структура 72.
[56] DAI c. 27, 1. 30—31.
[57] DAI c. 30, 1. 56—60.
[58] DAI c. 30, 1. 61—119.

30. поглавља, јер нас занима само њихов завршни пасус који се враћа збивањима у Далмацији. Ту се пише да су Словени запоселли читаву околину Далмације, а да су градови Романа обрађивали острва и да су од тога живели. Пошто су у томе стално били ометани од Пагана, напустили су острва и почели су да обрађују земљу на копну, али су их овде ометали Хрвати, јер им нису плаћали трибут, него су све што сада плаћају Словенима давали стратегу. Не могавши тако да опстану, житељи градова су се обратили цару Василију I који је одредио да све што су плаћали стратегу сада дају Словенима и да тако са њима у миру живе; стратегу да дају само мало као знак потчињености царевима Ромеја. Сваки од градова плаћао је одређену суму номизми, а поред тога давао је вино и друге производе.[59]

У настојању да откријемо врело овог пасуса, подсетићемо на причу коју доноси већ много помињани Тома Архиђакон. Салонитанци, који су побегли на острва, наговорени од неког угледног човека Севера, одлучили су да се врате на копно и населили су Диоклецијанову палату, основавши град Сплит. Пошто нису могли да се безбедно крећу изван града, јер су у томе били ометани од Гота, односно Словена, они су се обратили византијским царевима који су кнезовима Гота (Словена) наложили да их оставе на миру.[60] Ваља признати да је одавно регистровано постојање сличних вести у два сасвим независна извора, па су неки историчари веровали да Тома Архиђакон има у виду споразум који је остварен под царем Василијом I и о коме говори Константин Порфирогенит.[61] Недавно је о овом питању расправљао Р. Катичић који је упоређивањем вести списа DAI и Томе Архиђакона закључио да међу њима мора постојати извесна веза, али је помислио и на то да је Константин Порфирогенит „vjerovatno bio sklon da i starije uređenje prilika u Dalmaciji pripiše svojemu djedu".[62] Не улазећи у разматрање читавог питања, само бисмо хтели да нагласимо да и прецизне вести 30. поглавља о суми коју су поједини далматински градови плаћали словенском становништву у залеђу сведоче да су оне почивале на сигурном и поузданом врелу, свакако сачуваном у самој византијској престоници.[63]

Најзад, ако се говори о подацима списа DAI о византијској Далмацији, треба упозорити на још једну усамљену белешку са почетном свезом ὅτι, која је уметнута у текст 31. поглавља, посвећеног Хрватима и земљи коју настањују. Та земља је од давнина била под влашћу цара Ромеја, па су се стога палата и хиподром цара Диоклецијана очували и до данас у земљи истих Хрвата а у граду Салони близу града Сплита.[64] Чини се да је ова вест изванредно јасна и да прецизно одређује границу

---

[59] DAI c. 30, 1. 119—142. Трибут је био овако распоређен: Сплит је плаћао 200 номизми, Трогир 100, Задар 110, Црес 100, Раб 100, Крк 100, што укупно износи 710 номизми. Дубровник се налазио између земаља Захумљана и Травуњана, па пошто је имао винограде у обема, плаћао је по 36 номизми архонту Захумља и архонту Травуњана.

[60] Thomas Archidiaconus p. 32. sq.

[61] За читаву дискусију в. Византиски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 26, н. 114; Commentary 123; *Katičić*, Vetustiores ecclesiae spalatensis 26, n. 27.

[62] Ibid. 26, n. 27.

[63] DAI c. 31, 1. 26—30.

распростирања византијске власти, односно касније теме Далмације; њена територија се није ширила далеко од града Сплита.

Резимирајући оно што је речено у овом прегледу, може се констатовати да су вести цара Константина Порфирогенита о касноантичкој и византијској Далмацији почивале на сигурним врелима. С једне стране то су били извештаји византијских чиновника у приморским градовима које су они редовно слали у Цариград, бележећи све што им се чинило да је корисно и важно. С друге стране, у излагање о Далмацији уношена су и знања која су цареви сарадници у престоници црпли из других извора пажљиво сакупљаних и чуваних у царској палати. Све је то давало висок степен веродостојности царевим вестима, што је природно с обзиром на карактер списа DAI. У оцени вредности овог значајног извора често се заборављало да је спис био намењен царевом сину и наследнику Роману II као упутство за његову будућу владу. Тешко је поверовати да би Константин Порфирогенит дозволио да се сину Роману II дају непроверена и лажна обавештења о византијској Далмацији, а и о свим другим питањима која су могла да га очекују у будућој влади. Дакле, уверени смо да су све цареве вести почивале на најпоузданијим врелима и да им ваља поклонити пуно поверење, а тако је и када се ради о касноантичкој и византијској Далмацији.

Božidar Ferjančić

LA DALMATIE DANS DE ADMINISTRANDO IMPERIO — SOURCES ET CIRCULATION DES INFORMATIONS

L'auteur de ce travail s'intéresse aux passages du texte de De administrando imperio de l'empereur Constantin Porphyrogénète concernant la Dalmatie à la fin de l'antiquité et au moyen âge, autrement dit la Dalmatie byzantine. Analysant tout d'abord le chapitre 29, consacré pour l'essentiel à cette région, il y distingue plusieurs parties s'appuyant sur des sources différentes. Le début de ce chapitre relate l'histoire de Salone et sa prise par les Slaves, ou plutôt les Avars. Ce récit comporte de nombreux éléments provenant des traditions locales de Split et de ses environs, notées par un fonctionnaire impérial byzantin. La partie suivante traite du rejet de l'autorité byzantine par les villes dalmates et les tribus slaves du Sud à l'époque des faibles empereurs de la dynastie d'Amorium, puis de sa restauration sous le règne de Basile Ier (867—886). Il est certain que ce long passage a été composé à Constantinople, dans l'esprit des idées émanant de l'historiographie officielle de la dynastie Macédonienne, célébrant son fondateur, l'empereur Basile Ier. Après un récit relatant les aventures du chef arabe Soldanos en Italie, le chapitre 29, se poursuit avec une description des villes de la côte dalmate, présentées suivant des clichés traditionnels. Cette partie repose, elle aussi, sur des informations transmises par des fonctionnaires byzantins en poste en Dalmatie. La Dalmatie de la basse antiquité et de la période byzantine est également traitée dans certains passages du chapitre 30 qui, d'après les opinions exprimées dans la littérature spécialisée, occupe une place particulière dans le texte de De administrando imperio. La première partie de ce chapitre est

également consacrée à la conquête avaro-slave de Salone, mais cette fois-ci le récit a été soumis à une rédaction finale dans la capitale de l'Empire, au sein du cercle érudit réuni autour de l'empereur Constantin Porphyrogénète. Ceci est attesté par certains détails n'ayant pas pu trouver leur origine dans la tradition locale de Split et de ses environs au début du moyen âde. Enfin, la dernière partie du chapitre 30 revient sur des événements liés à la Dalmatie et parle du tribut versé par certaines villes dalmates aux princes slaves de l'arrière-pays. La précision des données concernant le montant des sommes dues par certaines villes amène également à la conclusion que ce passage a été, lui aussi, rédigé dans la capitale byzantine au sein du cercle entourant l'empereur Constantin Porphyrogénète. Pour résumer, il est évident que les con naissances sur la Dalmatie, ainsi que celles concernant toutes les autres questions alors d'importance pour l'Empire, réunies dans le texte de De administrando imperio, s'appuyaient sur des sources sûres et confirmées. Ceci est tout à fait en accord avec le caractère de cet ouvrage qui était destiné au fils et successeur de l'empereur, Romain II, en tant que manuel de recommandations sur la façon d'exercer le pouvoir.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

UDC 74.048.033.1/2(373)"05/10"

MARINA VICELJA

UTJECAJ BIZANTSKOG FAKTORA U FORMIRANJU KOMPOZICIJSKIH SHEMA NA SPOMENICIMA RANOSREDNJOVJEKOVNE PLASTIKE U ISTRI

Znatan fond ranosrednjovjekovne skulpture u Istri dokaz je jednog od najplodnijih perioda likovnog stvaralaštva poluotoka. Svojim raznovrsnim formalno-ikonografskim sadržajem predstavlja bitnu prostornu i vremensku kariku u pojavi i širenju evropske ranosrednjovjekovne umjetnosti. Počeci revalorizacije istog sežu u 19. stoljeće kada se, u okviru povijesnih istraživanja, plastični ukras koristi kao najpouzdaniji ilustrator likovnog izraza vremena. Takav pristup, međutim, uz provedenu formalno-ikonografsku analizu na tek pojedinačnim primjerima, nije mogao pojasniti probleme stila. Stoga je osnovni zadatak u pokušaju sintetiziranja bogate građe bio izdvojiti i osvijetliti neke probleme njene sintakse i semantike uvijek u okviru određene povijesne datosti.

Gustoća javljanja velikog broja nalaza ranosrednjovjekovne skulpture u Istri usredotočena je na njen zapadni obalni i priobalni dio i to, uglavnom, na Puljštinu i Poreštinu. Karta rasprostranjenosti spomenika koji su se mogli datirati u vrijeme od 6. do 10. stoljeća uvrstila ih je u tri prostorne grupe: sjeverno-, srednjo- i južnoistarsku skupinu. Analiza spomenika pojedine grupe pokazala je mnoga opća mjesta kao i neke specifičnosti u razvoju koje se mogu objasniti različitostima u slijedu povijesnih zbivanja. Prostorna dispozicija spomenika utvrdila je (grubu) granicu između obalnog i zaleđnog dijela poluotoka. Na obalnom dijelu očituju se temelji razvoja ranosrednjovjekovne skulpture (umjetničko nasljeđe antike i povijesno-sociološki preduvjeti primanja i razvoja novih umjetničkih impulsa). Grad na obali je izvorište sveukupnog umjetničkog, pa tako i skulpturalnog stvaralaštva: čuvar perzistirajućih i promicatelj novih, importiranih oblika, te mjesto širenja i poticanja kamenorezačke djelatnosti u unutrašnjosti. Nasuprot, unutrašnjost poluotoka zahvaćena je procesom „barbarizacije" što je donijelo promjene na poljima ljudske djelatnosti i zastoj u razvoju suvremenih umjetničkih formi. Tek će 9. stoljeće zaleđne krajeve uključiti u intenzivnije likovno stvaralaštvo.

Provedena analiza ranosrednjovjekovne istarske plastike temeljila se na nekoliko elemenata odnosno uvjeta koji su, smatramo, najrelevantnije odrednice nastanka i razvoja pojedinog sakralnog spomenika: vrijeme, mjesto, proizvod i namjena. Danas je taj skulpturalni fond izvan svog konteksta te

je, stoga, teško prostorno i, često, namjenski odrediv. Različite podvrste lokalnog kamena, način klesanja, odabir motiva, kvaliteta izrade bili su kao čitljive oznake „vodiči" prilikom određivanja pripadnosti pojedinog kamenog ulomka određenom građevinskom objektu. Analiza je pokazala da je najveći broj djela vremenski odrediv dvama periodima: 6. i početak 7. stoljeća, te 9. i 10. stoljeće.[1]

Prvi period obilježen je političkom dominacijom Bizanta, razvojem obalnih gradova u važna vojno-administrativna središta kao i centre intenzivnog kulturno-umjetničkog života. Brojne građevine koje se grade zahtijevaju i monumentalni dekorativni ukras. Lokalna kamenorezačka produkcija poticana je importiranim djelima iz maloazijskih radionica tipičnih oznaka skulpture Justinijanovog doba koja postaju obrasci u stvaranju likovnog vokabulara.

Među sačuvanim fragmentima najbrojniji su nalazi kapitela vezani uz gradsko područje ili razvijeni bizantski kastrum (Nezakcij, Brioni), dijelovi pluteja te dijelovi arhitektonske dekoracije (ulomci greda, pilastara, tranzena). U većini slučajeva radi se o djelima zavidne zanatske izvedbe koja, niti likovno niti ikonografski, ne pokazuju oznake provincijalne umjetnosti. Kao takva ukazuju na kontinuitet djelovanja kamenorezačkih radionica u Istri, čiji je rad vrlo malo istraživan, odnosno na neprekinuti kontinuitet razvoja skulpturalnog izraza na tom području. Bizant će takav razvoj podržavati i poticati isključivo u razvijenim obalnim, gradskim sredinama — Pula, Poreč, Novigrad — gdje je i pronađen najveći broj lapida iz 6. i 7. stoljeća. Najbrojniji su spomenici južnoistarske grupe, odnosno spomenici prostorno odredivi područjem pulske biskupije.

Brojni posjedi u Puli i oko nje postaju u 6. stoljeću vlasništvo ravenske crkve. Marijina bazilika s posjedima u Puli, feud sv. Appolinarea, zemljišta u Medulinu, Štinjanu, Galižani, Peroju i Fažani spominju se u dokumentima kao posjed ravenske nadbiskupije koja je, kao naručilac brojnih građevinskih radova, utjecala i na kvalitetu skulpturalne produkcije. Vezanost uz Ravenu osjećati će se, naročito na južnom dijelu poluotoka, i u kasnijim stolećima koja će, u vremenu dominantnog lineo-geometrizma u skulpturi, zadržati vegetabilni motiv kao jedan od osnovnih načina ukrašavanja crkvenog kamenog namještaja. Stoljeća koja slijede podržavati će, usprkos novim zakonima oblikovanja, kasnoantički i starokršćanski dekorativni repertoar (meandri, rozete, lozice, palmete, vitice).

Od druge polovine 6. stoljeća, kada se intezivno opremaju interijeri crkava kamenim namještajem, javlja se veliki broj oltarnih ploča s naglašenim tipičnim, zajedničkim karakteristikama: kasnoantički način profilacije koji plotnu kamena stepenastim okvirom pretvara u ograničenu površinu, jasna i pregledna kompozicija podložna strogo simetričnom načinu kreiranja prikaza koji je figuralan ali ne realističan već idejno koncipiran, te pročišćen i pojednostavljen u zadaći komunikacije kršćanske dogme. U takvim kompozicijama naglasak je na središnjem dijelu ploče gdje se smješta idejni znak — križ, životinjski lik, biljni motiv.

[1] Veliki doprinos u istraživanju prostorne i vremenske, te tipološke odredivosti istarske ranosrednjovjekovne skulpture u novije vrijeme pružili su B. Marušić i A. Šonje čiji su radni rezultati bili polazište u daljnjoj razradi započete analize.

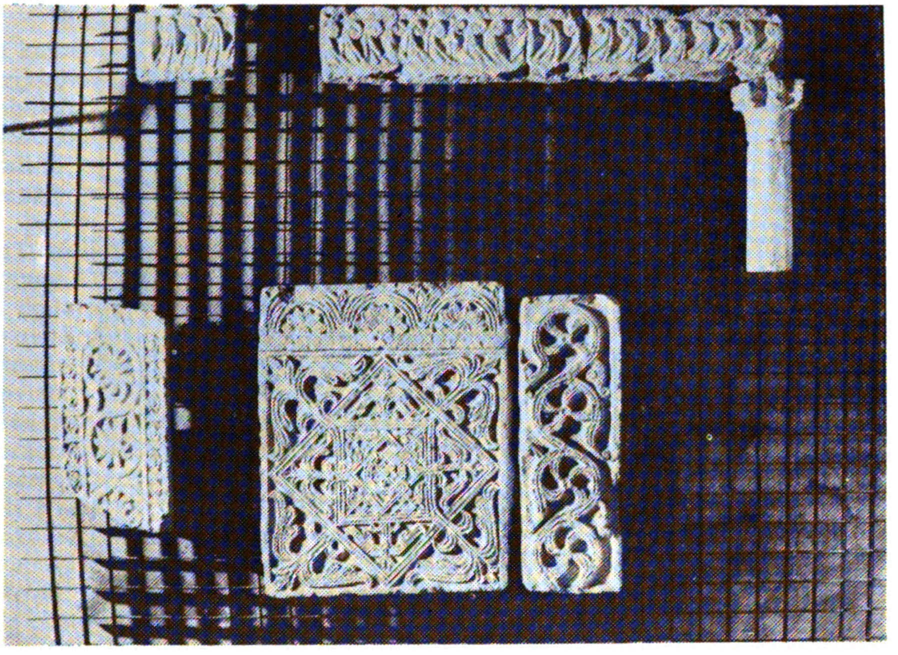

Slika 1. Dijelovi oltarne pregrade iz Sv. Mihovila u Banjolama kraj Vodnjana, Pula, lapidarij u samostanu Sv. Franje, vapnenac, 9. stoljeće

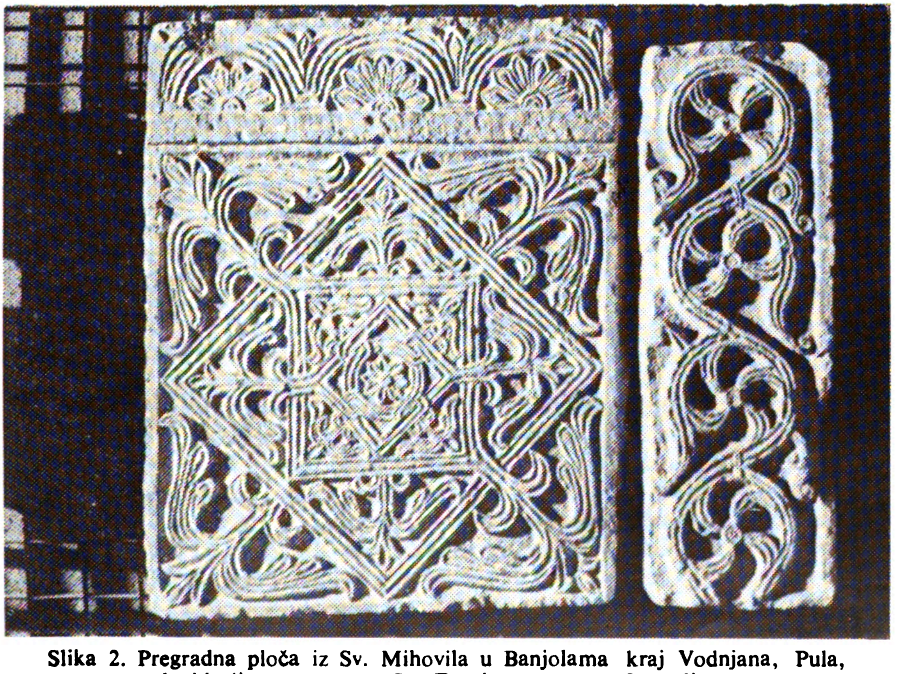

Slika 2. Pregradna ploča iz Sv. Mihovila u Banjolama kraj Vodnjana, Pula, lapidarij u samostanu Sv. Franje, vapnenac, 9. stoljeće

Slika. 3 Pregradna ploča iz pulske katedrale, vapnenac, 9. stoljeće, Pula, Arheološki muzej Istre

Razvojni put linearnosti i neplastičnosti započinje u Istri u 8. stoljeću, a kulminira u 9. i 10. stoljeću u kompozicijama punim dinamike i geometrijsko-ornamentalne maštovitosti. Za razliku od pluteja prethodnog razdoblja obilježenog utjecajem tzv. bizantskog faktora, kod ovih kompozicija naglašeno je načelo translacije u ritmičkom nizanju određenog motiva po horizontali ili vertikali. To ređanje elemenata jest bezgranično, odnosno limitirano je samom kamenom pločom rubovi koje postaju okvir tj. krajevi kompozicije.

Postoji, međutim, u Istri broj kamenih spomenika, pluteja, koji nastaju u 9. stoljeću, kompoziciona shema kojih se bitno razlikuje od prethodno opisanog. Ona je sastavljena od superponiranih geometrijskih likova kao osnova i dodatnih ispuna koje čine vegetabilni i životinjski motivi. Geometrijski likovi koji se upisuju jedan u drugi, odnosno smanjuju od vanjskog okvira prema unutra, formiraju zasebne prostorne jedinice ukrašene različitim motivima i naglašavaju, odsječnim ritmom, centar kamene plohe. Takvim sukcesivnim nizanjem stvaraju se „površinski planovi" čije je jukstaponiranje praćeno semantičkom vrijednošću motiva. Odnosno, centar plohe ujedno je i centar, težište prikaza u koje se smješta izdvojen i naglašen grafički, biljni ili životinjski znak eksplicitnog ili mogućeg simboličkog značenja, dok su okolne ispune dekorativni elementi. Time je postignuta ravnoteža centra i rubova/krajeva kamene ploče koji ne predstavljaju „arhitektonski" već „slikovni" okvir, tj. nemaju ulogu zadrživača širenja i vizualnog izlaženja motiva iz postojećih granica već pokazuju formiranje prikaza polazeći od oblika i dimenzija zadane kamene plohe i poštujući ih.

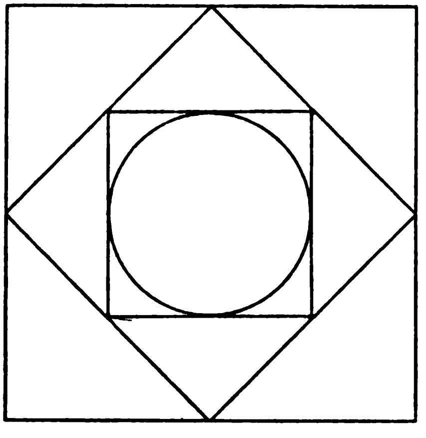

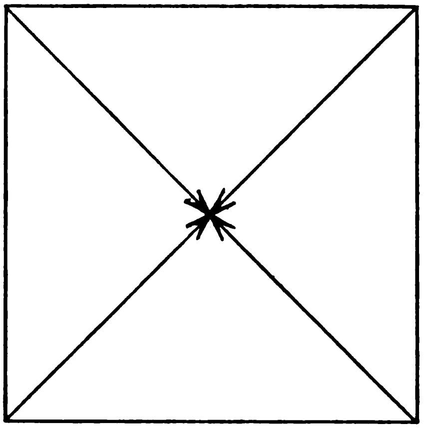

Takvi su spomenici u Istri rijetki i ograničeni na južni dio poluotoka. Na mramornoj ploči iz pulske katedrale[2] iz 9. stoljeća naglašena je centralnost kompozicije koncentričnim kružnicama ispresijecanim troprutim dijagonalno postavljenim trakama koje se sijeku u središtu ploče. Ploča od vapnenca (slika 1) također iz pulske katedrale[3] ukrašena je centralnim motivom sastavljenim od tri troprute, koncentrične kružnice ispresijecane dijagonalno postavljenim troprutim trakama koje formiraju manje kružnice. Centar je naglašen jednakokrakim križem, a slobodne površine ispunjene su pticama

[2] Ploču u literaturi obrađuje *M. M. Roberti*, Il duomo di Pola, Pula 1943.
[3] Prvi puta je spominje *M. M. Roberti*, Il duomo di Pola, Pula 1943.

koje zoblju grozdove grožđa u idejnom prikazu. Gotovo jednaka dekoracija izvedena je na jednoj ploči iz Concordie.[4] Na ploči iz Marčane kraj Pule ukras je izveden slično kao na prethodnoj: dvije troprute koncentrične kružnice ispresijecane su dijagonalno postavljenim troprutim trakama od kojih se odvajaju manje kružnice. Centar prikaza je naglašen jednakokrakim križem, a nastale slobodne površine popunjene reljefno obrađenim trolistima. Oltarna ploča od vapnenca iz Sv. Mihovila u Banjolama kraj Vodnjana (slike 2 i 3) ukrašena je centralnim motivom sastavljenim od troprutog romba u koji je upisan tropruti kvadrat s upisanom troprutom kružnicom ispunjenom osmerolatičnom rozetom. Nastale slobodne površine ukrašene su ljiljanima koji se smanjuju idući od okvira prema centru.[6] Ova dekoracija bogata biljnim motivima, pokretljiva i ekspresivna, s naglašenom igrom punog i praznog u tamno-svjetlim efektima, gotovo je identična dekoraciji pregradnih ploča iz akvilejske bazilike.[7]

„Centralni motiv" kao tipično bizantski uvodi u literaturu O. Jones u knjizi „The grammar of ornament"[8] i kao takav se u tipološkoj odredivosti zadržao do danas. Ne veliki broj lapida slične ukrasne sheme pronađen je i u Furlaniji, a raspravljajući o porijeklu motiva C. Gaberscek piše: „Takve kompozicije česte su i u umjetnosti Konstatinopolisa: kvadrati i krugovi sukcesivno upisani jedan u drugi stvaraju, u biti, dominantnu shemu velikog broja kamenih ploča ukrašavanih u Bizantu (naročito u 9. i 10. stoljeću), koje reflektiraju još uvijek žive sheme starokršćanske umjetnosti."[9] Domaća se literatura uopće malo bavila problemom određenja stila ranosrednjovjekovne plastike. Utoliko je gotovo jedinstven i vrijedan katalog spomenika s pleternom ornamentikom u Sloveniji u kojem je M. Sagadin tabelarno prikazao sve postojeće motive te pokušao odgovoriti na pitanje uvjeta njihovog nastanka i razvoja. U tom prikazu M. Sagadin izdvaja centralni motiv kao „uravnotežen motiv s smislom za kompozicijo in rob, ki ni neskončen kot ostali ploskovni motivi v pleteninasti ornamentiki, in je, verjetno, bizantinskega porekla."[10]

Prisutnost „bizantskog elementa" u dekoraciji navedenih ploča, nastalih u post-bizantskom periodu istarske povijesti, poticana je jakim vezama pulske biskupije, naročito pojedinih crkava na njenom području, s centrom bizantske umjetnosti na Jadranu — Ravenom, i zadržati će se i na skulpturalnom izrazu 9. i 10. stoljeća, lišenom puke dekorativnosti i s jakim obilježjem znakovnosti i produhovljenosti strogog bizantskog izraza.

Prikazani način komponiranja naglašene centralnosti na nekoliko kamenih spomenika južnoistarske grupe pokazuje perzistiranje starokršćansko-bizantskog modela likovnog govora i u kompoziciji i u odabiru motiva što će se, u zaključku, pojaviti kao jedna od najizrazitijih specifičnosti u razvoju cjelokupne grupe kamenih spomenika ranog srednjeg vijeka u Istri, čijoj stručnoj revalorizaciji ovaj tekst predstavlja tek početni doprinos.

---

[4] *C. Gaberscek*, Sculptura in Friuli. L'alto medioevo, Pordenone 1978, 92.

[5] *G. Caprin*, L'Istria nobilissima, Trst 1905.

[6] *D. Rismondo*, La primitiva chiesa di S. Michele in Bagnole presso Dignano, Atti e memorie XXIV, Parenzo 1908; *S. Tavano*, Storia dell'arte nel Friuli — Venezia Giulia, Udine 1984.

[7] *C. Gaberscek*, Sculptura in Friuli. L'alto medioevo, Pordenone 1978.

[8] *O. Jones*, The grammar of ornament, London 1989.

[9] *C. Gaberscek*, Sculptura in Friuli, Pordenone 1978.

[10] *M. Sagadin*, Plastika s pleteninasto ornamentiko v Sloveniji, Ljubljana 1981.

Marina Vicelja

L'INFLUENCE DU FACTEUR BYZANTIN DANS LA FORMATION DES SCHÉMAS DES COMPOSITIONS SUR LES MONUMENTS DE LA PLASTIQUE DU HAUT MOYEN ÂGE EN ISTRIE

L'important fonds constitué par la plastique du haut moyen âge en Istrie révèle que cette époque est une des plus riches pour la création sculpturale sur cette presqu'île. Par son contenu plastique et iconographique, très varié, il s'inscrit comme une étape temporel et géographique dans le cadre de l'apparition et de la propagation de l'art dans l'Europe du haut moyen âge. L'étude et la mise en valeur scientifique de ce matériel n'a toutefois été effectuée que de façon superficielle, et présentée presque exclusivement dans des compte-rendus de fouilles archéologiques ou autres cadres se limitant à ce domaine. Il est pour cette raison indispensable de procéder à une synthèse du matériel existant et de le traiter dans le cadre de l'histoire de l'art. Ce faisant, un accent particulier doit être mis sur le problème de la syntaxe et de la sémantique des monuments lapidaires de la haute période médiévale.

Ce travail représente donc une contribution significative en vue d'un telle recherche. Il vise à éclaircir, en se fondant sur les traits stylistiques en tant que critères principaux, les conditions dans lesquelles est apparue et s'est développée la sculpture en Istrie au cours du haut moyen âge.

L'ensemble du matériel plastique de cette époque peut être considéré et analysé selon divers points de vue: classification temporelle ou géographique des monuments, caractéristiques iconographiques ou plastiques, détermination de la fonction de certains monuments, etc. Toutefois, sous peine de commettre une erreur, aucune de ces approches ne doit être initialement privilégiée, en tant que critère fondamental.

Le présent texte traite des monuments lapidaires d'Istrie dates entre le VIe et le XIe siècle. Dans la majorité des cas, il s'agit de fragments retirés de leurs cadres originels, d'où la difficulté de les localiser (autrement dit de les rattacher à des édifices précis) et, parfois, d'établir leur fonction première. Tous ces monuments peuvent être rangés en trois groupes géographiques: nord, central et sud, ainsi qu'en trois groupes chronologiques: VIe — première moitié du VIIe siècle, seconde moitié du VIIe — VIIIe siècle, en tant que monuments de la phase transitoire, et IXe — Xe siècle, chacun se distinguant par ses caractéristiques plastiques et iconographiques. Un seul problème est souligné dans ce travail: la méthode de composition du sujet sur la surface en pierre de certains monuments des groupe I et III. Dans les deux cas, celle-ci part de prémisses identiques et peut être définie comme »une composition centrale«, technique trouvant ses origines dans l'art byzantin. Alors qu'un tel type de composition est attendu pour les monuments du premier groupe, datant de l'époque de la présence byzantine en Istrie, pour le second, contemporain de la domination franque et d'un autre mode d'expression sculpturale, il s'avère tout à fait exceptionnel. On note une persistance de l'expression plastique byzantine sur un petit nombre de monuments réalisés dans la partie sud de la presqu'île, c.-à-d. la région de Pula. Ceci révèle une forte influence du principal centre artistique byzantin du littoral adriatique — Ravenne — sur le territoire de l'évêché de Pula au cours de la période postbyzantine.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.5.01/02(1.924.6) "05/11"

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

ВИЗАНТИЈА И ЈАДРАНСКО МОРЕ

РАЗМИШЉАЊА НА ТЕМУ

Ово саопштење сам пријавио не да бих овде дао преглед догађаја, византијске политике у тој области, односе царства са новим снагама у Италији (нпр. са Лангобардима, Францима, Млечанима) или на Балкану (са Словенима уопште, посебно са Дукљом, Травунијом, Захумљем, Паганијом, Хрватском), већ да изнесем нека своја запажања и размишљања и да истакнем неке проблеме који ми изгледају важни за свеобухватну тему наведену у наслову. Што се тиче самих догађаја, пре кратког времена објављен је мој рад под истим насловом у Згодовинском часопису са списком извора и литературом.[1] Ови проблеми су различити, неки су општег методолошког карактера, други су везани за историјске проблеме, док неки спадају у област историографије.

Да почнемо са општим хронолошким оквирима теме који су, у суштини, сасвим јасни: на почетку свакако стоји византијска „реконквиста" Италије и Далмације у току прве половине VI века а после 1204. или најкасније 1204. престаје коначно свака претензија, сваки захтев, отворен или прикривен, од стране Византијског царства на ово подручје. То не значи да се не треба укратко осврнути на касноримску односно рановизантијску епоху (на пр. последице сеобе народа, посебан развој Далмације), а исто тако остаје да се одговори на питање шта је оставила седамстогодишња византијска власт на обалама Јадрана и да се оцени значај те специфичне традиције (нпр. у области владарских титула, државне идеологије, верског развоја, грађевинарства, уметности, трговачког знања, пловидбе итд.).

Јадранско море је део Средоземља, које многи с правом деле на два базена, наиме западни и источни и даље на локална мора. Очигледно се целина не сме занемарити и она мора бити увек присутна, макар само у позадини или у глави истраживача, али се разна мора, разне регије разликују у приличној мери (нпр. Киликија, Црно море, Јадран) по морским токовима, температури, салинитету, географском рељефу при-

[1] *J. Ferluga*, Bizanc na Jadranu (6.—13. stoletje), Zgod. časopis 44 (1990) 363—384 (lit.). Уп. и врло корисну публикацију La navigazione mediterranea nell'alto medioevo, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXV, Spoleto 1978 (= La navigazione).

обалног појаса, ветровима, богатству лука и сидришта, броју и врсти острва и залива итд.[2] Ми се ограничавамо, дакле, из практичних разлога на Јадран.

Методолошки исправно је свакако посматрати Јадранско море у његовој целини, укључујући наиме и онај део копна које га окружује и без којег би разматрање искључиво морске површине не само ограничило проблематику већ би је и искривило. Базен Јадранског мора треба разматрати у целој његовој географској ширини, у целом историјском развоју од Отрантских врата до Тршћанског залива,[3] између Динарида, Алпа и Апенина, што одговара, између осталог, северној граници културе маслина. Енциклопедијски чланци су овај аспект углавном поштовали; историографија наша, италијанска па и друга, далеко мање. Свако се ограничио само на свој део: регионална историја, и те како корисна, преовлађује али је само део целине. С друге стране, велики број истраживача задржао се на Млецима и њиховом успону и ширењу у тој области, што је с обзиром на историјски развој разумљиво.[4] У вези с тим бих подсетио на мисао колеге Сунића: „. . . biće moguće izdvojiti poseban jadranski krug i utvrditi dodire i interferencije u smislu onih magnetskih silnica koje su bile u tom moru djelotvorne još u dalekim prehistorijskim epohama. Kao što se naša romanika ne može posmatrati nezavisno od one na suprotnim obalama . . . tako se ni urbanistika našeg srednjeg vijeka na jadranskim obalama ne može posmatrati odvojeno od teorije i prakse sa suprotne obale, posebno u južnoj Italiji,[5] i tako se mnogo toga ne može shvatiti bez promatranja celine, celog bazena Jadranskog mora".

Истаћи историчарима да треба користити све изворе изгледа као „ululas Athenas ferre" или „носити дрва у шуму". Али ипак сматрам да није некорисно указати на неке врсте до данас мало или никако коришћених извора. Сваки ће историчар узети Прокопија, Константина Порфирогенита, Јована Скилицу, Кекавмена, Ану Комнину, Јована Кинама и Никиту Хонијата, као и Павла Ђакона, Тому Архиђакона, франачке анале, Јована Ђакона и користити познате збирке (Dölger, Рачки, Смичиклас, Костренчић, Кос, Tafel-Thomas, Morozzo della Rocca-Lombardo).

Као посебну категорију извора споменуо бих Vitae које доносе детаље из дневног живота, занимљиве слике догађаја, описе бура и олуја на мору, подробности о пловидби, описе лука и градова. Да подсетим само на неке примере: Vita S. Domni episcopi описује бекство народа из Салоне на острва; Вита св. Јована из Трогира спомиње долазак Мађара у Трогир, рушење града од стране Сарацена и пустошење од стране Млечана; Historia S. Christiphori приповеда о Коломановом освајању Далмације; Vita S. Vitalis сведочи о односима византијског катепана са монасима у јужној Италији; Vita S. Nili iunioris је извор за социјалну поделу византијске јужне Италије: архонти, свештеници и народ, локална изградња флоте, Јевреји у византијском катепанату. Ту спадају и

[2] *M. Mollat*, Conclusions, La navigazione 845.

[3] Тако Ибн Хаукал, арапски писац и трговац који је живео у X веку, бележи да се на крају „млетачког залива" налазе Отранто и Бутринто.

[4] Уп. нпр. најновије дело: *D. M. Nicol*, Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations, Cambridge 1988.

[5] *M. Suić*, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 262.

Translationes са Истока на Запад светачких моштију међу којима је позната она о преносу реликвија св. Марка из Александрије у Млетке као и она св. Николе из Мире у којој су описане неке цркве у Барију и која даје руту, са многим детаљима, из Мале Азије до Барија. Ту треба убројити и Itineraria ad loca sancta са рутама и лукама, најчешће из Млетака[6].

Са овим изворима ипак је потребна извесна опрезност, јер ради постизавања одређеног ефекта и утицаја на вернике нису искључена претеривања у опису неких догађаја, појава или збивања. Интересантна је примедба Р. С. Лопеза, познатог историчара привреде посебно средњег века: „... sarebbe imprudente fidarci delle fonti agiografiche per imparare come vivessero e cosa pensassero le genti di mare; gli agiografi erano per solito monaci e non marinai".[7]

Корисни су такође и тестаменти, од којих бих навео само два најпознатија: 1. Тестамент млетачког дужда Јустинијана Патрициака из 929. године и 2. Опоруку задарског приора Андрије из 918. године.[8]

Поред грчких и латинских извора, арапски доносе корисне, иако малобројне, податке пре свега за збивања на Медитерану али и на Јадрану. Јадранско море лежало је иа периферији арапског интереса, било је позорница периферног gihāda; било је пре свега предео напада и пљачке, али не и систематског освајања и сталног заузимања; изузетак је са становишта Италије била Сицилија. Ипак је велики ирачки историчар IX века al-Balādhurī написао историју краткотрајног емирата Барија (847—871) можда зато јер је мало познати поглавар Барија тражио од калифе у Багдаду да га званично призна за емира освојене области у јужној Италији.[9] Од арапских извора споменуо бих овде само још „Рогерову књигу" од Идризија (средина XII века) у којој су описани градови и луке јадранског базена.[10]

Византинци се нису много бавили актуелним географским питањима нити су оставили нека значајнија географска дела. Ипак треба споменути дело познато као Tabula Peutingeriana, које даје слику лука и пристаништа на почетку IV века и коју вреди упоредити са Козмографијом Анонима из Равене и Гуидоновом Geographica.[11]

---

[6] Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500, von *A. Potthast*, II, Graz 1957, 1273, 1491, 1492, 1628, 1493, 1283; *M. Ivanišević*, Život sv. Ivana Trogirskog, Legende i kronike, red. *V. Gligo-H. Morović*, Split 1977, 69—121; *F.Šišić*, Priručnik izvora hrvatske istorije, I/1, Zagreb 1914, 622—626.

[7] *R. S. Lopez*, Tavola rotonda, La navigazione 889.

[8] *R. Cessi*, Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille, I—II, Padova 1942 (= *Cessi*, Doc.), I, 93—99; Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I, red. *M. Kostrenčić*, coll, et dig. *J. Stipišić et M. Šamsalović*, Zagrabiae 1967 (= *Kostrenčić*, Codex), 26—28.

[9] За све уп. *M. G. Stasolla*, Italia euro-mediterranea nel Medioevo: testimonianze di scrittori arabi, Bologna 1983, 37—38, 40—41; *F. Gabrieli*, in: Gli Arabi in Italia, Milano 1979, 109—148; *M. Nallino*, Il mondo arabo e Venezia fino alle crociata, in: La Venezia del Mille, Firenze 1965, 163—181; *G. Musca*, L'emirato di Bari, Bari 1978.

[10] Idrisi, Il libro di Ruggero, trad. e annot. da *V. Rizzitano*, Palermo, s. d. (1966).

[11] *G. Schmiedt*, I porti italiani nell'alto medioevo, La navigazione 129; Itineraria romana, vol. alterum, Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, ed. *J. Schnetz*, Lipsiae 1940. Up. *I. Medini*, O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u delu „Cosmographia" anonimnog pisca iz Ravene, Materijali XVII (1978) 69.

Од средњовековних наутичких извора, иако су неки из нешто каснијег доба, долазе у обзир „Il compasso da navigare", који је из средине XIII века и који садржи опис италијанских лука на основу ранијих портулана.[12] За рано роба су понекад и много каснији портулани од велике користи, тако нпр. за јужну Италију P. L. Cavalcanti, Guida della Pilota per le coste e porti del Regno delle due Sicilie, Napoli 1846, или Carta dello Stato veneto di terra diviso nelle Provincie, 1782.

Од византијских географских дела познати Хијероклов Синекдемус из VI века ограничава се на источни део царства док је спис сличан Синекдемусу географско дело Георгија Кипранина из почетка VII века и поред нејасноћа у рукопису занимљив извор за старије доба префектуре Италије и за односе са Лангобардима у Италији.[13] Међу географска дела треба убројити и De thematibus Константина VII Порфирогенита као и његов De administrando imperio. У „Спису о темама", иако су подаци углавном старијег датума на основу извора из V или VI века, па још и старијих, садржане су вести о теми Кефалонији, Драчу, Лангобардији (јужна Италија), па и о Далмацији. У том погледу много је значајније дело De administrando imperio са важним подацима о Млецима (део поглавља 27, поглавље 28), Далмацији (поглавља 29, 30), Лангобардији (поглавље 27) па и о Драчу. У De cerimoniis aulae byzantinae Константина VII Порфирогенита налазе се разне географске информације, међу осталима и један портулан из средине X века, који нажалост не садржи вести са Јадранског мора.[14]

Иако малобројни, важну категорију извора чине законски споменици византијског права за које можемо претпоставити да су, бар делимично, били примењивани у пракси у византијским областима на обалама Јадранског мора. Најважнији извори за византијско поморско право су: законодавство Јустинијана I, Василике (књига 53) и Родијски поморски законик.[15]

Из Јустинијановог законодавства најважнија места су: de naufragiis (Codex 1, 6), de navibus non excusandis (Codex 11, 4), de navicularііs seu naucleris publicas species transportantibus (Codex 11, 2), nautae caupones stabularii ut recepta restituant (Digestae 4, 9), furti adversus nautas caupones stabularios (Digestae 47, 5), de nautico faenore (Digestae 22, 2 и Codex 4, 33), de lege Rhodia de iactu (Digestae 14, 2) као и прописи расути по Кодексу и Дигестама.[16] Врло је значајно да је у основи призната пу-

---

[12] Il Compasso di Navigare, a cura di *Bacchisio R. Motzo*, Cagliari 1947. Cf. *Schmiedt* op cit. 254: „Per concludere merita ricordareche le notizie del Compasso debbono essere integrate da quelle fornite dal Libro di Ruggero di Idrisi (1131—1159), utile particolarmente per i porti dell'Italia meridionale".

[13] Tusculum-Lexikon, Darmstadt 1982³, 276, 338. Уп. за портулане *Schmiedt*, op. cit. 252.

[14] *G. Huxley*, A Porphyrogennitan Portulan, Greek, Roman and Byz. Studies 17 (1976) 295—300; *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, München 1978 (= *Hunger*, Literatur), I, 531—533 и, посебно, 528: „Man hat längst festgestellt, das die antike Geographie mit Ptolemaios ihren Höchepunkt überschritten hatte und dessen Nachfolger nicht mehr imstande waren, eigene geistige Leistungen von Format zu bieten".

[15] Pan. *J. Zepos*, Les rèleements juridiques sur le navire en droit byzantin, La navigazione 741—756 (лит.).

[16] Corpus Iuris Civilis, I. Institutiones, rec. *P. Krueger*, Digesta, rec. *Th. Mommsen*, ret. *P. Krueger*, Berolini 1922.¹⁴

новажност Родијског законика када изричито не противречи важећем римском праву. То значи с друге стране да је Родијски законик био од најстаријих времена примењиван на целом Средоземљу па је као такав и остао основа византијског поморског права.

Књига 53 Василика понавља, иако фрагментарно, Јустинијаново законодавство, посебно Дигеста па је према томе поново призната пуноважност Родијског законика. Изгледа да је Родијски законик редигиран управо за ову књигу Василика. У глави 53 је дакле сажет комплетан систем поморског права и овако како је формулисан у доба Лава VI остао је у суштини скоро непромењен до краја постојања царства.[17]

Родијски законик (νόμος Ῥοδίων ναυτικός) збирка је прописа о поморству и поморској трговини. Бројни су међутим проблеми који се односе како на састављача тако и на садржај овог законика: однос између бројних рукописа, датирање законика, језик, извори, односи делова збирке са Јустинијановим и каснијим законодавствима као и односи са законодавством италијанских поморских република. Критичко издање је приредио В. Ашбернер и његов опширан и темељит коментар представља још увек најбољи приступ целокупној проблематици законика.[18] Обично се узима да је законик састављен између 600. и 800. године, можда крајем VII и почетком VIII века, али има предлога за раније као и за касније датирање.[19] Разлике између Јустинијановог законодавства и Родијског законика у Василикама треба највероватније приписати развоју поморства у том раздобљу. Од XI и XII века продиру идеје из италијанских поморских градова, али, као што је речено, за пловидбу је до краја остало царско право оно из књиге 53 Василика, чије су одредбе како јавног тако и приватног права регулисале и обезбеђивале у основи поморску трговину. Пошто се не може очекивати извесна систематичност, биће од користи размотрити законик нешто ближе. С правом је указано да су казнене одредбе, као и оне административног и полицијског карактера, бројне те указују да се у Византији тежило да трговачка пловидба нормално функционише.

Први део збирке садржи преамбулу, вероватно из каснијег доба. Други део садржи 19 одредби за нормално функционисање и сигурност брода. Регулише између осталог плате морнара, место слуга на броду, коришћење воде, употребу ватре, рад пумпи за воду итд. У трећем делу налазе се бројни прописи — око 50 — јавно-правног карактера који се односе на искључивање пловидбе у зимско доба, на крађу сидра, на крађу добара путника, на вођење брода у опасне луке, на богатство капетана и посаде, на укрцавање додатног терета, на прекрцавање терета, на изненадно напуштање луке, на одговорност капетана и бродовласника за терет у случају гусарског напада или бродолома, као и за време буре

---

17 *H. J. Scheltema—N. Van der Wal*, Basilica, A VII, XI, 2435 sq., 2464 sq.

18 The Rodian Sea-Law, ed. *W. Ashburner*, Oxford 1909. Cf. *P. E. Pieler*, Byzantinische Rechtsliteratur, in: *Hunger*, Literatur II, 441—442.

19 *Г. Остроїорски*, Историја Византије, Београд 1959, 108—109; *Zepos*, op. cit. 15: састављен од непознатог аутора између 600. и 800. године; ранији датум: *H. Ahrweiler*, Les ports byzantins (VIIe-IXe siècles), La navigazione 278, 294; каснији датум: Lopez у дискусији о реферату Ahrweiler, La navigazione 292.

или олује и бацање терета у море, на одговорност за штету нанету терету, на чување терета од штете од мора или олуја, на судар бродова итд.

Од посебног интереса су трговачке заједнице које се појављују у том истом трећем делу: а) заједница међу бродовласницима који дају брод да би стекли зараду, б) заједница између трговаца и бродовласника где овај последњи зарађује на најамнини, в) заједница између трговца и бродовласника где трговац даје бродовласнику новац за трговачко путовање и где на одређен начин деле профит. Познати историчар привреде Р. С. Лопез разликује с једне стране унилатерална commenda или collegantia када један партнер даје капитал другом за прекоморски трговачки посао па онај који остаје, инвеститор, добија 3/4 зараде а путујући партнер 1/4; с друге стране постојала би билатерална commenda или collegantia или societas када наиме инвеститор даје 2/3 капитала, путујући партнер 1/3 и рад па се профит дели на пола према уложеном капиталу а исто тако се деле и губици.

На основу извесних параграфа Родијског законика (нпр. 16, 17, 18, 21, 27, 32 и неких других), иако не увек јасно формулисаних, може се констатовати да бродовласник као и трговац сносе део губитка у случају поморске несреће. У суштини, дакле, Родијски законик, преко трговачких заједница у поморској трговини наговештава институцију звану commenda италијанских поморских република. У осигуравању терета или брода у случају поморске опасности у Родијском законику се налазе далеки корени капиталистичке институције осигурања и акционарског друштва, где су једни одговорни за дугове друштва (управљачи) а други само у висини свог удела (акционари).[20]

Од других извора важни су свакако и печати, великим делом данас објављени и коментарисани и који се могу делимично проверити коришћењем хијерархијских спискова, тзв. тактикона, такође одлично објављених.[21]

Натписи доносе драгоцене допуне па бих овде навео ипак само неколико карактеристичних примера: у Градежу потврђују постојање капетана у VI веку (naucleri), у Равени сведоче о деловању егзарха Исака (средина VII века), у Торчелу илуструју хијерархију егзархата (639—640), у Улцињу потврђују припадност Византији у првој половини IX века, бројни натписи указују на градску управу у далматинским градовима у IX — XI веку (priori, proconsules), бројна су сведочанства за рану хрватску историју, у Барију потврђују изградњу цркава у XI веку итд. Директно или индиректно натписи сведоче о збивањима, променама или другим појавама у крајевима око Јадранског мора. Интересантан је и налаз графита: тако око луке Ургенто, недалеко од Таранта, нађене су

[20] R. *S. Lopez*, The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century, Dumb. Oaks Pap. 13 (1959) 80—85, али вид. и *J. Ferluga*, Navigation et commerce dans l'Adriatique au VIIe et VIIIe siècles, Byz. Forschungen 12 (1987) 49—51; *M. Mollat*, Conclusions, La navigazione 863—864.

[21] Од бројних публикација печата наводим само највеће међу новијима: *G. Zacos — A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, I/1—3, Basel 1972; *J. W. Nesbitt*, Byzantine Lead Seals, II, Bern 1984. За тактиконе уп. *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.

амфоре са графитом ΜΙΧΑΙΛΙ ΕΥΣΘΑΤΙΟΥ, па је тако потврђено присуство византијских бродова у том заливу.[22]

Нумизматика доприноси више изучавању општих прилика него специфичних везаних за ову тему, а да тиме није негирана њена важност за хронологију. Изузетно важан извор јесте језик, али како ја нисам филолошки образован, морам се, као и многи други историчари, ослонити на резултате других. Али и филолози не могу сами, јер су били специјалисти за један језик или за групу језика а у сваком случају нису историчари или археолози. С правом истиче познати пољски арабиста Левицки у једном свом реферату посвећеном поморским рутама Средоземља: „C'est seulement une collaboration de plusieurs specialistes, à savoir d'arabisants d'historiens de l'Europe de l'Ouest, de byzantologues et de hebraisants ... qui porra donner de résultats plus complets".[23] Великим делом је средњовековна а делимично и новија па ту и тамо и најновија поморска терминологија византијског порекла. Познати венецијански стручњак M. Cortelazzo тврди да је „ван сваке сумње ... најбогатији и најтрајнији допринос који покрива цело широко семантичко поље поморства, од градбене технике до навигацијске праксе, од имена бродова до категорија, особља, пореклом из византијске морнарице".[24] То важи посебно за постјустинијанско доба када су се Италија и друге средоземне земље обратиле Истоку да би обогатиле осиромашени стручни језик.

Из Византије, иако само као посреднице, долазе и термини: scala место за пристајање, пристаниште познато у Грчкој у V веку а у Италији тек у XI — XII; moles = мол, који се преко византијских обала вратио на Запад у новом смислу, наиме данашњег мола, насипа. Ово је П. Скок назвао снагом зрачења Византије.[25]

По сили ствари узета су из Византије имена бродова: dromon — брзи брод, али је термин dromo у значењу „колаца у ниској води који показују бродовима пут" или у смислу „правац, курс" типичан само за Млетке. Византијски тип брода је хеландија и тај назив је био јако распрострањен; тако Лиутпранд у X веку каже: „ ... naves ... quae chelandia patrio sermone Graeci cognominant". Поједини поморски термини преузети су само у једној области: такође у Млецима гондола од грчког

---

22 *R. Mihaljčić — L. Steindorff*, Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jh., Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Wiesbaden 1982; *V. J. Đurić — Anna Tsitouridou*, Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken vom 7. bis zum 13. Jh., Glossar..., Wiesbaden 1986; *Nada Klaić*, Povijest Hrvata, Zagreb 1971, passim; Ž. Rapanić, Neka pitanja ranosrednjevjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali, Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, 319—332; *J. Ferluga*, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, passim; *Vera v. Falkanhausen*, I Bizantini in Italia, in: I Bizantini in Italia, Milano 1982, 26 (foto No 10), 679; *Cessi*, Doc. I, 5—8; *A. Carile — G. Fedalto*, Le origini di Venezia, Bologna 1978, 28, 199—200; Tav. IV; *J. Ковачевић*, Историја Црне Горе, Титоград, I, 467 сл.; *Schmiedt*, I porti, La navigazione 195.

23 *T. Lewicki*, Les voies maritimes de la Méditerranée dans le haut moyen âge d'après les sources arabes, La navigazione 469.

24 *M. Cortelazzo*, Terminologia marittima bizantina e italiana, La navigazione 760—773, cit. 767—68; cf. *idem*, L'influsso linguistico greco a Venezia, Bologna 1970, као и изванредно важно дело: *H.* and *R. Kahane — A. Tietze*, The Lingua Franca in the Levant, Urbana 1958.

25 *Cortelazzo*, op. cit., 769—770; *Schmiedt*, op. cit., 253.

3*

кондура, griparia или gripo од грчког γρῖπος рибарска мрежа, mante тј. канап за причвршћивање једра, peota наиме пилот али и тип барке taxidium или taxegium у смислу трговачког прекоморског пута или подухвата.[26]

Новија истраживања, о којима пише италијански филолог Пелегрини, показују да су извесни термини за које се сматрало да су арапског порекла дошли у ствари из Византије и њене терминологије. Ево неких примера: galèa, galìa, galèra од сред. грчког γαλέα брод у X и XI веку, али можда већ и раније, у првој половини VIII века долази до χαλεύς, χέλυς корњача; Κουμπάριον код Јована Скилице (XI век) посведочен је већ у X веку (додуше у тексту из XIV века) „... naves quae Venetici gumbariae nominant"; хавариа од грчког ἀβάρια, ἀβαρής (βάρος) — не тежак, лак и касније штета брода или терета, бацање терета у море. Неки су грчки термини пренети преко арапског, што не би требало да изненади с обзиром на арапско-византијске односе, па је тако нашао место у западноевропској терминологији и fondaco, термин за који се дуго сматрало да је арапског порекла, али за кога су најстарија сведочанства из Цариграда и који највероватније долази од грчког πανδοχεῖον, термин који је још данас у употреби у смислу гостионице.[27]

Међу јако важне, рекао бих све важније, изворе за поморство спадају резултати археологије. Поред налаза класичне копнене археологије, захваљујући новим методама и техничким новинама, подводна археологија и фотографија из ваздуха дали су значајна нова сазнања о обалама, лукама, лучким постројењима, бродовима и њиховој конструкцији, распореду терета итд. На целом Јадрану су примењени сви споменути археолошки приступи и резултати су значајни, иако изгледа да има још много да се уради. Споменуо бих као пример нека од нових сазнања у нади да ће присутни археолози допунити моје незнање у овој области.

У раном средњем веку су се трудили да одржавају луке из антике па се о томе, захваљујући ископинама и подводним истраживањима, као и ваздушној фотографији, зна нешто више. Тако су у Ургенту стратиграфска истраживања омогућила датирање структуре луке и показала њен значај у византијско доба (нађени су остаци амфора); у Игнатији, такође на југу Апенинског полуострва, подводном активношћу откривени су антички моли а класичном методом истражена је акропола. У Анкони су у раном средњем веку коришћене инсталације из доба цара Трајана: мол дуг 300 метара са тријумфалним луком и велики магацини; Анкона је била наиме важна лука, једина између Млетака и Гаргана са газом од 7,50 метара. Одавно је Равена проучавана па су већ у XVI веку почеле да се појављују идеалне реконструкције града и луке Classe. Тек у новије време, наиме од 1960. године, археолошким истраживањима на терену, било класичном техником (стратиграфска ископавања), било но-

---

[26] *M. A. Bragadin*, Le navi, loro strutture e attrezzature nell'alto medioevo, La navigazione 391—398; *Cortelazzo*, op. cit., 771—772.

[27] *G. B. Pellegrini*, Terminologia marinara di origine araba in italiano e nelle lingue europee, La navigazione 796—805; Cortelazzo, op. cit. 762, 766—67; *Bragadin*, op. cit., 398—402; *Ahrweiler* (дискусија), La navigazione 291. За термин „кораб" уп. *М. Фасмер*, Етимологический словарь русского языка, II, Москва 1967, 321—322, као и *Pellegrini*, op cit., 817—819.

вијом (сондирање специјалним бушилицама) као и коришћењем фотографије из ваздуха одређена је са сигурношћу топографија старе луке и каструма Classe. Констатовано је да је Fossa Augusta замењена другом, у ствари каналом који је повезивао море с луком као и да су и даље коришћени римски грађевински методи. Пронађене су такође палафите, шипови, јер су се у раном средњем веку и даље користили за мостиће у лукама, за докове, за учвршћивање обале или као у млетачкој лагуни за изградњу сојеница, односно темеља насеља. То је утврђено у току ископавања која су водили Пољаци у Торчелу 1961 /2. године где су хоризонтални шипови повезивани са вертикалним и учвршћени су циглама, камењем итд., дакле према техници коју је описао Касиодор. Исто је учињено да би се учврстиле обале канала на Торчелу које је Константин VII Порфирогенит назвао „Великим емборијем". То важи и за Градеж, castrum од најранијих времена до XVIII века када је саграђен зид од шипова којим је заштићена палата млетачког управника од мора. Класичан метод коришћен је у Аквилеји где су откривени лука, гатови са рупама за везивање бродова, магацини итд.[28] Такав је случај у Истри и Далмацији где су неки делови лучких уређаја грађени на дрвеним пилонима од којих су и данас сачувани фрагментарно у мору нпр. на острву Велики Фрашер (Истра), у Тукљачи у Ричулу на острву Пашману, у Сплиској на Брачу.[29]

Дуж истарске и далматинске обале југословенска археологија било копнена било подводна постигла је лепе резултате од којих су многи релевантни за рани средњи век, посебно за присуство Византије у тим крајевима. Важност источне обале Јадранског мора потврђена је не само писаним изворима, нпр. у De administrando imperio већ и археолошким резултатима.[30] Губитак путева у унутрашњости условио је јачање поморског пута између Запада и Истока управо дуж источне јадранске обале па су тако порасле улога и важност истарских, далматинских и епирских приморских лука. Што се тиче далматинских градова, Ж. Рапанић је указао да су „arheološka istraživanja osobito ona podmorska bacila više svjetla na to doba, pa se danas može mnogo pouzdanije govoriti nego se nekada smjelo i nagađati, ne samo o kontinuiranom, nego i o aktivnom životu u gradovima i naseljima istočne obale Jadrana u ranom srednjem vijeku". Док је такво политичко стање трајало, док су се техничко-навигациони услови помало мењали, постали су далматински градови са кастелима, који су у то доба најчешће подигнути, како су то назвали између осталих М. Суић и Ж. Рапанић, својеврсни поморски limes.[31] Зато је царска власт посветила толико пажње изградњи, доградњи или одржа-

[28] *Schmiedt*, op. cit. 191—254 (са богатим илустрацијама лука из ваздуха); *S. Tavano*, Aquileia e Grado, Trieste 1986, 61—65 (цртежи и слике луке и магацина, као и мозаика у Градежу); *F. Rebecchi*, Sull'origine dell'insediamento in Grado e sul suo porto tardo antico, Antichità alto adriatiche XVII (1980) 11—40; *G. Rosada*, I fiumi e i porti nella *Venetia* orientale: Osservazioni intorno ad un famoso passo pliniano, Aquileia nostra 50 (1979) 137—256, посебно 197—98, 202, 213 н. 82, 242, 246.

[29] *D. Vrsalović*, Istraživanje i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj, Materijali XII, Zadar 1976, 361.

[30] *Suić*, Antički grad 227 sl.; *Ž. Rapanić*, La costa orientale dell'Alto Adriatico nell'alto medioevo (Considerazioni storico-artistiche), La navigazione 831—832; *Ferluga*, L'amministrazione 111—117.

[31] *Suić*, n. d. 235—238; *Rapanić*, n. d. 837—838.

вању, дуж источне јадранске магистрале, лука, постаја, кастела, оријентира, вероватно и фарова, што је свакако имало и великог значаја за локалну пловидбу.[32] Рута се може пратити од Котора преко Дубровника, где је над старим насељем подигнут кастел, даље кастелима идентифицираним новим археолошким истраживањима, као што су Стон, Полаче на Мљету, острво Мајсан у Пељешком каналу, Шчерда, острво Светац, кастели од Сплита до Трогира, Корнати, Жирје, Вргада, Палачола, Задар; на то указују топоними Кошљун — Castelion на Брачу, Шолти, Ижу, Силби, Пагу, Осору, Крку, Рабу па до Истре, нпр. Велики Бриони.[33]

Подводна археологија је допринела бољем познавању византијског присуства у тзв. мрачно доба — Dark Ages. Података има мало али су поучни иако далеко од потпуности: у луци Полаче на Мљету, у Трдњу на Крку, у Пернату на Цресу, у водама Ластова, Мљета, Корната и Премуде нађене су амфоре, сидра, предмети од стакла и керамике, као и гвоздено оруђе, све византијског порекла.[34] Код нас се подморска археологија брзо развија: 1972. године формирана је заједница хидро-археологија Хрватске, активни су музеји у Задру и Сплиту, обавештен сам да у републичком Заводу за заштиту споменика у Загребу делују врсни подморски истраживачи.

И поред тога што је подводна археологија у нас и у свету имала значајне успехе, упркос све новијим техничким средствима која отварају нове могућности (достизање већих дубина и дуже задржавање у њима, радар, телевизија, конзервација извученог материјала итд.), ипак постоје нека ограничења. Налази су углавном случајни па су систематски прегледи немогући; морско дно, нпр. песковито, онемогућује извлачење неких терета (нпр. жито); бурад која су заменила амфоре пропала су, јер су од дрвета; неке олупине леже на великим дубинама; на основу нађених олупина не може се данас закључити да ли је нека поморска рута била јако прометна.[35]

Подводна археологија је међутим много допринела упознавању конструкције бродова у раном средњем веку. Пронађене су и детаљно проучене олупине два брода код места Yassi Ada у Турској из IV и VII века па се зна, дакле, много више не само како је грађен брод већ и неки детаљи који се односе на кабину капетана, на огњиште и бродску кухињу, на кухињско посуђе, на судове за пијаћу воду, на осветљење. Споменуо

---

[32] *M. Zaninović*, Neki prometni kontinuiteti u Srednjoj Dalmaciji, Materijali XVII (1978) 39.

[33] Наводим само мени приступачне публикације: *Suić*, Antički grad 238—240, 259; *P. Skok*, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, I, Zagreb 1950, 22, 23, 27, 38, 58, 60, 88, 110, 111, 169, 174; *Ferluga*, L'amministrazione 96—97, 142—143; *Z. Gunjača*, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, Materijali XXII, Novi Sad 1986; *Z. Brusić*, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, sv. 13 (1989) 111—119. За Истру уп. најновије: *M. Zupančič*, Prispevki k topografiji obale Miljskega polotoka, Kronika 37 (1989) 16—20; *E. Boltin-Tome*, Arheološke najdbe na morskem dnu slovenske obale, ibid., 6—16.

[34] Ferluga, Navigation et commerce 47 et n. 20; за амфоре уп. нпр. *Z. Brusić*, Byzantine Amphorae (9th to 12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites, Archaeologica Jugoslavica 17 (....) 37—49; *V. Han — Z. Brusić*, Une découverte sous-marine du verre médiéval dans l'Adriatique, Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'histoire du verre, Berlin-Leipzig, 15—21 août 1977, 271—282.

[35] *Mollat*, Conclusions, La navigazione 853—957.

бих још и олупине два старохрватска брода из XI века откривене 1966. године, о којима нажалост знам врло мало. Нека питања су отворена, нпр. запремина брода, тонажа, број укрцаних особа; познат је само делимично терет, мало се зна о организацији бродоградилишта, као и о употребљеном дрвету.[36]

Изгледа да је било и ноћне пловидбе, јер је нађена амфора са прамца која је служила као позиционо светло брода и тако је потврђен пропис Родијског поморског законика да ноћу мора да гори ватра или да се с времена на време стража јави гласно.[37]

Још само кратко о једном интересантном извору за ову тему: о иконографији. Велики број репродукција налази се у књизи Мола, али за рани средњи век нема их много; поучни су мозаици у С. Аполинаре nuovo у Равени (лука Classe), С. Марко у Венецији (пренос тела свеца из Египта у Млетке), цртежи у црквама у Доњем Хуму (Брач), у Врбушком и Трогиру из XI—XII века, тањир из Коринтског музеја из почетка XIII века итд.[38]

Да дамо преглед литературе, одвело би нас далеко. Пре свега једна констатација: нема монографије посвећене овој теми. Постоји обилна, често врло корисна литература, књиге и чланци о низу проблема, о разним областима дуж јадранских обала, о појединим лукама, острвима итд. У мом чланку на ову тему објавио сам библиографију подељену на: дела општег карактера, енциклопедијски чланци, дела посвећена морнарици, пловидби, Италији (и то: Равенском егзархату, Анкони, Апулији, Млецима, Фурланији), затим Истри, Далмацији, Дубровнику, Дукљи и Драчу.[39]

Осврнуо бих се сасвим кратко на проблеме који се постављају византологу који истражује базен Јадранског мора у раном средњем веку. При томе не претендујем на потпуност, напротив, избор је очигледно и селективан и субјективан.

Постоје проблеми општег карактера у вези са политичком ситуацијом, са пловидбом, изгледом и конструкцијом бродова, постојањем лука, сидришта, фарова итд., са менталитетом помораца, трговаца, са схватањима епохе и низ других. Ја ћу се овде дотаћи само неких.

У вези са политичком ситуацијом поставља се, бар донекле, питање периодизације. Од научника који су се бавили раним средњим веком и тим питањима и који су изнели своје мишљење о периодизацији (Х. Арвелер и А. Луис) не бих прихватио интересантне и утемељене предлоге, јер се односе на цело Средоземље и не воде рачуна о специфично-

---

[36] *F. van Doorninck*, Byzanz, Herrin der Meere (330—641), Taucher in der Vergangenheit. Unterwasser-Archäologen schreiben Geschichte der Seefahrt, ed. G.F. Ellas, Luzern-Frankfurt/M 1972, 139—143; *M. Cagiano de Azevedo*, Le navi nella documentazione archeologica, La navigazione 413—427 (tav. I—X); *Z. Brusić*, Rezultati najnovijih istraživanja i vađenje starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku, Adriatica Maritima 2 (1978) 5—14.

[37] *Cagiano de Azevedo*, op cit., 423—426 et tav. V—X

[38] *F. Moll*, Das Schiff in der bildenden Kunst, Bonn 1929; *G. Luzzatto*, Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo, Venezia 1961, 5; *Ferluga*, Bizanc na Jadranu (в. горе, нап. 1) 365, 373, 377.

[39] Вид. горе, нап. 1.

стима Јадранског базена, посебно о географским условима по којима се разликује од осталих регија.[40]

Почетак теме је очигледно везан са обновом византијске власти на Јадрану, са Јустинијановом „реконквистом" Италије и Далмације у току прве половине VI века, с тиме што је касноримско, односно рановизантијско доба обавезан увод у разматрану епоху. Прва важна фаза завршава се почетком IX века Ахенским миром, поделом утицајних сфера између два царства, у ствари повлачењем Византије на доњи Јадран. Друга фаза се завршава 70-их година XI века коначним губитком целе обале Јадранског мора са изузетком Драчке области. Доба што следи до првог пада Византијског царства 1204. године своди се на спорадично признавање византијског суверенитета од стране далматинских градова, на краткотрајну експедицију за време цара Манојла I Комнина у Италију, на обнову византијске власти у Далмацији јужно од Шибеника. Све то није био део трајне политичке или војно-политичке активности византијске владе већ су то биле краткотрајне, ефемерне епизоде које нису имале обележје заокруженог, далекосежног плана. Да пређемо на друге проблеме.

Интересантно би било пратити развој риболовства дуж обале Јадрана, јер је риболов школа поморства и поморског живота — Молат каже la pêche, école de la vie maritime — тако свакако у млетачким лагунама, а морало је бити слично и дуж наших обала, о чему, нажалост, знамо — или ја знам — мало.[41]

У погледу економских рута постоје како економски тако и војни императиви. Економски су: рентабилност и сигурност, војни су сигурност и ефикасност ратног брода с обзиром на његове задатке. Општа политичка ситуација је диктирала, а и даље то чини, промене рута. Житна рута из Александрије у Египту за Цариград је услед арапског продирања премештена у Црно море где је оживела луке и трговину и привукла Русе; из сигурносних разлога пут из Византије на запад скраћен је тако што су крајње станице биле у Јадранском мору, у Равени и касније у рађајућим се Млецима.

Још нису решени, као што се види из досадашњег излагања, сви проблеми око конструкције бродова. У том погледу важна је констатација да у раном средњем веку није дошло до техничке револуције, одлучујуће важности, већ да се радило о спорој еволуцији, да се није прешло брзим иновацијама на нове методе нпр. у апликацији оплате, у примени тзв. „латинског" једра, у употреби кормила причвршћеног за крму, у конструкцији надградње.

У оквиру проблема сигурности и рентабилности пловидбе одређеном поморском рутом треба разматрати и питање гусарства и кријумчарења. Гусарство је у раном средњем веку постало раширен феномен поготово појавом Арабљана и њиховом активношћу од VII до XI века, која је захватила и Јадрански базен и где су се око средине IX века по-

[40] *Ahrweiler*, Les ports byzantins 259—262; *A. Lewis*, Mediterranean Maritime Commerce A. D. 300—1100. Shipping and Trade, La navigazione 480—501. Cf. *Mollat*, Conclusions, La navigazione 845.

[41] За риболов у Истри уп. Рижански плацит из 804. године у: *Cessi*, Doc. I, 63, par. VIII. Cf. *Luzzatto*, Storia 4 sq.; *Mollat*, op. cit. 846—847.

јавили и словенски, хрватски и неретљански гусари. Арабљанским гусарством објашњава се назадовање трговине, пропаст неких градова и лука и настајање неких нових, да су неке области најпре опљачкане а затим и заузете (Крит, Сицилија, јужна Италија, Апулија где је основан Барийски емират), да је Византија била приморана да реорганизује поморску трговину, да створи нове базе, што је довело до „милитаризације" обала које су тако постале нове границе, и до оснивања војнопоморских области, тзв. архонтија. Услед новонастале ситуације престала је велика пловидба и преовладала је обална. Тада се смањила тонажа бродова и обим трговине, иако је царска управа покушавала да што више регулише законима и прописима поморску трговину (нпр. Родијским закоником) или, за време цара Андроника I Комнина, прописима у вези са ius naufragii.[42]

Гусарство је често карактерисано као поморска пљачка бродова. Изгледа, међутим, да су се у средњем веку појмови почели бар донекле диференцирати. Остаје пре свега схватање гусарства као поморске форме бандитизма; за друге врсте гусарства сматра се акција коју изводе cursarii = praedones maris, што се француски називало course = action de parcourir la mer, le pays, pour faire du pillage, guerre de course, и до краја XII века corsaire = гусар (итал. corsaro), али и: navire armé en course par des particuliers avec l'autorisation du gouvernement, дакле легализовано гусарство у служби државе. За овај облик гусарства нисам нашао одговарајући домаћи термин. Трећи облик би биле репресалије, одмазда, као легално средство враћања истом мером. Да подсетим и на други аспект: гусарство је подстицало такође економски и технички развитак. Хрватско и неретљанско гусарство на Јадрану, које треба разматрати упоредо са арабљанским, имало је политичку али и јаку економску подлогу па су Млеци, заузимајући све више место Византије у том подручју, сами или у споразуму са западним царевима водили борбу против њих. Тако је 840. године склопљен споразум између Млетака и цара Лотара, тзв. Pactum Hlotarii, у коме је одлучено: „... ut quandocumque mandatum domini imperatoris Lotharii clarissimi augusti vel missorum eius nobis nuntiatum fuerit, inter utrasqe partes ad vestrum solatium navalem exercitum contra generationes sclavorum inimicos scilicet vostros, in quo potuerimus, solatium prestare debeamus absque ulla occasione".[43] То су само неки проблеми који се односе на гусарство али има и других (нпр. улога традиције, различите вере итд.).

У византијском праву доба Јустинијана као и касније у Василикама говори се о кријумчарењу у корист непријатеља — πολέμιοι; посебно се то односило на Арабљане. Постоје бројни едикти којима се забрањивао извоз материјала, што би данас назвали „стратегијског" (дрво, гвожђе), који би користио непријатељу. Сачувани су едикти Лава V из 813. године, Јована Цимиска из 971. године о забрани трговине са

[42] *Ahrweiler*, op. cit. 270—280; *Острогорски*, Историја 372. Уп. *L. Margetić*, Ugovor Mletaka i italskih gradova contra generationes Sclavorum (840), Historijski zbornik 41 (1988) 217—235; *Ferluga*, L'amministrazione 130—136.

[43] *Cessi*, Doc. 1, 103, par. VII; *G. Vismara*, Il diritto del mare, La navigazione 700—707.

Арабљанима али су у Млецима остали без великог успеха. Византија је осим тога себи узела право прегледања бродова, нпр. у Абидосу где је то обављао логотет дрома крајем X века. Осим кријумчарења ратног материјала, посебну важност имала је трговина робљем. Године 876. је дужд Ursus Partecipacius забранио превоз робова млетачким бродовима, јер су трговци куповали робове од гусара и лопова — a piratis et latrinculis mancipia comparabant — а то се сматрало кажњивим делом — facinus. Успех није могао бити нарочито велики, јер је 945. и 960. године забрана обновљена. Робови су се продавали у земље „ultra Polam", у Византију и Беневентанско војводство, али изнад свега у арапске земље. Млеци су водили и поморске експедиције против гусара: 948. против Неретљана, 996. против Виса и 1000. године против Ластова, али не толико ради кријумчарења робова колико ради обезбеђења поморске руте дуж источне обале Јадрана.[44]

Рађа се у раном средњем веку и појам територијалних вода. Римска држава и право нису то познавали, јер се сматрало да је море commune omnium. Такво схватање је одговарало и политичкој ситуацији; доласком варвара и поделом царства настале су нове прилике. За време Лава VI мења се концепт па морски и обални појас, тзв. praedia marittima, односно θαλάσιον χωρίον, постају по закону приватно власништво. Познати италијански медиевиста и правник Висмара сматра: „Процес приватизације приобалних вода у византијском праву, који се завршава афирмисањем приватног власништва, указује на процес паралелан успостављању територијалних вода: успостављa суверенитет државе над оним делом приобалног мора". Можда је овакво схватање дошло до изражаја у преговорима између Пипина и Карла Великог и Млечана у IX веку; јасније је то у уговору између Млечана и Хенрика IV (1094 — 1095) у коме се неодређено спомињу veneticorum fines, али најјасније у формулацији по којој поданици италијанског краља ... licentiam habeant ... ambulandi usque ad vos et non amplius ... И то ... secundum antiquam consuetudinam... дакле, тиме што италици не смеју даље од Млетака, имплицитно је признато млетачко право над водама залива. У корист Млетака је и то што се не одређује обим морске површине. Појам територијалних вода и с тиме везаних све већих права Млеци су у средњем веку даље развили све до власништва над Јадранским морем. Подсетио бих да је у другој половини XI века хрватски краљ Петар Крешимир IV полазио вероватно од таквог или сличног схватања приобалних вода када у повељи за манастир Св. Кршевана у Задру поклања Маон ... nostram propriam insulam in nostro Dalmatico mari sitam.[45]

У вези с морем и извесним правима приморских градова подсетио бих на право градског становништва на слободан риболов у истарским градовима под византијским суверенитетом.

---

[44] За забрану трговине са Арабљанима и трговине робовима вид. *G. L. Tafel — G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels — und Staatsgeschichte der Republik Venedig I, Wien 1856 (reprint: Amsterdam 1964), 3, No III, 25—30, No XIV, 5, No VII, 16—17, No XII, 17—25, No XIII; за млетачке експедиције против гусара у Далмацији вид. Giovanni Diacono, Cronaca Veneziana, Cronache veneziane antichissime, pubbl. da *G. Monticolo*, Roma 1890, 136, 153, 159; за преглед бродова од стране византијских власти код Абидоса вид. хрисовуљу из 992. године (Василије II), ed. *A. Pertusi*,La Venezia del Mille, Firenze 1965, 157—160.

[45] *Vismara*, op cit. 693—700. За Хрватску вид. *Kostrenčić*, Codex 113.

Прешао бих на неке проблеме општег карактера из историје Јадранског мора у раном средњем веку, наиме на следеће:

Јединство Медитерана и Јадрана, карактеристично за римско доба, разбијено је доласком варвара Вандала, Острогота, Лангобарда, што је имало разне политичке, економске, демографске последице те се одразило и на пловидбу, на поморске путеве, на законодавство, на полицијске мере дуж обала и у лукама итд. На обалама се нова ситуација осетила у све већем приливу избеглица из унутрашњости, у пресељавању управних, производних, војних и других центара из унутрашњости на обале.

Постоје разлике у поморској политици и изградњи флота између Вандала, који су били поморци, Острогота, који су тежили да изграде сопствену флоту, и Лангобарда, који, изгледа, нису имали разумевања за поморство. Међутим, Нормани су у јужној Италији XI века, у духу викиншке традиције, били стално окренути према мору.

Мислим да није довољно истакнута улога византијске флоте у византијско-готском рату у првој половини VI века. Осим тога, мало се зна али су мало и истражене поморске снаге и уређаји, луке, арсенали, бродоградилишта итд. италијанског егзархата, драчке теме, лангобардског катепаната у јужној Италији.

Седми и осми век заслужују још увек пуну пажњу историчара у вези са старом али не сасвим одбаченом тезом Х. Пирена; значај локалне трговине и обалне пловидбе био је од велике важности и вероватно ће у тој области археологија још допринети у великој мери рашчишћавању проблематике.

Донекле је још отворен проблем поделе утицајних сфера између Византије и новонасталог Западног царства почетком IX века, као и проблем поморских амбиција Карла Великог и његових наследника.

Историја Млетака у XI веку, посебно после пада Орсеола, има још слабо познатих момената (нпр. карактер млетачке експедиције 1000. године у Далмацију, догађаји око средине века, значај хрисовуља из године 1082, успеси млетачке флоте против Нормана код Драча итд.).

Какве су биле поморске амбиције Мађара од почетка XII века надаље.

Значај Анконе за Јадран и трговину са Истоком као и успон далматинских градова у XII веку и њихов однос са Византијом и Млецима.

Од проблема који се односе пре свега на источну јадранску обалу споменуо бих само неке, и то:

Политички, економски али пре свега поморски развој Далмације у касноримско доба, посебно у доба прелаза из антике у средњи век.

Почеци Дубровника, јер су нови археолошки резултати створили нову слику најстарије историје овог града, што не треба да значи да се морају одбацити писмена сведочанства у византијским изворима.

Уређење Далмације у VII — IX веку (проконзули, архонти).

Развој словенског поморства од средине VII века до средине IX, посебно имајући у виду оскудицу извора; нови археолошки резултати би могли бацити ново светло на то мрачно доба.

Борбе Млетака са Хрватима и Неретљанима и плаћање трибута; од када, колико, под којим условима итд.

Поморске снаге Хрватске крајем IX и средином X века.

Део југословенске историографије није прихватио моје доказе да Византија није уступила Хрватској за владе Томислава далматинске градове; потребна је анализа извора који то потврђују.

Гусарство на Јадрану: његови корени, улога традиције с обзиром на развој у антици (Илири), Арабљани, Хрвати и Неретљани у раном средњем веку, и у новије доба (ускоци).

Амикова експедиција у Далмацију.

Византија на Јадранском мору у XII веку: значај ове регије за Царство, улога византијских области на источној обали Јадрана у оквиру опште византијске политике тог времена (Угарска, Италија).

Византијска политика на Јадрану последњих деценија XII века и далматински градови, Дубровник и Драч.

На крају морам још једном подвући да овим рефератом нисам имао намеру нити да набројим све изворе и литературу за ову тему нити да истакнем све проблеме који се односе на базен Јадранског мора. Жеља ми је била да отворим дискусију о тој теми, која ми изгледа важна и са становишта византологије и са становишта јужнословенске и далматинске историје, којој је овај скуп био посвећен.

Jadran Ferluga

BYZANCE ET LA MER ADRIATIQUE

REFLEXIONS SUR CE THEME

Le cadre chronologique de ce thème est constitué par la conquête justinienne (535—555) et l'année 1204 — IVe croisade et première chute de l'Empire. Dans ce cadre il est indispensable de considérer la mer Adriatique dans son ensemble, jusqu'à la limite nord de la culture de l'olivier. Il est également indispensable d'utiliser certains types de sources quelque peu délaissés: les Vitae, les Translationes (des reliques des saints), les Itineraria ad loca sancta, ce qui implique bien sûr la prise en considération de toutes les autres sources plus connues latines, grecques et arabes (le Règlement maritime des habitants de Rhodes s'avère ici particulièrement intéressant). Excepté les sources écrites (y compris les inscriptions), les sceaux et les monnaies, la langue, ou plutôt la terminologie maritime méditerranéenne reprise du grec dans diverses langues, et les trouvailles archéologiques méritent elles aussi un intérêt particulier en tant que sources.

Vient ensuite une identification des principaux problèmes découlant du titre même de cet ouvrage, s'appuyant sur une description antérieure des événements historiques par le même auteur (*J. Ferluga*, Bizanc na Jadranu, Zgodovinski časopis 44, 1990, 363—384): le découpage en plusieurs périodes (VIe — début du IXe s., IXe — années soixante-dix du XIe s., fin du XIe s. — année 1204), la pêche, les routes maritimes, la construction maritime, la piraterie et la contrebande, les eaux territoriales, les problèmes historiques de caractère généraux. Parmi ces derniers figurent la confrontation face aux barbares aux VIe siècle, le commerce local et la navigation au VIIe et VIIIe siècle, le partage des sphères d'influences au début du IXe siècle, Venise au XIe siècle et certains phénomènes spécifiques au littoral dalmate au cours de la période comprise dans le cadre chronologique fixé.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

UDC 949.5.02:353.2 (398.7) (093.2)"08"

LUJO MARGETIĆ

„PROVINCIJALNI ARHONTI" TAKTIKONA USPENSKOG

(S OSOBITIM OBZIROM NA ARHONTA DALMACIJE)

I

1. Jačanje bizantske prisutnosti u Dalmaciji sredinom IX stoljeća može se pratiti preko njezina izdizanja iz položaja arhontije, tj. takva područja u kojem bizantske vojske još nema — ili je ona ograničena na strogo vojničke zadatke — u temu, tj. u provinciju s bizantskom vojnom posadom, na čelu sa strategom kao vrhovnim vojnim i civilnim upraviteljem.

U vrijeme kada je sastavljen tzv. Taktikon Uspenskog (dalje TU), Dalmacija je još uvijek samo arhontija. U Taktikonu ne spominje se strateg, nego samo ὁ ἄρχων Δαλματίας[1] i οἱ σπαθάριοι καὶ ἀπάρχοντες Δαλματίας καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχοντίων.[2]

Uspenskij, koji je Taktikon objavio 1893,[3] nije ga datirao. To je učinio nešto kasnije, 1911, Bury.[4] On je upozorio na okolnost da se u naslovu Taktikona spominju car Mihajlo III (842—860) i njegova majka Teodora, koja je maknuta s vlasti 856. Iz toga slijedi da je TU sastavljen između 842. i 856. Kako je pak u TU spomenut strateg Krete, koju su u trećem desetljeću IX stoljeća — najvjerojatnije 827/828[5] — osvojili Arapi, Bury je smatrao da je to možda u vezi s vojnom ekspedicijom na Kretu logoteta Teoktista iz 843. godine. Tom je prilikom, po Buryu, mogao Teoktist biti imenovan strategom Krete „anticipirajući njezino osvojanje".

Do novog prijedloga datacije došlo je 1953, kada je Ostrogorski[6] skrenuo pažnju na još jednu okolnost. Naime, Mihajlo nije vladao samo s maj-

---

[1] *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 57, 12.

[2] N. dj., 59, 8—9.

[3] *Th. Uspenskij*, Vizantijskaja tabel o rangah, Izvestija Russkago Arheol. Instituta v Konstantinopole 3 (1898) 98—131.

[4] *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, The British Academy Supplement Papers I, London 1911.

[5] Vidi npr. *E. Brooks*, The Arab Occupation of Crete, English Historical Review XXVIII (1913) 432; *A. A. Vasiliev*, Byzance et les Arabes I: La dynastie d Amorium (820—867), Bruxelles 1935, 49—54; *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, Paris 1969 (= 1946) 101.

[6] *G. Ostrogorski*, Taktikon Uspenskog i Taktikon Beneševića, Zbornik radova Vizantološkog instituta 2 (1953) 46—48 = Sabrana dela 3, Iz vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije, Beograd 1970, 165—168. Usp. *isti*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952.

kom, nego i sa sestrom Teklom, o čijem suvladarstvu postoje vijesti do 845. Kako TU u naslovu nema ni Tekle, on je mogao nastati tek nakon 845. pa sve do Mihajlove smrti 856.

Ipak, Oikonomides se 1971.[7] usprotivio analizama Ostrogorskoga i ukazao na okolnost da je Filotejev Kletorologion sastavljen 899. kada je sa carem Lavom VI vladao i njegov brat Aleksandar — a ipak je u naslovu Kletorologiona naveden samo Lav VI. Iz samog se naslova dakle po uvjerljivom tumačenju Oikonomidesa ne mogu izvoditi zaključci o datiranju TU. Ali, Oikonomides je istakao nešto drugo: u TU se pojavljuje služba drungara Egejskog mora za koju znamo da je nestala 843. kada se umjesto nje pojavila nova služba, strateg Egejskog mora. Dakle, zaključuje Oikonimides, TU je nastao 842/843.

O Dalmaciji četrdesetih godina IX stoljeća postoji i prvorazredna Gottschalkova vijest. Gottschalk, poznati teološki pisac, koji je boravio na dvoru hrvatskog vladara Trpimira oko 846/848, javlja da Tripemerus, rex Sclavorum, iret contra gentem Grecorum et patricium eorum[8] te da je u bitki, koja je uslijedila i u kojoj je sudjelovala i konjica, pobijedio Trpimir. Bitka očito nije imala značenje običnog okršaja, jer su se u njoj suprotstavili sam hrvatski vladar i bizantski strateg uz upotrebu konjice. Vijest je ne samo pouzdana nego odaje i Gottschalkovo poznavanje bizantskih titula. Naime, prema TU, svi su stratezi nosili uz naziv svoje funkcije stratega još i vrlo visoki naslov patricija. S druge strane, nesumnjivo je da ne dolazi u obzir nijedna druga visoka bizantska služba koja je u to doba imala pravo na naslov patricija.

Koji je taj bizantski strateg? Kako je riječ o borbi s hrvatskim kraljem čiji teritorij graniči s područjem bizantske Dalmacije, najprirodnije je u njemu vidjeti stratega teme Dalmacije. I doista to je 1932. predložio Katić. Međutim, on je pogriješio tvrdeći da gens Grecorum iz Gottschalkova izvještaja „nijesu drugo, nego stanovnici dalmatinskih gradova" ne uzimajući u obzir da je glavna značajka bizantske teme upravo u tome, da se u njoj nalazi bizantska vojska pa da je prema tome u Gottschalkovu izvješću nesumnjivo riječ o bizantskim vojnicima. Po njemu je nadalje Bizant imao u Dalmaciji svoga stratega od početka IX stoljeća. Na to je ukazao Posedel[9] koji je 1950 (pozivom na Dvornika) uzeo u obzir da je zbog TU Dalmacija bila arhontijom, a ne temom, barem još 842. Kako se u Gottschalkovoj vijesti, koja se odnosi na 846/848, govori o „dalmatinskom strategu", proizlazi, sve po Posedelu, da se Dalmacija pretvorila iz arhontije u temu između 842. i 846—848.

Značajan doprinos daljem istraživanju dao je počevši od 1955. Ferluga[10] u nizu svojih zapaženih radova. On je krenuo od prijedloga Ostrogorskoga da se TU treba datirati u razdoblju 845—856. i dokazivao da je vrijeme Trpimirova ratovanja s patricijem-strategom, tj. 846—848. „isuviše blizu terminusu post quem Taktikona" (tj. 845), „pa da je Dalmacija bila tema

[7] U radu navedenom u bilj. 1.

[8] *L. Katić*, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb 1932.

[9] *J. Posedel*, Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX stoljeća, Historijski zbornik 3 (1950) 217—219.

[10] *J. Ferluga*, Vreme postanka teme Dalmacije, Zbornik Filozofskog fakulteta III (Beograd 1955) 53—67; *isti*, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957, 60; *isti*, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 163; Usp. *isti*, L'archontat de Dalmatie, Actes du Xe Congrès international des Études byzantines, Istanbul 1957, 307—315 = Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, 131—139.

i njen strateg bi sigurno bio zabeležen među ostalim stratezima".[11] Zato je po Ferluginu mišljenju u Gottschalkovu izvješću riječ o strategu Drača (ili Cefalonije).

Argument ipak nije dokraja uspješan: ako bi TU i bio pisan 845/846, tema Dalmacija mogla bi biti osnovana 847, pa bi za Trpimirov rat s bizantskim strategom preostala 848. Ali argument potpuno gubi svoju snagu u svjetlu Oikonomidesova datiranja TU. Očito je da je za osnivanje teme Dalmacije posve dovoljno vrijeme od 842/843. do 846—848. Vrlo je malo vjerojatno da bi se Bizant odlučio na veliku, vrlo skupu i vrlo riskantnu pomorsku ekspediciju iz Drača prema dalmatinskoj obali, vodeći sa sobom konje, konjanike i pješadiju protiv Trpimira za koga se sigurno i u Bizantu znalo da je jak vladar. Naprotiv, ekspedicija iz Zadra prema Splitu mogla je obećavati uspjeh zbog blizine baze za opskrbu, kopnenog puta duž obale koji je mogla štititi mornarica, a i zbog toga što je strateg iz Zadra išao u Split, koji je barem u načelu bio sastavnim dijelom bizantske Dalmacije. Osnivanje teme Dalmacije poslije 842/843. i prije 846—848. uklapa se ujedno vrlo dobro u doba, kada je nakon teške krize pod Mihajlom II (820—829) došlo do vidljivog snaženja Bizanta pod Teofilom (829—842) i Mihajlom III: tema Hersona-Klimata osnovana je oko 834,[12] Solun se spominje prvi puta kao tema 836, a Drač se kao tema javlja također već u TU.[13] Usto, za Bizant je bilo od goleme važnosti stvoriti na Jadranu novo vojno uporište svoje vlasti nakon što su se od 840. Mleci osamostalili,[14] prestali biti bizantskom provincijom i postali tek saveznikom, kojem je trebalo skupo plaćati usluge, a sve to u vrijeme kada Arapi osvajaju Bari (841), pljačkaju Osor, Ankonu, Budvu, Risan i Kotor (841) i nanose mletačkom duždu poraz kod Suska (842). Pojava bizantske vojske u Zadru u vezi s osnivanjem teme Dalmacije morala je duboko uznemiriti Trpimira, koji je, isto kao i njegov prethodnik knez Mislav, imao tijesne veze i nesumnjivi utjecaj u Splitu,[15] drugom najvažnijem dalmatinskom gradu poslije Zadra. I zato se ne treba čuditi da je Trpimir energično intervenirao kad je bizantski strateg krenuo iz Zadra prema Splitu da bi na Trogir i Split proširio stvarnu bizantsku vlast. Prema Gottschalkovu izvješću proizlazilo bi da se bitka odigrala nadomak Splita i da je Trpimir slavio pobjedu[16] a nema nikakva razloga da se u to sumnja, jer je izvješće napisano od suvremenika, prisutnog na Trpimirovu dvoru, koji je usto pisao o tome bez namjere iskrivljavanja činjenica. Iz toga treba zaključiti da je oi-

[11] *Ferluga*, Vizantiska uprava, cit., 67. Pečati o kojima se nalaze podaci u Schlumbergerovoj Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 205—206, i u kojima je prema dosadašnjem čitanju riječ o Brijeniju, spataru i strategu Dalmacije, dali su povoda u literaturi mnogim diskusijama i pretpostavkama, počevši od *Bury*, The imperial, cit., 14, bilj. 2 sve do *Ferluge*, L amministrazione, cit., 161 (vidi i L. Margetić, Marginalije uz rad *V. Koščaka* „Pripadnost istočne obale...", Historijski zbornik XXXVI /1983/ 264—266). Međutim, Seibt je u svojoj recenziji upravo spomenuta Ferlugina rada (Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 30 /1981/ 338—340) posumnjao u ime (Brijenije), a umjesto „strateg" predložio čitanje „arhont". Time se ujedno otvara i pitanje datiranja tih pečata. Ako je riječ o arhontu Dalmacije, onda se te pečate može bez poteškoća datirati u vrijeme sastavljanja TU, pa time gube svoje značenje koje su imali u dosadašnjoj literaturi.

[12] *J. B. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire, London 1912, 414 i d.

[13] *Oikonomidès*, n. dj., 49, 17.

[14] *L. Margetić*, Histrica et Adriatica, Trieste 1983, 228.

[15] *Margetić*, Marginalije, cit., 265.

[16] *Katić*, n. dj., 13, 16.

zantski strateg bio prinuđen vratiti se u Zadar, a da nije ostvario svoje planove, ili, drugim riječima, da je stvarna vlast stratega ostala ograničena na Zadar te da je Trpimirov stvarni utjecaj na Split ostao i dalje premoćan.[17] Ako je tema Dalmacija ostala ograničena na Zadar, treba zaključiti da je tako bilo i s njezinom prethodnicom, arhontijom Dalmacijom. Možemo dakle zaključiti da je u doba cara Mihajla II došlo do potpunog nestanka bilo kakvog utjecaja Bizanta na dalmatinske gradove (koji su prema vijestima iz glave 29. DAI postali u to doba posve nezavisni), nadalje, da je pod carem Teofilom došlo do izvjesnog jačanja bizantske prisutnosti u Dalmaciji na taj način da je Zadar priznao vlast Bizanta i s njime se tješnje povezao, ali još bez prisustva bizantske vojske; konačno da je za Mihajla III u Zadru smještena bizantska posada i organizirana tema, ali da je vlast stratega ostala ograničena samo na Zadar i njegov distrikt.

2. U vezi s tim postepenim jačanjem bizantskoga prisustva u Dalmaciji stoji i vijest Konstantina Porfirogeneta u glavi 29. DAI: „Kako je carstvo Rimljana zbog mlitavosti i nesposobnosti tadašnjih vladara toliko oslabilo, da je malo nedostajalo do potpune propasti, a ponajviše (μάλιστα) za Mihajla iz Amorija, Mucavca, stanovnici dalmatinskih gradova postali su samostalni te nisu bili podložni niti caru Rimljana niti bilo kome drugome". Upozoravamo na riječ ponajviše. Njome se očito želi reći da je situacija za Bizant bila najgora za Mihajla II (820—829) — dakle, da je nakon toga bila već nešto bolja. Inače bi riječ „ponajviše" izričito povezana s Mihajlom II bila suvišna. Zašto se car nije jasnije izrazio? Razlog je jasan: on nije htio priznati carevima Teofilu i Mihajlu II njihovu ulogu u povijesti Bizanta od tridesetih do pedesetih godina IX stoljeća da bi na taj način uzdigao spasonosnu ulogu svoga djeda, Bazilija I, a to mu je itekako bilo potrebno da bi pokušao dati neku legitimnost vladavini vlastite dinastije. Poznato je da je Bazilije I došao na vlast ubojstvom Mihajla III. Zato je prikazivanje mračnih strana vladavine toga cara imalo tendenciju da uspon Bazilija I prikaže kao spas za Bizant. Ali istina probija i kroz debelu koprenu Konstantinova „usklađivanja" povijesne istine s potrebama vladajuće dinastije. Kako Konstantin Porfirogenet nije nikako mogao napisati npr. „pod carevima Teofilom i Mihajlom III situacija se popravila", onda je on „poštujući istinu" preko volje napisao barem to da je „pod Mihajlom II bilo najgore" — čime je priznao da je došlo do izvjesnog priznanja stvarnog bizantskoga vrhovništva nad Dalmacijom. Iz prethodne analize smo vidjeli da se to poboljšanje položaja Bizanta svelo samo na Zadar, i to najprije kao „arhontiju Dalmaciju", a kasnije i na „temu Dalmaciju".

II

1. Vratimo se na TU, da utvrdimo da li se iz njegova teksta može utvrditi nešto više o arhontu Dalmacije i drugim — srodnim, kako nam se čini — arhontima. Zadatak je utoliko otežan što nema sumnje da je u razdoblju prije i poslije TU, a i u njemu samome, pojam arhonta mnogoznačan. To je u literaturi vrlo često isticano. Ali, s druge strane, ovdje je riječ samo o spe-

[17] Vidi *L. Margetić*, Neka pitanja iz naše ranije povijesti i rimsko pravo, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu XVI (1979) 69—75.

cifičnom, strogo ograničenom pojmu arhonta koji se pojavljuje na nekim mjestima TU, tj. samo o arhontima Krete, Haldije, Drača, Dalmacije, Hersona i Cipra. To je onaj tip arhonta, što ih Oikonomides svrstava pod opći pojam „ἄρχων provincial".[18] Oni, čini se, imaju izvjesne zajedničke značajke pa se treba nadati da će naša analiza dati odgovor na pitanje kakva je to vrsta arhonta. Rang tih arhonta u TU preuzeli smo od Oikonomidesa premda na njega imaju neki autori ozbiljne primjedbe.[19] Ali, za naše analize dovoljno je da su arhonti međusobno očito odvojeni jedni od drugih.

Evo tih grupa (rangova):

1) visoke časti i funkcionari, do uključivo onih patricija koji nemaju uz svoju visoku titulu nikakve funkcije. Za naše analize u obzir dolaze

— patricij i strateg Haldije,[20]

— patricij i strateg Drača,[21]

— patricij i strateg Krete,[22]

— patricij i strateg Klimata (!)[23],

2) protospatari — za nas su interesantni

— duks Haldije,[24]

— arhont Krete[25],

3) spatarokandidati, za nas dolaze u obzir u prvoj podgrupi

— arhonti (u množini!) Haldije,

— arhonti (u množini!) Krete[26],

u drugoj podgrupi

— arhonti (u množini!) Drača,[27]

— arhont (u jednini!) Dalmacije,[28]

— arhont(i) (jednina ili množina?) Hersona (!),[29]

— arhont (u jednini) Cipra[30],

4) spatari, među njima

— spatari i bivši arhonti Dalmacije i ostalih arhontija.[31]

---

[18] *Oikonomidès*, n. dj., 368.

[19] V. npr. *F. Winkelmann*, Byzantinische Rang — und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert, Berlin 1985, 25.

[20] *Oikonomidès*, n. dj., 49, 10.

[21] Na i. mj., 17.

[22] Na i. mj., 18.

[23] Na i. mj., 19.

[24] N. dj., 53, 4.

[25] Na i. mj., 53, 5.

[26] N. dj., 55, 1—3.

[27] N. dj., 57, 11.

[28] Na i. mj., 12.

[29] Na i. mj., 13.

[30] Na i. mj., 15.

[31] N. dj., 59, 8—9.

Evo skupnog prikaza po temama:

	Kreta	*Cipar*	*Herson-Klimata*	*Haldija*	*Drač*	*Dalmacija*
patriciji	strateg	—	strateg	strateg	strateg	—
protospatari	arhont	—	—	dux	—	—
spatarokandidati						
a)	arhonti	—	—	arhonti	—	—
b)	—	arhont	arhont(i)	—	arhonti	arhont
spatari	bivši arhonti	bivši arhonti	bivši arhonti	bivši arhonti	bivši arhonti	bivši arhonti

Po mišljenju Ostrogorskog[32] ti su arhonti „predstavnici lokalne vlasti" koji se nakon osnivanja teme nalaze u podređenom položaju prema strategu.

Ferluga je taj problem proučio mnogo podrobnije.[33] Po njemu je Justinijan reorganizirao gradsku upravu tako da su joj na čelu bili defensor civitatis, kojiput nazvan ἄρχων i kurija, kojiput nazvan κοινὸν τῶν ἀρχόντων. U onim gradovima, koji kasnije nisu doživjeli transformaciju u teme, vrhovni gradski funkcionar dobivao je sve šira ovlaštenja. Gradovi određenog područja tvorili su cjelinu koja je bila razmjerno nezavisna od centralne vlasti i koju bi se moglo nazvati savez gradova. Za kontakte sa centralnom vlašću taj je savez birao kao svoje predstavnike najuglednije gradske funkcionare najvažnijeg grada, arhonte. Što se pak tiče Dalmacije, u njoj se na čelu gradske uprave nalazio u X i XI stoljeću prior, kojeg treba povezati s kasnorimskim defensorom civitatis, slično kao što se najuglednije građane koje nalazimo u vrelima treba povezati s kurijom. Uostalom, nastavlja Ferluga, dalmatinski prior ima položaj sličan načelniku Hersona (πρωτοπολίτης), dok prvaci glavnog grada Dalmacije, Zadra, arhonti, odgovaraju hersonskim πρωτεύοντες[34] i dodaje: „Da su to bili prvaci glavnog grada oblasti, u slučaju Dalmacije Zadra, a ne najviše lokalne vlasti pojedinih gradova oblasti, moglo bi se zaključiti na osnovu podataka u Taktikonu Uspenskoga",[35] gdje se spominje strateg Klimata, dakle cijele regije, ali i „arhonti Hersona", dakle samo glavnog grada.

Mi smo na osnovi analize razvoja službe defensor civitatis,[36] što smo je sproveli na drugom mjestu pokušali, uz ostalo, prikazati kako su taj organ i kurije doživjeli nakon Justinijana dubok pad i temeljitu transformaciju svojih funkcija i kako su se u bizantskom dijelu Italije (Rim, Ravena, itd.), u

[32] *G. Ostrogorski*, Taktikon, cit., 42 i d. Već je *V. Beneševič*, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei (De Cer. 1. II c. 52) und nach dem Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert, Byzantinisch- Neugriechische Jahrbücher 5 (1926—1927) 156, za arhonta Dalmacije napomenuo da se radi o „von den Slaven zu wählenden und unter dem byzant. Strateg stehenden Archontes (...)", ali ga je povezivao s reformom Bazilija I prema DAI, c. 29, dok je za arhonte Hersona mislio da su to oni isti arhonti koji su postojali još za Teofila kao samoupravni činovnici po DAI c. 42.

[33] *J. Ferluga*, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja, Zbornik radova Vizantološkog instituta 2 (Beograd 1953) 88 i d. = Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges des Themenverfassung u: Byzantium on the Balkans, cit., 62 i d.; *isti*, Vizantiska uprava, cit., 25 i d., 57 i d.; *isti*, L amministrazione, cit., 131 i d.

[34] *Ferluga*, Vizantiska uprava, cit., 56.

[35] N. dj., 58.

[36] *L. Margetić*, Defensor civitatis, Živa antika 35 (1985) 95—116.

Burgundiji i Franačkoj funkcije defensora svele na to da u zajednici s „kurijom" odnosno onim što je ostalo od nje ispostavlja isprave s javnom vjerom preko tzv. gesta municipalia,[37] dok su stvarnu vlast preuzeli drugi organi s prvenstveno vojničkim funkcijama. U Dalmaciji su vlast preuzeli prior i tribuni. Što se tiče tribuna, oni su, kao što to svjedoči paralelan razvoj te službe u Mlecima, Istri i Ravenni[38], „početno" bili zapovjednici lokalne milicije — u Zadru zapovjednici milicije gradskih četvrti i, možda, zapovjednici pojedinih odjela tamo stacioniranih bizantskih vojnih snaga.

Ako je tako s tribunima, kao vodećim i najuglednijim slojem Zadra, onda to a fortiori vrijedi i za priora, čiji je naslov izglednije povezati s priorom,[39] gotskim zapovjednikom, koji je zajamčen i u Dalmaciji. Kako pak TU govori o arhontu Dalmacije u jednini, toga arhonta trebalo bi povezati s priorom Zadra a ne s prvacima glavnog grada ni s najvišim lokalnim vlastima drugih gradova.

Ima još jedan razlog protiv teze da bi prvaci glavnog grada bili priznati u TU kao funkcionari s određenim rangom u bizantskoj hierarhiji. Naime, ne samo da je riječ o prevelikoj skupini lokalnih odličnika — ako ih je u Hersonu bilo barem četrdeset,[40] onda bi ih u Zadru moglo biti ili toliko ili nešto manje — nego i o tome da je ta skupina bila neformalna, tj. da ona očito nije bila čvrsto organizirano tijelo po ugledu na nekadašnje kurije, gradske senate, u koje bi se ulazilo nakon sprovedenog postupka, već je nesumnjivo riječ o faktično najuglednijim građanima, koji su svoj položaj zahvaljivali porijeklu, ugledu, ekonomskoj moći itd. Ta vladajuća skupina bila je fluidna jer je na ulazak u to društvo uglednika — a i na izlazak iz njega — utjecalo mnogo faktora. Nezamislivo je da bi se rang u bizantskoj hierarhiji dodjeljivalo tako velikoj i tako nedefiniranoj skupini ljudi.

I Ahrweiler se pozabavila arhontima, spomenutim u TU. Ona je još 1960.[41] arhonte do konca IX (početka X) stoljeća definirala kao šefove pomorskih ili pograničnih regija s izvjesnom autonomijom, često u okviru tema i kao primjere navela iz TU arhonte Krete, Haldije, Cipra, Dalmacije, Drača i Hersona te im, uz još neke, dodala i Koloneju. Međutim, 1961.[42] ona je dodala da „nije isključeno da nalazimo u to doba (VII—IX stoljeće) pod naslovom arhonta, oficira carske flote" i upozorila na „arhonta ili komesa Abidosa", koji je bio šef carske flote u toj bazi i čije su upravne funkcije bile znatne. Uostalom, nastavlja autorica, Dalmacija, Drač, Cipar, Herson i Haldija

---

37 N. dj., 115.

38 *L. Margetić*, Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama, ZRVI XVI (Beograd 1975) 25—53; *isti*, Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 7 (Zagreb 1975) 61—63.

39 *M. Kostrenčić*, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I, Zagreb 1956, 62—65; *Margetić*, Tribuni, cit., 59.

40 Theophanes Chronographia (ed. *C. de Boor*, Leipzig 1880) 378; Nikephoros, Historia syntomos (ed. *C. de Boor*, Leipzig 1880)/45.

41 *H. Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe—XIe siècles, Bulletin de Correspondance hellénique LXXXIV (1960) 72 = Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, pod VIII.

42 *H. Ahrweiler*, L'administration militaire de la Crète byzantine, Byzantion XXXI (Bruxelles 1961) 217—218 = Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, pod XI.

4*

navedene su u TU kao regije pod arhontom, a njih se često spominje kao sjedišta carske flote. Ahrweiler misli da bi se to moglo prihvatiti i za Kretu, premda o njoj vrela u tom smjeru šute. Konačno, 1966.[43] Ahrweiler je učinila još jedan korak u istom smjeru: prema TU, u Hersonu i Draču su arhonti spomenuti u množini, dakle tamo je postojalo po nekoliko eskadra, svaka pod svojim arhontom. Ukratko, Herson, Haldija, Kreta, Cipar, Dalmacija i Drač bili bi „pomorska granica Bizanta". To je ujedno navelo Ahrweiler da isključi iz toga društva arhonta Koloneje, jer se ona nalazila u unutrašnjosti Male Azije. Istina je, nastavlja Ahrweiler, da su u to doba Kreta i Cipar bili pod tuđom vlašću, ali njih su nadgledavale eskadre centralne flote — dakako pod svojim arhontima. Ahrweiler kaže da se ne treba čuditi tome da se u TU nalaze spomenuti za istu regiju arhont, strateg ili dux, jer strateg i dux imaju vlast nad kopnom, dok su arhonti nadležni za more i prema tome nisu podređeni strategu te uopće ne pripadaju provincijalnoj upravi. Oikonomides je izrazio skepsu prema tezi Ahrweilerove, smatrajući da se razlog zbog kojeg se većina (ali ne sva) sjedišta arhonta prema TU mogu povezati s pomorskom službom leži naprosto u tome što je riječ o provincijama koje leže uz more. Po njemu Ahrweiler ima pravo samo za Abidos; drugi bi arhonti iz TU bili prežici nekadašnje municipalne poluautonomne uprave, neki bi bili na čelu pojedinih skupina, koje su se naselile u carstvu itd. „Ukratko, ne bih se usudio precizirati funkcije svakoga od arhonta spomenutog u TU" zaključuje Oikonomides.[44] Što se pak tiče arhonta Dalmacije, Oikonomides se pita: „prior Zadra? oficir carske mornarice?",[45] dakle ovdje ne odbacuje u potpunosti tezu Ahrweilerove, ali ostavlja otvorenom i drugu mogućnost („prior Zadra?"). Prema našim analizama proizlazilo bi da je u pogledu arhonta Dalmacije Oikonomides ispravno naslućivao („prior Zadra?").

Teza Ahrweilerove o „pomorskoj granici Bizanta" koju su štitile bizantske eskadre, kao dijelovi centralne bizantske flote, detaširani u pojedina obalna područja otvara više pitanja. Kad bi arhonti „pomorske granice Bizanta" doista bili šefovi bizantskih eskadra, onda bi bilo čudno da u temi Drač ima više eskadra, a da TU ne spominje nijednu eskadru u Kalabriji, Cefaloniji i Peloponezu. Ne može se sumnjati u to da je Kalabrija u to doba bila vrlo „vrućom" bizantskom granicom i da je ona (pod duxom Kalabrije) jedan od ostataka nekada velike teme Sicilije, kojem su usto neprestano prijetili arapski pomorski napadi. Ako igdje, u Kalabriji bi se očekivalo arhonte (u množini). Isto tako bilo bi neshvatljivo da ne postoje eskadre u Cefaloniji i Peloponezu. Teško je vjerovati da su bizantske eskadre bile stacionirane na Kreti koja nije bila u to vrijeme u vlasti Bizanta, i zato Ahrweiler pretpostavlja samo patroliranje nekoliko bizantskih eskadra oko Krete. Ali, one su ipak morale negdje imati svoje baze, a u obzir bi dolazio svakako Peloponez. U tom bi se slučaju arhonti eskadra stacioniranih na Peloponezu trebali zvati arhonti Peloponeza, to više što bi te eskadre imale zadatak da štite ne samo more oko Krete, nego i otvoreno more prema jugozapadu, koje je bilo itekako izloženo arapskim pomorskim prepadima i ekspedicijama.

---

[43] *H. Ahrweiler*, Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles, Paris 1966, 72—73.

[44] *Oikonomidès*, n. dj., 343.

[45] N. dj., 353.

Rezultat do kojeg smo dosad došli bio bi da je u doba sastavljanja TU, arhont Dalmacije bio prior Zadra. Iz primjera Dalmacije proizlazi neprihvatljivost teze da bi arhonti bili prvaci glavnog grada. Smatramo nadalje, da su naše analize pokazale da je neuvjerljiva teza da bi analizirana grupa arhonta iz TU bili šefovi eskadra koje su stacionirane u provincijama ili koje bar patroliraju na „pomorskoj granici" Bizanta. Ali, što su ti arhonti?

2. Od njihove međusobne srodnosti pošli su s pravom i Ferluga i Ahrweiler sa svojim prijedlozima, a i sam Oikonomides, premda prilično skeptičan, grupirao ih je pod zajedničkim nazivom „ἄρχων provincial"

a) Počnimo s arhontom Hersona-Klimata. U vezi s njime upada u oči neobičnost koju inače ne nalazimo. Naime, strateg je, kao što smo vidjeli, spomenut kao strateg *Klimata*, dok je položaj arhonta povezan s *Hersonom*. Ali prije nego što se pozabavimo tim pitanjem treba ispitati da li je riječ o jednom ili više arhonta. Zapravo, pitanje bi se moglo (s obzirom na naše rezultate u vezi s Dalmacijom) preformulirati ovako: da li su kao funkcionari Bizanta priznati u TU svi članovi gradskog vijeća grada Hersona kao kolektivnog organa toga grada ili samo glavni individualni organ?

Tekst jedinoga sačuvanog rukopisa TU potječe iz XII/XIII stoljeća.[46] On je po svojoj pouzdanosti, kako kaže Oikonomides[47], très mediocre s mnogim fautes de transcriptions. Jedno je od takvih mjesta upravo arhont Hersona koji je spomenut ovako: οἱ ἀρχσῶνος,[48] pa se to popravlja (npr. Oikonomides) u οἱ ἄρχοντες ⟨Χερ⟩σῶνος. Dakako, Oikonomides je zapravo želio napisati οἱ ἄρχ⟨οντες Χερ⟩σῶνος. Dakle — arhonti u množini, očito zbog οἱ. Ali to je posve nesigurno. Naime, rukopisni tekst οἱ κλεισουριάρχης Χαρσιανοῦ razrješava Uspenskij οἱ κλεισουριάρχαι itd.,[49] Beneševič isto,[50] a Oikonomides ὁ κλεισουριάρχης itd.[51] Takvih nesigurnosti ima još dosta. Prema tome οἱ ἀρχσῶνος moglo bi se odnositi i na jedninu i na množinu jer nas rukopisni tekst ne obvezuje ni u smjeru jedne ni u smjeru druge solucije. Usto, kao što smo već naglasili i u povodu Dalmacije, vrlo je malo vjerojatno da bi se kompletno članstvo gradskoga kolektivnog organa u Hersonu prihvaćalo u Bizantu kao bizantske funkcionare s titulom spatarokandidata i da bi svi (!) oni imali prednost u rangu pred velikim brojem drugih bizantskih funkcionara. Naprotiv, ako se prihvati da je riječ o jednome arhontu,[52] onda postaje razumljiv dvostruki naziv teme: tema kao cjelina zove se Klimata zato što se još poštuje zaseban položaj glavnog grada Hersona a iz istog razloga dobio je i taj gradonačelnik svoje posebno mjesto u bizantskoj hierarhiji. Jačanjem bizantske prisutnosti, jačala je i pozicija stratega i nestajala izdvojenost Hersona, tako da se u Filotejevu Kletorologionu tema već zove Herson (a ne više Klimata), dok je arhonta Hersona kao bizantskog funkcionara nestalo. Nije slučaj da se nijedan pečat arhonta Hersona nije sačuvao koji bi se mogao datirati preko tog datuma.[53]

---

[46] N. dj., 41.
[47] Na i. mj.
[48] N. dj., 57, 13.
[49] *Uspenski*, n. dj., 95.
[50] *V. Beneševič*, Die Byzantinischen Ranglisten itd., cit., 129.
[51] Npr. rukopisni tekst ὁ τουρμάρχ τῶν φιβεράτων čitaju Uspenski i Beneševič kao οἱ τουρμάρχοι, a Oikonomidès kao ὁ τουρμάρχης itd.
[52] Tako i *W. T. Treadgold* u: Greek, Roman and Byzantine Studies, 2, 1980, 278, s nepotrebnim domišljanjima. O tome vidi *Winkelmann*, n. dj., 115.
[53] Vidi *I. V. Sokolova*, Pečati arhontov Hersona, ZRVI 18 (1978) 81—97.

Pitanje, da li je arhont Hersona bio predstavnik lokalne vlasti ili bizantski funkcionar u tom je obliku preoštro postavljeno.[54] On je bio svakako osoba u koju su bizantske centralne vlasti imale puno povjerenje i koju se svakako u Bizantu smatralo kao funkcionara bizantske hierarhije — inače ne bi ni bio spomenut u TU. Ali, on je bio ujedno i na čelu municipalne organizacije pa je rukovodio gradskom općinom zajedno s njezinim kolektivnim i drugim nižim individualnim organima. Njegov položaj snažno podsjeća na mletačkog kneza (comes), kojeg su Mleci od XII do XVIII stoljeća slali u dalmatinske gradove, u pravilu s rokom službe od dvije godine. Comes je bio osoba koja je imala zadatak da budno bdije na mletačke interese, ali je on ujedno bio i član Malog vijeća. Njegov premoćni položaj očitovao se i u tome da pri glasanju u Malom vijeću nije odlučivala većina, nego „pars sanior" a to je prema izričitoj definiciji bio onaj dio Malog vijeća koji je glasao za soluciju podržavanu od kneza. Naše je mišljenje da je i autonomija Hersona imala u IX stoljeću takve vrlo usko postavljene granice.

Vidi se da je u doba sastavljanja TU tema Herson-Klimata bila jače integrirana od Dalmacije. Dok je u Dalmaciji tek Zadar priznavao stvarno vrhovništvo Bizanta (a ne samo formalno kao ostali dalmatinski gradovi) dotle je u Hersonu-Klimata bizantska vojska već imala premoćan položaj na poluotoku, samo što je glavnom gradu, Hersonu, još uvijek priznavana izvjesna autonomija.

b) Drač je, čini se, postao temom još rano u IX stoljeću, po Ferlugi možda čak 815.[55] Prema TU, u njemu se još četrdesetih godina IX stoljeća sačuvala funkcija arhonta (u množini!). Ako se prisjetimo onoga što smo malo prije utvrdili u vezi s arhontom Dalmacije (tj. neprihvatljivost teze o arhontima kao „prvacima glavnog grada" i one o arhontima-šefovima (eskadra) i ako uzmemo u obzir da i po TU u Draču postoji strateg, upravo se nameće tumačenje da veći broj arhonta u temi Drač upućuje na to da se bizantska vlast doduše uspjela uspostaviti u glavnome gradu i njegovu distriktu, ali da je ostalim gradićima teme Bizant još uvijek morao trpjeti izvjesnu autonomiju tako da je u njima bio na čelu domaći gradonačelnik, koji je priznavao bizantsko vrhovništvo, a kojem je Bizant za uzvrat priznavao položaj bizantskog funkcionara.

c) Za Cipar TU bilježi, naprotiv, samo jednog arhonta — a usto nema ni stratega! Autori su uglavnom mišljenja da je na Cipru postojao kondominij Bizanta i Arapa.[56] Smatramo da taj kondominij treba zamišljati tako da je Cipar plaćao određeni tribut i jednoj i drugoj velesili. Zbog toga se na Cipru našlo samo pokoji pečat bizantskih financijskih činovnika.[57] Spomen arhonta (u jednini!) kao da govori o tome da je bizantsko prisustvo u Cipru u doba TU bilo dosta slabo — analogno onome u Dalmaciji.

d) Haldija je u TU obilato zastupana: TU bilježi stratega, duxa i arhonte (u množini!). Iz IX stoljeća sačuvan je i jedan pečat duxa Haldije u

[54] *Sokolova*, n. dj., 92.

[55] *J. Ferluga*, Sur la date de la création du thème de Dyrrachium, Actes du XIIe Congrès international des Études byzantines, II, Beograd 1964, 83—92 = Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1970, 215—224.

[56] *Oikonomidès*, n. dj., 353 s literaturom.

[57] Ali i oni se odnose samo na razdoblje do ranog IX stoljeća. Usp. *Winkelmann*, n. dj., 128.

rangu protospatara.[58] Za Haldiju znamo da je od VII stoljeća bila dio teme Armenijaka, i to kao turma pod duxom. Ali isto je tako poznato da je Haldija postala temom još za cara Teofila, možda 837,[59] a možda čak i ranije.[60] Kakav je bio odnos stratega, duxa i arhonta u vrijeme TU i prije njega? Bury je tvrdio[61] da je Haldija postala najprije arhontat pa onda tema i da je sastavljač TU, prepisujući iz starog popisa, nakon što je dodao stratege, zaboravio izbaciti arhonta. Međutim, po istom piscu u istom radu ali na drugom mjestu,[62] Haldija je od turme Armenijaka pretvorena u ducatus pa onda u temu. Ahrweiler[63] je s pravom odbila Buryjevu tezu o nepažljivosti sastavljača TU i upozorila da nema nikakve zapreke pretpostavci da je istovremeno postojao i dux i strateg Haldije. Što se tiče duxa, korisno je uzeti u obzir Honigmannovo[64] objašnjenje naziva Haldije po jednoj pograničnoj utvrdi. To se slaže s podacima iz sačuvanih pečata iz kasnoga VIII stoljeća koji svjedoče o dva duxa Haldije u rangu spatara.[65] Zbog arapske opasnosti Haldija je izdvojena iz teme Armenijaka i na njezinu cjelokupnom području uspostavljena vlast novoga stratega, dok je u isturenoj pograničnoj utvrdi, po kojoj je cijela Haldija dobila svoje ime, ostao i dalje komandant pod nazivom dux. On je ujedno zbog važnosti toga isturenog položaja promoviran u rang protospatara kao što svjedoči ne samo TU, nego i već spomenuti sačuvani pečat.[66]

Što se pak tiče arhonta (u pluralu), treba uzeti u obzir vijest arapskog pisca Ibn al Fakiha[67], konac IX—početak X stoljeća, koji, kao što je poznato,

---

[58] *G. Zacos — A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, Basel 1972, br. 3226 A.

[59] *Bury*, A History II, cit., 221.

[60] *Oikonomidès*, n. dj., 349.

[61] *Bury*, The Imperial Administrative, cit., 13.

[62] N. dj., 43.

[63] *Ahrweiler*, Recherches, cit., 54.

[64] *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles 1935, 54.

[65] *Zacos-Veglery*, Byzantine Lead Seals, cit., 1735, 3088 A.

[66] N. dj., 3226 A. U TU nije spomenuta Koloneja, ali, s obzirom na izvjesnu sličnost i blizinu Haldije, treba ovdje ponešto reći o njezinom položaju i funkcionarima.

Koloneja je 863. već sigurno tema jer Theophanes Continuatus 181, 12 i d. spominje u toj godini stratega Koloneje. Po Aktima 42 mučenika (četrdesete godine IX stoljeća) ona ima duxa. Sačuvan je i pečat arhonta kojeg se datira s IX/X stoljećem (*B. A. Pančenko*, Katalog molivdovul Kollekcii Russkago arheologičeskago instituta v Konstantinopole, Izvestija IX /1904/ 367, br. 211).

Po Buryu, Koloneja je najprije bila turma teme Armenijaka, a nakon toga, za Teofila (829—842) dukat (A. History, cit., 223). Pertusi je smatrao da je nakon dukata „uzdignuta" u rang arhontije, bazirajući svoje mišljenje na upravo spomenutom pečatu (De thematibus, Città del Vaticano 1951, 141). Obratno, Ferluga (Niža, cit. 61) predlagao je ovaj razvoj: turma Armenijaka — arhontija — dukat — tema. Ahrweiler (Recherches, cit., 54—55) ukazala je da se u IX stoljeću često spominju zajedno strateg i dux i da nema razloga ne pretpostaviti istodobnost tih dviju funkcija u Koloneji. Što se pak, tiče arhonta Koloneje Ahrweiler je bila 1966. mišljenja da je on bio „vazalni vladar" (Byzance et la Mer, cit., 59).

Premda je arhont Koloneje poznat samo iz jednog pečata koji se odnosi na IX—X stoljeće iz čega bi slijedila vjerojatna datacija u drugu polovicu IX stoljeća, ipak nam se čini da s dužnim oprezom ustvrdimo da je Koloneja četrdesetih godina bila dukat u sklopu teme Armenijaka, da je dux ostao i nakon izdvajanja Koloneje u temu kao šef pogranične utvrde, a da je arhont Koloneje doista mogao biti „vazalni vladar". Ne može se zanijekati sličnost s položajem Haldije, premda TU ne spominje ni arhonta ni duxa ni stratega Koloneje i premda je vjerojatno da se vijest o arhontu na sačuvanom pečatu odnosi najvjerojatnije na nešto kasnije doba.

[67] *W. Brooks*, Arabic Lists of the Byzantine Themes, The Journal of Hellenic Studies 11 (1901) 76.

prepisuje podatke od drugog pisca upravo iz razdoblja TU. On kaže da su „njezini stanovnici u svađi s Bizantincima". Ako pretpostavimo osnovnu sličnost onih arhonta u TU kojima se bavimo (Dalmacija, Klimata-Herson itd.), onda bi podatak o arhontima Haldije svjedočio o tome da su pojedina domaća plemena priznala vrhovništvo Bizanta i da je Bizant za uvrat priznao njihovim vladarima rang među bizantskim funkcionarima. Kada je kasnije arapski pritisak popustio, nestalo je potrebe za duxom i arhontima i zato njih više nema u Filotejevu Kletorologiju.

e) Što se tiče Krete, doista iznenađuje da se u TU pojavljuje strateg. Naime, Kretu su Arapi osvojili dvadesetih godina IX stoljeća, a nema dokaza da je dotad bila temom i da je na čelu tamošnje bizantske vojske bio strateg. Sačuvan je veći broj pečata iz VIII stoljeća[68] i tri koja se mogu datirati s ranim IX stoljećem, a svi oni javljaju o arhontima, nijedan o strategu! Za tezu koju zastupaju Ahrweiler[69] i Oikonomides[70] da je Kreta bila u doba sastavljanja TU u bizantskoj vlasti nema dokaza pa ostaje da vjerujemo Buryju da je unošenje stratega Krete u TU jedna vrsta „anticipacije" — što također baš ne zadovoljava. Nekakav izlaz iz poteškoće bio bi kad bi se pretpostavilo da je kasniji prepisivač dodao stratege Krete smatrajući da treba predložak „popraviti" — ali i taj prijedlog očito ne zadovoljava jer se tako može svaki problem lako „riješiti". Ni s arhontom, koji ima vrlo visok rang protospatara i nalazi se visoko u TU, nije stvar jednostavna, jer se nijedan drugi arhont ne nalazi ni blizu tako visoko. Kako teza Ahrweilerove da bi arhont Krete bio šef pomorskih jedinica ne zadovoljava, moglo bi se pomišljati na to da je u doba sastavljanja TU taj visoko rangirani arhont bio na čelu glavnog grada i priznavao bizantsku vlast, dok bismo nisko rangirane arhonte u pluralu mogli smatrati načelnicima manjih gradova na Kreti, slično kao arhonte Drača. Ali i to nam se ne čini osobito uvjerljivim. Nije uostalom nimalo nemoguće da su visokorangirani arhont i niskorangirani arhonti (u pluralu) zaostali u TU zato što se Bizant nije žurio da funkcionare otoka izbriše iz popisa bizantskih funkcionara, to više što se, možda, nadao uspjehu Teoktistove ofenzivne akcije poduzete upravo u doba sastavljanja TU.

III

Naše analize dovele su dakle do ovih rezultata:

— arhonti Krete, Cipra, Herson-Klimata, Haldije, Drača i Dalmacije spomenuti u TU nisu ni članovi vladajućeg sloja glavnoga grada navedenih regija ni komandanti eskadra centralne bizantske flote detaširani u pojedinu regiju ili bar u njezino pomorje,

— spomenuti arhonti najvjerojatnije su načelnici gradova u određenoj regiji, i to ili samo glavnog grada kao npr. u Dalmaciji ili samo gradića, regije, ali ne i samoga glavnog grada, kao npr. u Draču. Ti načelnici nisu samo glavni individualni funkcionari u pojedinom gradu, nego su ujedno i bizantski funkcionari, kojima je Bizant priznao određeni rang i određenu čast u hierarhiji bizantskih služba i časti. Oni su izvjesni ostatak lokalne autonomije

68 vidi popis u Winkelmann, n. dj., 101.
69 *Ahrweiler*, L'administration, cit., 220, 221.
70 *Oikonomidès*, n. dj., 351.

koju je Bizant priznavao određenim gradovima pojedine regije u vrijeme oko sastavljanja TU, tj. u vrijeme kada još nije uspio u cijelosti nametnuti svoju vlast nad svim dijelovima pojedine regije. Daljnje jačanje Bizanta u drugoj polovici IX stoljeća dovelo je do nestanka te vrsti lokalne autonomije. Zato tih arhonta više nema u sačuvanom popisu bizantskih časti i služba iz 899, tzv. Filotejevu Kletorologiju.[71]

[71] U ovoj raspravi o arhontu Dalmacije spomenutom u TU ne možemo posve mimoići još neke vijesti o Dalmaciji koje su nesumnjivo povezane s temom koju obrađujemo premda se ne odnose na sredinu IX stoljeća, tj. na vrijeme neposredno prije i poslije vremena u kojem je sastavljen TU. Ipak, naša će razmišljanja nužno imati samo karakter napomena koje zahtijevaju opširniju obradu.

1) Prije svega na jednom natpisu iz Trogira, kojeg je objavio Lj. Karaman (Spomenici u Dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na istočnom Jadranu, „Šišićev zbornik", Zagreb 1929, 188—189) spominje se, čini se „procon[sul]". U literaturi (npr. *Ferluga*, L'amministrazione, cit. 121) taj se natpis datirao s koncem VIII i početkom I(stoljeća i iz toga izvlačili razni zaključci. Ali, Ž. Rapanić (Iz prošlosti srednjovjekovnog Trogira, Mogućnosti 10—11 /1980/ 996—997) upozorio je da se paleografske osobine toga natpisa mogu „vrlo dobro smjestiti kasnije u 10. st.", jer je tzv. uglato slovo „O" koje se pojavljuje u tom natpisu karakteristično „baš za kasnije natpise". A poznato je da se prokonzul javlja u nekoliko dalmatinskih isprava iz sredine XI stoljeća. Prema tome, do daljnjih analiza ne treba iz toga trogirskog natpisa izvoditi dalekosežne zaključke o bizantskoj vlasti na prijelazu od VIII na IX stoljeće. Usp. *R. Mihaljčić* i *L. Steindorff*, Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982, 48, br. 75.

2) Za jedan pečat (ZV br. 2637) koji se odnosi na arhonta Dalmacije sa skromnom časti spatara dosad datiran 750—850 predložena je od Seibta (n. dj. 338) nova datacija, tj. kraj VIII, eventualno početak IX stoljeća. Ta datacija slagala bi se s našom tezom da je Bizant tek potkraj VIII stoljeća ponovno stekao vlast nad Dalmacijom (*L. Margetić*, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Historijskog zavoda JAZU, vol. 8 /Zagreb 1977/ 62—65, bilj. 151). Prema našim analizama koje smo dali u tekstu proizlazilo bi da je arhont Dalmacije u to vrijeme bio domaći lokalni funkcionar glavnog grada, Zadra, a da su bizantsku vlast samo preko njega formalno priznavali i drugi dalmatinski gradovi.

3) Einhardi Annales, *Pertz* MGH SS I, 193, Rački, Documenta, 310, spominju za 805. kao legata Dalmatorum dva funkcionara, Paulus dux Jadere i Donatus eiusdem civitatis episcopus. Ferluga, L'amministrazione, cit., 128, s pravom odbija prijedlog Manojlovića da je ovdje riječ o bizantskom „dalmatinskom dukatu". On, međutim, smatra da je taj dux „posve franačka institucija". Međutim, Einhardi Annales, na i. mj., spominju i duces Venetiae, Willeri et Beatus, a nema sumnje da su mletački duces bili izvorno bizantska vojnička ustanova — bez obzira na to da li su se spomenuta dvojica morali 805. prikloniti Francima. Čini nam se da je Paulus, dux Jaderae bio iz drugih vrela inače nepoznati bizantski dux u Zadru koji se morao bar privremeno pokloniti Francima. Naime, Ivan Đakon upravo za 805. javlja (*Rački*, Documenta, str. 310) da su mletački duces, očito po nalogu Franaka, navalili na bizantsku Dalmaciju. Njihova je akcija bila bez ikakve sumnje usmjerena protiv Zadra, gdje je postojala bizantska posada pod duxom. Zadarski dux se pokorio, ali su Franci ubrzo izgubili vlast nad Zadrom i uopće Dalmacijom (usp. *Rački*, Documenta, 312) i čak Aachenskim mirom priznali bizantsku vlast nad Dalmacijom, ali je ona bila ratnim neprilikama i slabošću Bizanta toliko oslabljena da Bizant nije imao više dovoljno moći da barem Zadar vojnički zaštiti. Bizant se u Zadru zadržao, čini se po svemu, samo preko civilne uprave koja se mogla nadati da će preživjeti, jer su Zadar i drugi dalmatinski gradovi bili preslabi da izbore samostalnost, to više što su Franci priznali Bizantu posjed dalmatinskih gradova. Prema Einhardi Annales, *Pertz* II, 208 (*Rački*, Documenta 326) u Zadru nalazimo 821. kao bizantskog funkcionara Johannes, praefectus provinciae — što Ferluga ispravno tumači kao arhonta Dalmacije (*Ferluga*, L'amministrazione, cit., 131). Ali, 827—828. ruši se vlast Franaka u kontinentalnom dijelu naših krajeva i bizantska u Dalmaciji, pa nestaje i zadnja sjenka kakve takve realne prisutnosti Bizanta u Dalmaciji. Konstantin Porfirogenet javlja, kao što smo u tekstu već rekli, da su za Mihajla II (820—829) dalmatinski gradovi posve nezavisni.

4) Dux Jaderae iz 805. kao bizantski funkcionar uklapa se bez poteškoća u dalmatinske, posebno zadarske, prilike početkom IX stoljeća jer je, kao što smo upravo istakli,

Lujo Margetić

»LES ARCHONTES DES PROVINCES« DANS LE TAKTIKON D'OUSPENSKIJ

L'auteur, partant du Taktikon d'Ouspenskij dans lequel la Dalmatie est encore mentionnée en tant qu'archontat, essaie tout d'abord de déterminer l'époque de la fondation du thème de Dalmatie. Ce faisant, il accepte la thèse d'Oikonomidès selon laquelle cet ouvrage a été rédigé en 842/3, donc au début même du règne de l'impératrice Théodora et de son fils Michel III. Il analyse aussi, parmi les notes du théologien saxon Gottschalk qui a séjourné à la cour de Trpimir vers 846—848, celle signalant que ce prince croate est entré en guerre »contra gentes Graecorum et patricium eorum«. Ce patricien grec ne peut être que le stratège byzantin du thème de Dalmatie. Celui-ci, siégeant à Zadar, a été défait par Trpimir alors qu'il essayait d'étendre son pouvoir en direction de Split. Sur la base des données exposées, l'auteur considère que le thème byzantin de Dalmatie a été fondé entre 842 et 846/48. Dans la seconde partie de cette étude, il se penche sur la signification du terme archonte dans les sources byzantines du IXe siècle. Il en vient à la conclusion que l'archonte de Dalmatie, mentionné dans le Taktikon d'Ouspenskij, était en fait le prieur de Zadar, entré au service de Byzance en tant que fonctionnaire de l'administration locale. L'auteur trouve des exemples semblables en Crimée où un archonte de Chersonèse est mentionné à côté du stratège du thème byzantin. Celui-ci semble à nouveau être un fonctionnaire de l'admi-

---

još godinu dana ranije u Dalmaciji vladao Bizant i jer su i s njima istodobno spomenuti duces Mletaka također tipična prastara bizantska ustanova. Zato je nepotrebno tražiti dokaze u drugim vrelima o postojanju bizantskog duxa u Zadru, to više što postoji još jedna vijest o bizantskom duxu u Dalmaciji. Radi se o jednom još neobjavljenom pečatu u zbirci Dumbarton Oaks (58. 106. 4507) u kojem se spominje spatarokandidat — dux Dalmacije, a kojeg je Seibt (n. dj., 339) datirao s drugom polovicom IX stoljeća. Da li je riječ o evoluciji arhontija — dukat — tema? Winkelmann (n. dj., 117) prema takvom tumačenju je vrlo skeptičan, a i Ahrweiler je još 1960. upozorila (Recherches, cit., 54) na paralelno postojanje duxa i stratega tema Helade i Armenijaka i pretpostavila paralelno postojanje stratega i duxa s provizornim i iznimnim karakterom čak i u temama u kojima on dosad nije zabilježen dux. Dux Dalmatiae svakako nije inkompatibilan strategom Dalmacije. Ima više objašnjenja njihova međusobna odnosa, ali svako je ipak samo nagađanje.

5) Što se tiče Dalmacije, jedna vijest iz DAI dokazuje nam da je kasnije došlo do promjena. Naime, u 30. glavi djela De administrando imperio anonimni pisac kaže da je za dalmatinske gradove Bazilije I „naredio da sve ono što se davalo strategu daje Slavenima, i da žive s njima u miru i da nešto malo daju strategu, da bi se na taj način utvrdila njihova podložnost i pokornost caru Rimljana i njihovu strategu (*G. Moravcsik* i *R. J. H. Jenkins*, Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, I, Text i prijevod, Budapest 1949 [ponovno tiskano Dumbarton Oaks 1967]; II, Commentary, London 1962, 30, 146). Iz toga se odlomka ne može nažalost utvrditi vrijeme kada su i ostali dalmatinski gradovi priznali bizantsku vlast. Očito je nakon Trpimirove smrti Bizant uspio proširiti svoju vlast nad ostalim dalmatinskim gradovima premda ne znamo da li nad svima. Nadalje, nemoguće je utvrditi kada je Bazilije I odredio da dalmatinski gradovi plaćaju svoja osnovna podavanja Hrvatskoj, a ne strategu. Spomenimo bar to da plaćanje osnovnog podavanja Hrvatima djeluje kao u biti slabljenje uloge Bizanta i njegovog stratega u Dalmaciji u odnosu na dalmatinske gradove. Ipak, Bazilije je očito tom svojom odlukom sprovodio svoje dalekosežne planove na zapadu, u koje su bili utkani i odnosi na relaciji Bizant-Rim i Bizant-Hrvati, a dakako i Rim-Hrvati. O tome smo podrobno pisali na drugim mjestima (vidi podrobnosti u npr. *Margetić*, Marginalije, cit., 268—275; *isti*, Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 40 /1990/ 17—37).

nistration municipale locale s'étant mis au service de l'appareil administratif impérial. L'auteur se réfère également aux données fournies par les sources concernant les archontes du thème de Dyrrachium, pour en conclure à nouveau qu'il s'agit de représentants de l'autonomie municipale locale. Ceux-ci sont mentionnés au pluriel du fait que le thème de Dyrrachium comptait plusieurs villes ayant conservé leur tradition d'autonomie locale. Toutefois, le renforcement du pouvoir byzantin au cours du IXe siècle amena une disparition progressive des formes d'autonomie locale dans les villes situées aux confins de l'Empire. Ceci explique l'absence du titre d'archonte dans le Klétorologion de Philothée, inventaire des fonctions et titres byzantins dressé en 899.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

UDC 949.5.02

JEAN-CLAUDE CHEYNET

LA POLITIQUE MILITAIRE BYZANTINE DE BASILE II À ALEXIS COMNÈNE*

Nous avons choisi cette période pour deux raisons; d'une part on considère qu'elle marque la transformation d'une armée nationale encore largement dépendante du système thématique en une armée de mercenaires où les étrangers sont de loin la majorité.[1] D'autre part, on admet communément qu'il s'est produit une rupture entre la politique menée par les grand empereurs militaires du Xe siècle, auxquels on rattache Basile II, et celle de leurs successeurs, notamment les empereurs prétendument issus de l'aristocratie civile. Ces derniers se voient accusés d'avoir démobilisé l'Empire, réduit les effectifs, supprimé définitivement le recrutement thématique, qui avait fait la force des armées au cours des siècles précédents et donc d'être, dans une large mesure, responsables de la perte de l'Asie Mineure. Cette thèse est encore défendue dans le dernier ouvrage de Martha Grègoriou-Iôannidou sur l'armée des Xe—XIe siècles.[2] Ce sont ces deux idées que nous voudrions nuancer fortement.

Pour juger du comportement des empereurs vis-à-vis de l'armée, il faut déterminer quels sont les principaux enjeux en cause. Le premier d'entre eux, qui, en dernier ressort, décide de tous les autres, est la position qu'adoptent l'empereur et ses conseillers à propos des frontières de l'Empire: veulent-ils simplement conserver le territoire déja acquis ou songent-ils à mener une politique expansionniste? Choisir cette dernière option entraîne l'équipement d'une armée de mercenaires constamment disponibles, payés directement par

---

* Liste des abréviations utilisées dans l'article. Attaleiatès: Michel Attaliate, Ἱστορία, éd. *I. Bekker*, Bonn 1835; Bryennios, *Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor*, Introduction, texte, traduction et notes par *P. Gautier*, CFHB IX, Bruxelles 1975; Kékauménos, *Conseils et récits*, *G. G. Litavrin, Sovety i rasskazy Kekaumena (Cecaumeni consilia et narrationes)*, Moscou 1972; *Lemerle, Cinq études*: *P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977; Skylitzès: *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, éd. *I. Thurn*, CFHB V, Berlin — New-York, 1973; Zonaras, *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri* XIII—*XVIII*, éd. *Th. Büttner-Wobst*, Bonn 1897.

[1] Nous ne traitons ici que de l'armée de terre et non de la marine, qui a fait l'objet d'une importante étude (*H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles*, Paris 1966). Son évolution est du reste comparable, mais chronologiquement en retard.

[2] *Martha Grègoriou-Iôannidou*, Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ Συμβολὴ στὴν ἐλίξη τῆς διοικήτης καὶ τῆς στρατιώτικῆς ὀργάνώσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸ 10ʹ αἰ. Κ. Ε., Thessalonique 1985.

l'État. Cela implique des dépenses et donc des prélèvements considérables, surtout sous forme de numéraire, ce qui suppose une économie prospère. Si la priorité est donnée au maintien des positions acquises, donc à une stratégie défensive, deux solutions sont concevables: ou bien on confie la garde des frontières à une armée professionnelle, regroupée dans des garnisons la périphérie de l'Empire ou bien on conserve une armée de type thématique, mobilisable en cas de besoin, et répartie sur tout le territoire. Nous laisserons largement de côté un autre élément, celui de la sécurité intérieure, c'est-à-dire du contrôle des chefs militaires par le pouvoir central, mais le souci d'éviter les rébellions contribue également à forger la politique choisie.

De quelle armée Basile II, devenu adulte, hérita-t-il en 976, à la mort de Jean Tzimiskès? Les troupes byzantines venaient de remporter de grands succès dans les Balkans aux dépens des Russes de Svjatoslav et des Bulgares, obligés de reconnaître la supériorité byzantine; en Orient leur triomphe fut encore plus complet sur les Hamdanides. Cette armée, celle de Nicéphore Phocas et de Tzimiskès, est une armée de tagmata, donc de mercenaires, seuls capables de rester assez longtemps sous les armes pour mener de longues et lointaines campagnes. Les étrangers y ont déjà une large part: Russes, Arabes, Arméniens.[3] Il existe encore des contingents thématiques qui sont mis à contribution pour la défense de l'Orient, mais leur valeur militaire est jugée médiocre. Alors que Nicéphore Phocas, à la tête des meilleures troupes, c'est-à-dire principalement des tagmata, était occupé au siège de Chandax, en Crète, son frère Léon dut faire face à une incursion de Sayf ed-Dawla en Orient. Il fut obligé de réunir les seules troupes disponibles, les contingents thématiques des thèmes anatoliens, qui n'avaient pas su empêcher l'adversaire de piller librement le plat pays. Léon dut recourir à la méthode des embuscades contre l'émir, car il estimait que ses hommes, peu nombreux, avaient une faible valeur au combat et ne pourraient supporter un combat en rase campagne. La victoire éclatante remportée manifesta bien plus son génie tactique que la valeur des troupes.[4] Ce jugement d'un des meilleurs généraux byzantins, défavorable à l'armée des thèmes, de retrouve dans le *De velitatione*, dont l'auteur était au reste peut-être Léon Phocas luimême, ou, plus probablement, un membre de son état-major. G. Dagron, dans le commentaire qu'il a donné de ce texte, a souligné l'écart, au sein de l'armée thématique, entre la majorité des stratiotes tout juste bons à garder des remparts ou tenir un défilé et un groupe de combattants d'élite — le terme est précisément celui d'*épilektoi* — comparables en efficacité aux soldats des tagmata.[5] La proportion de ces soldats par rapport à l'effectif total reste inconnue, mais ils étaient sans doute minoritaires, formant en quelque sorte l'encadrement.[6]

---

[3] Asolik De Taron, *Histoire Universelle*, traduite de l'arménien et annotée par *F. Macler*, p. 45.

[4] Léon Diacre, p. 19—20.

[5] *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas*, éd. *G. Dagron — H. Mihăescu*, commentaire par *G. Dagron*, Paris 1986, p. 183—184, 264.

[6] Le stratège d'un thème a toujours disposé d'une garde personnelle, peut-être une centaine d'hommes — éventuellement originaires du thème? — commandés par un centarque auxquels s'ajoutaient sans doute quelques soldats des hétairies puisqu'on trouve dans l'entourage du stratège un comte de l'hétairie (cf. *N. Oikonomidès*, *Les listes de préséance byzantine des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, p. 341).

Basile le Parakoimomène, gouvernant au nom de Basile II jusqu'en 986, ne modifia pas l'organisation antérieure; il avait été du reste, lui-même, un stratège heureux dans ses opérations et un proche ami de Jean Tzimiskès. Son principal effort consista à repousser les ambitions de Bardas Sklèros ce qui lui interdit de définir des objectifs de politique extérieure. Lorsque Basile II décida qu'il était d'âge à régner personnellement, il jugea que les frontières orientales avaient atteint leur expansion optimale[7] et s'appliqua, comme tout le monde le sait, à la suppression de l'État bulgare et, si le temps lui en avait été laissé, il aurait conquis la Sicile. Toutefois, il ne put se consacrer à ces tâches qu'après avoir réduit la révolte de Bardas Phocas appuyé sur les troupes d'Asie Mineure, dont la majeure partie était constituée de contingents des grands thèmes anatoliens, mais aussi d'alliés ibères.

Pour se défendre contre Bardas Phocas, puis ensuite mener les guerres bulgares, l'empereur ne fit pas appel, en priorité, pour lever de nouvelles troupes, aux ressources de l'Empire, mais se tourna vers le prince de Kiev, Vladimir, qui lui fournit 6000 Russes,[8] lorsque la menace d'un siège de Constantinople se fit pressante. Il est remarquable que la présence de ce seul contingent ait suffi à renverser l'équilibre des forces aux dépens du rebelle, pourtant obéi de presque toute l'Asie Mineure; sans doute n'y eut-il pas d'affrontement général décisif, puisque Phocas mourut avant que les deux armées en viennent aux mains, mais, dans un premier combat, les Russes avaient facilement dispersé les forces de Kalokyros Delphinas, lieutenant de Phocas, devant Chrysopolis.

Déjà, quelques années auparavant, lorsque Bardas Phocas, alors domestique des Scholes, avait affronté Bardas Sklèros pour le compte de l'empereur, il avait commencé par subir, comme son prédécesseur, le stratopédarque Pierre, de cinglantes défaites face à Sklèros qui comptait sur un soutien arménien et, dans une moindre mesure, arabe. Phocas ne prit l'avantage qu'après avoir reçu le renfort d'une armée ibère commandée par le patrice Tornikios.[9] Le sort de l'Empire se jouait donc, dès cette époque, par l'intermédiaire de nombreux contingents étrangers.

Après la fin des guerres civiles, Basile II conserva le contingent russe dont on peut affirmer, en dépit de l'imprécision des sources, qu'il intervint sur tous les fronts, souvent de façon décisive. Lorsque Basile II répartit le butin fait sur les généraux du bulgare Jean-Vladislav, il accorda une part aussi importante aux Russes qu'au reste de l'armée, indice de leur rôle au combat.[10] Il employa d'autres troupes étrangères, ainsi de nombreux Arméniens, des Bulgares[11] qu'il emmena en campagne en 995. pour soulager le duché d'Antioche dont le chef venait d'être battu.

---

[7] Basile II, aurait volontiers absorbé l'émirat de Tripoli (Yahya d'Antioche *PO* 23, 1932, p. 459) pour limiter les raids frontaliers, mais à aucun moment il ne parut tenté de reprendre le projet de Tzimiskès de reconquête de la Terre Sainte.

[8] Étienne Asolik de Taron, *Histoire Universelle*, traduite de l'arménien et annotée par *F. Macler*, Paris 1917, p. 164.

[9] Sur ces événement, voir en dernier lieu, Archives de l'Athos XIV, *Actes d'Iviron I, Des origines au milieu du XIe siècle*, éd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *Denise Papachryssanthou*, avec la collaboration *d'Hélène Métréveli*, Paris 1985, p. 22—23.

[10] Skylitzès, p. 335.

[11] A cette date, la Bulgarie est encore indépendante, et les Bulgares sont des étrangers; après 1018, on ne peut plus les considérer comme tels.

A'sa mort, Basile II, qui avait suivi une politique identique à celle de ses prédécesseurs, laissait une armée où les contingents étrangers jouaient un rôle de premier plan, par leur nombre, par leur fidélité et par leur qualification militaire. Les grands commandements frontaliers, duchés ou catépanats, où les troupes étaient massivement cantonnées, avaient été augmentés en Occident par la création des duchés de Bulgarie et du Paradounavon, après la victoire sur la Bulgarie. Le sort des contingents thématiques est mal connu, mais leur rôle est secondaire. Cette armée était techniquement supérieure à toutes celles qui lui avaient été opposées, mais comme l'a judicieusement remarqué dans un article récent V. Fine, elle n'est peut-être pas aussi puissante et nous ajouterons peut-être pas si nombreuse qu'on l'a trop souvent pensé, puisque Basile II ne pouvait mettre en ligne qu'une seule armée de campagne. Il dut abandonner le front bulgare et transférer le gros de ses troupes, lorsque les défaites des ducs d'Antioche, Michel Bourtzès, puis Damien Dalassènos, l'obligèrent, à deux reprises à intervenir en Syrie.[12] En effet, l'Empire pendant un demi-siècle ne fut pas attaqué par un seul adversaire de taille, si on excepte Samuel, et il ne fallut pas moins d'un quart de siècle pour venir à bout du tsar bulgare. Tel est l'instrument qui fut transmis aux successeurs de Basile.

Ils se trouvèrent confrontés à plusieurs options: fallait-il étendre le territoire sous contrôle impérial? Devait-on continuer à développer une armée de professionnels, où les étrangers seraient nombreux? Et si cette hypothèse était retenue, quel mode de financement serait le plus approprié?

Sur le premier point, l'opinion fut quasi unanime: Les frontières de l'Empire n'avaient plus besoin que de rectifications mineures. Seul Romain III Argyros eut peut-être des objectifs plus ambitieux en Orient. En réalité, les cercles dirigeants de la capitale considéraient l'Euphrate et le Danube comme les limites naturelles de l'Empire et se berçaient de »l'illusion d'une paix durable«.[13] Mauropous, *mésazôn* de Constantin Monomaque, rapporte qu'au moment où éclata, en 1047, la révolte de Tornikios, se déroulait une guerre au-delà des frontières de l'Empire (πόλεμος ὑπερόριος): les armées d'Orient combattaient les barbares d'au delà de l'Euphrate, ce qui est bien une façon d'exprimer que l'Euphrate constituait la f r o n t i è r e.[14] Psellos, autre représentant du milieu constantinopolitain, écrivait, de manière évidemment flatteuse, à un basileus de la famille Doukas, sans doute Constantin X, que ce dernier, sans quitter les palais impériaux, parcourait les limites de l'oikoumène par les succès de ses armées sur le Danube et l'Euphrate.[15] On pourrait

---

[12] *J. V. A. Fine*, Basil II and the Decline of the Them System, *Studia Slavico-byzantina et Medievalia Europensia* I, *in memoriam Dujčev*, 1988, p. 44—47. Toutefois, je ne me range pas à toutes les opinions de V. Fine: à son avis, ce sont les guerres civiles du début de règne qui ont ravagé l'Anatolie et entraîné l'affaiblissement des armées thématiques micrasiatiques. En fait, les destructions dues aux guerres sont assez rapidement réparées, surtout dans le plat pays, à condition qu'une longue période de paix survienne ensuite, ce qui fut le cas. Si les troupes d'Anatolie ne jouent plus un rôle prépondérant, c'est qu'elles n'ont plus leurs effectifs traditionnels.

[13] *P. Lemerle*, *Cinq études*, p. 267—268.

[14] *P. De Lagarde*, *Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, Göttingen 1882, p. 179.

[15] *E. Kurtz — F. Drexl*, *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita*, II, Milan 1941, p. 42.

objecter que c'était là opinion de civils, mais Isaac Comnène, issu d'une grande famille de l'aristocratie militaire, n'était pas d'un avis différent. *A priori*, il n'aurait pas vu d'un mauvais oeil un accroissement du territoire de l'Empire, mais il »savait que pour de telles annexions, il est besoin de beaucoup d'argent et de bras vaillants et que, lorsqu'il n'en va pas ainsi, l'augmentation, c'est la diminution«.[16] Sans doute certains prônaient-ils une politique d'expansion, tel Léon Tornikios, représentatif du point de vue exprimé par ceux qu'on a appelés le groupe des »Macédoniens«; mais, précisément, Léon ne parvint pas au pouvoir.

Le choix d'une armée de mercenaires, autochtones ou étrangers, ne fut pas remis en cause et fut même accentué pour les raisons qui avaient conduit auparavant au développement des tagmata. Mieux valait des soldats moins nombreux, mais exactement adaptés aux missions qui leur étaient confiées. On pourrait montrer, qu'à tout prendre, leur fidélité était plutôt supérieure à celle des troupes traditionnelles, sous l'unique, mais indispensable, condition d'être payés avec exactitude. Il fallait donc dégager des ressources monétaires régulières. On remarquera qu'au Xe siècle l'accroissement du nombre des mercenaires était déjà allé de pair avec une tendance à remplacer le service personnel par un paiement en numéraire. De plus, la consolidation des possessions italiennes, l'acquisition de territoires en Orient, depuis l'Arménie jusqu'à la région d'Antioche, avaient fourni un supplément de ressources fiscales qui avait permis de supporter les coûts plus importants de la nouvelle armée. En effet, ces régions avaient été auparavant rattachées au monde musulman, dans lequel la circulation monétaire, en raison d'une urbanisation beaucoup plus développée, était rien plus active. La constitution d'armées thématiques dans ces provinces redevenues byzantines était également rendue difficile, du moins en Orient, parce que leur population était presque totalement allogène.

Ces facteurs favorables à l'expansion de l'armée des tagmata se renforcèrent au cours de la première moitié du XIe siècle. Édesse et Ani conquises payaient des impôts supplémentaires. Plus important encore, l'économie évoluait favorablement, tirant parti d'une incontestable expansion démographique, qui permettait un élargissement des terres mises en cultures et donc une augmentation proportionnelle de l'impôt.[17] L'Empire était également bien placé pour tirer parti de l'affaiblissement du monde musulman au moment où le réveil de l'Occident suscitait un accroissement des courants commerciaux en Méditerranée Orientale.[18]

Tout concourait donc à ce que les successeurs immédiats de Basile II, en l'absence de tout ennemi majeur et de tout projet d'extension de l'Empire, choisissent de conserver le choix stratégique de leurs glorieux prédécesseurs, une armée de métier répartie aux frontières. Ils pouvaient envisager de réduire

---

[16] Michel Psellos, *Chronographie*, éd. et trad. *Renauld*, Paris 1967², II, p. 114.

[17] La paix favorisait la croissance économique, voir *A. Harvey*, *Economic expansion in the Byzantine empire*, 900—1200, Cambridge 1989, et plus particulièrement pour l'Italie, *A. Guillou*, Production and Profits in the byzantine Province of Italy (tenth to eleventh Centuries), *DOP* 28, 1974, p. 89—110 = Id., Culture et Société en Italie Byzantine (VIe—XIe s.), Londres 1978, n° XIII. Les millions de nomismata provenant de l'élevage du vers à soie paraissent toutefois une estimation très élevée.

[18] *Lemerle*, *Cinq études*, p. 286.

au minimum les effectifs dans les anciens grands thèmes traditionnels, qui ne semblaient devoir être menacés par aucune incursion notable.

Les empereurs de la première moitié du XIe siècle prirent donc des mesures pour uniformiser le financement des tagmata, là où des circonstances particulières avaient laissé subsister des modes de financement de type ancien. Ainsi, sous Michel IV, Jean l'Orphanotrophe mit fin au régime spécial des territoires jadis bulgares auxquels Basile II avait accordé de conserver la fiscalité du temps de Samuel. Les impôts en nature durent être versés en numéraire, ce qui déclencha le mécontentement des populations, sans doute parce que Jean l'Orphanotrophe avait surestimé les capacités des paysans bulgares à commercialiser leurs denrées et peut-être également profité de cette conversion monétaire pour relever l'impôt. Sous Constantin Monomaque, une opération analogue fut décidée en Ibérie. Il s'agit des mesures prises par Léons Serblias, si décriées et si souvent commentées, qui transformèrent des soldats en contribuables et qui placèrent l'Ibérie sur le même plan que les autres grands duchés orientaux qui étaient déjà défendus par des tagmata. Constantin X prit sans doute des mesures analogues à l'égard des Valaques de l'Hellade, qui se révoltèrent en raison de l'augmentation des impôts payables en numéraire, puisqu'ils accusaient l'empereur d'avoir exigé de nombreuses pièces d'or.[19]

Nous ignorons comment le recrutement des troupes s'effectuait dans les grands thèmes traditionnels. Nous savons toutefois que la *strateia* devint le plus souvent une obligation fiscale et non plus de service, cela sans doute dès la seconde moitié du Xe siècle.[20] Il y a donc un changement capital par rapport à l'époque antérieure. Jadis, lorsque la »maison militaire« ne pouvait fournir de combattant, elle payait un impôt de substitution, en attendant par exemple, que le jeune héritier soit en mesure de porter les armes.[21] Le nouveau système impliquait que l'État choisisse de ne plus appeler le stratiote en service actif, mais prélève d'office l'impôt de substitution[22]

Les armées thématiques n'intervinrent presque plus au XIe siècle. La seule opération où ce type de troupe fut encore engagé se termina par un désastre. Michel, catépan de Dyrrachion, avait été chargé par Constantin Monomaque de mettre à la raison les Serbes qui se détachaient de l'Empire. Il réunit 60000 hommes, selon Skylitzès,[23] plus de 40000, selon Kékauménos. Cette armée, trop nombreuse pour être seulement composée de tagmata,[24]

---

19 Kékauménos, *Conseils et Récits*, p. 260.

20 *Lemerle, Cinq études*, p. 269: dans la première moitié du XIe siècle, l'idée de terre stratiotique s'efface. Id., *The Agrarian History of Byzantium, from the Origins to the twelfth century*, Galway 1979, p. 222—229.

21 Voir en dernier lieu, *N. Oikonomidès*, Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament, *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at* 75, p. 135—136.

22 Au XIe siècle, Psellos rapporte dans sa correspondance le cas d'un stratiote pauvre qui demande, comme une faveur, d'assumer personnellement son obligation de service. P. Lemerle estime que cette demande signifie que le stratiote préfère partir plutôt que payer un impôt qu'il n'a plus les moyens d'acquitter. Dans cette hypothèse, c'est l'État et non le stratiote qui est juge de l'opportunité du recrutement.

23 Skylitzès, p. 424.

24 Le thème de Dyrrachion venait d'être réorganisé en duchécatépanat, à la suite de la rébellion du bulgare Deljean et des éléments des tagmata devaient y stationner, mais le gros des troupes de Michel étaient encore des soldats thématiques traditionnels.

rassemblait les soldats des thèmes d'Occident et sept de leurs stratèges périrent lors de la terrible défaite subie dans les défilés au retour de l'expédition, signe non seulement de l'inexpérience du commandant, mais aussi de la médiocre valeur des tropes. Déjà au milieu du XIe siècle apparaissent dans les sources des mentions plus fréquentes de tagmata de thème, tagma des Anatoliques, de l'Opsikion, des Thracésiens, des Arméniaques.[25] Le nom du thème fait référence non plus à une armée locale, mais à la circonscription géographique où sont recrutés des soldats, maintenus en permanence sous les armes. Cette évolution est soulignée par le remplacement de l'ancien stratège par un duc.[26] Aux siècles précédents, il y avait déjà eu des ducs de thème, mais ils commandaient des tagmata ou des éléments de tagmata étrangers au thème, mais qui y stationnaient, tandis que le stratège de ce même thème était responsable des soldats levés sur place. Le duc du XIe siècle, à l'imitation du duc des grands commandements frontaliers, commandait toutes les troupes locales. Les soldats permanents du thème pourraient bien être issus du groupe des soldats d'élite qui étaient déjà distincts de la masse médiocre des autres combattants au Xe siècle, comme nous l'avons vu.

En règle générale, les effectifs de ces tagmata provinciaux sont inconnus mais il est certain qu'ils furent moindres que ceux des themata auxquels ils se substituèrent. Notre seul exemple concerne les Arméniaques, un »grand thème romain«. Il fournissait au IXe siècle, à en croire Léon VI, 9 ou 10 000 hommes,[27] et, en 1040, le tagma du même nom s'illustra devant Messine en repoussant une puissante attaque musulmane avec 300 cavaliers et 500 fantassins.[28] Ces tagmata servaient fréquemment loin de leur province d'origine. Ainsi, à plusieurs reprises, les tagmata orientaux furent appelés à défendre l'Italie. La plus grande partie de l'Asie Mineure était, en temps normal, à peu près vide de troupes, à l'exception des mercenaires qui y prenaient leurs quarties d'hiver: Monomaque, attaqué en 1047 par Léon Tornikios, ne put trouver aucun secours, sinon celui, tardif, de l'armée d'Orient qu'il fallut rappeler sans délai d'Arménie où elle était engagée. A' cette date, l'empereur ne donc pouvait lever aucune troupe dans les thèmes traditionnels d'Asie Mineure.

Un cas particulier supsiste, semble-t-il, celui des tagmata de Thrace et de Macédoine, qui, déjà mentionnés au siècle précédent, furent actifs durant tout le XIe siècle et formaient des effectifs nombreux. En 1078, ils comptaient peut-être plus de 10000 hommes.[29] Face aux envahisseurs franchissant le Danube, ils assuraient la défense terrestre, en avant des murs de Constantinople. Sous Monomaque, leur nombre avait été diminué, réduisant bien des

---

[25] Skylitzès, p. 425, 426, 491, 492.

[26] Cf. *J.-Cl. Cheynet*, Du stratège au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *TM* 9, 1985, p. 181—194.

[27] Léon VI, *Tactica*, PG 107, col. 701.

[28] Skylitzès, p. 406—407.

[29] Bryennios, p. 269. Nicéphore Bryennios, leur chef révolté contre Nicéphore Botaneiatès, a disposé son armée en sorte que l'aile gauche, composée exclusivement de Thraces et de Macédoniens, compte 3000 combattants et que le centre, sûrement plus important que les ailes, rassemble tout le corps des officiers relevant de ces deux thèmes ainsi que de la cavalerie thessalienne. En plus, on supposera que des garnisons avaient été laissées dans les forteresses.

vétérans à l'inactivité, qui rallièrent en grand nombre le rebelle Léon Tornikios.[30]

A' la mort de Monomaque, quelles conclusions pouvaient tirer les responsables byzantins de la politique menée jusqu'alors? La situation extérieure changeait progressivement, les Normands commençaient à se montrer dangereux, les raids turcs, encore peu nombreux, gagnaient en profondeur, mais surtout la frontière danubienne, rétablie par Basile II, avait été enfoncée par des masses nomades où prédominaient les Petchénègues. Byzance était donc en position défensive et non plus offensive comme au siècle précédent. L'armée des tagmata obtenait pourtant des résultats importants. Certes en Italie, les Normands remportèrent plusieurs victoires, mais ils avaient peu entamé le réseau des forteresses tenues par des garnisons de mercenaires. Dans les Balkans, les armées de couverture n'avaient pu arrêter les invasions, et de graves défaites avaient été subies en rase campagne, mais la situation était en voie de rétablissement puisqu'en dépit de sa grande victoire près de la Grande Preslav, Tyrach, chef des Petchénègues, informé de la reconstitution d'une armée, préféra traiter.[31] Enfin en Orient, les raids turcs rencontraient une solide résistance. La forte bande du turc Hasan le Sourd fut anéantie par Katakalon Kékauménos et Aarôn.[32] Ces deux mêmes généraux, appuyés par Liparitès, interceptèrent avec les troupes d'Ibérie, celles précisément qui avaient remplacé les anciennes milices, une autre bande turque, et la vainquirent à Kaputru, même si leur succès fut terni par la capture de Liparitès,[33] quelques années plus tard, Basile Apokapès, commandant la place-forte de Mantzikert, avait été capable de mettre en échec le sultan Toghrul beg à la tête de toute son armée, notamment grâce à l'exploit d'un soldat latin.[34] La seule annonce que Michel l'Akoluthe regroupait les tagmata francs et varanges de Chaldée et d'Ibérie découragea le même sultan qui renonça à piller l'Ibérie et retourna vers Tabriz.[35] L'armée gardait sa réputation et ne se montrait donc pas inférieure à sa tâche, mais la montée des périls exigeait sans doute des effectifs plus nombreux.

Michel VI a souvent été présenté comme un empereur hostile à l'armée, qui aurait souhaité abaisser ce qu'on appelait alors le »stratiôtikon«. Il est incontestable que Michel VI refusa les promotions demandées par certains généraux, dont plusieurs venaient d'être mis en disponibilité par l'impératrice Théodôra. En tant qu'ancien logothète du *stratiôtikon*, Michel VI avait une bonne connaissance du financement de l'armée. En dehors d'une certaine méfiance exprimée à l'égard de chefs militaires soupçonnés, finalement à juste titre, de complot, l'empereur souhaitait aussi assurer une gestion rationnelle, en évitant que les cadres supérieurs de l'armée ne coûtent trop cher aux caisses de l'État par l'obtention de dignités aux *rogai* toujours plus élevées[36]. Cette politique n'a pas rencontré que des adversaires au sein de l'armée, puis-

---

30 Attaleiatès, p. 22.
31 Skylitzès, p. 476.
32 Id., p. 448—449.
33 Id., p. 453; Zônaras, p. 639.
34 Skylitzès, p. 462.
35 Id., p. 474—475.
36 Michel VI refusa à Isaac Comnène et Katakalon Kékauménos la promotion à la très haute dignité de proèdre (Skylitzès, p. 483). Les généraux de Michel VI, qui combattirent à Nicée, étaient au plus magistres (Id., p. 494—495).

que lors de la guerre civile qui éclata en 1057, le chef des rebelles, Isaac Comnène, ne l'emporta qu'après une lutte acharnée et longtemps indécise sur les partisans de Michel VI, qui rassemblaient les forces d'Occident et une part notable des troupes orientales.

Le bien-fondé de la politique d'économie de Michel VI est souligné par l'action d'Isaac Comnène qui, une fois parvenu au pouvoir, s'efforça de diminuer les *rogai*, c'est à dire les revenus des fonctionnaires, dont les militaires. Isaac Comnène ne peut être accusé d'hostilité envers le *stratiotikon* dont il était un représentant éminent et les mesures d'économie prises par lui et par son prédécesseur visaient donc non pas à sanctionner le corps des officiers ou à diminuer les effectifs, mais à abaisser au maximum le coût du fonctionnement de l'armée. Constantin X Doucas eut apparemment le même souci, ce qui lui valut une réputation de ladrerie et aurait eu pour conséquence, selon Michel Attaleiatès, une fuite des officiers vers des carrières plus lucratives; le témoignage de ce dernier est quelque peu suspect en raison de sa partialité envers Nicéphore Botaneiatès et donc de son hostilité envers les Doucas. On ne voit pas que des généraux, actifs durant les règnes précédents, aient cessé leur activité sous Constantin X, pour des raisons autres qu'une mise à la retraite. Ce que l'on sait, c'est que l'empereur n'accordait les promotions qu'aux généraux ayant fait leurs preuves,[37] ce qui est un principe de bonne gestion.

A' partir du règne de Constantin X, la menace extérieure s'accentua sur trois fronts, situation totalement inédite depuis la période protobyzantine et qu'on ne saurait imputer à la politique des premiers successeurs de Basile II. Ces derniers ne pouvaient pas connaître les mouvements de masses nomades en Asie Centrale, qui provoquèrent l'ultime grande vague d'invasions au Proche-Orient. Au cours des siècles précédents on avait pu observer que l'Empire, lorsqu'il était fortement pressé sur deux fronts, finissait par reculer. Le dernier exemple datait seulement de l'époque de Basile II. L'empereur, occupé à réduire les révoltes micrasiatiques, n'avait pu empêcher le tsar Samuel d'augmenter fortement le nombre des provinces sous domination bulgare aux dépens de l'Empire. Pour que l'armée byzantine puisse reprendre l'offensive durablement, il aurait fallu que la paix régnât sur les autres frontières.

Les années 1060. marquent un recul général, tout d'abord assez lent, grâce à une résistance tenace en Italie, à une alternance de succès et de revers dans les Balkans, mais aussi en raison d'échecs répétés en Orient. Lorsqu'aux VIIIe et IXe siècles, l'Empire avait été menacé par les raids arabes, poussant parfois à travers l'Asie Mineure jusqu'à Constantinople, il avait organisé sa défense en profondeur autour des armées thématiques et d'un réseau de places-fortes qui s'étendait bien au delà de la zone frontière, incluant Amorium ou Nicée. Sous Constantin X, l'Empire de nouveau sur la défensive, n'a plus d'autre armée que celle en garnison dans les duchés et catépanats frontaliers. Deux possibilités s'offraient donc, en théorie, aux gouvernants: ou bien en revenir à un recrutement provincial et à la restauration des forteresses abandonnées depuis longtemps, ou bien augmenter les effectifs de l'armée perma-

---

[37] Romain Diogénès obtint la dignité de vestarque qu'après une belle victoire sur les Pètchénègues, en tant que duc de Sardique. L'empereur lui aurait écrit que ce n'était pas un don, mais la récompense de ses exploits (Zônaras, p. 684).

nente par l'apport d'étrangers pour la mettre en état de s'opposer à des adversaires devenus plus nombreux.

Romain IV Diogénès et Michel VII Doukas tentèrent lune et l'autre de ses solutions. On a souvent été trompé par la description des fameux bataillons d'Orient qu'ont laissé Michel Attaleiatès, le Continuateur de Skylitzès et Jean Zônaras qui reproduit simplement les informations de ses devanciers; lorsque Romain Diogénès réunit les soldats en Phrygie, dans le thème des Anatoliques, il ne trouva plus que de pauvres hères »abrutis par la pauvreté, sans armes et sans chevaux, on les avaient oubliés, car il y avait des années qu'un empereur n'avait fait campagne en Orient, ils n'avaient pas touché leur solde, ils avaient pris l'habitude d'être toujours battus et leur extrême dénuement en avait fait des couards«.[38] Attaleiatès comme le Continuateur de Skylitzès désignent, tous deux, les tagmata orientaux, mais il serait, ètonnant comme on va le voir, qu'il s'agisse d'un terme technique, c'est à dire du *tagma* opposé à un *théma*. Il arrive qu'on prenne ailleurs en défaut Attaleiatès quant à sa précision administrative: par exemple, il appelle Nicéphore Botaneiatès, stratège des Anatoliques, alors que sur un sceau, document officiel, le responsable du thème s'intitule duc des Anatoliques.[39] S'il s'agit bien de tagmata, il est possible de montrer que la critique d'Attaleiatès est plutôt mal fondée. En effet les tagmata des Anatoliques ont été actifs au cours des guerres du XIe siècle. Ils ont notamment participé à la guerre civile de 1057, aux côtés de l'empereur légitime Michel VI.[40] Sous Constantin X, ils formaient encore une partie notable des troupes de Romain Sklèros, qui cumulait les charges de domestique d'Occident et de duc des Anatoliques.[41] Le Continuateur de Skylitzès donne, à notre avis, la clé d'interprétation de tout l'épisode. Il explique que les empereurs n'avaient pas mobilisé les soldats qu'il jugeaient inutiles et mauvais contribuables, ἄχρηστοι et ἀσυντελεῖς. Ces accusations ne peuvent se rapporter qu'à des soldats de type thématique, servant en cas de besoin, et non à ceux des tagmata.[42] Autrement dit, Romain IV, qui leva des recrues au début du règne, fit l'appel des catalogues militaires d'où n'avaient pas disparu les stratiotes traditionnels. Rien d'étonnant que ces soldats d'ancien type, démobilisés depuis si longtemps, aient eu si triste allure. Mais il ne faut pas en conclure qu'ils étaient représentatifs de toute l'armée byzantine.

Il semble bien que l'empereur ait voulu revenir à une mobilisation nationale, en levant des troupes et en entraînant les jeunes dans tout l'Empire, sans renoncer à l'armée tagmatique telle qu'il l'avait trouvée en montant sur le trône et qui restait l'arme la plus efficace. Rien ne suggère que Diogénès ait voulu reconstruire une armée de type thématique, mais il souhaitait créer ou renforcer les tagmata provinciaux. Les tagmata cappadociens qui entouraient Diogénès, originaire de ce thème, devaient faire contrepoids aux tagmata thraces et macédoniens et rappelaient l'armée des Phocas, lignée à laquelle était apparenté l'empereur et dont il se voulait l'héritier. Un tel choix

[38] Attaleiatès, p. 103, d'après l'analyse de P. Lemerle (*Cinq études*, p. 303).
[39] *G. Zacos — A. Veglery*, *Byzantine lead Seals*, Berne 1972, n° 2690 bis.
[40] Skylitzès, p. 492.
[41] *W. Seibt*, *Die Sklerol. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Vienne 1976, p. 82 pour le sceau de Sklèros, p. 84 pour le commentaire sur la date du commandement.
[42] Cf. aussi *Lemerle*, *Cinq études*, p. 303.

implique d'avoir le temps devant soi. Kékaumenos, dans ses *Conseils et Récits*, rappelle que les auteurs de traités militaires estimaient à trois ans la durée nécessaire pour qu'une armée qui avait subi des revers se reforme et redevienne apte au combat.[43] La défaite de Romain Diogénès à Mantzikert n'a pas permis de juger si ses réformes auraient réussi. Notons que l'échec devant le sultan n'est pas dû en premier lieu à l'infériorité militaire des Byzantins, mais à des erreurs tactiques — dispersion des troupes au moment du choc décisif — et à un climat de guerre civile qu'illustre la trahison du chef de l'arrière-garde, Andronic Doukas, en plein combat. Pour juger plus sereinement l'oeuvre de Romain IV, on comparera sa nette victoire sur l'émir d'Alep, qui ne mobilisait que des forces certes modestes, à l'échec de Romain III, dans les mêmes circonstances. On ne peut conclure à l'affaiblissement des armes byzantines entre ces deux dates.

Michel VII parvint, on le sait, au pouvoir à la suite d'un coup d'État. L'action de son principal ministre, Nicéphoritzès, a déjà été réévaluée par P. Lemerle, qui le considère comme le dernier grand réformateur.[44] Sa politique militaire se situe dans la ligne de tous ses prédécesseurs. Trois points essentiels s'en dégagent. Premièrement, Nicéphoritzès s'est préoccupé, comme l'avait déjà fait Romain Diogénès, de restaurer les murailles des villes ou les forteresses pour entraver les mouvements des nomades, allant même jusqu'à déléguer cette tâche à des personnes privées, par manque de ressources publiques.[45] En second lieu, Nicéphoritzès reconstitua un tagma d'autochtones dont le nom, tagma des Athanatoi, fut choisi pour se placer sous le patronage lointain, mais glorieux, de Jean Tzimiskès. Enfin, comme Basile II, Nicéphoritzès fit appel à un contingent étranger et tenta d'enrôler 6000 Alains.[46] Le parallèle avec Basile II est frappant, le nombre de soldats est identique, les chefs Alains comme les Russes étaient liés par mariage à la famille impériale puisque Marie d'Alanie avait épousé Michel VII et sa cousine, Irène, était la femme d'Isaac, le frère du futur empereur Alexis Comnène.

Les causes de l'échec de Michel VII sont claires: guerres civiles[47] et manque d'argent. Il ne servait à rien de restaurer des forteresses ou des murailles de villes face aux Turcs, si des chefs grecs, en rébellion contre l'autorité centrale, installaient des contingents turcs pour les garnir. Le déséquilibre s'accrût entre les dépenses et les ressources fiscales qui diminuèrent plus que proportionnellement avec la perte des provinces italiennes et orientales, qui, nous l'avons vu, étaient parmi celles contribuant le plus à l'impôt. La solution appliquée, qui n'était pas durablement satisfaisante, fut la multiplication d'espèces dévaluées. Faute d'être payés, les Alains rentrèrent chez eux, à l'exception de 150 hommes, qui s'illustrèrent aux côtés du jeune Alexis Comnène.[48] C'est là où le contraste avec Basile II est le plus complet, car

---

[43] Kékauménos, *Conseils et Récits*, p. 146.

[44] *Lemerle*, *Cinq études*, p. 300.

[45] *N. Oikonomidès*, The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century, *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966, p. 413—417 = *Documents et études sur les institutions de Byzance* (VII—XV s.), Londres 1976, n° XIV.

[46] Bryennios, p. 183.

[47] A l'occasion des combats entre Romain Diogénès et les Doucas, on remarque les effectifs importants des armées byzantines en Asie Mineure (Attaleiatès, p. 170—173). À la fin de son règne, Michel VII conservait encore des troupes nombreuses (Id., p. 271).

Basile conservait dans le Grand Palais, même aux heures les plus graves, un trésor de guerre considérable.

L'échec ne provient donc pas d'une mauvaise organisation de l'armée byzantine ou d'une infériorité technique de ses soldats face aux adversaires, car il arrivait que des généraux byzantins, ou au service de l'Empire, remportent des succès, même durant cette époque difficile. Ainsi Nicéphore Bryennios fut victorieux des Serbes,[49] Tornik, stratège du Sassoun, des Turcs.[50] En 1078, les Balkans étaient encore intacts, l'Asie mineure, quoique largement parcourue par des bandes turques, était encore en grande partie sous administration byzantine — un duc de Mésopotamie, Nicéphore Paléologue, était en poste à la fin de 1077.[51] — et un renversement de la situation en faveur de l'Empire restait possible avant la reprise des guerres civiles en 1077—1081 et l'assaut renouvelé des Normands en 1081.

Alexis Comnène, à son avènement, disposait d'une armée encore respectable où les autochtones étaient toujours bien représentés, notamment par les tagmata d'Occident, Macédoniens, Thraces, Bulgares. Les circonstances ne lui permirent pas d'entreprendre la moindre réforme, à supposer que tel était son but, et il dut poursuivre la politique précédente, se contentant de choisir un adversaire prioritaire, car il n'avait pas les moyens de réunir simultanément deux grandes armées de campagne, exploit que, du reste, jamais la Byzance médiévale ne fut en mesure d'accomplir. Le Normand Guiscard fut d'abord combattu parce qu'il affichait des ambitions impériales et désirait s'emparer de Constantinople. Or Alexis Comnène, en dépit du portrait flatteur qu'en a donné sa fille Anne, n'était pas un grand stratège, comme en témoignent les désastres de Dyrrachion et de Dristra. Ayant gaspillé ses précieuses troupes, il dut faire appel à toutes les troupes étrangères disponibles, mais même à ce moment très critique qui précéda la victoire salvatrice du Lébounion, il lui restait des contingents nationaux.[52] Il ne faut pas se laisser abuser par les listes de plus en plus longues de tagmata étrangers que les couvents, par dispense impériale, n'ont pas à financer ou à héberger. Ces listes, si elles informent sur la variété des recrutements hors de l'Empire, ne sont pas un fidèle reflet de la part respective des Byzantins et des étrangers dans la composition de l'armée, car elles n'offrent pas une énumération précise des contingents nationaux. Ainsi dans la liste d'exemption en faveur du couvent de Patmos, la plus complète que nous ayons, ne sont mentionnés ni les Thraces ni les Macédoniens, soit qu'ils aient été inclus dans le terme générique, »tagmata romains«, soit qu'ils n'aient jamais eu à stationner dans cette partie de l'Empire.[53]

L'effacement de l'armée thématique, en tant que troupe combattante fondée sur l'institution de la terre militaire ne date pas du milieu du XIe siècle

48 Bryennios, p. 185.

49 Id., p. 215.

50 *Chronique de Matthieu d'Edesse continuée par Grégoire le prêtre*, trad. *E. Dulaurier*, Paris 1858, p. 109.

51 Id., p. 239.

52 A plusieurs reprises des levées de troupes ont été faites dans l'Empire: les soldats expérimentés gardaient les villes d'Occident. Les Bulgares ainsi que les Valaques enrôlés par Nicéphore Mélissènos doivent aussi être considérés comme des troupes locales (Anne Comnène, *Alexiade* II, éd. *Leib*, Paris 1967^{2}, p. 133—135).

53 Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Α' — Αὐτοκρατορικά — *Era Branoussi*, Athènes 1980, p. 61, chrysobulle d'avril 1088.

mais est déjà très avancée dès la seconde moitié du Xe siècle. Cette évolution vers une armée de mercenaires, souvent mais pas nécessairement composée d'étraners est plus un signe de maturité que de décadence, car ces soldats sont mieux entraînés et déchargés de tout souci matériel. Le monde islamique, dont l'économie était plus évoluée, avait connu ce passage à une armée de métier beaucoup plus tôt que Byzance, avec les mêmes inconvénients quand les ressources financières ne furent plus à la hauteur des besoins. Même en Occident, s'était dégagée progressivement une catégorie de guerriers spécialisés et mieux armés.

Aucun empereur du XIe siècle n'a donc jamais mené de politique hostile à l'armée, même si certains ont été plus sensibles que d'autres au coût de celle--ci. On notera plutôt une remarquable continuité dans la conduite des affaires militaires et comment tous les empereurs ont tenté d'adapter l'instrument aux exigences du moment. On ne saurait discerner d'opposition entre des empereurs qui auraient été favorables à l'armée et d'autres hostiles; il est arrivé que des clans s'opposent pour le contrôle des forces armées avec de fâcheuses conséquences.

Il faut se garder de juger les décisions des empereurs à la lumière des événements postérieurs, car c'est prendre le point de vue des chroniqueurs qui écrivent après le déclin de l'Empire et sont amenés à en chercher trop facilement la cause dans les faiblesses militaires de l'Etat. On se gardera d'opposer l'armée puissante et invincible sous Basile II aux bataillons réduits et indisciplinés des troupes de Michel VII et d'Alexis Comnène. Les conditions extérieures avaient complètement changé et rien ne prouve que l'armée de la fin du XIe siècle ait été beaucoup moins nombreuse que celle de Basile II. Si cette armée des débuts du règne d'Alexis avait été si misérable, on ne comprendrait pas qu'après avoir subi autant de sévères défaites durant la première décennie du règne, elle ait effectué un tel rétablissement dès que les périls extérieurs s'atténuèrent. Le bilan final n'est pas si noir, puisque la frontière danubienne est sauvegardée, la menace occidentale éloignée, et un coup d'arrêt, certes tardif, est donné à l'expansion turque, avant même la Première Croisade En fait il faudrait sans doute davantage s'étonner que l'Empire ait survécu à la crise de la seconde moitié du XIe siècle, les guerres civiles s'ajoutant aux guerres étrangères sur toutes les frontières plutôt que d'être surpris par son déclin.

Жан-Клод Шене

ВИЗАНТИЈСКА ВОЈНА ПОЛИТИКА ОД ВАСИЛИЈА II ДО АЛЕКСИЈА КОМНИНА

Као узрок опадања моћи Царства, у XI веку, најчешће је навођена царска војна политика. Овакве оптужбе су се нарочито чуле међу припадницима цивилне аристократије који су настојали да умање значај успеха својих политичких противника. Византијска домаћа војска је одлучно замењена најамничком, а бројност трупа је постепено смањивана до те мере да је сигурност Царства доведена у питање.

У стварности, процес који је довео до нестанка тематске војске почео је у X веку. Византијски цареви Фока, Цимискије и Василије II су у своје походе углавном кретали у пратњи професионалних војника, јер је најамничка војска била много ефикаснија од тематске, а уз то била и стално приправна за покрет. Василије II је уз помоћ 6000 руских најамника успео да угуши побуну трупа у већем делу Мале Азије. Финансирање ове нове војске није представљало проблем, јер је замена војне обавезе порезом обезбеђивала довољно новца, новоосвојене територије у Италији и на Истоку биле су богате, а Царство је и на општем плану економски ојачало.

Василијеви наследници су наставили да доследно воде овакву политику, ширећи је на читаву територију Царства (некадашње бугарске земље и Иберије). Најамничку војску су чинили странци, али и Византинци будући да је сталан прилив људства био обезбеђен преласком војника из бивших тема у малобројније тагме. Тагме нису биле мање ефикасне од претходних трупа. Њихове могуће побуне нису представљале толику опасност за цара као побуне тематске војске. Но, ако бисмо могли да нешто приговоримо владајућим круговима у Цариграду, била би то вера у илузију трајног мира.

Није умесно супротстављати политику војних и цивилних царева. Исак Комнин је преузео све добре управне мере примењиване у време његовог претходника Михајла VI. Ради сопствене заштите, Михајло VII је позвао Алане, баш као и Василије II Русе 986. године. Треба, дакле, инсистирати на континуитету византијске војне политике у XI веку, јер се раскид са тематским уређењем одиграо најкасније у другој половини X века.

Ништа не иде у прилог тврдњи да је византијска војска 1078, па чак и 1081. године била слабија од претходне. Царевима из династије Фока и Василију II требало је готово четврт века да савладају локални емират Хамданида и Бугарску. У ствари, спољна опасност, у другој половини XI века, претила је Царству са три стране: надирањем Турака, Нормана и Печенега. Опис стања трупа у време доласка на власт Романа Диогена, у чувеном Аталијатовом тексту, не може се односити и на тагматску војску, која је односила победе у сукобу са својим противницима.

Опадање византијске војне моћи проузроковали су, више него квалитет самих трупа, унутрашњи немири који су захватили Царство у периоду од 1068. до 1081. године (на пример, пораз код Манцикерта и грађански рат који је овај пораз проузроковао), финансијска несигурност и на крају порази код Драча и Дистре, који иду на душу лошег војсковође Алексија Комнина. Ипак, домаћа војска, иако малобројна, и даље је имала веома значајну улогу баш на крају столећа. Опстанку и обнови Царства, упркос унутрашњим проблемима и спољној опасности. допринела је добра административна и војна организација.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949. 5. 02: 943. 9. "10": 949. 72 "10"

РИСТО ИЛЈОВСКИ

ВИЗАНТИСКО-УНГАРСКИ СОЈУЗ ВО ПОЧЕТОКОТ НА XI ВЕК ПРОТИВ САМУИЛ И НЕГОВИТЕ НАСЛЕДНИЦИ

ОБИД ЗА ХРОНОЛОШКО ОПРЕДЕЛУВАЊЕ

Познато е дека во историјата на борбата што ја водело Византиското Царство за повторно воспоставување на целосната хегемонија на Балканскиот Полуостров се забележуваат разни етапи. Вложувајќи огромни напори во својот арсенал за отстранување на многубројните надворешни и внатрешни опасности, секогашните византиски владеачки кругови во текот на вековите употребувале различни методи и средства. Истите биле реализирани воглавно по две насоки: или по мирен пат или со употреба на сила. Меѓу средствата за постигнување на саканата цел спаѓала и развиената дипломатија, наследена од римскиот период, на византискиот царски двор, која исто така во својот арсенал поседувала многубројни карактеристични црти. Сите тие ѝ служеле на една и единствена цел: прифаќање, односно потчинување на власта на Ромеите од страна на народите што живееле во рамките на нивното царство или во неговата непосредна близина.[1]

Воената слава што ја постигнувале византиските војски на Исток во втората половина на X век славните цареви Никифор Фока (963—969) и Јоан Цимискиј (969—976) со своите дипломатски и оружени акции успешно ја пренесоа и на територијата на Балканскиот Полуостров.[2]

[1] Резултатите од истражувањата во областа на развиената византиска дипломатија во последниве децении стануваат сè побројни и позначајни. За карактерот и вешто употребуваните средства во византиската дипломатска активност подетално види кај *D. Obolensky*, The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy (Во кн.: Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Tome I, Beograd 1963, Rapports II, 45—61). Спореди ги и вредните укажувања кон овој научен придонес од *Moravcsik Gyula* и од *Denis Zakythinos*, приложени како Rapports Complémentaires во истиот зборник на трудови на стр. 299—311 и 313—319. Значајни се научните прилози на видниот советски византинолог *З. В. Удальцова*, Дипломатия ранней Византии в изображении современников (во кн.: Культура Византии. IV — первая половина VII века, Москва 1984, 371—382); *З. В. Удальцова*, Дипломатия (во кн.: Культура Византии Вторая половина VII—XII вв., Москва 1989, 241—275 и наведената најнова литература по ова прашање).

[2] *Leonis Diaconi* Historiae libri decem et liber De velitatione bellica Nicephori Augusti, e recensione C.B. Hasii (Bonnae MDCCCXXVIII, 61, 12—63, 13 — во натамошниот текст: *Leo Diaconus*); *Ioannis Scylitzae* Synopsis Historiarum, Editio princeps,

Со уништувањето на „Царството на Бугарите" (21 јули 971 година) за краток миг изгледало дека византиската власт ќе може да се прошири и на останатите и сè уште нереставрирани територии и области од византискиот „Запад". Како гаранција за обезбедување на овие византиски настојувања служеле постигнатите воени и дипломатски успеси во почетокот на 70-ите години од X век во однос на Руското Кнежество (971 година) и на „Светото Германско-Римско Царство" на Отон I (972 година).[3]

Меѓутоа, создавањето и егзистирањето на државата на Комитопулите сериозно и за долги децении ја спречила Византија да ја оствари својата дамнешна цел. Долготрајната војна што се водела скоро повеќе од четири децении познава опаѓање и воскрснување на византиската моќ. Во борбата против синовите на комесот Никола младиот и енергичен византиски цар Василиј II (976—1025) ги вложил сите расположливи средства, и тоа почнувајќи од употребата на воена сила сè до дипломатските акции. Во оние случаи каде што со оружјето не ја постигнувал саканата цел употребата на дипломатските методи, средства и патишта се здобивала со сè поголемо значење. Во водењето на жилавата и систематска војна против средновековната македонска држава на Самуил и неговите наследници забележуваме истовремено и комбинирање на споменативе методи и средства.

Во потрага за надворешни сојузници против силната експанзија на Самуил византискиот цар Василиј II кон крајот на деветата деценија од X век успеал да постигне забележителни резултати. Преку доделување на економски и политички привилегии и права тој се здобил со уште два евентуални сојузници на западниот дел на Балканскиот Полуостров-(Хрватското Кралство на Стјепан Држислав[4] и Дукљанското

Recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci MCMLXXIII, 276, 23—277, 27 (во натамошниот текст: Scylitzes); *Ioannis Zonarae* Epitomae historiarum libri XVIII, Ex recensione Mauricii Pinderi, Tomus III, Bonnae MDCCCXCVII, 512, 18—513, 7 (во натамошниот текст: *Zonaras* III). Спореди: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (= Fontes byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula, Budapest 1988, 86, № 6 — во натамошниот текст: *Moravcsik*, ÁMTBF; *Лев Диакон*, История, Перевод М.М. Копыленко, Статья М. Я. Сюзюмова, Комментарий М.Я. Сюзюмова, С.А. Иванова, Москва 1988, 36—37; *П. Мутафчиевъ*, Маджаритѣ и българо-византийските отношения през третята четвърть на X в., Годишникъ на Софийския Университетъ, Историко-филологически факултетъ XXXI 8 (София 1935) 1—35 (— во кн.: *П. Мутафчиев*, Избрани произведения, II, София 1973, 441—477, со извесни правописни и печатни отстапувања од првобитниот текст); *П. Петров*, Образуване и укрепване на Западната българска държава, I, Към хронологията на периода 966—986 г., Годишник на Софийския Университет, Философско-исторически факултет LIII 2 (1959, София 1960) 131—190, особено: 151—164 (во натамошниот текст: *Петров*, Образуване); Историја српског народа, I, Београд 1981, 167—168 (во натамошниот текст: Историја, I); История на България, II, София 1981, 389—397 (во натамошниот текст: История, II); *С. А. Иванов*, Византийско-болгарские отношения в 966—969 гг., Виз. врем. 42 (1981) 88—100.

[3] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1969, 277—282 (во натамошниот текст: *Острогорски*, Историја); *F. Makk*, Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában (во кн.: Szent István és kora, Budapest 1988, 81—89, особено: 81—82 и наведената понова литература во заб. 13 — во натамошниот текст: *Makk*, Magyarország).

[4] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 320; 322—325 (во натамошниот текст: *Klaić*, Povijest).

Кнежество на Јован Владимир).[5] Кон крајот на истиот век на сличен начин Византија се здобила уште со еден сојузник во лицето на Републиката на Свети Марк.[6] Овие феудални сили како сојузници би одиграле важна стратегиска улога во идните воени планови на византискиот император. Со вклучувањето преку династичко поврзување на Киевска Русија во византиската политичка и културна сфера (988—989 година)[7] изгледало дека Византија и од североисток постепено го стеснувала обрачот околу својот непријател, кој што воглавно дејствувал во срцето на Полуостровот.[8]

Во духот на феудалното идеолошко сфаќање за обезбедување и санкционирање на придобиеното право за владеење истовремено се забележуваат слични политички настојувања од страна на Самуил. Таквата негова активност добива сѐ поголем интензитет по пресметувањето со својот брат Аарон (меѓу 986 и 992/993 година).[9] Застанувајќи

---

[5] *Г. Острогорский*, Сербское посольство к императору Василию II, Глас САН 193 (1949) 15—29 = Сабрана дела, IV, Београд 1970, 147—158); *Ив. Дуйчев*, Проучвания връху българското средновековие, Сборник на Българската Академия на науките и изкуствата XLI—1 (София 1945) V. Съюз против Самуила, 27—29; *J. Ферлуіа*, Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века, ЗРВИ VIII/2, Mélanges Georges Ostrogorsky, II (1964) 117—132, особено: 120 (во натамошниот текст: *Ферлуіа*, Драч и Драчка област, Историја Црне Горе, I, Титоград 1967, 382).

[6] Urkunden zur älteren Handels — und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Ed.: G.L. Fr. Tafel und G.M. Thomas, Wien 1856, 36—40: № XVI—XIX; *F. Šišić*, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Priredio Jaroslav Šidak, Zagreb 1962, 125—127; *Klaić*, Povijest, 321—322.

[7] *Г. А. Остроіорский*, Владимиръ Святой и Византия (во кн.: Владимирский Сборник в память 950-летия крещения Руси 988—1938, Белград 1938, 31–40 = Сабрана дела, IV, 137—146.

[8] *Scylitzes* 329, 90—331, 51; 339, 64—72; 341, 13—345, 33; спореди: Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 81—99 (во натамошниот текст: ВИИНЈ III); Извори за българската история, XI, Гръцки извори за българската история, VI, София 1965, 278—282 (во натамошниот текст: ИБИГИБИ XI/VI); *В. Н. Златарски*, История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, I, 2, София 1927, 679—693, о извесни правописни и печатни отстапувања од првобитниот текст (во натамошниот текст: *Златарски*, История, I², 2); *Ферлуіа*, Драч и Драчка област, 118——119.

[9] Прашањето за точната година на исчезнувањето од историската сцена на Аарон дефинитивно не е прифатено. Во прилог на 976 година силни аргументи изнел *J. Ферлуіа* во коментарот кон вестите на Јоан Скилица (ВИИНЈ III, 77—79, бел. 24; 85—86, бел. 36 и наведената литература); История, II, 402. Повикувајки се на резултатите на *Б. Прокић*, Постанак једне словенске царевине у Маћедонији у X веку, Глас СКА XXVI (1908) 213—307, особено: 278, во македонската историографија е прифатена годината 976. Спореди: *С. Антолјак*, Самуиловата држава, Скопје 1969, 25—32 (во натамошниот текст: *Антолјак*, Држава) = Историја на македонскиот народ, I, Скопје 1969, 120; = *С. Антолјак*, Средновековна Македонија, Том I, Скопје 1985, 362—367 *Д. Ташковски*, Самуиловото царство, Скопје 1970, 116—117.

Меѓутоа, поновите научни сознанија врз основа на два, и тоа меѓусебно самостојни податоци (дополнувањето на Михаил од Девол и натписот на Јоан Владислав врз плочата од Битола) недвосмислено нѐ упатуваат да го прифатиме учеството на третиот комитопул во битката кај Трајановата врата (17. VIII 986 година). Тоа би значело дека времето на пресметувањето меѓу двајцата браќа треба да го бараме во горереспоменатиот временски интервал, бидејќи на надгробниот натпис од с. Герман името на Аарон веќе не се споменува. Спореди: *В. Мошин*, Битољска плоча из 1017 године, Македонски језик XVII (Скопје 1966) 51—61; *В. Заимова*, Иван Владислав и неговият надпис (во кн.: *И. Заимов*, Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016 година, София 1970, 97—124, особено: 97—99); *И. Венедиков*, Първият брак на Гаврнил-Радомир, Сборник в памет на професор

на чело на државата како единствен монарх, Самуил преку склучување на династички бракови се трудел да бара внатрешни и надворешни сојузници во борбата против својот заколнет непријател византискиот цар Василиј II. Во рамките на таа династичка политика можеме да го вброиме и преземениот поход на Јадранското приморје.[10] Ако фрлиме еден бегол поглед врз неговите воени и дипломатски потфати ќе забележиме дека речиси сите воспоставени од негова страна династички врски имале политичко значење. Во историографијата одамна е констатирано дека сите тие активности не само што биле подредени на борбата за зацврстување и проширување на неговата власт на широкиот балкански простор, туку служеле и за отстранување и неутрализирање на византиската опасност.[11]

Дипломатските активности на Самуил, поткрепени со силата на оружјето, биле реализирани кон крајот на X век кога неговата власт го достигнала најголемото територијално проширување на Балканскиот Полуостров.[12] Имено, во периодот на неговото прогласување за цар биле склучени династичките бракови на неговите две ќерки Мирослава и Теодора (Косара)[13] и бракот на неговиот првороден син Гавриил Радомир. Додека од историските трудови на современите и подоцнежните византиски и словенски автори приближно можеме да реконструираме прифатлива претстава за времето имено кога се склучени браковите на двете Самуилови ќерки, дотогаш нашите сознанија за приближно определување на хронологијата на првата, односно *династичка женидба* на неговиот син сè уште треба да се дополнуваат. Навистина, во историската литература постојат различни, меѓусебно испреплетени и сложени оп-

---

Александър Бурмов, София 1973, 144—157, особено: 146—147 (во натамошниот текст: *Венедиков*, Първият брак).

[10] Сложената политичка ситуација која што се создала во северниот дел на Јадранското приморје кон крајот на X век ѝ идела во полза на интересите на византиската дипломатија. Политиката на византискиот двор кон својот вазален поданик, венецијанскиот доже Петар II Орсеоло (991 — IX 1008), вродила целосен успех. Откажувањето на плаќање данок во корист на Кралството на Хрватите и военото интервенирање во династичките борби по смртта на кралот Стјепан Држислав (ок. 970 — ок. 995) во секој случај го издигнале авторитетот и моќта на византискиот сојузник, кој што почнал да претставува сериозна опасност за владеењата на Самуил во западниот дел од неговото царство. Определувајќи се на страната на помладите браќа Крешимир III и Гојслав, царот Самуил во 998 година се спуштил во воена акција кон Север, и со тоа, покрај Венеција се замешал во хрватската династичка борба. Во суштина неговиот поход имал за цел неутрализирање на византиската опасност од северна страна, која што се олицетворувала во морската моќ на Републиката на Свети Марк. Токму во тоа и треба да ги бараме основните причини на неочекуваниот и неуспешен воен обид на Самуил. Спореди: Ljetopis popa Dukljanina, Ed.: *V. Mošin* (Zagreb 1950, 78—80: *cap*. XXXVI); Љетопис попа Дукљанина, Увод, превод и коментар С. Мијушковић (Титоград 1967, 232—234); *Златарски*, История, I², 2, 669—672; *J. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 87—88; *Ферлуга*, Драч и Драчка област, 120—121; *Историја Црне Горе*, I, Титоград 1967, 382, 326, 330; *Историја*, I, 169; *История*, II, 411.

[11] *Златарски*, История, I², 2, 673, 675—677, 704—705; *Венедиков*, Първият брак, 144.

[12] *Златарски*, История, I², 2, 665—667; *История*, II, 411.

[13] Scylitzes 339, 64—72; 341, 13—35; 342—343, 52—65; 353, 64—354, 73. Спореди: ВИИНЈ III, 86—90, 117—118 и бел. 133; ИБИГИБИ XI/VI, 278—280, 287—288; *Златарски*, История, I², 2, 673—677; *Острогорски*, Историја, 293; *Венедиков*, Първият брак, 144.

ределувања и толкувања за времето на првиот брак на Гавриил Радомир. Всушност, тоа произлегува, меѓу другото, и од различниот приод на авторите при толкувањето на изворните податоци што ги црпат од трудовите на византиските *хроничари*, а пред сè од трудот на Јоан Скилица и од дополнувањата на епископот Михаил од Девол кон неговата „Кратка историја“.

Исто така, како што е веќе истакнато, при хронолошкото определување на брачните врски на Гавриил Радомир можеме да забележиме многубројни празнини. Прашалниците што се поставуваат не само што се интересни и вредни, туку заслужуваат соодветен одговор во поглед на времето на редоследот на случувањето на неговите бракови и во поглед на карактерот на неговиот брачен живот. Во секој поглед изворите не ни̂ дозволуваат да дојдеме до јасни и приближно точни податоци. Сепак, во овој случај сметаме дека дополнувањата на Михаил Деволски се здобиваат со уште поголемо значење, и како такви и во иднина често ќе го предизвикуваат интересирањето на научните истражувачи.

Во познатиот Виенски ракопис U меѓу 66-те дополнувања на деволскиот епископ за периодот од 976 до 1057 година се наоѓаат и две кратки анотации кои што се однесуваат на семејната состојба на Гавриил Радомир.[14] И во обата случаи содржината на текстот скоро е идентична само со таа разлика што во првиот на епископот Михаил не му била позната причината за претерувањето на ќерката на кралот на Унгарија, кај Јоан Скилица — „Туркија“, а во вториот случај пак се истакнува дека тој неочекуван и немил настан се случил уште за времето додека бил жив, односно во времето додека владеел Самуил, таткото на Гавриил Радомир. Ако тргнеме од повеќе пати потврдената аксиома дека дополнувањата и исправките на Михаил Деволски поседуваат висок степен на веродостојност,[15] тогаш нашата работа ни̂ се олеснува за да навлеземе и во сферата на критичкото толкување на овие две кратки анотации. Независно од досегнашните историографски толкувања во врска со хронолошкото определување на склучениот брак (по заземањето на градот Лариса од страна на Самуил и неговиот брат или на самиот премин од X во XI век) меѓу анонимната унгарска принцеза и синот на Самуил, ние се охрабривме да изнесеме сопствено гледиште за проблематиката што ја истакнавме и во насловот на нашето излагање. Само од себе се разбира дека таквото наше трагање се засновувало на цел систем од претпоставки и докажувања, имајќи ги предвид изворните податоци и досегашните научни резултати. Уверени сме во тоа дека нашата постановка на проблемот ќе нѐ доведе до нови сознанија, кои што видно ќе придонесат за подетално и сѐопфатно запознавање на современите историски услови. Впрочем, многу добро е познат фактот дека без поставување на хипотези нема никаков напредок во научното истражување.

---

[14] Scylitzes 350, 56—58; 409, 95—1.

[15] Спореди: *Р. Илјовски,* Потеклото на Петар (О)Делјан. (Прилог кон критичката обработка на византиските изворни податоци), Гласник [на] Институт[от] за национална историја XXXI 2 (Скопје, мај-август 1987) 161—194 и наведената литература.

Историографските погледи се поделени по прашањето за хронолошкото определување на склучените бракови на Гавриил Радомир и по прашањето за определување на карактерот на неговите брачни обврски кон анонимната ќерка на унгарскиот велики кнез Геза и кон убавата Ирина од Лариса. За овие детали од семејната историја на синот на Самуил не би дознале ништо особено од трудовите на византиските хроничари, бидејќи за тоа тие ништо не споменуваат. Благодарение на откриените од страна на Божидар Прокиќ дополнувања кон „Историја"-та на Јоан Скилица што ги извршил епископот Михаил од Девол во почетокот на XII век ние сепак имаме можност да навлеземе и во сферата на тие историски тајни. За да изградиме прифатлив однос кон тие две лаконски анотации во кои што Михаил Деволски зборува за два склучени, по карактер различни, бракови на Гавриил Радомир потребно е истите интегрално да ги вклопиме во тогашната современа, и тоа внатрешна и меѓународна констелација на историските прилики.

За животниот пат на Гавриил Радомир, единствениот законски син и престолонаследник на Самуил, од византиските автори најбројни податоци ни оставил Јоан Скилица. Гавриил Радомир уште во своите млади години се приклучил кон настојувањата на својот татко во неговата борба за придобивање на единовластието во новоформираната држава. Според вестите на Јоан Скилица, тој на историската сцена стапил во моментот кога дошло до дефинитивно пресметување меѓу браќата Аарон и Самуил. Неговиот воздржан чекор по прашањето за потполно ликвидирање на членовите од фамилијата на Аарон, што подоцна трагично му се осветува, на две места се споменува во трудот на Јоан Скилица.[16] При тоа, византискиот *хроничар* во своето раскажување не ни нуди никакви хронолошки индиции за да се определиме, барем ориентационо, за точната година кога имено се одиграл овој трагичен настан. Истакнувањето на успешната интервенција на Гавриил Радомир нѐ поттикна да ја подржиме претпоставката на Иван Венедиков, кој, критикувајќи го гледиштето на Васил Н. Златарски, се изјаснил дека несаканата пресметка меѓу родот на Аарон и Самуил се случила невјеројатно во почетокот на 90-ите години од X век. Во тој случај пред нас се наложува потребата за прифаќање на тезата според која од времето на загинувањето на Давид и Мојсеј,[17] т. е. од 976 година сѐ до погубувањето на Аарон, антивизантиската војна на широкиот балкански простор ја воделе заедно останатите двајца синови на комесот Никола — Аарон и Самуил. Во тие комбинирани воени акции бездруго биле вклучени и Јоан Владислав, а подоцна и Гавриил Радомир, од кои што првиот бил повозрасен.

Единствено само така би можеле да ги разбереме и потврдиме големите територијални придобивки што ги постигнувала средновековната македонска држава во првиот период од војната со Василиј II. Во текот на тие воени акции во 985—986 година бил освоен и градот Лариса[18]

[16] Scylitzes 329, 86—91; 349, 53—350, 55.

[17] Scylitzes 329, 77—85.

[18] ВИИНЈ III, 81—82, бел. 26; 194—198, бел. 1; ИБИГИБИ XI/VI, 276, бел. 2 и наведената литература. Советскиот византинолог *Г.Г. Литаврин*, издавач на трудот на Кекавмен (Советы и расказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, Москва 1972, 250—253, 510—512, бел. 899) освојувањето на Лариса ориентационо го определува во периодот мегу 982. и 986. година.

во Тесалија од каде што биле интернирани, односно одведени голем број заробеници во внатрешноста на владеењата на Самуил.[19] Меѓу нив во дворот на Самуил се нашла, како што се изразува епископот Михаил од Девол, и робинката Ирина, која по својата убавина била прекрасна, и како таква наскоро би можела да побуди силни чувства на љубов кај идниот престолонаследник Гавриил Радомир. Воспоставениот љубовен однос меѓу синот на Самуил и Ирина ни во најмала мерка не претставувал некаква пречка за да изврши некое силно влијание врз подоцнежното династичко поврзување со унгарскиот кнежевски двор. Тој факт можеме да го прифатиме како меродавен, бидејќи во тоа време робовите се сметале за вредносни предмети, и поседувањето со нив спаѓало во сферата на феудалните сопственички односи. Во споредба со тој постоечки љубовен однос, династичката женидба на Гавриил Радомир во феудални услови се сметала за акт од политички карактер за чие постоење во Средновековието можеме да наброиме многу примери.[20] Наспроти тоа, по сè изгледа, од воспоставениот однос меѓу Гавриил Радомир и убавата Ирина, според вестите на Јоан Скилица, потекнуваат седумте анонимни деца (пет ќерки и два синови), кои што при крајот на војната во 1018 година Марија, сопругата на Јоан Владислав, во придружба на други придворни и царски потомци ги довела во логорот на византискиот цар Василиј II во близината на Охрид.[21]

Дополнувањата на Михаил Деволски единствено нè упатуваат само на фактот дека Ирина потекнувала од Лариса, а не дека токму датумот на освојувањето на овој тесалиски град треба да го сметаме за меродавна година при определувањето на промената во брачниот живот на Гавриил Радомир. Михаил Деволски нѝ укажува на еден веќе свршен чин во кој што се зборува за протерувањето на бремената законска сопруга од унгарско потекло. Според него, *шоа йрошерување се случило во време коїа сè уште бил жив шаткошо на нејзиниош соїруї.* Упатувањето на оваа околност нè принуди да ја изнесеме нашата претпоставка за тоа дека тој настан би можел да се случи во годините кои што непосредно му претходеле на смртта на Самуил. По овој трагичен настан Гавриил Радомир би можел да ја прифати за законска сопруга Ирина со која што и во претходниот период се наоѓал во неканонизиран однос. Потврда за тоа наоѓаме и во искажувањето на епископот Михаил, кој во своите белешки јасно говори дека првиот, и тоа брак од политички карактер на Гавриил Радомир бил склучен со анонимната ќерка на унгарскиот владетел. Вториот пат синот на Самуил стапил, сега веќе, во *династички* брак со Ирина од Лариса.[22]

Од сето ова што е изнесено погоре природно произлегуваат и следниве заклучоци: 1) освојувањето на Лариса (985—986 година) не нè обвр-

---

[19] Scylitzes 330, 2—5. Спореди: ВИИНЈ III, 82—83, бел. 27 и наведената литература.

[20] *Györffy Gy.*, Koppány lázadása (во кн.: Somogy megye múltjából [– Levéltári Évkönyv, 1], Kaposvár 1970, 5—30, особено: 28—29, бел. 101); *Györffy Gy.*, István király és műve, Budapest 1977, 285 — (во натамошниот текст: *Györffy*, István király); *Magyarország története tíz kötetben*, Magyarország története, I, Előzmények és magyar történet 1242-ig, 1. Kötet, Budapest 1984, 812 (во натамошниот текст: MT I, 1).

[21] Scylitzes 359, 20—26.

[22] За можната политичка улога на Ирина од Лариса во дворот на царот Самуил спореди: *Р. Иљовски*, Потеклото на Петар (О)Делјан, н.д., 178, бел. 5.

зува задолжително да претпоставуваме дека тој настан претставува и датум од пресвртен карактер во брачниот живот на Гавриил Радомир, бидејќи ниту Јоан Скилица, ниту Михаил Деволски не говорат за тоа; 2) поради тоа, тој датум потребно е да се оддалечи од времето на неговиот прв законски брак со унгарската принцеза; 3) времето на првата женидба на Гавриил Радомир и датумот на нејзиното протерување треба да се оддалечат едно од друго; 4) пресвртот во брачниот живот на Гавриил Радомир настапил по претерувањето на законската сопруга, т. е. во времето (меѓу 1004 и 1010 година) кога сè уште владеел Самуил, и како таков во сосема нови услови нивниот однос би можел да се смета за неважечки, а односот со Ирина дури тогаш се озакони според владеачките феудални обичаи. Во продолжение на нашето излагање би се обиделе да ги објасниме и донекаде и да ги потврдиме овие наши согледувања.

Спомиавме дека стапувањето во брак на двете Самуилови ќерки (Мирослава и Теодора-Косара) се случило во последните години од десетата деценија на X век, односно по битката на р. Сперхеј (996) и походот на Самуил на Јадранското приморје. Во историографијата за тие настани се установуваат ориентационо годините 997 и 988 година. Наоѓајќи се на врвот на својата моќ, Самуил вложувал големи напори да ја озакони и зацврсти својата власт и на внатрешен и на надворешен план. Патот кон таа цел водел преку династичко поврзување со една од соседните европски сили. Изборот за остварување на неговата желба не случајно паднал на сопствениот син, кој што и дотогаш, благодарение на своите воени подвизи, се сметал за еден вид десна рака во успешното остварување на владетелската политика. Токму кои крајот на X век Самуил успеал да постигне голем успех на дипломатско поле, придобивајќи го на своја страна великиот кнез на унгарскиот племенски сојуз Геза (ок. 971—997). Токму овој момент од воспоставените династички односи ја наложи пред нас потребата за да фрлиме еден бегол поглед врз развитокот на односите меѓу Унгарците и Македонија во текот на X век. Тој однос постепено се развивал и воглавно своите сили ги црпел од непријателството на унгарските племиња што го покажувале со извесни прекини сè до 970-ите години.

Ограбувачките походи на унгарските племиња во првата половина на X век воглавно биле вперени кон богатите и плодни западноевропски држави и градови.[23] Почнувајќи од почетокот на 30-ите години на X век унгарски воени одреди на чело со своите племенски водачи самостојно и сè почесто се појавувале и на балканските простори, каде што, покрај пљачкосувањата и грабежите, редовно успевале да издејствуваат плаќање на годишен данок за мир не само од страна на Бугарското Цар-

[23] Scriptores Rerum Hungaricarum, Ed.: E. Szentpétery, Vol, I Budapest MCMXXXVII, 92—93 (во натамошниот текст: SRH I); Anonymus Gesta Hungarorum, Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteről. [Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső.], Budapest 1977, 127—131 (во натамошниот текст: *Anonymus*, Gesta Hungarorum); *Győrffy*, István király, 40—49; *Győrffy Gy.*, Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások (во кн.: Magyar őstörténeti tanulmányok, Budapest 1977, 123—156, особено:142—149 — во натамошниот текст: *Győrffy*, Honfoglalás); MT I, 1, 661—687; *Kristó Gy.*, Az Árpád-kor háborúi, Budapest 1986, 21—34 (во натамошниот текст: *Kristó*, Az Árpád-kor.); История, II, 371—374.

ство, туку и од страна на Византија.[24] По катастрофалниот пораз во битката на полето на р. Лех во близината на Аугсбург (Augsburg, 10 VIII 955 година)[25] ниивните грабачки одреди со помош на премолчената согласност и соработка на бугарскиот царски двор сè подлабоко навлегувале во балканските владееења на Византиското Царство.[26] За едно такво пустошење во времето на владеењето на великиот кнез Такшоњ (Taksony, ок. 955— ок. 970) и на византискиот цар Никифор Фока зборува и епископот Лиутпранд од Кремона. Престојувајќи по втор пат во византиската престолнина како пратеник на својот господар императорот Отон I (936—973), Лиутпранд нè известува дека до 968 година унгарски воени одреди крстосувале и грабеле во околината на Солун и во областите на византиската тема Македонија.[27] Исто така, значи-

---

[24] Изобилството од податоци со што се сретнуваме во трудовите на византиските хроничари и летописци (Продолжувачот на Георги Монах, Продолжувачот на Теофан, Псевдо-Симеон, Јоан Скилица и Јоан Зонара) нѝ ја олеснуваат задачата околу реконструирањето на редоследот на унгарските напади против Бугарското и Византиското Царство во текот на X век. За 934 година според: *Moravcsik*, ÁMTBF 61 (№ A/3); 64 (№ B/4); =ИБИГИБИ XI/VI, 153; *Moravcsik*, ÁMTBF 68 (№ 3[3]);= =ИБИГИБИ IX/V, 138—139 (№ 34=934 и 943 година!), бел. 7 и 8; *Moravcsik*, ÁMTBF 61 (№ A/3); 64 (№ B/4); ИБИГИБИ IX/V, 168 (№ 60); Scylitzes 222, 12—23; *Moravcsik*, ÁMTBF 61 (№ A/3);=ИБИГИБИ XI/VI, 153; Scylitzes 228, 80—84; =*Moravcsik*, ÁMTBF 61 (№ A/3). За 943 година според *Moravcsik*, ÁMTBF 61—62 (№ A/4); =ИБИГИБИ XI/VI, 153; *Moravcsik*, ÁMTBF 65 (№ B/5); 68—69 (№ 4[4]); =ИБИГИБИ IX/V, 139 (№ 34=948 година!); *Moravcsik*, ÁMTBF 65 (№ 5); 61—62 (№ A/4); 68—69 (№ 4[4]); Scylitzes 231, 55—57; *Moravcsik*, ÁMTBF 61—62 (№ A/4). За 948 година според: Scylitzes 239, 59—76; =*Moravcsik*, ÁMTBF 85—86 (№ 5); Zonaras III, 484, 7—19; *Златарски*, История, I[2], 2, 569; 571; *Мутафчиев*, Маджарите, 441—459; *В. Гюзелев*, Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г., Исторически преглед XXIV 6 (София 1968) 40—48, особено: 45—46; *Стр. Н. Лишев*, Българският средновековен град. Обществено-икономически облик, София 1970, 192; Györffy, Honfoglalás 149.; MT I, 1, 671—672; *Kristó*, Az Árpád-kor, 34—36.

[25] За битката кај Аугсбург подетални види: *Györffy*, István király, 48—49; *Györffy*, Honfoglalás, 152—153; MT I, 1, 685—701; *Kristó*, Az Árpád-kor, 40—44.

[26] За унгарски напади против Византиското Царство за време на кнезувањето на Такшоњ нè известуваат: Продулжувачот на Георги Монах, Продолжувачот на Теофан и Леон Ѓакон. За 958 година според: ИБИГИБИ XI/VI, 153; За 959 година според: *Moravcsik*, ÁMTBF 69 (№ 5); =ИБИГИБИ IX/V, 139 (нема определување за годината на нападот!). За 961 година според: *Leo Diaconus* 18, 19—19, 12; =Лев Дякон 14—15, 171 и бел. 10, 11; =*Moravcsik*, ÁMTBF 72 (№ 1); =ИБИГИБИ IX/V, 246 (№ 1 =960 година!); *Moravcsik*, ÁMTBF 69 (№ 6) =ИБИГИБИ IX/V, 139 (№ 36=962 година!); *Gy. Moravcsik*, Byzantium and the Magyars (Budapest 1970, 54—57 (во натамошниот текст: *Moravcsik*, Byzantium); *Györffy*, Honfoglalás, 155; *Györffy*, István király, 50—53; *MT* I, 709—716; *Kristó*, Az Árpád-kor, 44—45, 290—291 и наведената литература во бел. 85—87. Нашите сознанија за времетраењето на владеењето на унгарскиот велики кнез Такшоњ (приближно меѓу 950—971 година) при пишувањето на трудот под наслов „Потеклото на Петар (О)Делјан" се засновувале на постари толкувања што биле изразени во унгарската историографија. Од најновите резултати на унгарските истражувачи на овој период, кои што и ние ги прифаќаме, произлегува дека времето на владеењето на кнезот Такшоњ треба да го определиме во периодот ок. 955 и ок. 970 година. Според: *MT* I, 1, 702—716; *MT* I, 2, 1499—1500; Magyarország történeti kronólogiája, I, Kötet, A kezdetektől 1526-ig, Budapest 1981, 76—77.

[27] *Liudprandus episcopus Cremonsis*, Relatio de legatione Constantinopolitana ad Nicephorum Phocam nomine Ottonis Magni imperatoris a. 968—969, Ed.: *G.H. Pertz*, MGH V, SS III, 347—363, особено: 357 =*F. A. Gombos*, Catalogus fontium historiae Hungariae, Vol. II, 1475—1476 (№ 3529) (во натамошниот текст: *Gombos*, CFHH); *J. Becker*, Die Werke Liudprands von Cremona, Hannover-Leipzig 1915, 199 = цитирано според: *Makk*, Magyarország, 81.

телен унгарски воен контингент учествувал во редовите на сојузничката војска под командата на руското кнез Свјатослав, која што во битката кај Аркадиопол (ден. Люлебургас, Бугарија) есента 970 година претрпела тежок пораз од Византијците.[28]

Во текот на споменативе *крстосувачки* походи Унгарците имале можност да се запознаат и со новата политичка констелација што се создавала со дејствувањето на центрифугалните сили во периферните делови на Бугарското Царство кон крајот на владеењето на царот Петар (927—969). Најверојатно за овој период се однесува и веста за трајното населување на еден дел Унгарци под водството на кнезот Чаба (Csaba királyfi magyarjai) на Балканскиот Полуостров. Поради внатрешни борби и превирања за врховната власт што настанале во редовите на унгарскиот племенски сојуз кон средината на X век Чаба со својата дружина неповратно се одделил од сопствениот народ и се населил во таинствените балкански предели. Споменот за нивното населување преку средновековната хроничарска литература и до денешни дни се задржал во свеста на унгарскиот народ.[29] Може би во нив треба да ги бараме предците на подоцна во византиските извори често споменувани Турци-Вардариоти.[30]

Заземајќи го челното место во унгарскиот племенски сојуз, Геза коренито раскинува со активната и агресивна надворешна политика што ја спроведувал кон Византија неговиот татко Такшоњ. Поуката од поразот во битката кај Аркадиопол и стравот од евентуалната меѓународна изолираност новиот унгарски кнез го принудиле да бара нови патишта и средства за зацврстување на своето владеење. Со свесно покренување на бројни дипломатски акции преку склучување на династички бракови за време на своето кнезување Геза успеал да ја зајакне внатрешната и меѓународната положба на унгарското кнежество. Изворите го опишуваат како личност која што „. . . својата надеж ја гледал во мирот", и како последица на тоа „. . . тој ревносно почнал да води преговори . . . со сите соседни земји за мирот на што порано никако не му се радувал".[31]

Во историјата на меѓународната активност на унгарскиот велики кнез Геза познаваме три периоди. Едниот спаѓа во почетокот на него-

---

[28] *Leo Diaconus* 108, 17—111, 16. Спореди: ИБИГИБИ IX/V, 255—257 (№ 7); Scylitzes 288, 14—291, 4. Спореди: *Moravcsik*, AMTBF 86—89 (№ 7); *Zonaras* III, 522, 17—525, 3. Спореди: ИБИГИБИ XIV/VII, 180—181 (№ 39); *Györffy*, Honfoglalás, 156; *Kristó Gy.*, Magyarország története 895—1301, Kézirat, Budapest 1984, 45—46 (во натамошниот текст: *Kristó*, Magyarország); *Kristó*, Az Árpád-kor, 45.

[29] *SRH* I, 92—93 (cap. 45); *Anonymus*, Gesta Hungarorum 119; A *magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Kortársak és krónikások híradásai, Ed.; *Györffy György*, Budapest 1984³, 170; 290, бел. 343; 187; 293, бел. 402) *Moravcsik*, Byzantium 59—60; *Györffy*, István király, 55; *MT* I, 1, 676—678.

[30] За Турците-Вардариоти спореди ја литературата кај: *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin 1983³, 86—87); ИБИГИБИ XI/VI, 8—11 (Житие на Атанасий Атонски), особено: 9—10 и наведената литература.

[31] *Legenda Sancti Stephani regis Maior et Minor. atque Legenda ab* Hartvico episcopo conscripta. Ed.: *E. Bartoniek*, in: SRH II, 379, 4—7; *Árpád-kori legendák és intelmek*, (Budapest 1983, 23—33, особено: 24 (во натамошниот текст: ÁkLI); *Gombos*, CFHH III, 1754; *István király emlékezete*, Budapest 1987, 102 (во натамошниот текст: IKE). Спореди: *Györffy*, István király, 82—116; *Kristó*, Magyarország, 46—50; *MT* I, 1, 723—745; *Makk*, Magyarország, 82.

вото владеење во 70-ите години,[32] вториот период во осумдесетите години на X век, а третиот период кон крајот на неговото владеење. Бидејќи тој починал есента 997-ата година, претпоставуваме дека воспоставените династички односи со семејството на Самуил веројатно би морале да се реализираат пред овој датум. Може би иницијативата и побарувањето од страна на Самуил да пристигнало во дворот на унгарскиот велики кнез во времето на свеченостите за склучување брак меѓу неговиот син Вајк, кој по крунисувањето за крал на 25 декември 1000-ата

---

[32] Отворајќи го патот за непречено ширење на христијанството со латинска вероисповед (972 година), кнезот Геза со своите дипломатски акции истовремено се поврзал со царскиот двор на Отон I. За натамошно интензивирање на воспоставените меѓусебни односи бил повикан и одржаниот собир од меѓународно значење во Кведлинбург (Quedlinburg, 23. III 973 година). Современите латински автори во своите летописни бележувања ги споменуваат највлијателните во тогашна Европа владетели, кои прогонети од стравот или лично или со свои пратеници изразиле почит кон обновеното царско дело и кон владеењето на „Светиот Германско-римски император". По тој повод меѓу редовите на многубројните кралски и кнежевски учесници се нашле 12-мина пратеници од Унгарија и двајца пратеници од Бугарија. Сметаме дека последниве два анонимни учесници на овој владетелски собир биле испратени од страна на комесот Никола и неговите синови, кои што, покрај укажување на поклонение, најверојатно би можеле да бараат и меѓународна подршка за закрепнување на власта на своите ополномоштувачи. Споменатите велигденски свечености пак погодна прилика претставувале за остварување на такви и слични дипломатски потреби. Токму и затоа мислиме дека средбата во Кведлинбург го означила и почетокот за воспоставување на поблиски контакти меѓу Унгарското Велико Кнежество и македонската држава на Комитопулите. Взаемната антивизантиска ориентација подоцна ќе ја поттикне и нивната соработка, чиј што резултат се огледува и во династичкото поврзување на двете владеачки фамилии. *Annales Hildesheimenses* ab initio mundi ad a. 1137, Ed.: *G. H. Pertz*, MGH V, SS III, 22—116, особено: 62, 29—36 (A. 973); =*Gombos*, CFHH I, 140 (№ 339); = *Извори за българската история*, VII, *Латински извори за българската история*, II, София 1960, 357 (во натамошниот текст: ИБИЛИБИ VII/II); *Lambertus Hersfeldensis monachus* Annales ab initio mundi ad a. 1077 [=Annales Lamberti], Ed.: *G.H. Pertz*, MGH V, SS III (Hannoverae 1874) 22—102, особено: 63, 24—30 (A. 973); =*Gombos*, CFHH II, 1389—1393 (№ 3342); =ИБИЛИБИ VII/II, 378—379; Thietmari [episcopus Merseburgensis] Chronicon [sive Chronici libri VIII, A. 892—1018], Ed.: V. Cl. Ioh. M. Lappenberg. In: *G.H. Pertz*, MGH V, SS III, 723—871, особено: 753, 29—33 (A. 973), =*Gombos*, CFHH III, 2201—2204 (№ 4769); ИБИЛИБИ VII/II, 351—352; *Annales Altahenses breves* ab Aventino excerpti a. 741—1039, Ed.: *G.H. Pertz*, MGH SS, XX, 774—775, особено: 774 (A. 973); =*Gombos*, CFHH I, 91 (№ 203); *Annales Altahenses maiores a.* 708—1073, Ed.: *W. de Giesebrecht et E. L. B. ab Oefele*. In: *G.H. Pertz*, MGH XX, SS XX, 782—824, особено: 787, 32—34 (A. 973); =*Gombos*, CFHH I, 92 (№ 205); =ИБИЛИБИ VII/II, 372; *Annalista Saho*,G. Ed.:. *Waitz*, MGH SS, VI, 542—777, особено: 624, 44—47 (A. 973); =ИБИЛИБИ XII/III, 140—144, особено: 144; *Annales Magdeburgenses*, Ed.: *G.H. Pertz*, MGH SS, XVI, 105—196, особено: 153, 16—21. Спореди: *ВИИНЈ* III, 63—64, бел. 11; *Б. Прокић*, Постанак једне словенске царевине у Маћедонији у X веку, Глас СКА LXXVI (1908) 213—307, особено: 250—253; *Златарски*, История, I², 2, 610—611; *Д.Н. Анастасијевић*, Хипотеза о „Западној Бугарској", Гласник Скопског научног друштва III (1927) 1—11, особено: 10. Спореди ја критиката на *П. Мутафчиев* врз овој труд во Македонски преглед IV 4 (София 1928) 120—129, особено: 126; *Антолјак*, Држава, 21—24, и наведената литература; =*С. Антолјак*, Критички осврт на изворите за Самуиловата држава (до 1014) (во кн.: 1000 години од востанието на комитопулите и создавањето на Самоиловата држава, Скопје 1971, 21—57, особено: 27—28); *История*, II,398—400; *Kristó*, Magyarország, 46—47; *Makk*, Magyarország, 82; претпоставката на *Györffy*, István király, 70—77 и 90—91 (=*MT* I, 1, 726—729 и 740) за наводно унгарско посредство при формирањето на „... новата бугарска противвлада" во 971 година (?) на териториите на поранешното Бугарско Царство на чело со комесот Никола и неговите синови ја сметаме за неприфатлива, бидејќи не издржува никаква критичка забелешка.

година, односно на 1 јануари 1001-ата година ќе го прими името Стефан, и баварската принцеза Гизела во 995—996 година.[33] Несомнено, основата на едно такво династичко зближување треба да ја бараме во взаемната антивизантиска настроеност во политиката на двајцата владетели.[34] Во средновековниот период пак сојузот меѓу две феудални држави се сметал за сојуз меѓу владеачките династии, и речиси тој секај пат бил зацврстен со соодветно династичко сродување на нивните членови или потомци.[35]

Во такви услови пред нас се поставува прашањето всушност која по ред анонимна ќерка на кнезот Геза му била понудена за невеста на синот на Самуил? По ова прашање во досегашната историска литература наоѓаме различни размислувања. Одговорот на поставеното прашање, според нас, зависи од успешното реконструирање на генеалошкото стебло на фамилијата на великиот кнез Арпад, и тоа од просопографски и од хронолошки аспект. Одговорот по поставеното прашање дел од истражувачите го бараат во личноста на втората по старост сестра на Стефан I, а другиот дел од истражувачите го бараат во личноста на една од помладите сестри на идниот унгарски крал. При тоа, се разбира, не се водело сметка дали тие две анонимни личности од една или од две брачни врски на нивниот татко потекнувале? Од досегашните обиди за реконструирање на генеалошкото стебло на фамилијата на великиот кнез Арпад (Árpád) за најраспространет можеме да го примиме оној на кој што е претставена сликата за фактот дека великиот кнез Геза два пати стапил во брачен однос. Од првиот брак, покрај синот Вајк, биле родени вкупно три ќерки, а од вториот, исто така, по број три ќерки.[36] Имињата на сите шест кнежевски принцези изворите ги сочувале во длабока тајност. Оваа околност на истражувачите им го отежнувало идентификувањето на анонимната сестра на подоцнежниот првовенчан унгарски крал Стефан I, и на тој начин им овозможувало поставување на широки и долги претпоставки.[37]

---

[33] За датумот на склучениот брак меѓу Вајк (Стефан I) и баварската принцеза Гизела спореди: *Györffy*, István király, 114—115.

[34] Свеченостите што се извршувале по повод склучувањето на династички бракови меѓу членови на одделни владеачки фамилии во христијанизираните феудални држави давале широки можности и за склучување на мирни, особено економски, договори и воени сојузи. За таквата практика можеме да наведуваме многубројни примери од историјата на средновековните европски народи.

[35] *Deér J.*, A magyar törzsszövestég és patrimoniális királyság külpolitikája, Kaposvár 1928, 33—35; *Пeтров*, Образуване, 158.

[36] *Vajay Sz.*, Gèza nagyfejedelem és családja (во кн.: Székesfehérvár évszázadai, 1 [=István király Múzeum közleményei, A. Sorozat 13. Szám], Székesfehérvár 1967, 71—73, и приложената генеалошка табла (во натамошниот текст: *Vajay*, Géza); *The Hungarian Illuminated Chronicle*, Chronica de Gestis Hungarorum, Ed.: *D. Dercsényi*, Budapest 1969, приложената генеалошка табла меѓу стр. 178—179 (во натамошниот текст: HICh). Авторот на овие редови во својот труд „Потеклото на Петар (О)Делјан", ги прифатил согледувањата за генеалогијата на родот на кнезот Арпад што биле претставени во трудовите на споменативе автори.

[37] Трагајќи по одговорот на поставеното прашање, истражувачите се обиделе истовремено да одговорат и на прашањето за генеалошкото потекло на Петар (О)Делјан, кој што, според Михаил Деволски, бил син на споменатата анонимна унгарска принцеза од бракот со македонскиот престолонаследник Гавриил Радомир. Прифаќајќи го како меродавен фактот што ни го соопштува деволскиот епископ за Ирина дека таа потекнувала од градот Лариса, бројни истражувачи — зависно од хронолош-

Меѓутоа, во историографнјата изнесено било и гледиште според кое кнезот Геза само еднаш стапил во брак (ок. 967 година), и тоа со Шаролт (Sarolt), ќерката на еден од истакнатите унгарски кнезови по име Ѓула (Gyula). Од нивниот брачен однос биле родени синот Вајк и шесте анонимни ќерки. Најновите согледувања на претставниците на современата унгарска историографија укажуваат на фактот дека од бракот на Геза со Шаролт, покрај синот, потекнувале само три ќерки, од кои што најмладата се омажила за престолонаследникот Гавриил Радомир.[38] При такви околности може би не ќе биде залудно од наша страна да се прифати мислењето дека „ќерката на кралот на Унгарија" била една од помладите на возраст од нивниот брат, а можеби и во духот на феудалните обичаи да била малолетна. Токму со овој момент би го објасниле и средновековниот 14—15-годишен циклус на нубилитет, според кој што се определувала возраста на личностите што станувале во династички бракови со цел да бидат способни да поседуваат за себе и за својата власт законски наследници признати и од страна на меродавните меѓународни феудални сили.[39] Нашата смелост да го искажеме ова сосема ново размислување ја засновуваме на најновото историографско сознание на унгарските истражувачи на минатото, според кое единствено, и тоа приближно, може да се установи датумот на раѓањето на идниот унгарски престолонаследник, а тоа е 977-та година.[40]

Плодовите од здобиената меѓународна потпора и сојуз Самуил и неговиот син Гавриил Радомир не успеале да ги уживаат за подолг пе-

---

кото одредување на освојувањето на овој важен тесалиски град од страна на војските на Самуил, — династичкото поврзување мегу унгарскиот кнежевски двор и дворот на најмладиот комитопул го датирале пред 983, односно пред 986 година. Следствено, раскинувањето на таа брачна врска се датирало непосредно по доведувањето на Ирина во еден од дворците на Самуил, каде што и започнала блиската врска меѓу неа и неговиот син. Спореди: ВИИНЈ III, 81—82, бел. 26; 108, бел. 99; 194—195, бел. 1; *П. Мутафчиев*, История на българския народ, I, София 1948³, 292); *Vajay*, Géza, 66—67, бел. 13 и 14; *Makk*, Magyarország, 82; 86 и наведената литература во бел. 19. Меѓутоа, бројни истражувачи, не навлегувајќи подлабоко во средновековната правна практика во областа на династичките поврзувања меѓу владеачките феудални династии, го прифатиле погрешното датирање на *В.Н. Златарски*, История на бѫлгарската държава презъ средните векове, II, (София 1934, 46—48 (во натамошниот текст: *Златарски*, История, II). кој истовремено неосновано го критикувал становиштето на *Fehér G.*, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten, Keleti Szemle [Revue Oriental] XIX 2 (Pécs 1920—1922), Pécs 1921, 1—190, особено: 141, 156 (во натамошниот текст: *Fehér*, Bulgarisch-ungarische Beziehungen); =*Г. Фехерь*, Влияние на българската черква вь Маджарско (во кн.: Сборнике ве честъ на Василе Н. Златарски, София 1925, 485—498, особено: 489—491);= *Fehér G.*, A bolgár egyház kisérletei és síkerei hazánkban Századok LXI—LXII (1927—1928, Budapest 1928) 1—20, особено: 7—9, за потеклото на анонимната унгарска принцеза (дали таа била ќерка на кнезот Геза или на неговиот син, кралот Свети Стефан I, кога се знаело дека современите западноевропски хроничари често го удостојувале со кралски епитети и великиот кнез Геза). И додека Г. Фехер династичкото поврзување неодредено го датирал во времето на владеењето на кнезот Геза, т.е. пред 997 година, дотогаш *Златарски*, История, I², 2, 672—673 и бел. 11; *Златарски*, История, II², 47, хронолошки погрешно претпоставувал дека тој настан се случил во периодот меѓу 997 и 999 година.

[38] *Györffy*, István király, 61—63; 88—90; *MT* I, 2, генеалошка табла меѓу стр. 1000—1001; *Kristó Gy. -Makk F.*, Az Árpád-házi uralkodók, Budapest 1988, 28.

[39] *Isidorus Hispalensis* Etymologiae, Ed.: J.—P. Migne, PL 82, col. 415. Спореди: *Mályusz P.*, I István születési éve, Levéltári Közlemények XXXIX 2 (Budapest 1968) 199—204, особено: 202; *Györffy*, István király, 63—64; *MT* I, 1, 747.

[40] *Györffy*, István király, 112; *MT* I, 2, 1501.

риод. Кон самиот крај на X-ото столетие византискиот цар Василиј II за време на својот поход на Исток повторно го свртува вниманието на балканското боиште. По добро подготвен и стратегиски одлично осмислен план веќе во првите години на XI век на боиштето ја презел во свои раце иницијативата. Преминувајќи на широк фронт во офанзива, Василиј II успеал да го освои, заедно со важните стратегиски градови, поголемиот дел од североисточните периферни територии на царството на Самуил. Дури со освојувањето на Скопје (1004 година) и преземањето на Драч (1005 година) успеал да го стегне обрачот околу центарот на неговата држава.[41] Историјата на натамошниот тек на овој голем судир е обвиена со голема таинственост. Современите византиски автори во своите истории и хроники не ни соопштуваат никаква околност за да се надеваме во можноста за реконструирање на тие судбоносни настани.

Во тој поглед единствена искра на надеж претставуваат искажувањата на Јоан Скилица, на Матеј Едески и на анонимниот автор на Житието на Никон Метаноит, според кои императорот Василиј II секоја година, како што се изразува Јоан Скилица, преку теснецот *Кијава Лоніу* (Κίαβα Λόγγου) и *Клидион* (Κλείδιον) редовно и упорно навлегувал во териториите на неговиот жилав противник, и, опустошувајќи ги нив, му нанесувал неспокојство и големи штети во секој поглед.[42] Во нашите согледувања дојдовме до сознание дека во периодот за кој што толку многу молчат византиските извори би можело да дојде во почетокот до оладување, а потоа и до раскинување на династичките брачни врски меѓу родот на царот Самуил и првовенчаниот унгарски крал Стефан I. Разбирливо е за нас да се претпостави и тоа дека во ова за Самуил и неговиот син критично време, во период на постојан и неиздржлив византиски притисок Самуил да очекувал воена подршка од својот сојузник, која што всушност во дадените феудални услови неминовно претставувала и еден од условите за воспоставување на пријателски односи.

Изостанувањето на очекуваната воена помош се должело пред сè на фактот дека во исто време, т. е. во првите години на XI век, на новиот унгарски владетел големи грижи му задавале сè уште самостојните племенски водачи Гула и Ајтоњ (во изворите познат под името Acthum, Achtum, Ohtum) и племето на т. н. „Црни Унгарци" („Fekete Magyarok") кои што не сакале да се покорат на неговите централистички настојувања. Значајните етапи од борбата на Стефан I за проширување на христијанската кралска власт врз источните делови од Карпатскиот базен од страна на досегашните истражувачи неоправдано во голема мерка биле поврзувани со војната што се водела меѓу Василиј II и Самуил. Поради таквото толкување на инаку оскудните латински и византиски изворни податоци во унгарската и во бугарската историска литература се создавала слика за непосредна византиска, односно т. н. „бугарска"

---

[41] *Осшроіорски*, Историја, 294; Историја, I, 170; История, II, 411—416; *К. Аџиевски*, Пелагонија во времето на Самуил и Гаврил Радомир, Историја XXII 1 (Скопје 1986) 37—50, особено: 40 (во натамошниот текст: *Аџиевски*, Пелагонија).

[42] *ВИИНЈ* III, 104—105 и наведената литература. *Аџиевски*, Пелагонија, 40—42, и наведената литература. История, II, 416.

ориентација од една страна на унгарскиот крал, а од друга страна на самостојните унгарски племенски водачи Гула и Ајтонь.[43]

Истражувајќи ги бугарско-унгарските односи во Средниот век, унгарскиот археолог и историчар Г. Фехер (Fehér Géza) своевремено исфрлил неоснована претпоставка за наводната „бугарска" етничка припадност на племенскиот водач Ајтонь, кој што, според текстот на „Пространата легенда на епископот Свети Геларт („Szent Gellért püspök Nagy legendája"), се покрстил „по грчки ритуални обреди во градот Видин".[44] Според тезата на Фехер, овој племенски водач во борбата против централистичката политика на кралот Стефан I преку чинот на покрстувањето во почетокот на XI век успеал да воспостави сојузни односи со Самуил. Со цел да ја доизработи својата мисла следело авторото објаснување за тоа дека сближувањето меѓу Ајтонь и Самуил унгарскиот крал го сметал за понижувачки и непријателски акт од страна на последниов. Поради тоа, продолжува во своите аргументи Фехер, сближувањето на Ајтонь со Самуил го принудил унгарскиот христијански суверен да бара сојузништво со византискиот цар Василиј II. При тоа, тој настан хронолошки неодредено го определил во времето меѓу 1001 и 1005 година.

Сметајќи ги неговите аргументи за недоволно засновани, бугарскиот историчар В. Н. Златарски со право укажал на хронолошката недоследност во интерпретирањето на византиските изворни податоци, кои што потврдуваат дека за едно такво склучување на сојуз меѓу Самуил и Ајтонь не би можело да се говори по освојувањето на градот Видин заклучно со 31 август 1002. година.[45] Меѓутоа, претпоставката на Г. Фехер ѝ идела во прилог на претставниците на бугарската историографија, и како таква нашла на погоден терен за претставување на разновидни комбинации и во поглед на „бугарската" етничка припадност на Ајтонь и во поглед на приближно точното хронолошко определување на такви и слични евентуални сојузнички односи меѓу Ајтонь и Самуил, односно меѓу Стефан I и Василиј II.[46]

Согледувајќи ги бројните недоследности што се изразуваат во размислувањата на претходните истражувачи, авторот на овие регови го доведува во прашање толкувањето за наводното постоење на сојузнички односи меѓу личности (Самуил и Ајтонь), кои што, и во случај да прет-

---

[43] Спореди ги досегашните најважни толкувања на унгарските истражувачи кај *Makk*, Magyarország, 83, и наведената литература во бел. 34.

[44] *SRH* II, 489, 17—19; *ÁkLI* 80; *IKE* 87.

[45] *Злашарски*, История, I², 2, 673, бел. 12.

[46] Спореди: *Злашарски*, История, I², 2, 709—710; *Злашарски*, История, II², 47—48; *Венедиков*, Първият брак, 151—152; *П. Коледаров*, Политическа география на средновековната българска държава, Първа част, От 681 до 1018 г., София 1979, 56—57; *Sz. Radev*, Bolgárok és magyarok. Fejezetek a bolgár-magyar művelodési kapcsolatok történetéből, Budapest 1977, 20; *P. Mijatev*, Bolgár-magyar kapcsolatok a századok át (Történelmi áttekintés az V. sz.-tól a XV. sz. eléjéig) (во кн.: Tanulmányok a bolgár--magyar kapcsolatok köréből, Budapest 1981, 129—143, особено: 136); История, II, 412—413; *Хр. Димишров — И. Илиев*, „Унгарската хроника" на Йоан Туроци от XV в. като извор за средновековната история на България, Исторически преглед XLIV 6 (София 1988) 75—88, особено: 78—79 (во натамошниот текст: *Димишров—Илиев*, „Унгарската хроника" на Йоан Туроци). *Makk*, Magyarország 84—85 и наведената литература во бел. 39.

поставиме дека во претходниот период се наоѓале во меѓусебен вазален однос, одделно дејствувале и просторно и временски. За таков случај во историјата на феудалните општества ретко би нашле пример. Во хронолошки поглед пак, исто така, постои можност да се оспорува гледиштето за истовремено поставување и испреплетување на конфликтот што постоел од една страна меѓу Василиј II и Самуил, а од друга страна меѓу Стефан I и унгарските племенски водачи Гула и Ајтоњ. Хронолошки е невозможно да се прифаќа становиштето за тоа дека Стефан I најпрвин да се зближува со Василиј II, па потоа со извесно премолчување да премине преку освојувањето на стратегиски важниот град Видин (1002 година), кој што според претпоставката на П. Коледаров претставувал главен град на Видинскиот комитат. Всушност, меѓусебното поврзување на тие два големи судири на досегнашните истражувачи им било потребно пред сè за извесно глорифицирање на историското дело на двајцата, во европски размери, големи владетели на христијанскиот свет Василиј II и Стефан I. Затоа стоиме на становиште дека судирот меѓу Василиј II и Самуил временски треба да се разгледува одделно од настаните што се случувале северно од р. Дунав,[47] бидејќи во времето на големата офанзива на византиската војска кон северните делови на Балканскиот Полуостров сè уште живи биле династичките врски меѓу дворот на Самуил и на Стефан I. Борбата против ссмостојните племенски господари, која се поврзувала со ширењето на христијанството во Карпатскиот базен, до толкава мера ги ангажирала силите на унгарскиот крал Стефан I што во првите години на XI век тој не се наоѓал во ситуација да војува на повеќе страни, и тоа во сојуз со византискиот цар против довчерашниот сојузник Самуил. Интересите на унгарскиот кралски двор сè уште го принудувале да ги сочува веќе порано воспоставените добрососедски односи. Во тој поглед нашите аргументи наоѓаат потврда и во научните резултати што во последно време ги презентирале во своите трудови истакнатите унгарски историчари Г. Кришто (Kristó Gyula), Ф. Мак (Makk Ferenc) и Ѓ. Ѓорфи (Györffy György). Истражувајќи ја историјата на воената и дипломатската активност на основоположникот на средновековното унгарско христијанско кралство, Ѓорфи изнесува претпоставка за тоа дека во своите настојувања за дипломатско и воено изолирање на својот противник византискиот цар Василиј II успеал да го придобие како сојузник Ајтоњ.[48] За неутрализирање на овој византиски успех Самуил покренал иницијатива, и, по сè изгледа, — според Ѓорфи — токму во годините на започнувањето на големата офан-

---

[47] Датумот на совладувањето на Ајтоњ од страна на Стефан I во историографијата различно се определува, и тоа: во 1003, 1004, 1008, 1018 и 1028 година. За тоа прашање спореди: *Makk*, Magyarország 85, 89, и наведената литература во бел. 53; *Димишров-Илиев*, „Унгарската хроника" на Йоан Туроци, 79, и наведената литература во бел. 30.

[48] Тоа пак, бездруго, можело да се случи по освојувањето на градот Видин од страна на Василиј II, датум од кога би можеле да го сметаме подемот на самостојното кнезување на Ајтоњ со центар во градот Марошвар (Marosvár). За личноста на Ајтоњ и неговиот однос кон Видин спореди го аргументираното и меродавното становиште на *Kristó Gy.*, Ajtony and Vidin, Studia Turco-Hungarica V = Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth—XIth Centuries), Budapest 1981, 129—135, кој ја потврдува тезата за тоа дека совладувањето на Ајтоњ се случило непосредно пред 1030 година.

зива во 1001 година успеал да ја придобие раката на една од помладите сестри на унгарскиот крал за својот престолонаследник, синот Гавриил Радомир.[49] Претставувајќи ги на таков начин бурните историски настани, кои што веќе од првите години на вториот миленнум зеле драматичен карактер, логично произлегува и нашиот заклучок дека до раскинувањето на династичките односи меѓу дворот на Самуил и на Стефан I дошло секако малку подоцна, но тоа се случило во сосема подруги меѓународни околности.

До отворените непријателства и раскинување на династичките односи меѓу царот Самуил и унгарскиот крал Стефан I бездруго морало да дошло во периодот на воената превласт што ја постигнувал Василиј II на боиштата. Во мошне тешката и изолорана меѓународна положба на својот голем противник византискиот цар постигнал уште еден, и тоа многу значаен успех на полето на дипломатијата. За тоа нè известува Јоан Ѓакон во својата „Хроника на Венеција", кој бил близок соработник на венецијанскиот дожe Петар Орсеоло II (991—1009). Во неа категорично стои дека Петар Орсеоло II, отстапувајќи пред упорните барања на византиските императори Василиј II и на неговиот брат и соуправител Константин VIII (1025—1028) го испратил во царскиот престолен град својот соуправител и син Јоан (1002—1008) да ѝ задоволи на брачната обврска со ќерката на видниот патрициј Аргиропул, кои бил близок роднина на царската куќа. Тоа се случило во периодот за кој што византиските автори не даваат подетални информации за текот на борбените акции што се воделе против Самуил, т. е. точно во годината 1004-ата, како што тоа го споменува и современиот венецијански хроничар.[50]

Успешната дипломатска акција на византискиот император, најверојатно, извршила судбоносно влијание врз натамошните односи меѓу дворот на Самуил и Стефан I. Преку својот венецијански поданик Василиј II успеал да го привлече на своја страна и унгарскиот христијански крал. Токму во времето (1009 година) кога ја презел власта другиот син на Петар Орсеоло II како нов венецијански дожe Ото Орсеоло (1009—1026) се склучува и бракот меѓу него и другата помлада сестра на Стефан I.[51] Фактички со тоа унгарскиот суверен им дал на знаење на сите дека ја придобил благонаклоноста на „василевсот на Ромеите". За да дојде до еден таков неочекуван и брз пресврт морало да има силни уверливи причини, кои што истовремено несомнено претставувале извесна навреда на кралското достоинство на унгарскиот господар. Тие причини би ги нашле, според наше мислење, токму во навредливиот непријателски акт на неговиот зет Гавриил Радомир. Причината поради која синот на Самуил ја истерал „ќерката на кралот на Унгарија" би можеле со секоја веројатност да ја бараме во изоставувањето на воената и дипло-

---

[49] Спореди: *Györffy*, István király, 284—285; *MT* I, 1, 811—812.

[50] *Urkunden* zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Ed.: *G.L. Fr. Tafel und G.M. Thomas* (Wien 1856, 40—41, № XX); *Iohannis diaconi* Chronicon Venetum et Gradense usque ad a. 1008, Ed.: *G.H. Pertz*, MGH SS, VIII, VII (Hannoverae MDCCCXLVI, 36, 3—18. Спореди: ИБИЛИБИ VII/II, 349—350.

[51] Спореди: *Vajay*, Géza, 70 и бел. 28; *Makk*, Magyarország, 84 и наведената литература во бел. 37; *Kristó*, Magyarország, 49.

матската подршка што требало да се изрази од страна на унгарскиот крал во времето на неиздржливиот притисок на Василиј II врз царството на Самуил.[52] Тоа пак, по наше мислење, се случило во секој случај во времето *додека бил жив Самуил.* Овој дел од второто дополнување на Михаил Деволски јасно нѐ упатува да претпоставуваме дека овој непријатен настан, кој што не само што придонел за меѓународната изолација и довел до крајната агонија на средновековната македонска држава, туку наскоро предизвикал брза и остра контраакција, се случил во периодот пред 1009 година, т. е. не можел да биде толку оддалечен од самата смрт на царот Самуил (6. X 1014 година).[53]

[52] Со сличен, а и не помалку немил настан од меѓународни размери се соочил владеачкиот род на Арпад пред четвртина век порано (меѓу 985 и 987 година) кога полско-унгарскиот сојуз, кој што се засновувал на династички врски, се раскинал со истерувањето на анонимната, втора по ред сопруга на синот на полскиот кнез Мјеско I (Mieszko I, 960—992), престолонаследникот Болеслав Храбриот (Bolesław Chrobry, 992—1025). Според: *G. Labuda*, Ze stosunków polsko-węgierskich w drugiej połowie X wieku (во кн.: Europa-Słowiańszyzna-Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego, Poznań 1970, 71—88); = *G. Labuda*, Lengyel-magyar kapcsolatok a X. század második felében, Világtörténet 23 (Budapest 1973), 3—15; *Vajay*. Géza, 85—86, 78; *Györffy*, István király, 88; *MT* I, 1, 737—739; 807; *Kristó*, Magyarország, 48—49; *Makk*, Magyarország, 82.

Воздржаниот став на Стефан I по прашањето за давање воена помош на Самуил претставниците на унгарската историографија го објаснуваат со тоа што токму во овој период се заостриле полско-унгарските односи поради кои што унгарскиот крал очекувал воен напад од страна на полскиот кнез Болеслав Храбриот. Според: *Kristó*, Magyarország, 73; *Györffy*, István király, 285; *MT* I, 1, 812.

[53] Нашите размислувања нѐ довеле до ревидирање на досегашните претпоставки што се изразени по прашањето за генеалошкото потекло на Петар (О)Делјан, кој — според Михаил Деволски — потекнувал од бракот на Гавриил со анонимната унгарска принцеза. За да се определи годината на раѓањето на Петар (О)Делјан потребно е претходно да го претставиме животниот пат на неговиот татко.

Спомнавме веќе дека интервенцијата на Гавриил Радомир во корист на својот братучед Јоан Владислав би можеле да ја датираме во временскиот интервал меѓу 986 и 992/993 година (*Венедиков*, Първият брак, 146). Византиските автори сведочат за многубројноста на потомството на Јоан Владислав. Ова изобилство на податоци нѐ принудава да претпоставиме дека тој по возраст секако бил постар од својот спасител. Последниов би можел да се роди во почетокото на 70-ите години од X век (*Златарски*, История, I², 2, 704, бел. 3; *Венедиков*, Първият брак, 148; *A. Ducellier*, La façade maritime de l'Albanie au Moyen age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981, 65), кога всушност би можеле да го датираме и бракот меѓу Самуил и Агаста, и тоа под услов ако претпоставиме дека Гавриил Радомир го здогледал светот меѓу првите нивни деца. Тоа значи дека во моментот на издејствувањето на татковата милост кон идниот свој соперник Гавриил Радомир веќе се наоѓал во напредни години, и тоа во средновековни сфаќања сметаната адолесценција.

Како личност, која што се развивала во најзрелите години од својата младост, тој по 985/986 година не само што учествувал во државничките работи на својот татко, туку и се заљубил во прекрасната Ирина. Од неканонизираниот љубовен однос што се создал меѓу престолонаследникот и една робинка, која била заробена во Лариса, потекнувале двете ќерки и петте синови, чии имиња Јоан Скилица во својата „Кратка Историја" не ни ги соопштува (*Scylitzes* 359, 22—26). Критикувајќи го гледиштето на *Златарски*, История, I, 2, 672—673, *Венедиков*, Първият брак 146 со право укажал на фактот дека датирањето на нивниот редослед на раѓање, особено што се однесува на многубројното потомство, би требало да го поместиме во периодото пред летото 1002 година. Од наша страна би додале дека terminus post quem во тој однос треба да се смета годината на освојувањето на градот Лариса, т.е. од кога би можеле да го сметаме и самиот почеток на љубовното познанство меѓу Гавриил Радомир и Ирина. Единствено само така би можеле да ги објасниме многубројноста на нивните потомци и ослепувањето на нивниот, најверојатно, најстар син кон крајот на август

Скоро до идентичен заклучок дошол и унгарскиот истражувач Ѓ. Ѓорфи, кој промената во односите меѓу Самуил и Стефан I хроно-

---

или во почетокот на септември 1015 година, кој би можел да се смета од страна на Јоан Владислав за евентуален соперник во приграбувањето на царската власт.

Самуил во своите нашироко замислени војнички и дипломатски акции важна улога му одредил и на својот син, чие дејствување и заслуги во голема мерка допринеле не само за внатрешното зацврстување на неговата власт, туку и за меѓународното признавање на државата. Сродувањето со една од владеачките фамилии што владееле во соседните европски земји истовремено означувало и значаен чекор за влегување во фамилијата на средновековните христијански народи. Во времето на толку долго очекуванниот христијански хилјазам Самуил, придобивајќи ја за својот син раката на една од помладите ќерки на унгарскиот велики кнез Геза, со успех ги остварил таквите свои намери. Со тоа тој се здобил со поддршката на еден силен сојузник, кој активно би можел да се вклучи во борбата против царството на Василиј II. Најпогоден момент за реализирање на таквите планови на Самуил според *Златарски*, История, I[2], 2, 663—666, и *Венедиков*, Първият брак, 148—149, би можело да се смета моментот на неговото прогласување на цар (997/998 година), кога со исчезнувањето од историската сцена на Роман, синот на бугарскиот цар Петар I, како последен законит претставник на една династија чие царско потекло уште од самото принудно признавање било оспорувано од страна на официјална Византија, се расчистил патот за правно признавање на неговото царување. Но, ние веќе истакнавме погоре дека иницијативата за сродување со владеачкиот род на Унгарците во поголема мера може да му се припише на Самуил, кој уште пред тоа, може би во времето на одржувањето на свадбата меѓу Вајк (Стефан I) и Гизела во 995—996 година, вложил усилби да ја озакони својата власт преку погласување на престолонаследство. На тој начин успеал да ја придобие поддршката на својот северен сосед. Според тоа, возраста на Гаврил Радомир во времето на случувањето на династичкиот брак би се одределила меѓу 23—26 години (според Венедиков на 27 години), а царскиот престол во 1014 година го имал заземено на 43 годишна возраст.

Опасноста од сојузот на Самуил со Унгарците, чиј нов владетел наскоро се овенчал со кралско достоинство, византискиот цар, како што тоа доликува на големите државници-владетели и војсководачи, благовремено ја уочил. Токму со сериозноста на последиците што биуследиле од евентуална заедничка воена акција, а и со појавата на сѐ поголемата опасност што се надвивала од североисточен правец од страна на Печенезите, можеме да ги објасниме причините и значењето на големиот воен марш на византискиот цар кон Север. Освојувањето на стратегиски важните придунавски градови во почетокот на XI век на Василиј II му овозможило да се поврзе со еден од најмоќните унгарски племенски кнезови — Ајтоњ, кој токму во времето по византиското освојување на градот Видин во борбата против цантралистичката политика на кралот Стефан I почнал да се ослонува на византиска потпора. Настаната ситуација на теренот бездруго ги исклучува сите досегашни теории, чии автори толку радо и често ги повторувале за докажување на постоење на некакви сојузнички односи меѓу Самуил и Ајтоњ, односно меѓу Василиј II и Стефан I во првите години на XI век. Значи сојузот меѓу Самуил и Стефан I не бил толку краткотраен, како што тоа сакал да го претстави *Златарски*, История, II[2], 47, туку тој траел скоро подолго од една деценија.

Окупиран со внатрешно-политичките грижи (ширењето на христијанството и борбата против самостојните племенски водачи: Гула и Ајтоњ (*MT* I, 1, 765—769), и поради беснеењето на германско-полскиот судир на северните граници на унгарската држава во овој период (*Györffy*, István király, 278—280; *MT* I, 1, 807—809), кралот Стефан I не бил во состојба да му излезе во пресрет на својот сојузник, и да му даде непосредна воена помош во неговата борба против византискиот цар Василиј II. Изоставувањето на воената поддршка од страна на унгарскиот кралски сојузник не случајно се совпаѓала со периодот на огромниот византиски воен и политички притисок врз државата на Самуил. Затоа сме склони да поверуваме на претпоставката дека точно тука би можела да се крие и вистинската причина за протерувањето на анонимната кнежевска принцеза, која меѓувремено во својата возраст од пуеритетот преминала во адолесценцијата. Според средновековните христијански обичаи оваа возраст ѝ овозможувала на сопругата на Гаврил Радомир да се погрижи за создавање на семејни, и тоа царски потомци врз кои што подоцна непречено би преминало

лошки ја определил по поразувањето на Ајтоњ во 1008 година.[54] Укажувајќи на вистинската причина што го мотивирало тоа заладување на односите (откажувањето на унгарскиот крал да испрати воена помош на својот сојузник со цел последниов побезболно да го поднесе неиздржливиот притисок на византискиот цар), Ѓорфи редоследот на настаните го реконструирал на следниов начин: 1) поразување на самостојниот племенски водач Ајтоњ од страна на Стефан I (1008 година); 2) актуализирање на прашањето за давање воена помош од страна на Самуил и истовремено откажување на подршката од страна на Стефан I поради страв од напад на Полјаците; 3) протерување на анонимната сестра на Стефан I од страна на Гавриил Радомир; 4) поврзување на Стефан I со Венеција преку понудување на раката на другата своја помлада сестра за склучување династички брак со новиот венецијански дожe Ото Орсеоло (1009 година); 5) раскинување на „бугарско-унгарскиот сојуз" и престанување на непријателските односи меѓу Византија и Унгарското Кралство. Со овие веќе аргументирани научни сознанија може би во иднина дефинитивно ќе треба да ги сметаме за надминати досегашните тешкотик што се појавувале во хронолошки поглед пред многубројните истражувачи. Така, претпоставката што ја истакнувал повеќе пати Г. Фехер[55]

законското право за прифаќање на владеењето со државните должности. Токму во една таква интимна семејна состојба дошло до раскинување на династичките односи меѓу дворот на царот Самуил и кралот Стефан I. Далекусежните последици од овој трагичен чекор ги почувствувал и по скоро едно столетие самиот деволски епископ, и затоа нашол за потребно тој важен факт да го регистрира во своите дополнувања кон „Кратката Историја" на Јоан Скилица. Со тоа сосема излишна станува и претпоставката на *Златарски*, История, II², 47—48, кога се изјаснил за тоа дека „....разводътъ е станалъ наскоро следъ женидбата, и рождението на Петра Дѣлянъ ще трѣба да отнесемъ къмъ 1001 год., ...‘. Неочекуваниот чекор на Гавриил Радомир во однос на помладата сестра на унгарскиот суверен го предизвикало брзото и неодложно политичко свртување на последниов, кој што наскоро се нашол во логорот на непријателите на довчерашниот сојузник.

Од сето погоре изложено произлегува и нашиот заклучок дека датумот на раѓањето на Петар (О)Делјан би можеле ориентационо да го определиме во периодот непосредно пред 1008—1009 година. Така, во времето на неговото прогласување за цар во востаничкиот логор во 1040 година тој би се наоѓал на 30—33 годишна возраст што во средновековните поимувања поблизу одговара на просечната возраст на едно поколение (*Györffy*, István király, 63—64). Според тоа, сите размислувања што се изразени во врска со времето на раѓањето и приближната старостна возраст, и тоа особено од страна на Ј. Ферлуга (ВИИНЈ III, 108, бел. 99), би можеле да претрпат критички забелешки. Исто така, романтичната претстава за животниот пат на Петар (О)Делјан, почнувајќи од неговото раѓање сè до неговото застанување на чело на востаниците, која што нѝ ја понудиле уште *Златарски*, История, II, 48, и по него *Д. Ташковски*, Цар Делјан (Скопје 1968, 5—10), ќе треба да ја сметаме за потфат од историографски, односно романсиерски занес. Врз основа на сите погоре изнесени аргументи слободно можеме да го заклучиме и следново: вести што нѝ ги соопштува деволскиот епископ Михаил за високото владетелско потекло на Петар (О)Делјан треба да ги сметаме за автентични и да ги прифатиме за вистини, бидејќи истите веројатно се засновувале врз некој нам непознат и изгубен извор. Меѓу другото, тие кратки негови упатувања нѝ овозможуваат да добиеме појасна слика за испреплетените меѓународни односи, кои што со сета своја сериозност и брзина се создавале и се изменувале кон крајот на X и во почетокот на XI век во југоисточниот дел на европскиот континент. Засновани врз династички интереси, тие односи и тогаш, и а во подоцнежните векови на феудалниот свет, претставувале сериозна причина за зближување, односно оддалечување на владеачките родови, фамилии, народи и држави.

[54] *Györffy*, István király, 285—287; *MT* I, 1, 765—769, 812—813.

[55] *Фехеръ*, Влияние, 492.

за уточнување на приближното време на раскинувањето на династичките односи меѓу Самуил и Стефан I ќе бидеме принудени да ја отфрлиме.[56] Таков однос може би ќе треба да изразиме и кон претпоставката на В. Н. Златарски,[57] кој предлагал временската рамка да се збие заклучно со 1002 година, и заладувањето, односно раскинувањето на спомнатите добрососедски односи им го припишувал на истовремено постоење на блиски пријателски врски што постоеле меѓу Стефан I и Василиј II. Комбинирајќи је тезата на Г. Фехер и на В. Н. Златарски, во последно време во бугарската историографија неоправдано се проширила претпоставката на И. Венедиков,[58] и по него на П. Коледаров,[59] според која иницијативата за раскинувањето на бракот меѓу Гавриил Радомир и неговата анонимна унгарска сопруга може да му се припише на Стефан I, кој, наводно повлекувајќи ја назад својата сестра во татковината, ги „... разтрогнал и брака, и сьюза с българския двор".

Од сето погоре изложено произлегува и нашиот заклучок дека причината за протерувањето на бремената анонимна унгарска сопруга се криела во изоставувањето на воената подршка што требало да му ја испрати кралот Стефан I на царот Самуил во неговата борба против византискиот цар Василиј II. До раскинувањето на династичките односи дошло непосредно пред 1009 година кога како одговор на тој непожелен и понижувачки акт унгарскиот двор со посредство на Венеција се зближил со Византиското Царство, со кое што дотогаш се наоѓал во непријателски односи. Ова политичко отварање на Стефан I кон Исток допринело за проширување и зајакнување на неговата земја, која во Средниот век започнала да игра важна улога во политичкиот и во економскиот живот на Средна Европа. Со тоа краткото и смело упатување на видниот унгарски византинолог Ѓ. Моравчик од пред повеќе од педесет години се здобива со целосна потврда само со таа разлика што раскинувањето на брачниот однос на негова страна бил определен во широки хронолошки рамки меѓу 983 и 1007 година.[60] За жал временската краткотрајност на женидбата на Гавриил Радомир со унгарската принцеза не оставила некои подлабоки траги кај современиците. Поради оваа околност, навјеројатно, споменот за името на ќерката на великиот кнез Геза и сестрата на кралот Стефан I останал, односно паднал во заборав, и по повеќе од едно столетие тој факт и за самиот деволски епископ бил непознат.

Одмаздата за тоа во феудални сфаќања неприфатливо дело, т. е. за протерувањето на една принцеза од кралски род, не чекала долго време. Податоците што се сретнуваат во средновековните унгарски

[56] Спореди: *Moravcsik Gy.*, Görögnyelvű monostorok Szent István korában (во кн.: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Első Kötet, Budapest 1938, 387—422, особено: 402—404); =*Reprint*: Budapest 1988², 225—260, особено: 240—244 [402—404] (во натамошниот текст: *Moravcsik*, Görögnyelvű monostorok); *Kristó*, Magyarország, 74.

[57] *Златарски*, История, I, 2, 709—710.; *Златарски*, История, II², 47, бел. 2; *Gy. Moravcsik*, Byzantium and the Magyars, Budapest 1970, 62.

[58] *Венедиков*, Първият брак, 151.

[59] *П. Коледаров*, Политическа география на средновековната българска държава, Първа част, От 681 до 1018 г., София 1979, 56; *История*, II, 413.

[60] *Moravcsik*, Görögnyelvű monostorok, 411—412 и бел 1; =*Reprint*: Budapest 1988², 249—250 и бел. 1.

хроники збор по збор го сочувале споменот за преземената одмаздничка воена акција на унгарскиот крал против довчерашниот сојузник. Иако тие податоци потекнуваат од перото на подоцнежни автори, податокот што служел како основа за сите тие вести, се наоѓал всушност во т. н. Унгарска, односно Првобитна Прагеста (Ősgeszta), составена во втората половина на XI век.[61] Во критичката обработка на овие сумарни укажувања досега повеќе пати било потврдено дека унгарскиот крал Стефак I се вклучил во војната што се водела меѓу византискиот владетел и Самуил. Анонимниот составувач на Првобитната Прагеста на едно место, кое што тешко може да се протолкува, говори за тоа дека Првовенчаниот Стефан I „својата војска ја упатил против Кеан, владетелот на Словените и Бугарите. Овие народи живеат во такви места, кои што според својата природна местоположба биле многу тешки за пристапување. Затоа нему му биле потребни многу напор и пот додека на крајот споменатиот водач го победил и го убил". Овој податок како извадок бил вметнат во хроничарската литература со тоа што скоро дословно се повторувал во подоцнежните унгарски хроники од XIII сè до XVI век.[62]

---

[61] Основните укажувања за т.н. Прагеста спореди ги во следниве трудови: *Váczy P.*, Gyula és Ajtony (во кн.: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Írták tanítványai, Budapest 1938, 475—506, особено: 479—480); *A magyar irodalom története* 1600-ig, I, Budapest 1964³, 55—57; *MT* I, 2, 1003—1004.

[62] *Simonis de Keza* Gesta Hungarorum, praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky, in: *SRH* I, 172, 17—20 (cap. 43); *Kézai Simon* Magyar krónikája. Fordította, bevezetéssel éd jegyzetekkel ellátta Császár Mihály, Budapest 1901, 1—79, особено: 41 [cap. 24]; =IKE 86—87; *Chronici Hungarici compositio saeculi* XIV, Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky, in: *SRH* I, 315, 8—16 (cap. 66); *Képes Krónika*. [Fordította és szövegmagyarázatokat összeállitotta Geréb László, Bevezetéssel ellátta Kardos Tibor], Budapest 1978, 74 [cap. 66.]; *Képes Krónika. Chronicon Pictum*, Phototypice impressum, Edidit Helicon Hungaricus, Budapestini MCMLXIV, 40—41; HICh 105 [cap. 66.]; 64, бел. 220; *A Képes Krónika* latin eredetijének magyar fordítása, Békéscsaba 1987, 18 [cap. 66]; 64, бел. 220; *Képes Krónika*, Budapest 1986, 82—84 [cap. 66]; 310—311, бел. 220; 539; *Chronica Hungarorum*, Finita Bude Anno Domini MCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess. Hasonmás kiadásban újra kiadta a Magyar Helikon Horváth János fordításában, Soltész Zoltánné tanulmányával, Budapest 1973, 34—35 [cap. 66]; *Johannes de Thurocz*, Chronica Hungarorum, I, Textus, Ediderunt *E. Galántai et J. Kristó*, Budapest 1985, 75, 14—19 [cap. 57]; *Thuróczy János*, A magyarok krónikája, Fordította Horváth János, Budapest 1978, 107, 516, бел. 204; *Thuróczy János*, A magyarok krónikája, Fordította Horváth János, Budapest 1980², 97; 474, бел. 204; *Thuróczy János*, A magyarok krónikája, Fordította Horváth János, Békéscsaba 1986³, 75—76, 363, бел. 204—205; IKE 89; *Heltai Gáspár*, Krónika a magyaroknak dolgairól, Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, A bevezetőt Kulcsár Péter írta, Békéscsaba 1981, 93 [cap. V]; *Karthauzi Névtelen*, Boldogságos Szent István királnak legendája (Érdi-kódex, 1526), in: IKE 139—148, 140. Според становиштето на одделни унгарски историчари во податокот за учеството на св. Стефан I во војната против Кеан бездуго треба да ги бараме трагите од споменот за реализираниот унгарски напад „...против Бугарија" во 1010-те години. Меѓутоа, своевремено од страна на видни унгарски истражувачи се покренала и тезата за тоа дека може би Кеан потекнувал од редовите на унгарските племенски водачи, чија област се протегала врз територијата на Бугарите и Словените во Јужна Трансилванија (Dél-Erdély), и како таков неговиот судир со унгарскиот крал не би можеле да го сметаме за настан од меѓународен карактер. За тоа спореди: *Mályusz E.*, Az V. István-kori gesta, Budapest 1971, 60; *Kristó Gy.*, A feudális széttagolódás Magyarországon, Budapest 1979, 101—110; *Kristó Gy.*, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig, Budapest—Dabas 1980, 465, 485; *Kristó*, Magyarország, 64; *Kristó, Gy.*, Az Árpád-kor háborúi, Budapest 1986, 56—57, 293, бел. 103; IKE 12; *Kristó Gy. — Makk F.*, Az Árpád-házi uralkodók, Budapest 1988, 44—45; *Makk*, Magyarország, 84, 87 и наведената литература во бел. 38.

Кратките вести од унгарската Првобитна Геста како да наоѓаат своја целосна потврда и во записите, составени во 1064 година, во кои што се говори за основањето на црквата „Свети Албан“ во градот Намур (ден. Белгија). Тие биле запишани врз основа на исказувањата на црковниот старешина на епархијата Бихар епископот Леодвин, по потекло од Лотарингија, кој меѓу 1050 о 1060 година допатувал во Намур. Носејќи со себе скапоцени црковни реликвии за потребите на црквата „Свети Албан“, тој на месните црковни првенци им ја раскажал историјата за нивното потекло. Имено, раскажувачот Леодвин, кој најверојатно во 1048 година се вселил во Унгарското Кралство, се наоѓал во напосредна близина на дворските кругови. По крунисувањето на кралот Андреа I (I. András, 1047—1060) во местото каде што се одржал тој свечен чин, т. е. во Престолниот Белград (ден. Székesfehérvár) ги чувале кралските вредности. На епископот Леодвин му била доверена задачата да состави нов инвентарен попис за нивната количина, потекло и состојба. Преземајќи го тоа богатство дел по дел, заедно со придружните ливчиња на кои што било означено потеклото на секој предмет, нашиот епископ забележал дека меѓу кралските скапоцености се наоѓале и реликвиите на Свети Георги и на смирненскиот светец Никола, кои што биле запленети за време на походот на Унгарците против „варварите“. Во војната што се водела против нив учествувал и кралот Стефан I на што бил наговорен од страна на константинополскиот владетел. Вклучувајќи се во воените операции на византиската војска, слично на руската дружина унгарските помошни одреди зеле активно учество. За тоа сведочи и расказот на епископот Леодвин, кој вели дека за време на еден византиски напад врз градот Цезарија, односно Кесарија (Caesareia), унгарскиот крал на чело со своите воини влегол во црквата посветена на Свети Георги, и додека Византијците го ограбувале и пљачкосувале градот, дотогаш тој се погрижил за црковното благо што се чувало во ова свето место. По успешната операција Стефан I ги зел со себе црковните реликвии заедно со моштите на светецот и со телото на смирненскиот епископ Никола. Сето тоа богатство унгарскиот крал го однел во својата држава и го подарил на туку што изградената по негово криторство црква во Престолниот Белград. Ова кралско здание подоцна било претворено во главно место каде што се крунисувале секогашните унгарски владетели од родот на кнезот Арпад.[63]

Поради ограниченоста на просторот ние овој пат не би се задржале на хронолошкото определување на споменатото непријателско мешање на унгарскиот владетел во војната што се водела меѓу Василиј II и Самуил и неговите наследници.[64] Исто така, овој пат немаме за цел да се задржиме ниту на прашањето за идентификување на градот Ке-

---

[63] *H. Bresslau*, Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis, Neues Archiv der Gesellschaft für altere deutsche Geschichtskunde VIII (1883) 583—598, особено: 590—593; =*Fundatio Ecclesiae F. Albani Namucensis*, Ed.: O. Holder—Egger, MGH SS, II, Hannoverae MDCCCLXXVIII, 962—964; = Reprint: Stuttgart—New Rork 1963², 962—964. *Gombos*, CFHH II, 969—970 (№ 2354); ИБИЛИБИ VII/II, 372—373; *Györffy*, István király, 126; *MT* I, 1, 756.

[64] Во историографијата постојат различни хронолошки определувања за учеството на св. Стефан I во оваа војна. За тоа спореди ги погледите на истражувачите кај *Makk*, Magyarország, 84 и наведената литература во бел. 41.

сарија.[65] Ние тоа го оставаме за друга прилика. Затоа, наоѓаме за пожелно да го завршиме нашето излагање, кое се засновувало на редица претпоставки и аргументи. Убедени сме дека истите ќе предизвикат известен интерес, и во иднина тие ќе имаат во најмала рака надеж да се земаат предвид при едно ново критичко приближување кон проблемот.

Risto Iljovski

L'ALLIANCE BYZANTINO-HONGROISE AU DEBUT DU XIe SIÈCLE CONTRE SAMUEL ET SES SUCCESSEURS

ESSAI DE DÉTERMINATION CHRONOLOGIQUE

Ce travail aborde une nouvelle fois certaines questions liées à la période ayant vu l'Etat des Cométopouloi, plus tard connu sous le nom d'Empire de Samuel et de ses successeurs, offrir pendant plusieurs décennies, une sérieuse opposition à l'Etat byzantin, à la veille de la restauration de son autorité sur la péninsule balkanique.

En se fondant sur les données fournies par les sources byzantines, avan tout Jean Scylitzès, ainsi que sur les éorits de Michel de Dévol, l'auteur considère les divers aspects internationaux de ce long conflit. Ce faisant, à travers un nouvel examen des données historiques, et en prenant en compte les interprétations avancées jusqu'à présent en ce qui concerne certains problèmes liés à l'historiographie de cette période, il s'efforce de présenter les principales phases dans l'évolution des relations internationales à cette période. En se fondant sur les données succinctes fournies par les sources, ainsi que la riche littérature historiographique, expose sa vision de certains problèmes étroitement liés à l'activité internationale de Basile II et de Samuel. Il tente de présenter sous un nouveau jour l'action politique de ces deux souverains, avant tout diplomatique, en vue de conclure des alliances militaires. La plus grande partie de ce travail est consacrée à la formation, puis la rupture, des relations diplomatiques entre l'Etat macédonien et la grande principauté, et plus tard royaume de Hongrie. Ce faisant, une attention toute particulière est consacrée aux questions portant sur la chronologie des deux mariages de Gabriel Radomir (fils de l'empereur Samuel) ainsi que sur le caractère des obligations de ce prince envers ses deux épouses successives, la fille anonyme du grand prince de Hongrie (Géza) et la belle Irène de Larissa.

En ce qui concernant la première de ces deux alliances, conclue entre Samuel et Géza, l'auteur avance l'hypothèse qu'il conviendrait de la situer

---

[65] По прашањето за определување на местоположбата на градот Цезарија, односно Кесарија, досега многубројните истражувачи се изјасниле за Скопје, Охрид, Кесарија и Велики Преслав. Спореди: *N.A. Bees*, Zum mazedonischen Bistum Kaesareia, BNJ X (1933) 346—348; *Fehér*, Bulgarisch-ungarische Beziehungen, 151—155; *A.D. Keramopullos*, Wo lag die ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ des Procopius (De aedif. IV, 3, 273=V, 442). Известия на Българския Археологически Институт IX (=Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia, Septembre 1934, Sofia 1935, 407—413); *Gy. Györffy*, Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II (во кн.: Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochride 10—16 Septembre 1961, Tome II, Beograd 1964, 149—154); *ИБИЛИБИ* VII/II, 373, бел. 5; *Антолјак*, Држава, 66, 156 и бел. 641; *Makk*, Magyarország, 84, 88 и наведената литература во бел. 88.

peu de temps avant la proclamation de Samuel en tant qu'empereur, vers la fin du Xe siècle. Contrairement à l'opinion généralement admise, voulant que les bonnes relations entre ces deux souverains n'aient été que de courte durée, il est d'avis qu'elles persistèrent jusqu'à la rupture de l'alliance par mariage, c'est-à-dire jusqu'à l'apparition des premiers différends entre le roi de Hongrie, Etienne Ier, et l'empereur Samuel. L'aggravation définitive devant être située au cours des dernières années du règne de Samuel (Ceci est notamment confirmé par Michel de Dévol lui-même). La principale raison à l'origine de la dissolution du mariage, et ayant amené, vers la fin de la première décennie du XIe siècle, une modification de la politique du souverain hongrois envers Samuel, serait, d'après l'auteur, le refus de ce premier d'apporter son aide à Samuel en guerre contre l'empereur byzantin Basile II. L'alliance militaire diplomatique Byzantino-vénitienne, à laquelle s'associa l'Etat hongrois christianisé d'Etienne Ier, contribua dans une grande mesure à la disparition de l'Empire de Samuel et de ses successeurs.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

UDC 281.91."09/14":380.101 (091) (495.631)

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

THE TRADE OF MOUNT ATHOS MONASTERIES

While geography tends to separate Mount Athos from the rest of the world, the monastic community has always maintained many economic and politcal connections with life outside its peninsula* Certainly the monks of Athos were quite familiar with Thessaloniki, the nearest of all commercial centers to the Holy Mountain. Yet their activity was of a much broader dimension. They went to Smyrna and Constantinople, visiting ports on the islands and on the coast of Asia Minor.[1] The evidence shows that an important part of economic relations between the monasteries of Athos and the outside world was the commercial activity of its monks, an activity entirely contrary to the fundamental conceptions and goals of monastic life. Of course, we need distinguish trade on a small scale, which was always necessary for the survival of monasteries, not only those of Athos, and large-scale trade from which the monks made a profit and enriched themselves. This paper will attempt to illuminate the range of commercial activity of the monks of Athos and will focus on issues such as when the monks began to get involved in trade, the geographical scope of their commercial activity and the products they sold most commonly.

Such an investigation is based on a variety of source material. For example, valuable information is found in the regulations of the Athonite typika of 972 and 1048, which sharply condemn large-scale commercial activity, and in the decrees of imperial acts concerning the right of monasteries to own ships, the tonnage of these ships and especially the fiscal privileges granted for these ships in relation to the transport of particular kinds of goods. These sources also provide significant information about the main harbors of Mt. Athos and the smaller docks of individual monasteries. Aside from this information about fairs *(panegyreis)* held on monastic properties and the ownership of markets, information about the acquisition of profitable real estate (ἐνοικιακά) in towns and the participation of monasteries in the trade of towns where they had metochia, all illuminate the range of Athos' commercial activities. Through an examination and analysis of the sources it is hoped that we can add to our present understanding of the trade of Athos from the second half of the tenth to the first decades of the fifteenth century.

---

* I would like to thank Mark Bartusis for his kindness in translating this paper, read at the Symposium on Mount Athos, Dumbarton Oaks 1—3 May, 1987.

[1] *L. Petit*, Vie de saint Athanase l'Athonite, An. Boll. 25 (1906) 42, 1. 30—43, 1. 31 and 81, 1. 72.

The monks of Mount Athos made their first trade contacts with the laymen of the hinterland just before the foundation of the Great Lavra in 963, the oldest of the great monasteries of Athos. That this trade indeed grew is illustrated by a decree of the first typikon of Mount Athos, the 972 Typikon of Emperor John Tzimiskes, which states, "In order that frequent arrivals of laymen to the Mountain and contact with the monks be avoided, let no one dare sell wine to laymen on the Mountain (εἰς κοσμικοὺς πιπράσκειν) on the interior side of the Zygos river." The Typikon recommends that if there should be a surplus of wine, the monks should sell it, "and what the seller is in need of shall be taken from the buyer." However, in addition to the Typikon advising an exchange of goods within Mount Athos, it permits the monks to exchange wine with laymen. (ἀντικαταλλάττεσθαι ... ὁ οἶνος) if they came with things not available on the Holy Mountain. Another decree of the Typikon of Tzimiskes, prohibiting monks from exporting timber from Athos and selling it (μὴ ἔξωθεν τοῦ Ὄρους ἐκφέρειν καὶ πιπράσκειν αὐτά), also states that in the event of extreme want, the monks were permitted to trade with laymen (εἰ δὲ ἀναγκαία χρεία κατεπείγοι καὶ εἰς κοσμικοὺς πιπρασκέτωσαν).[2]

Such evidence leads to the conclusion that certain craft and trade activities were indispensible for the existence of monasteries as well as of isolated ascetics. Because of this the regulations of the Typikon of Tzimiskes permit small-scale trade, particularly within Mount Athos and between the monks themselves. What was condemned was trade on a larger scale which the monks, it seems, found themselves easily entering into.

Nevertheless, from the regulations of the Typikon of Tzimiskes about the sale of raw timber, it is unclear whether these were transported only to the hinterland of Athos or were carried by ship to distant regions. Since the Typikon does not mention ships, it seems that if the monks of Athos used them at that time, they still did not play a significant role in larger commercial enterprises.

With the foundation of the large monasteries — the Great Lavra in 963, Iviron in 979/80 and Vatopedi in 985 — whose properties grew in places far outside the borders of Mt. Athos, the monks of Athos became increasingly dependent on distant regions reached by ship, and the utilization became essential. The *Lives* of the founders of the Great Lavra and of Iviron show that the monasteries owned ships as far back as the time of the founding of these monasteries. We read that Athanasios, embittered by Nikephoros Phokas' elevation to emperor in 963, left the monastery "boarding one of the ships it had".[3] Information about the building of a harbor "for the docking of the monastery's ships and others which arrived from various places out of some necessity", whose construction Athanasios began in 967/8, as well as overnight housing for sailors (καταγώγιον) points to the conclusion that we are dealing not only with the provisioning of a monastery, but

[2] Archives de l'Athos VII, Actes du Prôtaton, éd. par *Denise Papachryssanthou*, Paris 1975, n° 7, 1. 95—100 (XV) and 139—40 (XXIV).

[3] *I. Pomjalovskij*, Žitie prepodobnago Afanasija Afonskago, St.-Petersbourg 1895, 37, 1. 24—9. Cf. P. Lemerle, La vie de saint Athanase composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra, Le Millénaire du Mont Athos 963—1963 I, éd. de Chevetogne, 77; Archives de l'Athos V, Actes de Lavra I dès origines à 1204, éd. par *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos* et *Denise Papachryssanthou*, Paris 1970, 59, n. 25 and Prôtaton, 80, n. 171.

also with the commercial activity of its monks.[4] The fiscal exemption for cargo loads of 6000 modioi (102 m^3) which Athanasios received by chrysobull from Basil II prior to December 984, speaks in favor of this.[5]

In regard to Iviron's ships, we read that "although the monks of Iviron did not have any kind of experience at sailing, whatever was necessary for life arrived by sea." Further, it is noted that the monks at Iviron who *were* skilled at sailing as well as at other crafts were Greeks. The fact that among the numerous gifts the monks of Iviron made to the Great Lavra was a ship with a 500-modioi capacity suggests that the monastery owned several ships.[6] In support of this is the information that Athanasios, returning to receive gifts in December 984, only four years after the founding of the *lavra tou Klementos*, presented John of Iviron with the chrysobull of Basil II mentioned earlier which granted Iviron tax exemption for a ship with a tonnage of 6000 modioi.[7] The passage in Athanasios' act of donation which notes that the monks of Iviron would be allowed to keep the chrysobull in their own monastery (unless the monks of Lavra needed the chrysobull to prove to *praktores* that the emperor granted them the tax on twenty-five families), shows that the monks of Iviron needed to have proof of their exemption privileges constantly at hand because of their commercial operations.

Only a month later, in January 985, the Protaton agreed to the request of the monks of Iviron to erect housing for their own sailors "in the [place] called Galeagra in the anchorage of Protaton which is a common place of us all on the Mountain." However, the members of the Protaton stipulated that the monks of Iviron would be required to build a harbor large enough to accommodate all the ships of Mt. Athos and of others that dock there.[8]

When the monastery of Prodromos *tês Galeagras* was founded soon after 985, the harbor in Galeagra was expanded to become the main docking place for ships of the monasteries near there and in proximity to Karyes.[9] However, in addition to the harbors and docks in the vicinity of the Great Lavra, smaller monasteries, as well as some Athonite metochia of large monasteries had their own ships and docking places (καραβοστάσια).[10] Of particular importance is a reference to the small monastery of Prodromos which,

---

[4] *Petit*, Vie, 47—8; *Lemerle*, op. cit., 78—9; Lavra I, 59, n. 26 and *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 114, 1. 20—22.

[5] Archives de l'Athos XIV, Actes d'Iviron I dès origines au milieu du XIe siècle, éd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *Denise Papachryssanthou* et *Hélène Métrévéli*, Paris 1985, n° 6, 1. 22—3.

[6] *P. Peeters*, Histoires monastiques géorgiennes, I. Vie des SS Jean et Euthymes, An. Boll. 36—37 (1917—1918) 23 and 26. Cf. Iviron I, 37, n. 4. A century later, while John II was hegoumenos (1085—1104), naupègos Nikon constructed a ship of 400 modioi for the monastery of Iviron: Actes d'Iviron II du milieu du XIe siècle à 1204, éd. dipl. par *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *D. Papachryssanthou* avec la collaboration de *V. Kravari* et *H. Métrévéli*, Paris 1990, 26—27.

[7] Iviron I, n° 6, 1. 22—37.

[8] Ibid., n° 7, 1. 46—52.

[9] The stratègos of Hellas, Tornikios Kontoléôn got (February 1024) the monydrion of Πιθαρᾶ with storehouse or boat-house (ἀποθήκη ἤτοι καραβοστάσιον): Lavra I, n° 25, 1. 32.

[10] See: *K. Doukakes*, Μέγας Συναξαριστής, November, Athenes 1895, 192; cf. Archives de l'Athos XIII, Actes de Docheiariou, éd. *N. Oikonomidès*, Paris 1984, 9; Lavra I, n° 21, 1. 21 and 23; Lavra I, App. III, 1. 8 and 10—11; Archives de l'Athos XII, Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. *P. Lemerle*, *G. Dagron* et *S. Ćirković*, Paris 1982, n°s 4 and 7.

evidently because of its very favorable position in Galeagra, quickly found itself among the well-situated monasteries. In 1036 the monastery owned a large ship (τὸν μέγαν καράβην) along with four boats (σανδάλια τέσσαρα). The large ship was probably needed for selling surplus grain and wine outside Mt. Athos. Indeed we know that this monastery had sufficient grain and wine reserves for almost an entire year.[11]

All this suggests that at the end of the tenth and the beginning of the eleventh century several of the monasteries of Athos had ships for the transport of needed foodstuffs and other goods, and at the same time they used the ships to export and sell their own surplus agricultural produce, particularly wine. Undoubtedly the largest and richest monasteries, such as the Great Lavra, Iviron and Vatopedi, excelled at this. Even from the time of their founding they possessed metochia in Thessaloniki which were of no small importance for carrying on commercial activities.

Regulations concerning the creation of metochia in Thessaloniki and, later, in Constantinople mention the necessity of providing accommodations to monks arriving from Athos. This refers to use of the metochia, that is, a smaller monastery (μονύδριον) with its own rights and property within and outside the city. The property, usually fields and vineyards, regardless of whether the monastery worked it directly or rented it out, was of great economic importance, on the one hand, for the further survival of the metochion in question and for the monastery to which it belonged, and, on the other, for the economic life of the city in which the metochion was located. By selling the agricultural produce from these property parcels, such metochia took part directly in the commercial activity of their local towns without being burdened with long-distance transport expenses.[12]

With the help of large ships and metochia outside Athos, particularly the metochia of Thessaloniki, the development of commercial activity enriched and strengthened particular monasteries. This must have aroused the resentment of monks from other houses on Athos, because during the reign of Basil II (976—1025) an act was drawn up "with the communal decision of the Protos and all the monks on the Mountain" which "not only did not permit, but forbade this bootlegging kind of profiteering" under the threat of expulsion from the Holy Mountain.[13] However, it seems that the production of wine exceeded the needs of the monks and it was necessary to sell the surplus. Thus, the act allowed the monks "to procure small ships and to sell excess wine in Thessaloniki and the surrounding towns." At the same time the reselling of wine was strictly forbidden and condemned. "By no means", we read, would the monks be allowed "to buy wine from someone for the sake of selling it to others, which is characteristic of money-lovers and usurers".[14]

Nevertheless, it seems that these regulations regarding small ships did not reduce the commercial activity of the monks of Athos. On the contrary, an article of the Typikon of Constantine Monomachos from September 1045

11 Iviron I, n° 25, l. 43—4.
12 See p. 22—23.
13 Prôtaton, n° 8, l. 56—7; cf. *Papachryssanthou*, ibid., 95, n. 2.
14 Prôtaton, n° 8, l. 58—62.

clearly shows that in the mid-eleventh century a large number of monasteries owned ships of large tonnage and used them in trade. The article states that "some of the monks and hegoumenoi, equipping ships, buy wine and other products (οἶνον καί τινα ἕτερα εἴδη ἐξωνούμενοι), [and then] set out for Constantinople and other towns and sell them like merchants (ἐμπορικῶς ταῦτα διάπιπράσουσι). The monk Kosmas Tzintziloukes, who went to Athos at the emperor's command, and numerous Athonite monks who gathered in Karyes to edit the Typikon, found themselves in a difficult situation, becaus a large number of monasteries were interested in keeping their ships. While the simplest solution was to ratify the already existing regulations, one of these was the prohibition on large-scale trade found in the cited act from the time of Basil II. The attempt of monk Kosmas to force the monasteries of Athos to respect the decrees of that act were completely futile. The monks convinced him that without the ships which transported everything they needed, and also without selling vegetables and surplus wine (μὴ πλοῖα κέκτηνται εἰς μετακομιδὴν τῶν τῆς μονῆς αὐτῶν χρειῶν καὶ διάπρασιν τῶν ὀπωρῶν καὶ τοῦ περιτεύοντος τισὶν οἴνου), it would not be possible to exist on Mt. Athos for a single day. Finally, after a great deal of discussion all agreed to allow the monasteries to possess ships with a tonnage of from 200 to 300 modioi (3.4 to 5.1 m^3) in order to sell their surplus produce in Thessaloniki and Ainos and to procure whatever was necessary. It was forbidden to leave Mt. Athos with these ships during the Lenten season, as well as to involve these ships in other commercial trade operations. Further, it was strictly forbidden to buy products such as wheat (σῖτον), barley (κριθήν), wine (οἶνον), oil (ἔλαιον) and other items, either on Mt. Athos or outside it (μήτε δὲ ἐκ τοῦ Ὄρους μήτε ἔξωθεν) and to resell them elsewhere like laymen do (ἐμπορικῶς ἀλλαχόσε ὡς οἱ βιωτικοὶ πραγματεύεσθαι). Strict penalties were provided for anyone who violated these regulations: the ships would be confiscated and sold for the benefit of common needs, and the violator would not be allowed possession of another ship nor be allowed to leave the Holy Mountain.[15]

One wonders how effective these decrees were in preventing the ownership of large ships, because the Typikon immediately exempts monasteries which had acquired the right to own ships through imperial chrysobulls, evidently a reference to the Great Lavra and Iviron.[16] Another exemption referred to Vatopedi which by a written agreement of the Protos and hegoumenos "acquired a long time ago the right to own ship (ταύτης ἔκπαλαι τυπωθείσης πλοῖον κεκτῆσθαι).[17] In addition to these monasteries, all agreed to allow the Amalfitain monastery to own its own large ship (περὶ πλοίου μεγάλου . . . ἵνα κέκτηται ἡ μονὴ τῶν Ἀμαλφηνῶν) which would transport whatever was needed from the Amalfitain colony in Constantinople. This concession was made on the condition that the monks of the Amalfitain monastery would not use the ship for trade (μὴ μέντοι δὲ εἰς ἐμπορικῶς τούτω χρῆσθαι).[18]

Citing the prohibition of the Typikon of Tzimiskes, one decree of the new Typikon strictly forbade, under the penalty of having their ships taken

---

15 Ibid., l. 53—55 and 63—75.

16 See p. 4, notes 5 and 7.

17 Prôtaton, n° 8, 1. 75—8.

18 Ibid., 1. 99—101; cf. *P. Lemerle*, Les archives du monastère des Amalfitains au Mont Athos, ΕΕΒΣ 23 (1953) 552, n° 4.

away, transporting by ship and selling to laymen lumber, pine timber and pitch (ξύλον ἐργάσιμον καὶ σανίδια καὶ δάδας καὶ πίσσον). However, the monks were allowed to sell these products for the needs of their monasteries.[19]

Finally, the commercial activity of the monks of Athos is mentioned once more in this Typikon. It was observed that the lavra of Karyes had become a market instead of a lavra (τὴν δὲ λαύραν τῶν Καρεῶν φασὶν ἀντὶ λαύρας ἐμπόριον γενέσθαι) so that whatever the monks were forbidden to use themselves could be sold. It was decided that it should continue to follow the old rule (κατὰ τὸ παλαιὸν τύπον), and those who lived there and continued to engage in that kind of trade would be expelled forever from the lavra of Karyes.[20]

The public road of Galeagra (τοῦ δρόμου τοῦ δημοσίου τῆς Γαλεάγρας), probably a road which connected Karyes and Galeagra, facilitated the development of trade in the center of Mt. Athos, and contemporary information about it speaks of the significance of the harbor at Gealagra.[21]

The testimony of the Typikon of Monomachos (1045) — on one hand, the condemnation of trade between the monks of Athos and Constantinople and other towns, and, on the other, the granting of the right to sell surplus products as far as Thessaloniki and all the way to Ainos — shows the enormous territorial expanse of the trade activity of the monasteries of Athos, and certainly the urban possessions of the monasteries played an important role in this. Among the towns in which the monks of Athos traded on the way between Ainos and Constantinople were Peritheorion and Chrysoupolis.[22] Both were important commercial harbors involved in shipping.

As we follow further developments in regard to the ships of the monasteries and their fiscal privileges, it is clear that the monks of Athos were not respecting the regulations of the Typikon of Monomachos. Because of this emperors, through later prostagmata, attempted to lessen the privileges given to these monasteries.[23] However, despite such measures, the Great Lavra in the second half of the eleventh century enjoyed a fiscal exemption (ἐξκουσείαν πλοίων) for seven ships with a total tonnage of 16,000 modioi (272 m^3). Some of these probably were destroyed in bad weather or became unserviceable through long use so that at the moment when the hegoumenos Theophylaktos appealed to Alexios I in April of 1102, the monastery had only two or three ships which, according to the opinion of the monks of Lavra, were of "small tonnage" (ὀλίγων τινῶν χιλιάδων). Speaking of the growing needs of the monastery because of the increase in the number of monks, Theophylaktos evidently was seeking the right to own a larger number of ships. We do not know the precise nature of his request, because the chrysobull only states whatever was necessary would be done (ᾐτήσατο οἰκονομίαν τινὰ προβῆναι). The emperor allowed the Great Lavra to have four ships with a

---

19 Prôtaton, n° 8, 1. 102—06.

20 Ibid., 1. 133—36; cf. ibid., 105—106.

21 Iviron I, n° 22, 1. 19—20.

22 *M. Goudas*, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 3 (1926), n° 2 and 3, p. 121, 125 and 127. Cf. *Cathérine Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etudes de géographie historique, Athen 1976, 100.

23 The chrysobullos of Alexios I of 1102 notes: διεσείοντο δὲ καὶ ταῦτα ἔκ τινων διαφόρων προσταγμάτων τῶν πρὸ ἡμῶν βασιλευσάντων (Lavra I, n° 55, 1. 5—7).

total tonnage of 6000 modioi (68 m^3), specifying that the volume of each shall be 1500 modioi (25.5 m^3) within the usual tolerance "more or less" than this. [24]

In addition to the five times greater volume allowed Lavra's ships in comparison to the tonnage allowed by the Typikon of Monomachos, the clauses of the chrysobull dealing with various corvées and taxes from the four ships were freed, reveal even more clearly that the monks of Lavra used them for trade. The granting of fiscal exemptions begins generally with a decree that the ships will be "completely free and outside the reach of any public or private power (ἐλεύθερα καθαρῶς, καὶ πάσης ἐξουσιαστικῆς καὶ δημοσίας χειρὸς ἀνώτερα) and that they shall not be subject to any kind of burden (ἐπήρειαν) or corvée (ἀγγαρείαν);[25] this is followed by their exemption from giving the customary gifts to maritime officials (συνηθειῶν κανισκίων) and freedom from every tax and fine (βλάβης καὶ ζημίας ἀνώτερα).[26] After this the taxes and charges which shall not be demanded of Lavra's ships are enumerated individually: the charges for the unloading and storing of goods at warehouses (σκαλιατικόν), for docking ships (λιμενιατικόν), the commutation for payment of the obligation to transport food for the needs of the state (ἀντίναυλον), bridge tolls (διαβατίκιον), a tax on the buying or selling of goods from another legal district (κομμέρκιον), as well as from trade in local products (πρατίκιον), and finally the tithe on transported merchandise (δεκατισμός).[27] This fiscal exemption was unlimited in geographical compass, because Lavra's ships enjoyed it without regard to where they sailed or whether "they docked at a town or a market or wherever else" (ἄν προσορμίσωσι . . . κἄν εἰς κάστρον κἄν εἰς ἐμπόριον κἄν ἀλλαχόσε που), nor was it limited in regard to time because it remained in force even when exceptional circumstances required the emperor to "burden other ships which enjoyed fiscal exemption" (ἐπηρεασθήσονται τὰ τῶν λοιπῶν ἐξκουσσάτα πλοῖα).[28]

In this way the versatile exemptions and privileges which the ships of the Great Lavra enjoyed enabled the monastery, without paying taxes, to engage freely in large-scale trade to the disadvantage of the fisc. At the end of twelfth century Iviron possessed a ship of a tonnage more than 1000 modioi and a new one of 200 modioi.[29] However, from the example of the Great Lavra and Iviron it is not necessary to conclude that other Athonite monasteries, not even the larger ones, enjoyed the same privileges.[30] Evidently, Lavra

---

[24] Ibid., l. 1—5 and 7—18.

[25] Ibid., l. 24—6, 45—59 and 62—3. Cf. *G. Rouillard*, Les taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra, Mélanges Charles Diehl I, Paris 1930, 280—1.

[26] Lavra I, n° 55, l. 29—37. About the customary gifts see, *Rouillard*, op. cit., 284; *A. Solovjev — Vl. Mošin*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, 450; *Hélène Antoniadis-Bibicou*, Recherches sur les douanes à Byzance, Paris 1963, 132, n. 2.

[27] Lavra I, n° 55, l. 37—41 and 63. About these taxes see: *Rouillard*, op. cit., 281—4; *Antoniadis-Bibicou*, op. cit., 93 and n. 3, 117-18, 122-23, 134-35, 187; N. G. *Svoronos*, Les privilèges de l'Eglise à l'époque des Comnènes: un rapport inédit de Manuel Ier Comnène, TM 1 (1965) 384—5. About *skalla* see, *Hélène Ahrweiler*, L'escale dans le monde byzantin. Byzance: les pays et les territoires, Var. repr., London 1976, 173—8.

[28] Lavra, ibid., l. 59-63 and 80—4. Cf. *Rouillard*, op. cit., 281.

[29] Iviron II, 9.

[30] The monastery of Xylourgou had in the middle of the XII century two ships of a tonnage of 250 and 150 modioi (4,25 m^3 and 2,55 m^3): Pantél., n° 7, l. 35—6.

surpassed all others in this. Thus, from an act of John Belissariotes of May 1196 we learn that at the end of the twelfth century the monks of the Great Lavra enjoyed a fiscal exemption for four ships, one of which was permitted to have a tonnage of 3000 modioi (51 m^3). When the Lavriotai built it, the *parathalassitai* found that its capacity was 3250 modioi. Because of this the monks, at some time prior to April 1196, asked Alexios III Angelos for a fiscal exemption for these excess 250 modioi. The emperor agreed to their request and cited the above-mentioned chrysobull of Alexios I and a general act concerning fiscal exemptions on ships (κατὰ τὸ καθόλου τῆς ἐξκουσσείας τῶν πλοίων ἄκτων).[31] Apparently this was a ship of unusually large tonnage, though because of the paucity of information we cannot make precise conclusions about this. This ship was used by the monks of Lavra to transport merchandise for sale, as the cited act from May 1196 and another from June of the same year reveal. While seeking this fiscal exemption for the excess 250 modioi, the monks also stated that, despite the full exemption which they enjoyed on their four ships on the basis of the 1102 chrysobull of Alexios I, officials troubled them and caused them injury, claiming that freedom from paying the tithe on wine was not explicitly included in the chrysobull. The Lavriotai requested that their copy of the chrysobull record these privileges. The emperor acceded to this request and in Apiil 1196 sent a prostagma to the megas logariastes and logothetes *tou sekretou* John Belissariotes demanding that maritime officials (οἱ ἐνεργοῦντες τὰς τῆς θαλάσσης δουλείας) honor the privileges which Lavra enjoyed on the basis of Alexios I's chrysobull. All this was mentioned in course of legal proceedings begun in May of 1196 between the monks of Lavra and the maiitime officials.[32] The dispute centered around paying the tithe on wine which the Lavriotai transported by ship and sold in Constantinople (δεκατεἰαν χάριν τοῦ εἰσηγμένου διὰ τοῦ πλοίου αὐτῶν οἴνου ἐν τῇ μεγαλοπόλει). The monks considered that freedom from paying this tax was included in the fiscal privileges of Alexios I's chrysobull, that is, in the decree that stated their ships would be burdened neither by the tithe, nor by the kommerkion (μὴ ἀπαιτεῖσθαι δεκατίαν ἢ κομμέρκιον), nor by anything else. However, the officials cited a prostagma of Alexios II Komnenos from June 1183 which stated that it was not necessary for officials to free privileged ships (τὰ χρυσοβουλλάτα πλοῖα) from the tithe on wine (τῆς τῶν οἰναρίων δεκατώσεως) if this was not mentioned explicitly in their chrysobulls. In addition a prostagma of Isaac II from October 1193 was read which stated that "out of every ten measures of wine, one will be taken." After all this, it was decided that the contents of the prostagma cited by the maritime officials did not contradict the chrysobull of April 1102 which freed Lavra's four ships "from every burden and payment, the kommerkion itself and the tithe on wine" (ἀπὸ πάσης ἐπηρείας καὶ δόσεως οἱασδήτινος καὶ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ κομμερκίου καὶ τῆς τῶν οἰναρίων δεκατίας).[33]

The case continued through May 1196 when the Maritime Office tried to cite another prostagma which gave officials the right to collect the tithe

---

[31] Lavra I, n° 67, 1. 18—24 and 28—9.

[32] Ibid., 1. 10—18 and 24—8. Cf. *P. Lemerle*, Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade, d'après deux documents inédits des archives de Lavra, REB 19, Mélanges R. Janin (1961) 258—72 and *Hélène Ahrweiler*, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, ibid., 239—52.

[33] Lavra I, n° 67, 1. 32—91.

on wine (ἕτερον πρόσταγμα προσδικαιοῦν αὐτῷ εἰς τὸ δεκατῶσαι τὸν οἶνον) from ships of the Great Lavra.[34] A definitive decision was reached in a judgment of June 6 and 25 in favor of the Lavriotai. Since the maritime officials had no luck in citing the mentioned prostagma, the megas logariastes John Belissariotes handed to the monks of Lavra a decision that was in complete agreement with the decision in the previous case which affirmed the full fiscal exemption of Lavra's ships.[35]

All of this clearly shows that the monks of the largest monastery of Athos traded wine in great quantity, selling it even in Constantinople. In their trade in wine and certainly in other products, they utilized fiscal privileges granted for the transport of agricultural produce from distant metochia to the monastery, and therefore it is understandable that state officials would attempt to tax this merchandise. In the resulting quarrel, stubbornly waged on both sides, the monastery emerged as victor.

At the same time the evidence suggests that the monasteries of Athos did not, from the moment of their founding, automatically receive the right to own ships and the privilege of tax exemption on their cargoes. If these were to be acquired, the representatives of the monastery had to make a special appeal to the emperor, justifying the need to transport agricultural goods from the distant metochia. Thus, one of the founders of the Serbian monastery of Hilandar, the monk Sava, at the time of his second visit to Constantinople in 1199, requested from Alexios III tax exemption on one ship which would transport whatever was needed to the monastery.[36] The emperor granted Hilandar a fiscal exkousseia for a ship of 1000 modioi (17 m^3) and perhaps, after the experience with the monks of the Great Lavra, immediately restricted the ship's use to the region where the monastery seems to have had its possessions, that is, to sailing along the coast of the theme of Boleron-Strymon-Thessaloniki, and to supplying the monastery with food and drink. The tonnage of this ship was far less than the capacity of Lavra's 6000-modioi ship, but at the same time it is considerable compared to the size of the ships in the regulations of the Typikon of Monomachos. The fiscal exkousseia given on this ship was also very broad, although it was given in a much shorter form. The ship was freed of paying taxes for docking (λιμενιατικοῦ), for unloading and warehousing goods (σκαλιατικοῦ), a coastal tax (? ἀμμιατικοῦ), a tax which commuted corvées for loading and unloading goods (ἐμβλητικοῦ and ἐκβλητικοῦ), and for transporting provisions for the state (ἀντιναύλου), and lastly, the tithe on the transport of goods (τῆς δεκατείας ἀγωγίμων) for the needs of monastery and "from every other burden even if it is not explicitly mentioned in the chrysobull." Among officials of the theme of Boleron-Strymon-Thessaloniki from whose authority the ship was exempted were the collectors of the kommerkion (... κομμερκιαρίων).[37]

At times a monastery could receive once and for all the right to own a ship of a certain tonnage. This is seen in Alexios I's 1102 chrysobull for the Great Lavra and in Alexios III's 1199 chrysobull for Hilandar. This invol-

---

[34] Ibid., l. 92—112.

[35] Lavra I, n° 68.

[36] Actes de l'Athos V, Actes de Chilandar. Actes grecs, éd. par *L. Petit*, Viz. Vrem. 19 (1911) Priloženie 1, n° 5, l. 29—30.

[37] Ibid., l. 49—62.

ved cases where ships would suffer damage from bad weather or had become unusable through long use. The monks had the right to exchange them for new ships of similar tonnage without again seeking out imperial permission.[38] The tonnage of the newly-built ship had only to pass inspection by *paratha-lassitai*. Because of this information about new ships and their tonnage is relatively meager.

The information gathered here speaks directly or indirectly of the trade of Athos from the tenth to the end of the twelfth century. It is clear that from the beginning of their stay on the Athos peninsula, monks, in order to survive, were engaged in small-scale trade, at first only in the hinterland of Athos, but later in the vicinity of Thessaloniki. Through the creation of large monasteries which quickly acquired possessions in Macedonia, the monks of Athos began large-scale trade, which included the resale of goods, and this often brought them into conflict with representatives of the state.

*

During the first half of the thirteenth century, the commercial activity, along with the other activities of the monks of Athos, was suspended. A chrysobull of Michael VIII from 1263 speaks of the difficult economic condition of the Great Lavra and mentions that the monastery did not even have fishing boats.[39] The author of the *Life* of Germanos Hagiorites, Patriarch Philotheos, while referring to the situation in the monastery after the departure of hegoumenos Job (hegoumenos before 1280?), relates that because of their great numbers the monks had to farm (γεωργεῖν) and trade (πραγματεύειν). It is interesting that Patriarch Philotheos says the Lavriotai went trading by ship and on foot (νῦν μὲν ναυτιλλομένους, νῦν δὲ πεζεύοντας πραγματεύειν), that is, they traded at a great distance, as well as on and in the vicinity o Mt. Athos, "visiting because of this [trade] towns and islands, sometimes in twos or threes, and sometimes in groups".[40]

The confirming chrysobulls of Andronikos II for the Great Lavra from June 1298 and for Hilandar from January 1299 show that the rights enjoyed by the monasteries of Athos concerning fiscal exemptions on their ships continued.[41] While it remains unclear what led John V Palaiologos to give Vatopedi in September 1356 the right to procure a ship "by its purchase or by its construction" with a tonnage of 700 modioi (11.9 m^3), the clause which deals with the tax exemption of the ship merits special attention. It reads, "Now and in the future, in every labor it shall undertake in the Black and Aegean

[38] Lavra I, n° 55, 1. 18—24 and Chil. gr., n° 5, 1. 63—8.

[39] Archives de l'Athos VIII. Actes de Lavra II de 1204 à 1328, éd. par *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos* et *Denise Papachryssanthou*, Paris 1977, n° 72, 1. 30 sqq.

[40] Vie de S. Germain l'Hagiorite par son contemporain le patriarche Philothée de Constantinople, éd. par *P. Joannou*, An. Boll. 70 (1952) 78.

[41] Lavra II, n° 89, 1. 192—8 (and the same exemptions in the chrysobull of Andronikos III of January 1329: Archives de l'Athos X. Actes de Lavra III de 1329 à 1500, éd. par *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos* et *Denise Papachryssanthou*, Paris 1977, n° 118, 1. 232—38; Chil. gr., n° 13, 1. 87—94 and Actes de l'Athos V, Actes Chilandar slaves, éd. par *B. Korablev*, Viz. Vrem. 19 (1912), Priloženie 1, n° 7, 1. 61—7, which is the traduction of the chrysobull of Andronikos II.

Seas, in Constantinople and the other towns and islands of the Empire, it shall not at all be burdened with the *kommerkion*, the giving of grain (τοῦ σιταρίου), of the quarter of the catch of fish (τῆς τετραμοιρίας), of wood (τοῦ ξυλαχύρου) or of anything else it shall transport . . . and it shall be exempt from every payment and demand of the kommerkion, which exists now or shall be created in the future." Evidently, the main emphasis was exemption from the kommerkion, the tax on the turnover of goods, completely understandable considering the commercial activities, which it intended to undertake (ἐν αἷς μέλλει ποιεῖν πραγματείαις). Because of this the kommerkion is mentioned once again in this short chrysobull: "The ship of the mentioned monastery [Vatopedi] should be completely undisturbed and each and every payment and demand of all the taxes of the kommerkion (πάντων τῶν κεφαλαίων τοῦ κομμερκίου) shall not be demanded of it in Constantinople and the other towns and islands of the Empire".[42] Referring to the kommerkion in this way suggests that it had become a category of taxes on trafficking in goods. Whether the types of kommerkion were distinguished according to the place where they were collected (for example, a kommerkion of a panegyris), or depended upon the kinds of merchandise traded, is difficult to say. Probably both place and type of goods were factors. In any event, the kommerkia were levied at a rate of ten percent.[43]

A chrysobull of John VI Kantakouzenos from December 1349 for the monastery of Vatopedi is very valuable for the information it provides on trade. We see from it that the trade of the monastery was acknowledged by the state administration and that it was taken into account when making decisions about paying the kommerkion. Speaking about a ship of 100 modioi which the monastery of Psychosostria in Constantinople had before it became a metochion of Vatopedi in 1349, the chrysobull explains that the monastery "was freed of giving any kommerkion for whatever the monastery purchased and transported [by ship] for its necessities of life" (ἀπὸ πάσης δόσεως κομμερκίου ἐφ' οἷς διὰ τὴν ἑαυτῶν ζωάρκειαν οἱ ἐν αὐτῇ μοναχοὶ ἐξωνοῦντο ἢ διεκόμιζον). However, for goods the monastery sold, they paid the state officials the corresponding kommerkion (ἐπὶ δὲ τοῖς διαπωλουμένοις παρ' αὐτῶν ἐδίδου τὸ ἀνῆκον τῷ δημοσίῳ κομμέρκιον). After mentioning the rate of the kommerkion, the imperial act explains that as a reward for the support the monks of Vatopedi gave John VI in his struggle with John V Palaiologos, Kantakouzenos had reduced the rate of the kom-kion to only two percent a short time ealier (πρὸ ὀλίγου), that is, before December 1349. This privilege applied to the other ship of 300 modioi which the monastery of Psychosostria receieved the right to own when it became a metochion of Vatopedi. The ship was intended, among other things, for use in fishing, and the emperor freed it from the demand of a quarter of the catch (ἀπὸ τῆς δόσεως τῆς τετραμοιρίας).[44]

---

[42] *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ ʽΑγίῳ ῎Ορει ῎Αθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πετρουπόλει 1898, n° 7, p. 25—6.

[43] *A. Vatopedinos*, Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς θεοτόκου τῆς Ψυχοσωστρίας, BNJ 13 (1927) 308, ι', 174—6.

[44] Ibid. 308, ι', 1. 168—83. For *tetramoiria* see Archives de l'Athos XI, Actes de Lavra IV, éd. par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou* et *S. Ćirković*, Paris 1982, 163.

In addition to the monastery of Psychosostria, a metochion of Vatopedi, some other metochia of Athonite monasteries owned ships as well.[45] Here it is necessary to keep in mind the numerous villages around Lake Tachinos which were metochia of Athonite monasteries and whose boats transported food down the Strymon.[46] Reference to the ownership of fishing boats suggest that the monasteries realized significant income from the sale of fish, beyond what the monks themselves consumed.[47] A clause from a general chrysobull of Stefan Dušan from 1345 for all the monasteries of Athos deals with the significance and role of ships in supplying monasteries and in conducting commercial operations. It read, "Ships and boats of Mt. Athos, of Komitissa and of Hierissos may enter the Strymon undisturbed, and no kind of hindrance should come to them, or tax, or fine, namely, inspection, the giving of gifts or anything else".[48]

In addition to the commercial enterprises which the Athonite monasteries, at least the largest among them, engaged in using ships, they sold the surplus agricultural products from their enormous rural properties in Macedonia at fairs and markets within their domains, and also in towns where they had their metochia. Fairs were much larger than markets and were festive occasions held once each year, usually on the day celebrating the saint with whom the monastery of the metochion (or the metochion itself) was connected; markets, on the other hand, were weekly affairs, and those acquired by monasteries were held, like fairs, in a settlement in which a marketplace already existed. Numerous references show that in each of the larger metochia a fair was held once a year.[49]

---

[45] Lavra II, n°s 73, 1. 94—5 and 74, 1. 77—9: praktika of 1284; cf. Lavra IV, 134 sqq.

[46] The owner of the village of Chandax eparch Monomachus had fifty hyperpyra ὑπὲρ τῆς σκάλας τῶν πλατῶν: Actes de l'Athos IV, Actes de Zographou, Actes grecs, publiés par *W. Regel*, *E. Kurtz* et *B. Korablev*, Viz. Vrem. 13 (1907) Priloženie, n° 29, 96—9. See also n° 32, 1. 27—30. Cf. *F. Dölger*, Die Mühle von Chandax, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 189—203 and. *M. Živojinović*, Chandax et ses moulins, ZRVI 23 (1984) 119—39.

[47] See the Praktikon (February 1317) of the village of Doxompus: Lavra II, n° 104, 1. 169; cf. Lavra IV, 163. For Melitzianè, métochion d'Iviron: *Solovjev—Mošin*, Povelje, n° 7, 1. 44—5.

[48] Ibid., n° 5, 1. 56—61.

[49] Two of Lavra's praktika (1317 and 1321) note three fairs from which the monastery obtained nineteen hyperpera in revenue: Lavra II, n° 104, 1. 168—9; 109, 1. 948 and 111, 1. 29 (= false: App., X, 1. 30). Cf. Lavra IV, p. 160. On the village of Pinsôn see *J. Lefort*, Villages de Macédoine I: La Chalcidique occidentale, Paris 1982, 123—5. Among the possessions of the monastery of Iviron in 1321 in the *katepanikion* of Ierissos was the metochion of John Prodromos "along with its rights and privileges and the panegyris held there", from which the monastery's income was two hyperpyra. In the region of Radolivos, one of the largest villages of Iviron, a panegyris and weekly market were held in St. Paraskeue (*F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949, A, 41—2, 1. 157—9 and V, 83, 1. 102; RK, 103, 1. 251 and RV, 119, 1. 231—2). The monastery of Esphigmenou held the metochion of St. George in Stephaniana with all its possessions and an annual panegyris. This panegyris notes the chrysobull of Michael VIII (1258/9): Archives de l'Athos VI, Actes d'Esphigménou, éd. par *J. Lefort*, Paris, 1973, n° 6, 1. 44—5 and two praktika (1318 and 1321): n°s 14, 1. 210 and 16, 1. 80. The panegyris of St. Nicholas was held in the Esphigmenou's village of Brasta: Ibid., n° 14, 1. 193—4. On the metochion of St. Nicholas between Rentina and Brasta see, Ibid., 127—9. In the Chilandar's village called Mounzeni, in the region of the Strymon, the panegyris was held on the feast of All Saints: *Vl. Mošin*, Akti iz svetogorskih arhiva, Spomenik 91 (1939) 215, 1. 544—5. The metochion connected with the monastery of Sts Anargyroi was joined with the villages on the Strymon held by the monastery of Vatopedi (Zabernikeia, Semelton and Chotoliboi) along with "proskathemenoi, vineyards and a fair held every

In regard to the weekly markets of the metochia of Athonite monasteries we are told very little. Therefore, information about the villages of Gornja and Donja Hoča with a marketplace and the *trg* of Kninac, also with a marketplace, both of which became possessions of Hilandar immediately after the founding of the monastery (in 1198 and 1199) is very valuable.[50] As an act of the synod of Krupišta from May 1355 shows, these settlements were the main trade centers of Hilandar's metochia of Hoča and of Krousevo. The hegoumenos of Hilandar *kyr* Dorotheos, a monk of the pyrgos of Karies Enophria and other monks complained to emperor Dušan that, in regard to their "*trg* Kninac which they hold in the metochion of Kroušеvo, the landlords and people of the metochion move to another place and do not give them the tariff from wine." The synod decided in favor of Hilandar, that the *trg* Kninac should be placed where the monastery wished and that the monastery should receive the tariff from wine and enjoy other privileges at the marketplace. Further, it was decided that Hilandar should also receive the tariff "paid in the metochion of Hoča for wine which is brought in and carried out".[51] We also note that among the privileges mentioned in the act of donation of Kalavaris (1350/1?) to Lavra is "a tax on the marketplace, wherever it should be" (κουμέρκι εἰς τον φόρον: ὅπου ἂν τῆχι).[52]

Thus, monasteries established fairs and markets wherever it was most favorable to them. They had the right of precedence in selling their own products and collected the kommerkion and other taxes paid by buyers and sellers on the transfer of goods, bridge and ferry tolls, charges for the storing of goods and others.[53] According to a praktikon of February 1317 for the

---

year": *Regel*, Χρυσόβουλλα, n° 1, p. 3 (1292). Vatopedi had these privileges confirmed in chrysobulls in 1301 and 1329: ibid., n° 2 and 4, p. 8 and 15. The right to hold a fair was a very important privilege, and when a village of Prebista was transferred to Zographou in 1319(?), of all the privileges which the monastery received with this village special emphasis was put on the chapel of St. Christopher „with the annual fair on his feast day" (Zogr. n° 16, 1. 10—14 and 41—4). In Neokastron on the island of Thasos, a certain Mitrophanes and his sister Ophena built a church of the Archangel Michael and donated it to the monastery of Philotheou with its movable and immovable property and with the annual fair held on November 8 (1287 and 1292): Actes de l'Athos VI, Actes de Philothée, publiés par *W. Regel, E. Kurtz* et *B. Korablev*, Viz. Vrem. 20 (1913), Priloženie n° 1, n° 4, 1. 77—80 and 5, 1. 44—9. In Thessaloniki two metochia of the monastery of Philotheou, one connected with Peter and Paul, and the other with St. George of Lagkadinos, which were probably adjacent to one another, held a joint fair on the feast of St. George. A chrysobull of Andronicos II from 1326 confirming the possessions of this monastery notes that metochia held with the other privileges a place on which a fair was held annually on the feast of St. George (Ibid., n° 6, 1. 53—9). From the praktikon of Xeropotamou issued a little before 1300, we learn that the income from a fair held by the monastery on August 15 in Epano Bolbos was four hyperpyra (Archives de l'Athos III, Actes de Xéropotamou, éd. par *J. Bompaire*, Paris 1964, n° 18 B, 1. 56—7). On Epano Bolbos, see *J. Lefort*, De Bolbos à la pleine du Diable. Recherche topographique en Chalcidique byzantine, TM 7 (1979) 482 and Idem, Chalcidique occ., 41—2 and 45.

50 *St. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, Beograd 1912, 384, art. II and 385, art. I (= Chil. sl., n° 3, 1. 63 and 2, 1. 126). On the date of issuance of these documents, see *F. Barišić*, Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti, Hilandarski zbornik 2 (1971) 48—9.

51 Zak. spom., 429—30 arts. IV—V (= Chil. sl., n° 46, 1. 20—2 and 44—9).

52 Lavra III, n° 130, 1. 25.

53 The decrees in king Milutin's charter for St. George of Skoplje deal with the right of the hegoumenos to hold fairs: Zak. spom., 620, arts. LXXII—LXXV (= Spomenici na Makedonija I, éd. par *Vl. Mošin*, Skoplje 1975, 236, arts. 72—5).

village of Doxompous, the income of the Great Lavra from such taxes amounted to fifty hyperpyra.[54]

Numerous documents — chrysobulls, praktika, acts of sale, donations, acts dealing with the lease of various properties, and so on — from the second half of the thirteenth through the first decades of the fifteenth century, provide valuable information about the properties of the monasteries of Athos in towns, especially in those towns which were trade centers and had their own *emporia*. References to possessions in Thessaloniki are the most common, not only in regard to the largest and most powerful Athonite monasteries, but also in regard to others which occupied a lesser position in the hierarchical order of Mt. Athos. Many of these acquired their first immovable properties in Serres, whose importance as an economic center evidently grew considerably under its Serbian rulers, as well as in other towns of eastern Macedonia far from Athos, such as Zichna, Rhendina, Melnik, Edessa and Verrhoia. They also expanded their alieady existing possessions in Chrysoupolis and Peritheorion. Monasteries which had metochia on Lemnos enjoyed certain rights in the towns of Kotzinos and Palaiokastron. Only in the middle of the fourteenth century did the largest and most prominent monasteries of Athos acquire metochia in Constantinople. We can even note the presence of Athonite monasteries in towns which in the course of time ceased to be constituent parts of the Byzantine Empire, such as Strumica, Prizren and Štip. With the advance of the Turks, some of the monasteries of Athos, particularly Hilandar, acquired possessions in towns in distant Serbia, such as Stalać, Prokuplje, Kruševac, Leskovac, Novo Brdo and Srebrnica.[55]

The desire of the monasteries of Athos to acquire diverse possessions in kastra and emporia and in the vicinity of towns is entirely understandable. Towns were the main economic and commercial centers of the Empire, and at the same time the main stage in the struggle for political power. All the possessions — rented houses (οἰκήματα ἐνοικιακά), workshops (ἐργαστήρια), mills (μυλώνες), bakeries (μαγκίπια), perfumeries (μυρεψικὰ ἐργαστήρια), vegetable shops (λαχανοπωλεῖα), grocery shops (σαρδαμαρεῖα), money-changers (καταλλακτικὰ τραπέζια),), and so on — in addition to gardens, vineyards and larger pieces of land, became a constant and very profitable souice of income for their owners. The legal cases which the monks of Xenophon and of Iviron conducted in Thessaloniki in 1419 and 1421 for the sake of their profitable properties — five grocery shops and three large houses connected to a wine shop (οἰνοπωλεῖον), in regard to leased-out gardens (κηποπεριβόλια), — gives some indication of the size of the revenue which the monasteries acquired from this kind of property.[56]

To conclude: From the beginning of their stay on the Holy Mountain, the monks of Athos were involved in trade. This was necessary for their exis-

[54] Lavra II, n° 104, 1. 168—9.

[55] Cf. *M. A. Poljakovskaja*, Gorodskie vladenija provincialnyh monastyrej v pozdnej Vizantii, Viz. vrem., 24 (1964) 202—08; *Eadem*, Monastyrskie vladenija v Fessalonike i ee prigorodnom raione v XIV — nač. XV vv., Antičnaja drevnost i srednie veka 3 (1965) 17—46; *Eadem*, K voprosu o haraktere v pozdnej Vizantii, ibid., 4 (1966) 74—93 and *B. Ferjančić*, Posedi vizantijskih provincijskih manastira u gradovima, ZRVI 19 (1980) 209—50.

[56] Archives de l'Athos XV, Actes de Xénophon, éd. par *Denise Papachryssanthou*, Paris 1986, n° 32 and *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, n° 102.

tence. However, in addition to this small-scale trade which enabled them to acquire products unavailable on Mt. Athos, the foundation of the great monasteries led to large-scale commercial activity which soon exceeded acceptable limits. In conflicts with representatives of the state the monks won victories. In the fourteenth century the monastic trade was a recognized activity taken into account when legal decrees were issued.

The monks of Athos traded in wine for the most part and, after that, probably in wheat, vegetables and fruit, though about this there is no direct evidence. In addition to the sale of agricultural surpluses, the leasing-out of properties was a source of great income for monasteries, and consequently the monasteries purchased a great deal of property, because purchasing was the most secure way of acquiring property, and trade enabled them to acquire money and wealth.

Мирјана Живојиновић

ТРГОВИНА СВЕТОГОРСКИХ МАНАСТИРА

Подаци различитих извора — житија, светогорских типика, царских хрисовуља, судских, даровних, купопродајних докумената и аката о закупу — непосредно или посредно обавештавају о трговачкој делатности светогорских монаха. У X веку, пре стварања великих манастира, монаси су размењивали своје пољопривредне производе, на првом месту вино, са световњацима атоског залеђа, да би набавили оно шта им је недостајало. Одредбе Цимискијевог типика (972) дозвољавају трговину малих размера, нарочито унутар Свете Горе, између самих монаха. Цимискијев типик не спомиње бродове што значи да, уколико су их монаси тада употребљавали, они још увек нису играли значајну улогу у већим трговачким подухватима. Крајем X и почетком XI века највећи светогорски манастири — Велика Лавра, Ивирон и Ватопед — који су брзо стекли поседе далеко ван граница Свете Горе, имали су бродове да би довозили намирнице и друга добра, али у исто време да би извозили и продавали вишкове пољопривредних производа. Одредбе Мономаховог типика (1045) показују да су средином XI века поменути манастири располагали бродовима чија је запремина далеко прелазила дозвољену (200 до 300 модија, тј. 3,4 до 5 m^3). Због тога су избијали чести сукоби између представника државне власти и манастира, у којима су ови последњи обично побеђивали. У XIV веку трговина је постала призната активност манастира чије бродове царске одлуке ослобађају свих такси и обавеза.

Манастири су оснивали тргове и вашаре на својим метосима, уживајући предност у продаји властитих производа, право убирања комеркиона и осталих такси обавезних за продавце и купце. Они су учествовали у трговачким активностима бројних градова у којима су поседовали имовину, нарочито оних који су били значајни трговачки центри и имали

своја емборија. Уз вртове, винограде и велике комаде земље, такође су и куће за изнајмљивање, радионице, млинови, продавнице поврћа и других производа, које су манастири стицали у поменутим градовима, били стални извори прихода за њихове власнике. Трговина је манастирима омогућавала стицање новца, куповину нових поседа, јачање њихове моћи и политичког утицаја.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 877.3—"1":875—21.09

АЛЕКСАНДАР В. ПОПОВИЋ

ПРОДРОМОВА *КАТОМИОМАХИЈА* И ЕСХИЛОВИ *ПЕРСИЈАНЦИ*

Теодор Продром је свакако један од најзанимљивијих и најсвестранијих писаца у историји грчке средњовековне књижевности. Рођен нешто пре 1100. године, живео је до 1156—1158, или чак 1170. године.[1] За собом је оставио огроман литерарни опус: роман у стиховима *Родан̄та и Досиклеј*, пригодне песме упућене разним личностима с двора, сатиричне и шаљиве спевове, сатиричне дијалоге, једну астролошку и једну дидактичку песму, религиозне песме, епиграме, трактате разнолике садржине, говоре и писма. Сва ова дела писана су ученим књижевним језиком. Осим њих, рукописна традиција нам је под Продромовим именом сачувала и један низ песама на народном језику, састављених у шаљивом тону. Данас се сматра да ова збирка, позната под називом *П̄тохоп̄родромика*, ипак није дело ученог Продрома, дворског песника царске породице Комнина.[2]

Већ на први поглед овај списак жанрова у којима се Продром огледао открива нам да је песниково интересовање у приличној мери било окренуто ка шаљивим и сатиричним садржајима. Тај утисак не бледи ни ако прихватимо да песме на народном језику нису његове. У круг Продромових шаљивих песама улази и *Кат̄омиомахија* (Κατομυομαχία), односно *Бој мачке и мишева*, којом ћемо се овде нешто дубље позабавити.

Ово дело познато је у историји књижевности и под насловом *Галеомиомахија* (Γαλεωμυομαχία), који је и једини у данас сачуваним рукописима. Међутим, у најстаријим кодексима, како у хипотези тако и у самом тексту, увек стоји реч κάτα а не γαλῆ као назив за мачку. Зато је Р. Херхер, који је први објавио савремено критичко издање овог списа, сасвим оправдано спеву дао наслов Κατομυομαχία.[3]

[1] Види H.G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, 103. Детаљнију студију о многобројним проблемима везаним за Продромову биографију и за његова дела доноси W. Hörandner, *Theodoros Prodromos*: *Historische Gedichte*, Wien 1974 (Wiener byzantinistische Studien, Bd. XI), 21—72.

[2] Beck, op. cit., 101—108.

[3] Theodori Prodromi *Catomyomachia*, ex recensione R. Hercheri, Lipsiae 1873. Овај наслов прихватили су и каснији издавачи: H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*: *Theodoros Prodromos, Katomyomachia*, Einleitung, Text und Übersetzung,

Катомиомахија је пре свега пародија на Хомерову *Илијаду*. Пишући ово дело Теодор Продром је за непосредан узор имао псеудо-Хомеров пародистички епилион *Батрахомиомахију*, односно *Бој жаба и мишева*. Као и *Батрахомиомахија*, и Продромов спев опева осветнички поход мишева, овога пута не против жаба већ против мачке, који треба да подсети читаоца на осветнички рат Грка против Троје. У најкраћим цртама, фабула *Катомиомахије* тече на следећи начин: Миш Креил (Κρεῖλλος), сит скривања по рупама, хоће да позове остале мишеве да изиђу на светло дана. Томе се противи миш Тироклепт (Τυροκλέπτης) који га упозорава да их напољу чека смрт у канџама мачке. Ова је пре извесног времена убила Креилову ћерку и Тироклептове ћерку и сина. Зато Креил предлаже да се крене у осветнички рат против мачке. Опрезни Тироклепт му се и даље супротставља, присећајући се колико је жртава однео некадашњи рат мишева против мачака и жаба. Креил га бодри, причајући му сан који је претходне ноћи уснио. У сну му се указао сам Зевс, у лику миша, и Креил му је запретио, ако му не буде дао срећу и победу у рату, да ће ући у његов храм и појести све жртве које му се приносе. Тироклепт је коначно убеђен, и њих двојица одлучују да пошаљу гласника да позове мишеве у скупштину, како би организовали војску. Мишје вође се окупљају пред већницом, и краљ Креил им одржи подужи говор, препун самохвале. Пошто је успео да их убеди да пођу у рат против мачке, сви одлазе на починак. У зору се приносе жртве боговима за срећан исход похода и војска одлази. Креилова жена и хор слушкиња се моле боговима. Стиже гласник који их извештава да је Психарпаг (Ψιχάρπαξ), Креилов син, погинуо у боју. Краљица кука и нариче за мртвим чедом, док је хор теши. На молбу хора, гласник описује битку у којој је Психарпаг јуначки погинуо. Следи заједничка кукњава Креилове жене и хора. Поново долази гласник, овога пута са добрим вестима: у току борбе мачки је пала једна иструлела греда с крова на врат и убила је. Све се завршава радосном песмом хора.

Катомиомахија не подсећа на *Илијаду* само својом основном фабулом већ и лексиком,[4] као и многобројним епизодама и детаљима. Мишји поглавари Креил и Тироклепт одговарају краљевској браћи Агамемнону и Менелају. Нарочито хвалисави, самоуверени Креил подсећа на Хомеровог Агамемнона. Креилу се у сну јавља Зевс у лику мудрог старца миша и предсказује му победу,[5] док у *Илијади* овај бог шаље бога Сна Агамемнону, у лику старца Нестора, са сличном поруком.[6] После ових пророчанских снова и Креил и Агамемнон сазивају скупштину војске,[7] а затим, пред сам полазак у бој, приносе жртву боговима.[8] Стихови којима мишја краљица изражава своју забринутост због предсто-

---

Graz — Wien — Köln 1968 (Byzantina Vindobonensia, Bd. III), и Pseudo-Homer, *Der Froschmäusekrieg* — Theodoros Prodromos, *Der Katzenmäusekrieg*, griechisch und deutsch von H. Ahlborn, Berlin 1968 (Schriften und Quellen der Alten Welt, Bd. XXII).

[4] Види *Cat.* (ed. Hunger), Einleitung 42—44.

[5] *Cat.*, 78 sqq. Бројеви стихова се односе на наведено Хунгерово издање, према коме ћемо даље цитирати текст спева.

[6] Homer, *The Iliad*, vol. I—II, with an english translation by A.T.Murray, London—Cambrodge Mass. 1924—1925 (The Loeb Classical Library), II, 1—34.

[7] Hom., Il., II, 48—154; *Cat.*, 125—184.

[8] Hom., *Il.*, II, 402—418; *Cat.*, 200—209.

јећег рата умногоме подсећају на Андромахине речи при растанку од Хектора у VI певању *Илијаде*.[9] Ово су само неки од елемената којима Продром пародира *Илијаду*.

Већ смо рекли да *Катомиомахија*, као пародија на Хомера, свој узор има у *Батрахомиомахији*. Међутим, она се од овог хексаметарског епилиона битно разликује.

Катомиомахија је писана у дијалошком облику, као драма. Испред ње у већини рукописа стоји хипотеза, баш као да је у питању драмско дело. Поред тога, тексту претходи и списак лица (τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα), као и назнака о томе ко говори пролог. Овај спев, односно „драма", састављен је у византијском дванаестерцу, стиху који се развио из јампског триметра — стиха античке драме. Анализирајући *Катомиомахију*, професор Херберт Хунгер, преводилац овог дела и приређивач његовог критичког издања, покушао је да је подели на чинове и показао да се она у потпуности уклапа у композициону шему трагедије.[10] Он је спев поделио на пет чинова, у оквиру којих се могу уочити сви карактеристични елементи трагедије: пролог, пародос, епсодије, стихомитије, комос и завршна песма хора, односно ексодос. Брижљивом језичком анализом Хунгер је установио и да у *Катомиомахији* постоје речи из готово свих сачуваних грчких трагедија.[11]

Предговор професора Хунгера његовом издању *Катомиомахије* је, свакако, до данас најбоља студија о овом Продромовом делу, после које готово да се не може ништа ново рећи. Хунгер сматра да је *Катомиомахија* пародија на античку грчку трагедију уопште. У њој су, заиста, препознатљиви елементи из разних драма Есхила, Софокла и Еурипида, али покушаћемо овде да докажемо да је Продром, састављајући ову књижевну играрију, имао на уму једно одређено дело.

Наиме, читава друга половина *Катомиомахије*, по нашем мишљењу, неодољиво подсећа на Есхилове *Персијанце*. Пре него што укажемо на паралеле између ова два текста, подсетићемо читаоце на садржај Есхилове трагедије. Персијски цар Ксеркс је отишао у рат против Грка. На двору у Суси његова мајка Атоса и хор стараца забринуто ишчекују вести с похода. Долази гласник и обавештава их да је персијска војска доживела тежак пораз у поморској бици код Саламине, али да је Ксеркс жив и да се враћа кући. Највећи део драме представља гласников опис битке, набрајање погинулих персијских војсковођа и нарицање царице Атосе и хора. Пред крај комада пристиже и сам Ксеркс, чијим доласком кукњава достиже врхунац.

Ни код Есхила ни код Продрома битка се не одиграва пред читаоцем, односно гледаоцем, већ се све појединости о њој сазнају из гласниковог извештаја. У оба случаја доживљавамо рат очима онога који трпи пораз.

Лик мишје краљице у *Катомиомахији* одговара персијској царици Атоси у Есхиловој драми. Пре него што ће стићи гласник са вестима о исходу рата, Атосу и хор обузимају забринутост и црне слутње. Хор пева:

---

[9] Hom., *Il.*, VI, 369—502; *Cat.*, 228—239.
[10] *Cat.* (ed. Hunger), Einleitung 51.
[11] Ibid., Einleitung 44—46.

Строфа

ταῦτά μου μελαγχίτων
φρὴν ἀμύσσεται φόβῳ,
ὀᾶ, Περσικοῦ στρατεύματος
τοῦδε μὴ πόλις πύθη —
ται, κένανδρον μέγ' ἄστυ Σουσίδος,

Антистрофа

καὶ τό Κισσίων πόλισμ'
ἀντίδουπον ᾄσεται
ὀᾶ, τοῦτ' ἔπος, γυναικοπλη —
θὴς ὅμιλος ἀπύων,
βυσσίνοις δ' ἐν πέπλοις πέσῃ λακίς.
(*Pers.*, 115—125)[12]

Томе се придружује и Атоса, која приповеда злосутан пророчански сан који је уснила.[13] Свој дијалог с хором она завршава следећим речима:

δεινά τοι λέγεις κιόντων τοῖς τεκοῦσι φροντίσαι.
(*Pers.*, 245)[14]

На сличан начин хор слушкиња у *Катомиомахији* изражава своју забринутост:

ὢ ποῖον ἄλγος νῦν κρατεῖ με καὶ θλίβει.
ὦ Ζεῦ, τί τοῦτο τῆς παρούσης ἡμέρας;
δεινὸς λογισμὸς ἔσχε μου τὸν δεσπότην
κάτῃ προσάψαι μῶλον οὐ λαθριδίως.
δοκῶ γὰρ αὐτὸν σὺν πάσῃ στρατηγίᾳ
θανεῖν, λιπόντα τὸν φαεσφόρον λύχνον.
(*Cat.*, 185—190)[15]

---

[12] Текст Есхилових *Персијанаца* цитирамо према следећем издању: Aischylos *Tragödien und Fragmente*, herausgegeben und übersetzt von O. Werner, 2. verbesserte Auflage, München 1969. Ево наведених стихова и у српскохрватском преводу М. Н. Ђурића (Есхил, *Персијанци — Оковани Прометеј*, с оригинала превео, објашњења и напомене написао др М.М. Ђурић, 2. изд., Рад, Београд 1976):
Строфа: Зашто мени црним рухом / дух се зави, страх га мори,- / леле, леле!- / војска наша да не страда, / силна Суса, празна варош, / горким плачем да не заплаче. *Антистрофа*: И кисинске древне куле / тешком јеком да не јекну,- / леле, леле!- / Жене глас тај да не чују / и буљуци ојађени / танко рухо не тргају.

[13] *Pers.*, 176—214.

[14] Куку мајци оних што на разбојиште одоше. (М.Н. Ђурић).

[15] Стихове из *Катомиомахије* ћемо у напоменама доносити у понешто архаичном, али и данас читљивом преводу В. Радишића (*Галеомиомахија или Бој мишева с мачком*, с Елинског превео В. Радишић, Голубица, II, Београд 1840, 213—232): Каква жалост сад ме кињи, гњави? / Јупитеру, шта је ово данас? / Зла нам мис'о снађе господара. / С мачком јавно на субој изићи! / Бога ми ће с васколиком војском / Изгинути, сунца негледати.

Ишчекивање вести с ратишта достиже пуну напетост у дијалогу краљице и хора непосредно пред долазак гласника:

Ὁμευνέτις Κρεΐλλου

εἰ δ' ἥττονες γένοιντο τῆς ἐναντίας
καὶ πρὸς φυγὴν ῥέψωσιν ὡς τετραμμένοι,
ἅπαντα φροῦδα προσγενήσεται τάχα.

Χορός

ὡς εἴθε μὴ γένοιτο μηδ' ἔσοιτό μοι.

Ὁμευνέτις Κρεΐλλου

καὶ πᾶς γένηται δοῦλος αἰχμαλωσίᾳ.

Χορός

οὐχ, ἀλλὰ δεινὸν βρῶμα τῆς ἐναντίας.

Ὁμευνέτις Κρεΐλλου

κἀγὼ δὲ δούλη παισὶ σὺν τοῖς φιλτάτοις
ἡ πρὶν κυρία προσφανήσομαι τάχα.

Χορός

ἥκιστα δούλη σὺ γενήσῃ σὺν τέκνοις,
ἀλλ' ὡς ἀληθῶς βρῶμα τῆς ἀδηφάγου.

(*Cat.*, 228—237)[16]

После злослутног дијалога Атосе и хора, односно злослутно-комичног дијалога мишје краљице и хора, у обе драме долази гласник. Њега и код Есхила и код Продрома прво угледа хор.[17] Одмах по доласку, гласник у неколико стихова износи суштину свог извештаја. Еко како то изгледа у *Персијанцима*:

---

[16] *Супруга*: Ал' ако их смушеница збуни, / Па кукавци бежати нададу, / Не чујеш им ни гласа, ни трага!
Скупа служавака: Не д'о Бог нам, да то тако буде!
Супруга: Па ће сваки постанути робом!
Скупа служавака: Пређе можда сладко јело маци.
Супруга: А и ја ћу, токорсе Госпођа, / С децом милом у робље отићи!
Скупа служавка: Ти робиња с децом бити нећеш, / Но и тебе прождераће мачка!
(В. Радишић)

[17] *Pers.*, 246—248; *Cat.*, 283—306.

ὦ γῆς ἁπάσης ᾿Ασιάδος πολίσματα,
ὦ Περσὶς αἶα καὶ πολὺς πλούτου λιμήν,
ὡς ἐν μιᾷ πληγῇ κατέφθαρται πολὺς
ὄλβος, τὸ Περσῶν δ' ἄνθος οἴχεται πεσόν.
ὤμοι, κακὸν μὲν πρῶτον ἀγγέλλειν κακά.
ὅμως δ' ἀνάγκη πᾶν ἀναπτύξαι πάθος
Πέρσαι. στρατὸς γὰρ πᾶς ὄλωλε βαρβάρων.
(*Pers.*, 249—255)[18]

У *Катомиомахији* је гласникова порука још језгровитија:

τάλαινα, παντάλαινα καὶ τρισαθλία,
πέπτωκε τρωθεὶς ὁ Ψιχάρπαξ ἐν βέλει.
(*Cat.*, 245—246)[19]

Одмах после ових речи у оба списа следи кукњава. На захтев хора и персијске царице, односно мишје краљице, гласник затим описује битку.[20] Мишичин син Психарпаг је погинуо, док је Атосин син Ксеркс жив и здрав, што ублажава њену тугу. Она је ипак и даље забринута за Ксеркса, па се пред одлазак са сцене обраћа хору следећим речима:

καὶ παῖδ', ἐάν περ δεῦρ' ἐμοῦ πρόσθεν μόλῃ,
παρηγορεῖτε, καὶ προπέμπετ' ἐς δόμους,
μὴ καί τι πρὸς κακοῖσι προσθῆται κακόν.
(*Pers.*, 529—531)[21]

Коначно попуштање драмске напетости настаје Ксерксовим доласком при крају комада. У *Катомиомахији* олакшање наступа када пред крај „драме" поново стиже гласник, овога пута да би известио о ненаданом тријумфу мишева над мачком.

Од гласниковог описа битке, па све до краја, и *Персијанци* и *Катомиомахија* представљају готово непрекидан низ тужбалица, јаука и уздаха. Многи од њих заједнички су Есхилу и Продрому, У *Персијанцима* читамо: ἔλιπες ἔλιπες, ὦ ὦ ὦ δῴων (985), а у *Катомиомахији* стоји ὦ ὦ πόθεν, ποῖ; τῶν πόνον ἰαλέμων (327). Хор персијских стараца узвикује: οἰοῖ οἰοῖ (1067), а мишја краљица призива погинулог сина: οἴ οἴ, παρῆλθες, ὦ Ψιχάρπαξ, ὦ τέκνον (332). У дијалогу са Ксерксом хор јауче: παπαῖ παπαῖ (1031). Тако кука и мајка мишица: ὦ παῖ, παπαῖ παῖ, φιλτάτη θεωρία (253). Атоса у *Персијанцима* узвикује: αἰαῖ, κακῶν ὕψιστα δὴ κλύω τάδε (331), а у *Катомиомахији* се хор обраћа краљици: αἶ αἶ, τάλαινα μῆτερ ἠθλιωμένη (256). И Есхилово и Продромово дело

[18] О градови и земље целе Азије, / о Персијо и луко силна богатства, / толика срећа како једним ударцем / сад пропаде и персијски се сломи цвет! / Ах, зло је бити први гласник несреће, / ал' опет, Персијанци, морам открити / сву беду: наша војска цела изгину!
(М. Н. Ђурић)

[19] Несрећницо, кукавицо сиња! / Мрвограбац у боју ти паде! (В. Радишић)

[20] *Pers.*, 353—514; *Cat.*, 283—306.

[21] Мога сина, ако стигне амо пре но ја, / ви тешите и у кућу га пратите, / да несрећи не дода нову несрећу!
(М. Н. Ђурић)

представљају прави каталог јаука које је грчки језик способан да произведе.

Читаоцу који није приметио да друга половина *Катомиомахије* пародира *Персијанце*, Продром то још једним детаљем ставља до знања. Наиме, када у првом делу спева, ономе који је првенствено пародија на *Илијаду*, говори о мишјој војсци, Продром употребљава искључиво грчке војне термине, као што су *сшрашеī*, *шаксијарх*, *хойлиш* и други:

εἶτα στρατηγοὺς τῶν στρατῶν εἰργακότες
καὶ ταξιάρχας καὶ λοχαγούς, ὡς θέμις,
λογχηφόρους τε καὶ κραταιοὺς ὁπλίτας
ἀντεξίωμεν εἰς μόθον τεταγμένοι.

(*Cat.*, 118—121)

Насупрот томе, у другом делу ове „драме", ономе за који покушавамо да докажемо да одговара Есхиловим *Персијанцима*, гласник у оба своја извештаја о току борбе користи за вође мишје војске искључиво персијске титуле: ἐθνοσατράπης (285, 361), ἀρχισατράπης (289) и σατράπης (293).

Што се лексике *Кашомиомахије* тиче, осим већ наведених истоветних или бар сличних јаука, она нема много сличности са *Персијанцима*. У својој језичкој анализи Продромовог спева Х. Хунгер је запазио да највећи број речи које је Продром преузео од тројице великих трагичара потиче из такозваних византијских тријада.[22] То су групе од по три трагедије сваког од ових песника, које су, као репрезентативне, византијски филолозн одабрали за школске потребе. Есхилова тријада обухвата, осим *Окованої Промеѿеја* и *Седморице ӣроѿив Тебе*, и *Персијанце*. Ово поткрепљује нашу тврдњу да је Продром пародирао управо *Персијанце*, јер да би пародија имала ефекта, неопходно је да читалац лако препозна на шта она циља, а ове античке драме су биле добро познате сваком образованијем Византинцу још од детињства.

Својом композицијом и дијалошком формом *Кашомиомахија* подсећа на античку драму. Што се тиче теме и начина на који постиже пародистички ефекат, она свој непосредан узор има у псеудо-Хомеровој *Башрахомиомахији*. У складу с тим, на плану садржаја открива се двострука пародија: први део спева пародира Хомерову *Илијаду*, док је његова друга половина пародија на Есхилове *Персијанце*. Сличност између Продромовог спева и Есхилове драме, која се нама чини јасном и упадљивом, професор Хунгер у прилично обимном и детаљном предговору свог издања *Кашомиомахије* нигде није посебно истакао. Други савремени издавач овог текста, Х. Алборн, само је са две кратке напомене назначио да гласников извештај о бици у другом делу Продромовог списа личи на извештај гласника у *Персијанцима*.[23] Не само у својим обимнијим и значајнијим делима већ и у овом тако ситном, можемо рећи другоразредном жанру као што је пародистички спев, Продром је показао сву своју вештину и таленат. Опонашајући дела различита по њиховој жанровској и временској припадности, пре свега *Илијаду* и *Пер-*

[22] *Cat.* (ed. Hunger), Einleitung 44.
[23] *Cat.* (ed. Ahlborn), Einführung 45; 94, нап. уз стих 284.

сијанце, он је успео да створи једну оригиналну и надахнуту пародију, литерарну загонетку којој учени читалац приступа с уживањем и која може да служи као пример такозване „креативне имитације“ у најбољем смислу те речи.

Aleksandar Popović

LA CATOMYOMACHIE DE PRODROME ET *LES PERSES* D'ESCHYLE

La Catomyomachie, poème parodique de Théodore Prodrome relatant la guerre entre le chat et les souris rappelle par son thème la *Batrachomyomachie* du pseudo-Homère, épilion hexamétrique parodiant l'Iliade. Simultanément, par sa composition, son vers et sa forme dialoguée, cette oeuvre se rapproche aussi de la tragédie antique. En accord avec cela, nous pouvons remarquer dans ce poème épique deux parties approximativement égales par leur longueur. La première est une parodie de l'*Iliade*, et la seconde d'une tragédie grecque antique, de façon générale, et plus particulièrement, à ce qu'il nous semble, des *Perses* d'Eschyle. Aucun des éditeurs contemporains de cette oeuvre de Prodrome ne s'est penché en particulier sur sa ressemblance avec le drame d'Eschyle. Celle-ci n'est chez eux mentionnée qu'en passant. Dans l'oeuvre de Prodrome, tout comme dans celle d'Eschyle, la bataille ne se déroule pas sous les yeux du lecteur, ou plutôt du spectateur, et celui-ci en apprend les péripéties par le rapport du messager. Les dialogues entre l'épouse inquiète du souverain des souris et le choeur des servantes rappelle irrésistiblement la discussion entre l'impératrice perse Atossa et le choeur des vieillards dans la tragédie d'Eschyle. Ces deux textes offrent dans leur seconde moitié une suite quasi ininterrompue de lamentations, de plaintes et de soupirs. Nombre d'entre-elles sont même communes aux textes de Prodrome et d'Eschyle. Dans la première partie du poème, parodiant l'*Iliade*. Prodrome emploie des termes militaires grecs tels que στρατηγός, ταξιάρχης, λοχαγός etc. A l'inverse, dans la seconde partie de ce »drame«, il attribue aux héros-souris des titres exclusivement perses, comme par exemple ἐθνοσατράπης et σατράπης. Il ne s'agit là que de quelques éléments au moyen desquels Théodore Prodrome éveille chez ses lecteurs instruits des associations avec les *Perses* d'Eschyle. Imitant habilement des oeuvres différentes par leur genre, avant tout l'*Iliade* et les *Perses*, ce poète a réussi à créer une parodie originale et inspirée, qui, aujourd'hui encore, peut susciter le sourire sur les lèvres de ses lecteurs.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.711 "11"

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ

ПРИЛОГ ХРОНОЛОГИЈИ ПОЧЕТКА НЕМАЊИНЕ ВЛАСТИ

Расправе о хронологији важнијих догађаја из живота Стефана Немање одавно заокупљају историјску науку.[1] Ми ћемо на овом месту покушати да реконструишемо и хронолошки одредимо догађаје из српске историје од времена када је Немања постао обласни господар, односно жупан, и стекао тиме прву власт над српским земљама, па до тренутка када је његов буран успон на престо великог жупана благословио византијски цар Манојло I Комнин. Највише података о тим збивањима пружају нам домаћи извори. Житија св. Симеона, која су написали његови синови Стефан и Сава, доносе драгоцене податке о догађајима који су претходили Немањином доласку на престо.[2] Пажњу византијских писаца Немања ће привући тек када постане велики жупан.

За време немира који су настали после Вуканове и Бодинове смрти, српски племић Завида[3] пребегао је с породицом у Зету, где му се у Рибници родио син Немања. Дете је крштено по латинском обреду, а када се породица у бољим приликама вратила у Србију, Немању су у цркви Св. Петра и Павла код Раса крстили православни свештеници. Пошто је одрастао до младићства, Немања је, према речима биографа, „примио част отачаства својег" — добио је на управу област Топлице, Ибра, Расине и Река.[4] Поставши обласни господар земаља на граници с Византијом, привукао је пажњу тадашњег византијског цара Манојла I Комнина (1143—1180). Приликом једног боравка у околини Ниша, Манојло I је доделио Немањи „царски сан", по свој прилици дворско до-

---

[1] Прва расправа посвећена тим проблемима, и данас веома актуелна, дело је *Ивана Павловића* — Хронолошке белешке Св. Саве о Ст. Немањи, Гласник СУД 47 (1879) 276—303.

[2] Сава, Живот Симеона Немање, Списи Св. Саве, издао *В. Ћоровић*, Београд — Сремски Карловци 1928, 151—175, Ст. Првовенчани, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчанога, издао *В. Ћоровић*, Светосавски зборник, књ. 2, Извори, Београд 1938, 15—76.

[3] О Немањином оцу постоји велики број радова. Види *Љ. Ковачевић*, Неколика питања о Стефану Немањи, Глас СКА 58 (1900) 1—108; *Д. Анастасијевић*, Отац Немањин, Београд 1914, *В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица Николе Чупића 49 (1940) 1—69.

[4] Ст. Првовенчани, Житије, 19. Превод *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 32.

стојанство, и обдарио га земљом. На уживање њему и његовим наследницима даривао је област Дубочицу.[5] Овакав царев поступак није био преседан. Захумски кнез Михаило Вишевић добио је у X веку због привржености Царству високе титуле антипата и патрикија, а зетски владар Михаило Војислављевић у XI веку титулу протоспатара.[6] Сам Манојло I Комнин обдарио је, вероватно око 1155. године, српског племића Десу облашћу Дендром, „богатом и многољудном земљом у околини Ниша."[7] Када је 1162. или 1163. поставио Десу за великог жупана, обавезао га је да се потпуно повуче из дароване области. У случају Десином и Немањином вероватно је у питању намера да се успостављањем веза са локалним племићима створи упориште византијској политици у самој владарској породици, мимо централне великожупанске власти. Намеће се претпоставка да су Дубочица и Дендра иста област, коју је византијски цар даривао својим штићеницима, али она нема потврду у изворима.[8] Додељивањем важне области Дубочице, која је лежала поред Војничког пута и у непосредној близини Ниша, и произвођењем у дворског достојанственика инама непознатог степена, Манојло I је указао велико поверење Немањи. Приближавање Византији, које се одвијало мимо осталих чланова породице, подизало је овоме углед и моћ као обласном господару и довело га убрзо у отворен сукоб с браћом. У својој области Топлици Немања је подигао две задужбине, манастир Св. Богородице на ушћу реке Косанице и манастир Св. Николе код данашње Куршумлије. Браћа су му, „љутим гневом обузета", замерала што је цркве подигао без њиховог знања. Оспоравајући Немањи ктиторско право, браћа су му у суштини оспоравала право самосталног деловања и сужавала компетенције власти у његовој области. У сукобу који је потом избио, Немањина браћа предвођена најстаријим, Тихомиром, који је тада био на престолу великог жупана, затворила су га у „камену пећину", одакле се, према писцу житија, спасао уз божју помоћ. Заузврат је Немања сазидао храм Св. Ђорђа, данас познат као Ђурђеви ступови код Рашке. Када се ослободио заточеништва, започео је борбу за престо великог жупана. Расејавши и разагнавши своје противнике "по земљама иноплеменим", завладао је српском земљом.[9]

Ове драгоцене податке о првим везама Немање и Византије и о унутрашњим борбама за власт у Србији Немањини биографи нам, на жалост, не стављају у неки препознатљиви историјски контекст, како би их могли датирати према подацима из других извора, Међутим, у Савином делу, за разлику од Стефановог, у којем их нема, налазе се одре-

[5] Ст. Првовенчани, Житије, 20—21, *Башић*, Старе српске биографије, 33.

[6] Историја српског народа, I, Београд 1980, 160, 186 (*С. Ћирковић*).

[7] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioane et Alexio Comnenis gestarum, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, p. 204. 15—21; Византијски извори за историју народа Југославије, IV (у даљем тексту ВИИНЈ), Београд 1971, 58—59 (*J. Калић*).

[8] Дендру је препознавао у Дубочици Ковачевић, Неколика питања, 81—82, *С. Новаковић*, Земљиште радње Немањине, Годишњица Николе Чупића 1 (1877) 195, сматрао је да је Дендра Топлица. Питање положаја Дендре још увек није решено, уп. ВИИНЈ 59 н. 141 (*Калић*).

[9] Сава, Живот Симеона Немање, 153; Ст. Првовенчани, Житије, 21—22; *Башић*, Старе српске биографије, 34. Стеван Првовенчани не именује тог најстаријег Немањиног брата. Наука у њему препознаје Тихомира. Уп. Историја српског народа I, 208—209 (*Калић*). О Тихомиру је писао *Ковачевић*, Неколика питања. 54.

ђени хронолошки подаци који нам могу помоћи да временски одредимо неке догађаје из Немањиног живота. Иако су за нас најзанимљивији они који се односе на Немањин долазак на власт, ми ћемо овде изложити све хронолошке податке које пружа Савино дело, онакве какве нам их је сачувао студенички препис Житија св. Симеона из 1619. године:[10]

1. Немања је примио владу са „46 година од рођења" (173).
2. На власти је пробавио „37 година" (152, 154, 155, 173).
3. Са власти је сишао „25. марта 6703. (1195) године" (161).
4. После абдикације, провео је као монах у Студеници „2 године" (161).
5. Из Студенице је пошао за Св. Гору „8. октобра 6706 (1197) године" и у светогорски манастир Ватопед стигао „2. новембра" исте године (163).
6. У Ватопеду је, са сином Савом, остао „мало времена". Измолио је од цара Алексија III Анђела „место пусто" (sc. опустели Хиландар) ради подизања манастира. Повео је Саву из Ватопеда и уселио се у Хиландар. Провео је с њим у Св. Гори „годину и пет месеци" (163, 164).
7. Остао је у Хиландару „осам месеци, вршећи подвиге" (165).
8. После силаска с власти „поживе у анђеоском образу 3 године" (174).
9. Умро је „фебруара 13. 6708 (1200) године" (174).
10. „И свега живота његова (sc. Немањина) било је 86 година" (174).

Наука је уложила велики напор да би, тумачењем ових података, одредила годину Немањиног рођења, почетка власти, силаска с престола, хронологију монашког живота у Студеници и на Св. Гори и, најзад, смрти Немањине.[11] Одавно је уочено да Сава под Немањиним доласком на власт не подразумева узимање титуле великог жупана, већ да сигурно има у виду почетак његове власти као обласног господара или жупана, односно стицање „части отачаства", како тај чин назива Ст. Првовенчани.[12]

---

[10] Изложено према издању Владимира Ћоровића.

[11] При том се долазило до различитих решења. Најважније радове су написали *Павловић*, Хронолошке белешке Св. Саве, 276—303; *Ковачевић*, Неколика питања, 1—10; *Анастасијевић*, Отац Немањин; *исти*, Година смрти Немањине, Глас САН 86 (1911) 135—140; *П. Поповић*, О хронологији у делима Св. Саве, Глас САН 112 (1924) 19—86, *Ћоровић*, Питање о хронологији, 1—69; *Р. Новаковић*, Један покушај тумачења Савиних хронолошких података у Житију Св. Симеуна, Историјски гласник 3—4 (1955) 79—122; *исти*, Кад се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, Историјски гласник 3—4 (1958) 165—192; *Ф. Баришић*, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник 2 (1971) 31—58.

[12] *Новаковић*, Кад се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, 183, напротив, сматрао је да се почетак власти односи на добијање Дубочице од Манојла I, што је датирао у 1158. годину. Међутим, Немања је добио Дубочицу тек пошто му је претходно припала „част отачаства", односно пошто је постао обласни господар. Тај догађај би за Саву, много пре него Немањин сусрет са Манојлом и добијање Дубочице, могао да значи добијање власти. С друге стране, византијски извори ништа не знају о неком боравку Манојла I у околини Ниша 1158. *Поповић*, О хронологији, 21, сматра да се почетак власти, који је он датирао у 1159, односи на преузимање власти у читавој Србији.

Међутим, већ и површан покушај тумачења ових података довео би до закључка да су у контрадикцији.[13] Ми ћемо навести само једну, ону најочигледнију и најзначајнију за наш покушај да се одреде године почетка Немањине власти. Ако је Немања умро 13. фебруара 1200, а живео је укупно 86 година, од тога последње 3 године у монашком образу, на власти 37 година и од рођења до тада још 46 година, онда година Немањиног силаска с власти не може бити 1195. већ би то требало да буде 1197 (1200 − 86 = 1114; 1114 + 46 + 37 = 1197).

Већ су прва истраживања показала да су научници били свесни несагласности ових података, па се одмах наметнуло питање да ли ове хронолошке противречности потичу од самог Саве, који би требало да је добро обавештен, или су у питању грешке преписивача.[14] Треба нагласити да ако се подаци из студеничког преписа приме као веродостојни, они су „противречни до нерешивости".[15] Али, занимљиво је да све противречности нестају уколико се година Немањине смрти (6708) чита као 6707, и година Немањине абдикације (6703) чита као 6704. Тешко је са сигурношћу рећи да ли су године из студеничког преписа преузете из оригинала или су грешка преписивача. Анализом других извора доказано је да је година Немањине смрти несумњиво 1199 (6707).[16] Исто тако, добрим разлозима се за годину абдицирања узима 1196 (6704).[17] Уз све то, с правом се сумња да је студенички преписивач, иако је радио веома пажљиво, погрешно тумачио бројеве на неким другим местима.[18]

---

[13] О противречности Савиних хронолошких података в. детаљније *Баришић*, Хронолошки проблеми, 53.

[14] Д. Анастасијевић, П. Поповић, В. Ћоровић и Р. Новаковић, су, прећутно или изричито, сматрали да су бројке у студеничком препису аутентичне и у наведеним делима уложили велики напор да хронолошке противречности реше пажљивијом филолошком анализом текста. Нарочито је брањен податак о години смрти (6708).

[15] *Баришић*, Хронолошки проблеми, 54.

[16] *Баришић*, Хронолошки проблеми, 31—58, сматрајући да се реч ἐκεῖνος у речнику византијске администрације редовно употребљава у значењу покојни, преминули, закључио је да је наведени епитет, који се налази уз име Стефана Немање у другој повељи цара Алексија III Хиландару из јуна 1199, доказ да је Немања у време издавања повеље био покојник. В. опширну расправу о том документу и о проблему Немањине смрти: *Баришић*, Хронолошки проблеми, 31—58.

[17] О проблему године Немањине абдикације постоји бројна литература. У новије време углавном је прихваћено да се Немања повукао с власти 1196. године. Одлучујући утицај на прилике у Србији, сматра се, имала је промена на цариградском престолу, априла 1195. Њоме је Алексије III Анђео постао цар, а Стефан Немањић царски зет и севастократор, што је свакако убрзало, ако не и изазвало повлачење остарелог Немање. *Павловић*, Хронолошке белешке, 284; *Ковачевић*, Неколика питања, 89; *К. Јиречек — J. Радонић*, Историја Срба, I, Београд 1952², 159; Историја народа Југославије, I, Београд 1953, 332 (*М. Динић*) и *Г. Остроїорски*, Историја Византије, Београд 1959², сматрају да се Немања повукао 1196. *Новаковић*, Кад се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, 181, као и пре њега *Ћоровић*, Питање о хронологији, 65—68, залагао се за 1195. годину али је то мишљење напустио, в. *Р. Новаковић*, О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола, ЗРВИ 11 (1968) 129—139.

[18] Навешћемо само један пример: на четири места у Животу Симеона стоји да је Немања владао 37 година, и ту цифру преписивач три пута пише као л҃ꙁ (изд. *Ћоровић*, р. 152, 154, 155) а четврти пут као л҃ и ꙁ҃ (р. 173), док на петом месту стоји да је Немања владао „38 (л҃и) година" (р. 156). Да ова последња бројка није била у оригиналу, доказују и остали очувани преписи (в. *Ћоровић*, Списи Св. Саве, XX). Ову очигледну грешку преписивача *Баришић*, Хронолошки проблеми, 55, објашњава тиме што је он, препи-

Уколико пођемо од предложених исправки и за годину смрти узмемо 6707 (1199) а за годину повлачења с власти 6704 (1196), онда, према Савиним подацима, излази да се Немања родио 1112. или 1113. године, а да је почео да влада 1158. или 1159. године.[19] Годину рођења добијамо када од фебруара 6707, као датума смрти, одузмемо 86 година живота, што нам даје фебруар 6621. Морамо рачунати с могућношћу да Савина заокружена бројка о дужини Немањиног живота крије у себи неки месец више или мање. Ово претпостављено заокружење чини новодобијену вредност приближном — плус/минус неколико месеци од фебруара 6621, а када се она преведе са цариградског на хришћански начин рачунања времена[20] (феб. 6621—феб. 1113), излази да је година рођења 1112. или 1113. До датума доласка на власт можемо доћи двоструким путем — ако на године рођења (1112. или 1113) додамо године које је Немања имао када је примио власт (46), добијамо 1158. или 1159, или ако од датума силаска с престола (март 6704) одузмемо број година проведен на власти (47), добијамо 6666. или 6667, односно поново 1158. или 1159.

Хронолошки подаци из Савиног дела омогућавају нам да приближно израчунамо годину Немањиног рођења и доласка на власт, али нам не могу помоћи да одредимо када је Немања добио Дубочицу и „царски сан“ од Манојла I Комнина. Године 1163, у време када се Царство поново ангажује на Балкану и жели да среди прилике у Србији, о чему пише Јован Кинам, Манојло I је боравио у Нишу и водио истрагу над великим жупаном Десом, којом приликом му је одузео Дендру. Да ли у то време пада, од византијских историчара прећутани, први сусрет Немање и Манојла I?[21] Хронолошки оквир у коме се тај догађај морао одиграти је појава Немање као обласног господара (1158. или 1159) и његов долазак на престо великог жупана.

Овај последњи догађај различито је датиран у науци — у зависности од тумачења једне вести из дела Никите Хонијата, првог византијског извора у коме се јавља име Стефана Немање.[22] Говорећи о по-

---

сујући растављене писане бројке као састављене, у петом случају нејасно исписано л̄ и з̄ (л′ и з′ или л̄нз̄) схватио као ли. О овој и другим грешкама студеничког преписивача в. *Баришић*, Хронолошки проблеми, 55.

[19] И нека ранија истраживања довела су до сличних резултата: *Павловић*, Хронолошке белешке, 302, година рођења 1113, почетак владе 1159; *Ковачевић*, Неколика питања, 64, почетак владе „око 1159“.

[20] Заслуга је *Новаковића*, Кад се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, 173, што је уочио грешку ранијих истраживача који су прво претварали годину по цариградском календару у хришћански (нпр. 6708 = 1200), па тек онда даље рачунали заборављајући да година по цариградском календару почиње 1. септембра па тако обухвата део 1199. и део 1200. а не целу 1200.

Схватање да се у српским изворима почетак године рачуна од 1. септембра довео је својевремено у сумњу В. Мошин. Он је изнео мишљење да је мартовско датирање, односно систем временског рачунања који за почетак године узима 1. односно 25. март, био и у Византији и у словенским земљама много распрострањенији него што се сматра. Види *В. Мошин*, Мартовско датирање, Историјски гласник 1—2 (1951) 19—57. Његове закључке критиковао је *Г. Осшроіорски* у BZ 46 (1953) 170—174.

[21] *Ћоровић*, Питање о хронологији, 50, 54, сматра да је Манојло I био у Нишу 1162. и да је том приликом даровао Дубочицу Немањи. *Новаковић*, Кад се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, 182—184, опредељује се за 1158. годину.

[22] *Ћоровић*, Питање о хронологији, 53, сматра да је Немања узео великожупанску власт у Србији између 1165. и 1168; *Анасшасијевић*, Отац Немањин, 16—19,

разу угарске војске у Срему, јула 1167, који је окончао четворогодишњи угарско-византијски рат за Белину баштину, Хонијат нам даље прича како је пролеће наредне године цар Манојло I искористио за опоравак свога тела, а почетком јесени кренуо је на запад и улогорио се код Филипа. Дознао је да је „сатрап Срба" Стефан Немања постао „смелији него што треба" и „настојећи да се прошири на све тамошње области жестоко напада своје саплеменике и мачем се обраћа своме роду".[23] Овај први помен Стефана Немање у византијским изворима, који можемо са сигурношћу датирати у 1168. годину, уједно је и директна потврда подацима житија о унутрашњим борбама за власт у Србији. Други савремени писац, Јован Кинам, не говори ништа о овим догађајима, тако да се морамо ослонити на Хонијатово излагање. Он каже да је Немања био на власти у јесен 1168. али не говори о томе када је почео да влада. Последњи велики жупан кога спомиње Хонијат је Деса. Он је, „поставши у злоделима гори од самог себе", пришао угарском краљу, на шта је цар Манојло I кренуо у Србију да би га казнио. Иако му се потчинио и „уз страшне заклетве обећао да ће променити држање и неће више никада чинити што се цару не свиђа", он, убрзо после Манојловог одласка, „одбаци све што је, прикривајући сопствено мишљење уз заклетву цару био обећао, на себе стави свакодневну леопардову кожу и отворено похвали изреку трагичара и рече: језик се заклео али душа није".[24] Прича о Десином неверству следи опису борби око Земуна, из јула 1165, па се може датирати у исту, 1165. годину.[25] Дакле, према подацима из Хонијатовог дела, почетак Немањине великожупанске власти можемо тражити у годинама између 1165. и 1168.[26]

За решавање овог питања у новије време поклања се велико поверење податку једног познијег домаћег извора, Хиландарског летописа из 1412, према коме је Немања почео да влада 6674. године, 24. године владе цара Манојла I Комнина (1143—1180).[27] Закључује се, према томе, да је Немања постао велики жупан између септембра 1165. и краја августа 1166. године.[28] Међутим, овај податак Хиландарског летописа сам по себи још ближе одређује време Немањиног доласка на власт. Манојло I је крунисан 8. априла 1143, а 24. година његове владе почела

опредељивао се за 1167. или 1168; *Ковачевић*, Неколика питања, 64, за 1168; *Јиречек-Радонић*, Историја Срба, 146—149, мисли да је Немања преузео власт око 1170. године, исто тако и *М. Динић* у Историја народа Југославије, 328.

[23] Nicetae Choniatae historia, rec. I. *A. van Dieten*, Berolini 1975, p. 158/85—159/17 (ВИИНЈ IV, 144—146). Да Хонијатов ἡ (sc. πόλις) Φιλίππου означава Филипе а не Филипопољ, с правом сматра *Љ. Максимовић*, Србија и правци византијских похода у XII веку, ЗРВИ 22(1983) 16—17.

[24] Choniates, p. 178. 7—179. 4 (ВИИНЈ IV, 138—139).

[25] ВИИНЈ IV, 138 н. 102 (*Калић*).

[26] Уп. *Ћоровић*, Питање о хронологији, 53.

[27] *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, 184, 190.

[28] *Новаковић*, Кад се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, 186—188. Занимљиво да је још *Анастасијевић*, Отац Немањин, 19—20, указивао на значај податка Хиландарског летописа. Међутим, *Ћоровић*, Питање о хронологији, 56, није полагао велике важности на податке „писане двеста година иза тих догађаја". Мишљење Новаковића прихвата и *Острогорски*, Историја Византије, 364, а такође, мада уз извесну резерву, и Историја српског народа I, 209 (*Калић*).

је 8. априла 1166. Година 6674. обухвата период од 1. септембра 1165. до 31. августа 1166. па је према томе Немања постао велики жупан између 8. априла 1166. и 31. августа 1166. године.[29]

Овај хронолошки проблем усложњен је објављивањем једног дотад незапаженог извора. Ради се о беседи коју је поводом добијања титуле конзула филозофа, у присуству Манојла I Комнина, одржао учени Михајло Анхијалски, негде пре 1170.[30] Хвалећи цара, беседник је доста пажње посветио његовим успесима у рату са Угарском. Непостојани Угри су, према његовим речима, прекршили заклетву и почели непријатељства против цара. Као своје савезнике придобили су Србе, али је Манојло и тај савез осујетио. „Оглувели Дачанин" се покорио и „самог себе изручио на истрагу, у крајњу ропску потчињеност, у пратиоца за (...) испомагање царској војсци". Угрима је тако замишљени подухват пропао а савезник им је постао противник и „испредао нити саме пропасти". А Дачанин „жилу шије своје подметну под јарам покорности и прихвати додељеног владара коме је велики самодржац био поверио власт".[31]

Заоденути у реторски искићене фразе, подаци беседе Михајла Анхијалског уносе, можда, мало више светлости у године када почиње Немањина власт или, засигурно, отварају нове проблеме. Као прво, поставља се питање ко је био придобијан за угарског савезника а затим се „изручио на истрагу" византијском цару. Ово неуспело бунтовништво неименованог „Дачанина" упућује нас да га идентификујемо са потчињавањем великог жупана Десе цару Манојлу I, које се на основу Хонијатовог податка датира у 1165. годину.[32] Поставља се питање и ко је био новопостављени владар. Могуће је да је то био Стефан Немања,[33] или, вероватније, његов најстарији брат Тихомир. Михајло Анхијалски је јасан када каже да је Србима „додељен владар" и да је новом владару „поверена власт",[34] а у домаћим изворима налази се недвосмислен податак да је Немања завладао после сукоба с браћом из кога је изашао као победник. Податке домаћих извора потврђује и Хонијатово казивање да се Немања „мачем обраћао своме роду" да се плашио да не буде лишен врховне управе над Србима и „да власт не буде пренесена на оне који су достојнији од њега да владају а које је он био збацио попевши се сам на власт".[35] Уколико прихватимо претпоставку да је Тихомир био нови Србима додељени владар, намеће се питање када су се

---

[29] Уп. ВИИНЈ IV, 204—205 н. 30 (*Б. Ферјанчић*); *J. Lesny*, Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczów, Wrocław 1989, 171.

[30] Беседу Михајла Анхијалског објавио је *R. Browning*, A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. The Inaugural Lecture of Michael ὁ τοῦ Ἀγχιάλου ὡς ὕπατος τῶν φιλοσόφων, Balkan Studies 2 (1961) 173—214 (ВИИНЈ IV, 199—206).

[31] Несумњиво је да се подаци беседе односе на угарско-византијски рат 1164—1167, али није сасвим јасно о којим се епизодама ради. V. *Browning*, A New Source, p. 200/471-p. 201/498 (ВИИНЈ IV, 203—204). Израз „Дачанин" је у беседи Михајла Анхијалског синоним за Србе. Уп. ВИИНЈ IV, 201 н. 7 (*Ферјанчић*).

[32] *Browning*, A New Source, 179, кратко напомиње да је Деса био велики жупан који је Србе побунио против Византије.

[33] Ibid. 179, сматра да је нови велики жупан био Стефан Немања.

[34] Ibid. p. 201/495—497 (ВИИНЈ IV, 204).

[35] Choniates, p. 159/5—8 (ВИИНЈ IV, 147).

те промене догодиле и колико је Тихомир владао. Он је могао доћи на власт после Десиног потчињавања цару Манојлу I, које се датира у 1165. годину. Из Хонијатовог дела види се да је Деса после суочења са царем још неко време владао у Србији и поново променио држање. Према томе, Тихомир је могао бити постављен на крају похода 1165. или на почетку оног из 1166. године.[36] Према изложеном, први Немањини сукоби са Тихомиром и осталом браћом одвијали би се у времену од Тихомировог постављења, 1165, или 1166, па до Немањиног доласка на власт који се догодио између 8. априла и 31. августа 1166. године.

Без обзира на унутрашње борбе које су се наставиле у Србији и после Немањиног доласка на престо, одреди Срба налазили су се под командом византијског војсковође Андроника Контостефана када је, јула 1167, водио одлучну битку са Угрима на сремском бојишту.[37]

Сукоби посвађане браће пренели су се и ван српске територије. Стефан Првовенчани каже да је Немања растерао своје непријатеље по „земљама иноплеменим" а Никита Хонијат зна за један Немањин напад на Котор и Хрватску.[38] Хонијатов податак различито је тумачен. Неки научници су га везивали за догађаје византијско-млетачког рата 1171—73. о којима говори Кинам.[39] Међутим, из самог Хонијатовог текста види се да је цар, пошто је сазнао за Немањине нападе, с јесени 1168. дошао у Филипе. Зато ове догађаје треба датирати у период до јесени 1168. године. Посебан је проблем у којим областима је ратовао Немања. Претпоставља се да је гонећи за време сукоба брата Мирослава избио на тле „праве Хрватске" негде у приморју, или у област „хисторијске Црвене Хрватске око Котора".[40] После Немањиног напада на Котор и Хрватску, Манојло I је, желећи да се увери у његове даље намере, послао на њега војску под командом Теодора Падијата. Хонијат ништа не каже о исходу Падијатове мисије и додаје да је Немања, „понесен дрским уображењем", повео необјављени рат на Ромеје, на шта је цар лично кренуо у поход против њега.[41] Претпоставља се да Хонијат прећуткује неуспех Падијатове мисије, а у њој се препознаје Немањин одлучан бој с браћом, о чему пише Стефан Првовенчани. Непријатељи које је Немања растерао по „странама иноплеменим" нашли су помоћ у грчком царству, где се скупила шаролика војска, састављена од Грка, Немаца, Турака, и других народа. Војска о којој пише Немањин

[36] Походи византијске војске 1166. године ишли су мимо устаљених балканских путева. Уп. *Ј. Ферлуїа*, Византијске војне операције против Угарске у току 1166. године, ЗРВИ 19 (1980) 157—164; Максимовић, Србија и правци византијских похода, 7—19. Манојло I Комнин је ратну 1166. годину провео у Сердики, заузет дипломатским преговорима са Хенрихом Аустријским (ВИИНЈ IV, 93 н. 259). Да ли се тада могао позабавити приликама у Србији и довести новог владара на престо?

[37] Cinnamos, p. 271/15—20 (ВИИНЈ IV, 98).

[38] Choniates, p. 159/90—91 (ВИИНЈ IV, 146).

[39] Тако су овај податак схватали *Јиречек — Радонић*, Историја Срба, I, 149—150 и М. Динић у Историја народа Југославије I, 328—329. Још је *Анастасијевић*, Отац Немањин, 19—20, раздвајао вести Кинама и Хонијата. В. о томе ВИИНЈ IV, 218 н. 12 (*Ферјанчић*).

[40] Тако је сматрао *Ћоровић*, Питање о хронологији, 58. *Ковачевић*, Неколика питања, 94, мислио је да је Немања нападао Неретванску крајину а *Јиречек — Радонић*, Историја, I, 149, област Омиша.

[41] Choniates, p. 159/93—95 (ВИИНЈ IV, 146—147).

биограф представљала је помоћ што ју је цар упутио свом вазалу, свргнутом великом жупану. Ушавши на српску територију код места Пантина, претрпела је недалеко од Звечана пораз, а један од браће, вероватно Тихомир, удавио се у реци.[42]

Ова битка значила је крај унутрашњих борби у Србији. Немања је одбранио престо великог жупана и измирио се са осталом браћом али је његова судбина још увек зависила од воље византијског цара. Манојло I је пошао са војском на Немању, али до праве битке, судећи према Хонијату, није ни дошло. Немања се појавио на бојишту, а затим је, скривајући се по планинама, избегавао неко време цареву војску да би, напослетку, изашао пред Манојла I. Учени византијски историчар тачно наслућује да се Немања „плашио да сам не буде лишен врховне управе над Србима“ јер је у очима цара он био узурпатор престола великог жупана. Завршавајући причу о сукобу Немање и Манојла I Хонијат на неки начин сумира цареву политику према великом жупану. Манојло I је с њим „вешто поступао“ и приморавао га на верност кад год би запазио да овај „тежи слободи“ или склапа савез са немачким краљем или Угрима. „Често би се цар само са коњицом дигао (. . .) прешао ромејску границу и кренуо против њега, па би одмах по својој жељи тамошње прилике изменио“.[43] Сукоб се, дакле, завршио повољно по српског великог жупана. Несумњиво је, иако Хонијат о томе не говори, да су на завршетку Манојлове кампање 1168. уређене Немањине вазалске обавезе које је као велики жупан имао према цару. С друге стране, наведени одељак даје нам два значајна податка. Говорећи о савезу Стефана Немање са немачким царем Фридрихом I Барбаросом (1152—1190) и Угрима, Хонијат заправо антиципира касније догађаје, по свему судећи оне из византијско-млетачког рата 1171—73. Односи Немање и Манојла I су и у наредним годинама били проблематични, имајући за последицу војне походе које је цар лично предводио.[44]

Да је српско-византијских сукоба било и после 1168. може се наслутити и из једне беседе ученог солунског архиепископа Евстатија. Немања је, после злосрећног учешћа у византијско-млетачком рату, 1172. године заробљен и одведен у Цариград, где је учествовао у тријумфалној поворци Манојла I Комнина. Величајући цареве војничке успехе беседник спомиње и Немању. Он му је и неком „другом приликом“, иако га тада није видео, „измамио сјајне речи“ а „пре кратког времена“ и очи његове задивио је тај човек „узрастом веома висок и изгледом наочит“. „Пре тога он је окушавајући се у мужевности и навикавши да диже устанке, хитро загазио у рат, али је ускоро, нешто страхом а још више ранама,

---

[42] Пораз Падијата многи идентификују са битком код Пантина. *Ковачевић*, Неколика питања, 91—94; *Ћоровић*, Питања о хронологији, 60; *Јиречек — Радонић*, Историја Срба, I, 150; *Ј. Калић*, Српско-византијски сукоб 1168. године, Зборник Филозофског факултета XI—1 (1970) 193—204; *Lesny*, *Studia*, 174, одваја битку код Пантина, коју датира у 1167. од Падијатовог похода 1168. године. *Ковачевић*, Неколика питања, 92—95, датира поход Падијата у 1169; *Новаковић*, Земљиште, 202, у 1172. годину.

[43] Choniates, p. 159/14—17 (ВИИНЈ IV, 147—148). То је приметио још *Анастасијевић*, Отац Немањин, 16. Уп. ВИИНЈ IV, 148 (*Калић*).

[44] Јасно је да се Хонијатове речи не односе на збивања једне одређене године. Уп. ВИИНЈ IV, 148 (*Калић*).

превапитан на добро, па сада и сам учествује у тријумфу".[45] Јасно је да се синтагма „пре кратког времена" односи на 1172. годину, када је Евстатије гледао Немању у тријумфалној поворци, с обзиром на то да је сам говор одржао око 1175. Није, међутим, јасно којим је ранијим поводом Немања измамио његове „сјајне речи". Није искључено да се речи „другом приликом" односе на неки сукоб пре 1172. Потврда за ту претпоставку као да лежи у речима беседника да се Немања, пре него што је поражен, „навикао да диже устанке", што би се могло протумачити тако да их је било најмање два.

Потврду о византијско-српском сукобу 1168. даје нам и један западни извор. Виљем Тирски саопштава како је 1168. године дошао у Цариград на преговоре са Манојлом I, и тамо чуо да се цар налази на ратном походу против Срба. Кренуо му је у сусрет и састао се с њим у Битољу, где се Манојло I задесио на повратку са војне. Виљем Тирски је забележио да је цар покорио Србе а њиховог владара заробио („eorum principe mancipato"). У неименованом владару препознајемо Стефана Немању.[46] Имајући у виду да је Виљем Тирски с првим данима октобра напустио византијску престоницу, поход Манојла I против Срба, као и мисију Теодора Падијата (односно битку код Пантина), можемо прецизније датирати у септембар 1168. године.

На завршетку овог скромног огледа изнећемо, у најкраћем, његове резултате. Стефан Немања је рођен у Рибници 1112. или 1113. године. Част жупана и управу над областима Топлице, Ибра, Расине и Река стекао је 1158. или 1159. године. Углед и моћ обласног господара Немање порасли су када га је, можда 1163. године, византијски цар Манојло I Комнин I обдарио „царским саном" и важном облашћу Дубочицом. Приближавање Византији, као и подизање задужбина у његовој области, довело је убрзо Немању у сукоб с браћом. У другој половини 1165. или почетком 1166. године, Манојло I поставио је на престо великог жупана, уместо неверног Десе, Немањиног најстаријег брата Тихомира. За време његове владе браћа су напала и затворила Немању. Када се ослободио заточеништва, Немања је започео борбу за престо великог жупана која се, између 8. априла и 31. августа 1166, завршила његовим доласком на власт. Сукоби посвађане браће су се наставили. Током борби Немањина војска излазила је и ван граница Србије, нападајући Котор и Хрватску. Ови догађаји изазвали су цара Манојла I да с јесени 1168. дође у Филипе, одакле је пратио даље намере српског великог жупана. Немањина браћа, расејана по „иноплеменим земљама", нису одустала од повратка у Србију. Септембра 1168, у пратњи византијских најамничких одреда под командом Теодора Падијата, Тихомир и браћа кренули су на Немању али су код места Пантина на Косову претрпела пораз, а један од браће, веро-

---

[45] *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum I, Petropoli 1892, 43 sq. (ВИИНЈ IV, 218—220).

[46] Guillelmus Tyrensis, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, ed. *Migne*, PL 201, 782—783. У ранијим истраживањима помишљало се да је побеђени владар био Тихомир (*Ковачевић*, Неколика питања, 83—89) или Деса (*Јиречек — Радонић*, Историја Срба, I, 146). Расправа *Јованке Калић*, Српско-византијски сукоб 1168. године, 193—204, потврдила је раније изнесена мишљења *Анастасијевића*, Отац Немањин, 19—20, и *Ћоровића*, Питање о хронологији, 59, да се ради о Стефану Немањи

ватно Тихомир, удавио се у реци. После овог пораза уследио је поход Манојла I на Србију. Немања је неко време избегавао директну борбу са премоћном царском војском да би на крају, у страху за сопствену власт, ступио пред цара. Немања се измирио с браћом и, вољом Манојла I, остао на престолу, али су српско-византијски односи и у наредним годинама били проблематични. Сматрамо да је између 1168. и 1172. године Стефан Немања повео најмање једну антивизантијску акцију, која је за последицу имала поход Манојла I Комнина на Србију.

Srđan Pirivatrić

CONTRIBUTION À LA CHRONOLOGIE DU DÉBUT DU RÈGNE DE NEMANJA

Les données chronologiques fournies par les sources prises en considération dans ce travail nous permettent de dater, avec une plus ou moins grande précision, certains événements importants de la vie de Stefan Nemanja. Né à Ribnica en 1112 ou 1113, il reçut la dignité de joupan ainsi que la charge d'administrer les régions de Toplica, Ibar, Rasina et Reka en 1158 ou 1159. Son prestige et son pouvoir, en tant que seigneur local, furent grandement accrus lorsque, peut-être en 1163, l'empereur byzantin Manuel Ier Comnène (1143—1180) lui décerna le »titre (san) d'empereur«, vraisemblablement une dignité aulique, et lui remis, par la même occasion, l'importante région frontalière de Dubocica à titre de bien héréditaire. Ce rapprochement en direction de Byzance, ainsi que l'érection de fondations sur ses terres, amena rapidement un conflit entre Nemanja et ses frères. Durant la seconde moitié du 1165 ou au début de 1166, Manuel destitua l'infidèle Desa pour confier le trône de grand joupan au frère aîné de Nemanja, Tihomir. Durant son règne, celui-ci et ses autres frères attaquèrent Nemanja et le firent prisonnier. Après s'être échappé de sa prison, Nemanja engagea la lutte pour le trône de grand joupan, laquelle aboutit, entre le 8 avril et le 31 août 1166, à son arrivée au pouvoir. Mais les hostilités entre Nemanja et ses frères se s'arrêtèrent pas pour autant; au cours de ses campagnes l'armée de Nemanja sortit même du territoire serbe, attaquant Kotor et la Croatie. Ces événements provoquèrent la réaction de l'empereur Manuel Ier qui vint à Philippès, en automne 1168, pour surveiller les activités du grand joupan de Serbie. Cependant les frères de Nemanja, dispersés sur les »terres des tribus étrangères«, ne renonçaient pas à rentrer en Serbie. Et en septembre 1168, Tihomir et ses frères, à la tête de troupes byzantines et mercenaires placées sous le commandement de Théodore Padiatès, marchèrent sur Nemanja, mais ils furent vaincus près de Pantin, dans le Kosovo, et l'un d'eux, vraisemblablement Tihomir, se noya dans la rivière. Cette défaite eut pour conséquence une première campagne de Manuel Ier en Serbie. Ayant évité durant quelque temps d'affronter ouvertement l'armée impériale, nettement supérieure, Nemanja, craignant pour son propre pouvoir, finit par se présenter en personne devant l'empereur. Ceci se traduisit par une réconciliation avec ses frères, et, selon la vo-

lonté de Manuel Ier, le maintien de Nemanja sur le trône. Toutefois, dès les années suivantes les rapports byzantino-serbes s'avérèrent à nouveau problématiques. Nous pensons qu'entre 1168 et 1172 Stefan Nemanja entreprit au moins une action contre Byzance, ce qui fut sanctionné par la campagne de Manuel Ier Comnène en Serbie en 1172.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.5.04 (093) : 711.4.033.2

ИВАН СТЕВОВИЋ

„PROSPETTO DELLA CITTA DI RAGUSA"
НОВИ ИЗВОР ЗА НАЈРАНИЈУ ИСТОРИЈУ ВИЗАНТИЈСКОГ ДУБРОВНИКА

У проучавањима најраније историје византијског Дубровника, обновљеним после објављивања резултата археолошких истраживања испод градске катедрале[1], и у њеној непосредној околини, један, чини се важан, секундарни извор до сада је био по страни. Реч је о цртежу Дубровника XII века, који се у досадашњој литератури појављивао само као илустрација (сл. 1).[2]

Дубровник је на цртежу приказан са тачке која би се, пренета у природну просторну оријентацију, налазила на југу.[3] Горњи део цртежа заузимају шумовита брда, и данас познати природни обод града са копнене стране. Лево и десно од њих, јасно се читају записи на италијанском. Лево стоји PROSPETTO DELLA CITTA DI RAGUSA / NEL SECOLO XII, а десно SELVA DA CUI RAGUSA / TRASIE IL NOME ILIRICO.

Шумовита брда спуштају се до мочварног рукавца који је обележен са PALUDAZZO. Рукавац се завршава на северозападној страни. Од његовог краја поново се наставља копно, али само као кривудава превлака која обалу спаја са острвом Лаве, првобитним простором на коме се развио град[3a]. Мочварни рукавац јасно је одвојен од чврстог тла сумарним представама растиња и густо шрафираним ободом.

---

[1] *J. Stošić*, Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva 12, Zagreb 1988, 15–39.

[2] Цртеж Дубровника је до сада, по мојим знањима, публикован само као илустрација у *J. Lučić*, Povjest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205, Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XIII—XIV (Dubrovnik 1976) 7—139; такође и у Izgradnja Dubrovnika 1979—1989, Dubrovnik—Zagreb 1990, 316.

[3] У време настанка рада техничке податке о цртежу који припада Дубровачком архиву, на жалост, није било могуће добити. За покушај да до њих дође, захваљујем се проф. др Ђурђици Петровић.

[3a] *L. Beritić*, Utvrđenja grada Dubrovnika, Dubrovnik 1955, 9; нова и врло занимљива гледишта присутна су у раду *Ž. Rapanić*, Marginalia o „postanku" Dubrovnika, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, 39—51.

На источном делу обале мочваре представљен је први објекат. Нацртане су две куле са нижом грађевином која их спаја. Лева кула приказана је нешто ужа. У горњем делу се завршава круништем, а испод њега су назначена два отвора. Нижа грађевина која повезује куле има три отвора. Десна кула је приказана као шира од леве, са два отвора и круништем на завршетку. Поред ње се може прочитати запис: ROCCA DEL REX / BODINO. Испред кула налази се језичак копна ка мочвари. Од њега полази мост преко мочваре, који се завршава у подножју острва на којем се ширио најстарији део града. Нешто источније, мочварни рукавац се шири према мору.

Највећи део површине цртежа заузима представа острва са утврђењем на западној, и ограђеним простором на источној страни. Западни део окружен је чврстим бедемима. Северни зид приказан је својим унутрашњим лицем са четири куле, две на угловима према западу и истоку, и две према средишњем тракту. Прве три куле од запада ка истоку представљене су међусобно истоветне: у горњем делу се завршавају круништима испод којих су нацртана по два кружна поља. Испод ових поља на унутрашњем лицу сваке куле уцртана су по једна врата. По два кружна поља се налазе и у деловима зидова између кула. Пажњу привлачи угаона кула ка истоку. Представљена је знатно већих размера и другачијег облика. Њено круниште је веће, а испод њега су три кружна поља. Кула се у свом средишњем делу сужава, а потом шири ка доњем завршетку. При дну куле нацртана су врата. Занимљиво је да је кула приказана тако да само једним својим углом дотиче бедеме, док су остали углови слободни. Испод ње стоји: FORTEZZA / IL DIFESA DEL / PONTE DI LEGNO. Гледано од запада према истоку, између друге и треће куле у северном бедему, исписано је: CASTEL DI LAVE. Западни зид тврђаве на цртежу започиње од угаоне куле са северним зидом, и пружа се до исте такве куле на споју са јужним зидом. Западни зид је знатно краћи од северног, а приказан је под углом. На средини се налази кула, по свом облику и детаљима слична већ описаним, без кружних поља. Врата на њеном спољном лицу уоквирена су зупчастом траком. Поред куле је запис PORTA DEL / CASTEL.

Јужна страна бедема започиње од угаоне куле. Тле испод ње нацртано је уздигнуто, што наводи на помисао да је аутор желео да истакне висину на којој се она налази, већу од нивоа терена на коме су представљени остали објекти на цртежу. На јужној страни бедема, уз ову, приказане су још три куле. Две ојачавају његов средишњи део, а последња ка истоку је угаона, на споју са источним бедемом. Све четири куле међусобно су сличне, и одговарају кулама приказаним на северном бедему. На спољним лицима ових кула испод круништа се налазе по два кружна поља. Од њих се, ка доњем завршетку кула, пружа по једна танка линија. Бедеми на овој страни нису представљени у правој линији, већ степенасто, што говори о жељи аутора да прикаже профил конфигурације терена на коме су они били подигнути. Источни бедем пружа се између угаоних кула на споју са јужним и северним трактом. На средини зидног платна налази се кула са круништем на завршетку и вратима при дну. Испод ње стоји напис: POSTERULA / O PORTA DELE / TERRA (?).

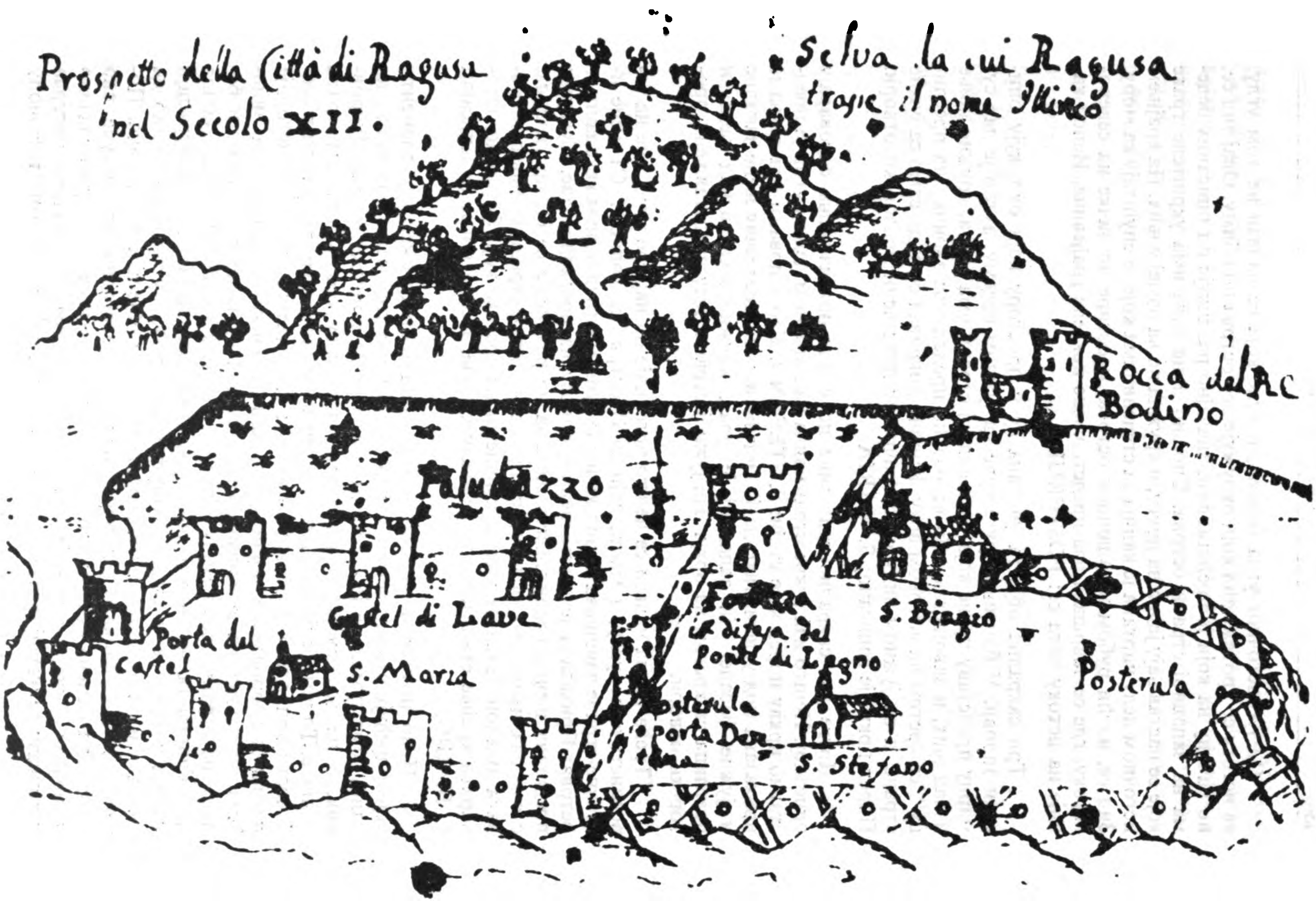
Prospetto della Città di Ragusa nel Secolo XII.
Selva la cui Ragusa trasse il nome Illirico
Rocca del Re Bodino
Palazzo
Castel di Lave
Porta del Castel
S. Maria
Fortezza in difesa del Ponte di Legno
S. Biagio
Posterula
Posterula o porta Dentena
S. Stefano

Од југоисточног угла бедема, и куле која се налази на том углу, ка истоку се протеже зид који окружује део острва по обиму. Овај зид се, по начину на који је представљен, значајно разликује од описаних бедема на западној страни острва. Спољно лице зида има укрштене траке које се настављају једна на другу, и кружна поља између њих. На крајњем источном делу уцртана је капија са степеницама које се спуштају ка мору. Зид се, идући рубом некадашњег острва, простире до тачке на североистоку, где се завршава иза представљене црквене грађевине. Испод капије на истоку чита се: POSTERULA.

Три сакрална објекта уцртана су у простору који окружују описани зидови. У близини друге куле на јужном бедему, аутор је дао сумарну представу цркве која на западној страни има врата, кружно поље изнад њих, и завршетак који вероватно представља звоник „на преслицу", са крстом на његовом врху. Кровни покривач се види само са јужне стране, а на јужном зиду симболично су назначени прозорски отвори. Поред цркве је записано: S. MARIA.

Друге две сакралне грађевине по стилу приказивања одговарају описаној. Нешто иза јужне стране зида на источном делу, аутор је представио цркву поред које стоји: S. STEFANO. Као и прва, и ова црква је приказана под углом, тако да је могуће видети представу њене западне и јужне фасаде. На западној је улаз, кружно поље изнад њега, и преслица са крстом на врху. На јужној страни нису представљени прозорски отвори.

Трећа црква налази се нешто источније од највеће куле, оне на североисточном углу, и моста који спаја острво са копном. Са њене источне стране завршава се зид који иде рубом источног дела некадашњег острва. Приказана је нешто већа у односу на претходне две. Сумарна представа њених градитељских детаља не разликује се од претходних, с том разликом што, осим преслице, на источној страни кровног покривача има још један издужени завршетак са крстом, који би могао одговарати крајње стилизованом приказу куполе. Испод цркве је записано: S. BIAGIO.

Прво што се мора утврдити код описаног цртежа, јесу елементи који одређују степен његове историјске веродостојности. У целини гледано, нема сумње да је аутор имао намеру да прикаже управо Дубровник, а не да пружи схематизовану представу средњовековног града уопште. То потврђује адекватно одређивање како микрогеографских особености природног простора на коме је град настао, тако и из историје познатих дубровачких војних и сакралних објеката. Таласастим линијама представљена је конфигурација терена на коме су подигнути бедеми на страни према мору. Тако се угаона кула на југозападу нашла на највишој тачки, што и данас у потпуности одговара конфигурацији терена у овом делу старог Дубровника. Такође, аутор се потрудио да назначи и разлике које су постојале у оквиру објеката истог типа. Потенцира се величина и различит облик североисточне угаоне куле, као и посебна намена куле на западној страни бедема, кроз коју се улазило у тврђаву. Зидови и куле бедема на западној страни некадашњег острва у приказу се значајно разликују од сухозида којим је у раном периоду

историје града била окружена територија Пустијерне (POSTERULA).[4] Сви црквени објекти на цртежу су представљени под углом од 45⁰, свакако и због тога да би целовита представа града деловала уверљивије и природније. Ови елементи говоре о томе да је аутор добро познавао стари Дубровник, особитости појединих његових делова, као и изглед и величину приказаних објеката.

Права слика о историјској поузданости овог цртежа мора се тражити његовим поређењем са стварном ситуацијом објеката који су дати. За почетак се у разматрање узимају само они који су до данас сачувани, или је њихово некадашње постојање апсолутно потврђено археолошким налазима и историјским вестима. Овим одредницама могла би да буду обухваћена само два објекта: утврђење на западној страни некадашњег острва Лаве и његов однос према источном делу града окруженом сухозидом, и црква Св. Стефана и њен положај. Досадашња истраживања дубровачке историје установила су да се прва трајна насеобина на простору садашњег старог града развила на његовом крајњем западном делу, подручју које је од времена доношења градског Статута 1272. г. носило назив „Kaštio"[5] (сл. 2, 1). Првобитно је то, по свему судећи, била тврђава, настала у време Јустинијанових освајања источне обале Јадрана.[6] На основу овога се може рећи да убикација CASTEL DI LAVE на цртежу у потпуности одговара положају утврђења у периоду најраније историје града. Тачан је и однос утврђења према југоисточним деловима острва на које се становништво ширило ван чврстих бедема[7] (сл. 2, 2). Црква Св. Стефана такође је представљена прецизно. Њени остаци и данас се налазе подно јужног дубровачког бедема, и без сумње потичу из раних векова живота на тлу града[8] (сл. 2, 3).

Остали објекти приказани на цртежу захтевају појединачно разматрање, и упоређивање њихове убикације са временом настанка. Позната дубровачка историја пружа довољно података да се сви они аргументовано идентификују.

Унутар зидина тврђаве на западној страни приказана је црква Св. Марије. Иако се она не спомиње у истраживањима несталих градских споменика,[9] испод југозападних зидина и данас се налазе врло стари остаци манастира Св. Марије од Каштела[10] (сл. 2, 4). Л. Беритић сматра

---

[4] *Beritić*, n.d. 10; *Lučić*, n.d. 14; *N. Grujić*, Dubrovnik—Pustijerna. Istraživanja jednog dijela povjesnog tkiva grada, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 10 (Zagreb 1986) 14.

[5] *Beritić*, Utvrđenja, 9.

[6] *Rapanić*, n.d. 47. На овакво мишљење пресудно је утицао налаз остатака базилике испод данашње градске катедрале.

[7] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, greek text ed. by *Gy. Moravcsik*, english translation by *R.J.H. Jenkins*, Washington 1967, 135; такође, *Б. Ферјанчић*, Византијски извори за историју народа Југославије, II, Посебна издања Византолошког института САНУ 7, Београд 1957, 21; Grujić, n.d. 14.

[8] *I. Fisković*, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, 203.

[9] *L. Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 10 (Split 1956) 15—84.

[10] *Isti*, Utvrđenja, 9; *Lučić*, n.d. 13.

да је управо „položaj sv. Marije . . . bio najprikladniji za izgradnju takve utvrde."[11] Тиме се потврђује и веродостојност убикације цркве Св. Марије представљене на цртежу. Сва је прилика да је најраније насељено језгро и пре подизања велике базилике у подграђу морало имати култни објекат. Стога би мала црква Богородице на цртежу могла бити траг најстарије сакралне грађевине подигнуте на тлу Дубровника, на чијој је традицији касније настао манастир са истом заштитницом. То више што је познато да су се и Јустинијанови ратови и освајања одвијали под патронатом Богородице.[12] Траг Богородичиног заштитништва над Јустинијановим походима јасно је забележен у натпису који је пронађен при археолошким ископавањима утврђења у Билису, у југозападној Албанији.[13] Може се претпоставити да ће будућа археолошка истраживања југозападног дела Дубровника и потврдити рано постојање овог култног објекта вероватно подигнутог у VI веку.

На копненој обали мочварног рукавца на цртежу су приказане две куле „краља Бодина". У дубровачкој традицији, њихов се настанак везује за опсаду града од стране познатог дукљанског краља. Прича о Бодиновом настојању да у позним годинама живота освоји Дубровник, забележена је и у Летопису попа Дукљанина. У њему се каже да Бодин „ту сагради тврђаву",[14] без прецизног одређења места на коме је она била подигнута. Каснији дубровачки хроничари Аноним и Рањина, не сналазећи се у времену, Бодинову седмогодишњу опсаду стављају у 1017. г., а за кулу кажу да је била подигнута на положају цркве Св. Николе на Пријеком, која је сачувана до данас.[15] Истинитост ових вести дефинитивно је потврђена археолошким истраживањима у цркви Св. Николе, која су резултирала открићем остатака зидова који образују квадрат, испод касније призиданог северног брода цркве[16] (сл. 2, 5). На основу овога, и поузданијих историјских података о Бодиновом кретању током последње деценије XI века, време опсаде Дубровника и подизања кула могло би се ставити у период пре 1096/97. г, када се ду-

---

[11] Исто. Мисли се на првобитну тврђаву.

[12] *Rapanić*, n.d. 50.

[13] *S. Anamali*, Kater mbishkrime ndertimi nga Bylisi (Quatre inscriptions sur la construction des murs d'enceinte Bylis), Monumentet 1 (Tirana 1987) 70—72.

† Θεοῦ προνοία καί θεοτόκου παρθένου
ὀρθως (?) ὑπουργῶν τῷ κόπῳ καί τοίς τρόποις
Ἰουστινιανοῦ τοῦ κρατιστοῦ δεσπότου
Μύσων ἐγείρας καί Σκύθων τὰ φρούρια
καί τῆς Ἰλλυρικῆς σύν Θράκῃ πάσῃ χώρας
κτίζει τὸ τεῖχος εὐσεβῶς τῇ Βυλλίδι
ὁ Βικτωρῖνος ἧς οἶ στρατηγικὴ φύσις †

[14] *Љетопис попа Дукљанина*, Предговор, пропратни текстови и превод *др Славко Мијушковић*, Београд 1988, 140—141.

[15] Ове вести преузете су из *Beritić*, Utvrđenja, 17.

[16] С обзиром на то да извештаји са истраживања до данас нису објављени, могао сам се ослонити једино на цртеж основе цркве Св. Николе на Пријеком, на коме су приказани и остаци ових кула, упоредити: *S. Sekulić-Gvozdanović*, Grafički prilog tipologiji hrvatske sakralne arhitekture do romanike, Prilozi proučavanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, tabla I e.

кљански краљ последњи пут спомиње у изворима поводом боравка у Скадру, или у интервал од 1097. до његове смрти 1101. г.[17]

Кула на североисточном углу бедема, мост преко мочваре и црква Св. Влаха, такође су познати у дубровачкој историји. У секундарним изворима они се најчешће помињу заједно, у том смислу да је прецизна убикација једног од објеката одређивана његовом близином у односу на неки од преостала два. Тако је у традицији сачувана вест да је 972. г. „u blizini mosta po kome se dolazilo na dubrovački otočić" подигнута велика кула у којој је требало да станује поглавар Републике.[18] У овоме се потпуно слажу Рести, Аноним и Рањина.[19] Међутим, њихова мишљења о месту на коме су се налазили мост и кула, међусобно су опречна. Јуније Рести (1669—1735. г.) положај куле види код старе цркве Св. Влаха, која се налазила у западном делу подграђа.[20] Аноним, чије дело „Анали" по свему судећи представља компилацију података потеклих током дужег времена из пера различитих особа,[21] сматра да је „te godine sagrađena crkva svetoga Vlaha sa Lužom i to ondje, gdje je bio prilaz k Dubrovniku ... te da je tu postavljen i Rolandov stub, i da je u roku od dva mjeseca kod crkve sv. Vlaha sagrađen veliki čvrst toranj".[22] Рањина који у свом делу спаја излагања Милеција, Анонима и других[23] у својој белешци говори само о две цркве св. Влаха, сматрајући да су оне подигнуте истовремено.[24]

Проучаваоци дубровачке историје до сада су се слагали у мишљењу да је поменута кула била „na mestu današnje serpentine među vratima od Pila".[25] Овај став изнео је Л. Беритић, а за њим су ишла и размишљања других, каснијих истраживача.[26] Прикупљајући податке о несталим градским споменицима, исти аутор је закључио да се прва црква Св. Влаха налазила приближно на месту данашњег манастира Св. Кларе, јужно од улаза у стари град на Пилама.[27] Време њеног подизања није познато. Такође се, због малог броја историјских вести, не зна ни да ли је црква у време грађења новог западног градског бедема, почетком друге половине XIII века, била срушена, или је само променила патрона.[28] Дуго постојање ове цркве у оквиру западног подграђа старог града потврђује и име „свети Влахо", дато овом кварту у време успостављања

---

17 *С. Ћирковић*, Осамостаљивање и успон дукљанске државе, Историја српског народа, I, Београд 1981, 194—196; такође и *И. Стевовић*, Једнобродне куполне цркве у Дубровнику у време византијске власти, Зограф 21 (у штампи).

18 Преузето из *Beritić*, Utvrđenja, 16; такође *М. Накић*, Изградња Дубровника у другој половини XIII века, Историјски гласник 3 (1954) 6.

19 *Beritić*, Utvrđenja; *Lučić*, n.d. 14—15; *Накић*, 8.

20 *Beritić*, Utvrđenja, 16; *isti*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 67; за Јунија Рестија, *Lučić*, n.d. 22.

21 *Lučić*, n.d. 19—20.

22 *Beritić*, Utvrđenja, 17.

23 *Lučić*, n.d. 19—20.

24 *Beritić*, Utvrđenja, 17.

25 *Isti*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 67.

26 *Накић*, н.д.; такође и *M. Prelog*, Dubrovački Statut i izgradnja grada (1272—1972), Peristil 14—15 (Zagreb 1971—1972) 81—95.

27 *Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 67.

28 Могућност да је црква у XIII веку само променила патрона наводи се на основу текста Матијашевића, који доноси *Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 67.

градског Статута 1272. г.[29] Поуздано се, међутим, зна да је млађа дубровачка црква посвећена овом светитељу, на простору приближном положају данашње цркве Св. Влаха, утемељена 1348. г.[30]

Како се ови подаци могу довести у везу са местом на коме су поменути објекти представљени на цртежу?

Убикација куле, цркве Св. Влаха и моста преко мочваре на цртежу, најлакше би се могла повезати са сликом о овим објектима коју даје Аноним. Његово би излагање, као и ситуација на цртежу, били одраз делимичне интерполације савременог стања у оквир из много старијег времена. Код Анонима се интерполација огледа у следећем: у близини прелаза са копна на острво, он говори о Орландовом стубу који је, међутим, први пут у историји града постављен, на месту на коме се налази и данас, тек 1414. г.[31] С обзиром на то да је већ наведено да је значајан део Анонимовог списа вероватно настао у XV веку, могуће је да је чин постављања споменика великом витезу њему био најближи догађај.[32] Када говори о подизању цркве Св. Влаха у близини моста, Аноним се поново не сналази у простору старог Дубровника, јер, по свему судећи, не зна за постојање прве градске цркве посвећене овом светитељу (сл. 2, 6). Због тога он цркву Св. Влаха види на месту на коме се она налазила у његово време, заиста у близини Орландовог стуба (сл. 2, 7). То је, међутим, положај оне цркве која је утемељена 1348. г.[33] Имајући пред собом овакву слику, Аноним закључује да је и кула била подигнута на месту недалеком од Орландовог стуба и цркве заштитника града.

Сличну „забуну" одражава и положај на коме су поменути објекти представљени на цртежу. Међутим, прецизним убицирањем раније описаних грађевина, ликовни приказ открива још једну чињеницу: у време његовог настанка свакако после 1348. г. Дубровник већ одавно није изгледао онако како је на цртежу представљен. Велики део најстаријих градских бедема већ је морао бити срушен, а увелико је постојао и манастир Св. Марије на месту првобитне цркве. Није било ни мочваре, ни Бодинових кула.[34] Из не превише јасног, и често нетачног, причања ренесансних хроничара тешко се могла створити овако прецизна слика изгледа старог Дубровника. Парафразирајући речи Макушева, изречене поводом Анонимовог списа, могло би се рећи да су и на цртежу забележене појединости које се нису могле знати у каснијем времену,[35] да

---

[29] Исто, 17—19.

[30] Исто, 66.

[31] Приказ историје Орландовог стуба у Дубровнику: *I. Mitić*, Orlandov stup nosilac zastave „Libertas", simbola dubrovačkih ljetnjih igara, Dubrovnik — Festival 1950—1974, Zagreb 1974. Аутор говори о разлозима поштовања и путевима преноса традиције везане за лик витеза Орланда који је погинуо 778. г. Утврђује да се на први траг о Роландовом стубу наилази тек половином XIII века у северним крајевима Немачке.

[32] Видети напомену бр. 21 у овом раду.

[33] *Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 65—67.

[34] Бодинове куле су по свој прилици срушене у време подизања источног крака бедема на Пријеком у XIII веку, упоредити *Накић*, 18.

[35] *В. Макушев*, Изследования об исторических памятниках и битописателях Дубровника, Санкт-Петерсбург 1867, 214—216.

и његов аутор, попут састављача „Анала", пред собом није имао неки много старији податак о изгледу града, ликовни или писани. У прилог овоме иде и следећа констатација: ако се пажљивије упореди однос сухозида и цркве на чијој се источној страни он завршава, примећује се једино значајно ауторово одступање од стварне ситуације. Оно се, међутим, не испољава у убикацији, већ у посвети цркве.

Поведен у претходном тексту разрешеном недоумицом око места преласка са острва на копно, и положаја куле која је бранила тај прелаз, аутор је, посматрајући старији предложак и цркву испред сухозида на њему, ову представио као грађевину посвећену светом Влаху. Међутим, оваква убикација култне грађевине у збиљи би могла одговарати једино Јустинијановој базилици или цркви касније насталој на њеним темељима.[36] Из истих разлога је и угаона североисточна кула на цртежу приказана доста неприродно у односу на зидине. Она је, заправо, са старијег предлошка „пребачена" на ново место, у близину цркве Св. Влаха из 1348. г., тј. оне цркве за коју је аутор цртежа мислио да представља њу.

На основу свега изнетог чини се да је могуће закључити следеће: аутор цртежа је пред собом имао два извора. Први је свакако била нека од дубровачких хроника ренесансног периода, можда баш Анонимова. У њој су погрешно били убицирани одбрамбена кула и црква Св. Влаха. Уз ову хронику, аутор је поседовао и неки врло стар извор, вероватно ликовни приказ. На том извору био је представљен онај Дубровник који се још увек развијао и живео само на јужним висовима острва Лаве. На њему су .биле приказане зидине рановизантијског утврђења, цркве Св. Марије и Св. Стефана, морски рукавац између острва и копна, и, по свој прилици, два прилаза граду: превлака на западној страни, и мост на месту на коме га је аутор, на свом цртежу, и представио. За постојање два прилаза старом Дубровнику аргументи су, чини се, солидни: тешко се може поверовати да је, још од времена грађења базилике у подграђу, Дубровник једину комуникацију са копном одржавао преко превлаке на западној страни. Подграђе које је од најранијих времена живело паралелно са утврђењем захтевало је још један прелаз на копно, без обзира на његову велику близину. Стратегијски разлози одбране града и насељеног простора подно бедема такође су могли диктирати грађење моста који се, у случају напада, могао брзо подизати или рушити. Лучићева истраживања показала су значајну могућност да је управо око базилике, градске катедрале, била и прва дубровачка тржница.[37] Коначно, смисао подизања кула краља Бодина био је управо у томе да се становништву одсече приступ ка копну. Стога ће бити да је други пут на острво Лаве водио управо преко моста на источној страни, и то од врло раних времена. Тако је овај мост постојао и на старијем предлошку, који је користио аутор цртежа. Поведен тиме, аутор је објектима из најраније историје града „додао" представу Бодинових кула. Не знајући за постојање прве цркве Св. Влаха, он се ослонио на њен положај у времену у којем је и сам живео, и тако базилици подно данашње Бунићеве

---

[36] *Stošić*, n.d. 18.

[37] *J. Lučić*, Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća, Dubrovnik 1984, 161.

пољане „променио“ патрона. Због тога је уз древни мост и цркву приказао и кулу на прилазу граду. Знајући да прецртава изглед старог Дубровника, аутор је вероватно произвољно исписао датацију у XII век, јер на цртежу нема ни једног објекта који потиче из тог времена.

Остаје да се на основу прецизне убикације цркава Св. Марије и Св. Стефана, као и сувозида око Пустијерне, изглед бедема утврђења, приказаних на цртежу, упореди са подацима познатим из историје града.

У историјским изворима бедеме Дубровника спомиње само Константин Порфирогенит.[38] У новијој литератури, њима се највише бавио Л. Беритић.[39] Његови закључци о правцу којим су се пружале првобитне зидине рановизантијског утврђења прихваћени су и од каснијих истраживача.[40] У својим проучавањима Беритић се ослањао на изводе из градског Статута везане за регулацију улица у старом граду и подграђу, и на крајње скромне остатке северног тракта бедема, који археолошки нису проучени.[41] Тим истраживањима дошло се до закључка да су првобитне зидине утврђења на јужној страни ишле трасом којом се пружају и данашње. Северни зид имао је правац данашњег завршетка слепих улица које се са Плаце, некадашње мочваре и подграђа, пружају у смеру север—југ.[42] Источни зид пружао се од данашње улице Стјепана Градића до бастиона Св. Маргарите, и „ту се налазио првотни, почетни Дубровник.“[43]

Правих археолошких потврда оваквом пружању бедема рановизантијског Дубровника за сада нема. Одредбе Статута из 1272. г. и касније само повремено и кратко спомињу северни тракт зидина и у њима накнадно пробијана врата.

Јужни бедеми не спомињу се у Статуту и одлукама Већа Умољених све до друге половине XIV века, изузимајући део који је окруживао простор Пустијерне са стране мора.[44] Ипак, иако испрекидана, линија која сече наведене улице, заиста се може реконструисати, и претпоставити као некадашња путања северног зида. Остаје да се види у којој мери се приказ зидина на цртежу може прихватити као веродостојан.

Зидине Дубровника су на цртежу ојачане са 10 кула. Од тога су четири угаоне.

Чини се да нема сумње да је кула постојала и на углу северног и источног дела зидина; разлози због којих је она приказана другачије од осталих наведени су у претходном тексту. Две куле прецизно су одређене записима; испод оне на западном тракту стоји PORTA DEL CASTEL, а средишња кула на источном бедему означена је са POSTERULA O PORTA DELLE TERRA. Може се претпоставити да је аутор цртежа у свом виђењу унео и неке елемеите по угледу на фортификације Дубров-

---

38 Видети напомену бр. 7 у овом раду.

39 *Beritić*, Utvrđenja, 9—20; *isti*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 15—33.

40 *Накић*; н.д.; *Prelog*, n.d.; *Lučić*, Povijest Dubrovnika, 13.

41 *Beritić*, Utvrđenja, 11—15.

42 *Lučić*, Povijest Dubrovnika, 13; данас су то улице Маројице Кабоге, Уска, Пузљива и Тмушаста.

43 Исто.

44 *Накић*, н.д. 7.

ника у његово време. Тако би, можда, кружна поља, која на приказу зидина и кула највероватније представљају отворе, могла одговарати терминима „inbordescando“ и „mantelletti“, коришћеним у дубровачком градитељству бедема.[45] Међутим, главно питање везано је за број и положај кула представљених на цртежу, и њихов однос према стварној ситуацији. И овде се долази до занимљивих открића.

Северни бедем на цртежу је ојачан са три куле. Тачно толико кула спомињу и скромне али сасвим јасне одредбе из градског Статута, које доноси Беритић. У правцу запад—исток, прва кула на северном зиду у градским документима била је позната као „кула Будиславића“, која се налазила у близини данашње улице Од Домине[46] (сл. 2, 9). Њој би, на цртежу, положајем одговарала угаона кула на благом прелому северног зида ка југозападу. Следећа кула ка истоку помиње се као „кула Марина Целипе“, на простору око данашње Тмушасте улице[47] (сл. 2, 10). То би на цртежу била друга кула ка истоку. Трећа кула о којој говоре одредбе Статута звала се „кула Цријевића“, и била је код данашње улице Маројице Кабоге[48] (сл. 2, 11). На цртежу би јој одговарала последња кула северног бедема, пре оне велике на споју са источним трактом.

О кулама уз остала три тракта бедема не постоје овако директни подаци у градским документима. Међутим, из архивских вести из каснијег периода, особито између 1351—1453. г., може се наслутити њихово раније постојање. То се пре свега односи на куле јужног зида.

Угаона кула на споју јужног и источног крака бедема, по досадашњим проучавањима трасе јужног бедема, могла се налазити једино на положају данашње куле Св. Маргарите (сл. 2, 12). О томе посредно говоре и ренесансни хроничари, када кажу да је сухозид око Пустијерне ишао од ове куле до тврђаве Св. Ивана.[49] На основу тога, Беритић је закључио да је „stari zid . . . išao od sv. Margarite prema ondašnjoj močvari“.[50] Иако је исти аутор доста хипотетично претпоставио да су најстарији јужни бедеми ишли путањом данашњих, индикативна је чињеница да се у вековима интензивног утврђивања Дубровника први помени зида према мору јављају тек у другој половини XIV века. То је једино могло произићи из околности да је ова страна од давнина била заштићена не само природном конфигурацијом терена, већ и јаким зидом. Интервенције на њему се први пут помињу августа 1345. г., када је наложено да се зазидају неки отвори на делу зидина код хридине Св. Михајла.[51] После

[45] „Inbordescando“ је у речнику дубровачких градитеља бедема означавао неку врсту дрвене ограде која је представљала грудобран. На зидинама та ограда је прављена од гредица усађених у нарочито шупље камење, које се и данас може видети на неким деловима градских зидина.
„Mantelletti“ су били дрвени застори који су затварали изрезе круништа бедема. Беритић каже да се на делу старих зидина са средњовековним круништима и данас могу видети, непосредно испод њихових издигнутих делова, по две мале шупље конзоле које су држале ове засторе, *Beritić*, Utvrđenja, 238.

[46] *Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 33.

[47] Исто.

[48] Исто.

[49] *Beritić*, Utvrđenja, 14.

[50] Исто.

[51] Исто, 22—23.

ове, ређају се све конкретније одредбе: 1346. г. помиње се поправљање степеништа и подова на неким кулама према мору, и то управо на положају западно од Св. Маргарите.[52] Из 1418. г. потиче још важнија одлука, на основу које се јасно закључује о старини зида према мору. Веће Умољених те године је изгласало наредбу о стражама и другим одбрамбеним потребама, наводећи, између осталог, да су зидине од цркве Св. Фоске до куле Каларење местимично ниске а местимично распукнуте, те да на њима нема одбрамбених ходника које треба изградити.[53] Линија од наведене цркве до куле захватала би највећи део јужних бедема. Овако изречена, ова одредба јасно указује на старост зидина, из чега је и Беритић закључио да су „ти последњи зидови саграђени на стрмим литицама над морем, без одбрамбених ходника, били свакако најстарији зидови Дубровника, вјеројатно још они први, који су били сазидани у камену и кречу."[54]

Остаје да се види на којим су се местима налазиле куле на овом зиду. Положај југоисточне куле, данас Св. Маргарите, већ је идентификован. У стара времена, поред ове куле је постојала истоимена црква, која је, према несигурним подацима из хроника, била саграђена 819. г.[55] У архивским документима она се први пут помиње 1336. г.[56] Данас од ње нема никаквих остатака.

Следећа кула према западу по свој прилици се налазила на месту оне која се као власништво Марина Цријевића, помиње у одредбама Већа Умољених 1424. г.[57] (сл. 2, 13). Те године на јужном бедему су биле предузете значајне поправке и нова зидања. Ова кула налазила се око 40 метара западно од некадашње дубровачке цркве Св. Михајла de Labis (на хриди),[58] у близини поменуте и такође срушене цркве Св. Фоске од Каштела, која се први пут помиње у изворима 1332. г.[59] Топоними везани за имена ове две цркве, као и њихови патрони, указују на њихово подизање у врло раном периоду историје града.[60] На цртежу града, кула Марина Цријевића била би прва према западу после куле Св. Маргарите. Кула иза које је у простору окруженом зидинама приказана на цртежу црква Св. Марије, вероватно је имала исто име. У одредбама из 1424. г. положај манастира Св. Марије такође се помиње у вези са поправком бедема.[61] Може се претпоставити да се и данашња кула Св. Марије налази управо на месту ове старије[62] (сл. 2, 14). На цртежу, она би одговарала другој по реду кули према западу, гледано од југоисточног угла бедема и куле Св. Маргарите. За последњу кулу на јужном бедему, приказану на цртежу, до данас није остало много података. Су-

---

[52] Исто.
[53] Исто, 42.
[54] Исто.
[55] *Накић*, н.д., 11.
[56] *Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 55.
[57] *Isti*, Utvrđenja, 44.
[58] *Isti*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 54.
[59] Исто, 51.
[60] *К. Јиричек*, Романи у градовима Далмације, Зборник Константина Јиречека, II, Београд 1962, 62—63.
[61] *Beritić*, Utvrđenja, 44.
[62] *Lučić*, Povijest Dubrovnika, 13.

дећи по приказу, она се могла налазити на прелому зида, тамо где он, пратећи линију литице, благо скреће ка северу (сл. 2, 15). О њеном некадашњем постојању можда сведочи отвор, који се у близини овог прелома зида, на његовом спољном лицу познаје и данас.[63] На цртежу кула је приказана на највишој тачки јужних висова острва. Такав положај у потпуности би одговарао терену на месту на коме се претпоставља њено некадашње постојање. Отвор у зидинама могао би бити траг пролаза кроз који је посада, у случају опасности, могла напустити утврђење и спустити се до луке која се првобитно налазила непосредно испод овог дела бедема.

Источни крак бедема на цртежу је ојачан са три куле. Две се налазе на угловима са северним односно јужним краком зидина. Североисточна угаона кула, за коју нема директних података, вероватно се налазила нешто источније од каснијих „Врата Лава"[64] (сл. 2,16). Детаљан правац простирања завршног дела северног зида и место његовог споја са источним, још увек су недовољно познати, те се за сада ништа одређеније не може рећи о тачном месту на коме се налазила ова кула. Између угаоних, на цртежу се налази кула кроз коју се, по запису, излазило у источно подграђе Пустијерну. Беритић је претпоставио место на коме је она постојала, али без много чврстих доказа.[65] Без археолошких истраживања ни овде се не може одређено говорити ни о вратима, ни о евентуалном постојању куле. Уколико се она заиста налазила изнад врата од Пустијерне, требало би је тражити негде на средишњем делу источног зида (сл. 2, 17). По траси коју је претпоставио Беритић, дужина источног зида тврђаве била би око 150 m, па би се, по аналогији са осталим крацима дубровачких бедема, могло очекивати да је ово дугачко зидно платно било ојачано и кулом.

Последња кула представљена на цртежу налази се на западној страни. Испод ње стоји запис: PORTA DEL CASTEL. Овим вратима која су водила кроз кулу у унутрашњост тврђаве, ни у одредбама Статута из 1272. г., а ни у каснијим одлукама Већа Умољених, нема трага. „Врата зидина града" помињу се у V књизи Статута из 1272. г., у глави 41, при регулацији данашње улице За Роком.[66] Међутим, ова врата се налазе на бедему који је био подигнут током XIII века.[67] Положај на коме се налазила најзападнија кула рановизантијског утврђења, донекле се може посредно претпоставити. Уколико су прве зидине на овом најзападнијем делу и после крајње јужне куле која је претпостављена у претходном тексту пратиле линију литица не скрећући на север ка уну-

[63] *Beritić*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 32.

[64] *Isti*, Utvrđenja, 11—12.

[65] *Isti*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 30; исто мишљење аутор је изнео и у Utvrđenja, 14—15. На графичком приказу правца пружања најранијих дубровачких бедема, аутор је на источном краку уцртао још једна врата, на средини зида. У вези са положајем кућа на основу којих је Беритић утврдио место некадашњих врата од Пустијерне, значајне замерке својевремено је упутила *Grujić*, n.d. 36 (белешка бр. 55), која међутим није улазила у проблем убикације ових врата. Резултати истраживања испод катедрале доводе у питање могућност да су се главна градска врата према истоку налазила тик уз велику Јустинијанову базилику.

[66] *Isti*, Utvrđenja, 11—12.

[67] *Isti*, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, 27.

трашњости острва, и уколико су се јужни и северни бедем заиста спајали у шпиц на највишој тачки острва, чини се да би ову кулу и главна врата рановизантијског утврђења требало тражити на простору на коме је у каснијем периоду подигнут бенедиктински манастир Св. Андрије[68] (сл. 2, 18). Таква убикација донекле би оправдавала и недостатак вести о овој кули и главним вратима. У време регулације града у другој половини XIII века манастир је већ постојао и обухватао простор на коме нису могли бити извођени већи градитељски подухвати.[69]

На основу резултата добијених из анализе цртежа града, може се закључити да се дошло до новог и, чини се, значајног извора за најранији период живота византијског Дубровника. Коначну реч и, можда, потврду убикације кула на бедемима моћи ће да дају тек нека будућа археолошка истраживања. Међутим, најновији резултати археолошких и историјских проучавања јасно су наговестили да су почеци Дубровника били другачији од оних који су, утемељени понајвише на Порфирогенитовим вестима, били прихватани дуго и некритички. Мали прилог осветљавању стварног тока најраније историје града представља и овај рад.

Ivan Stevović

»PROSPETTO DELLA CITTA DI RAGUSA«

NOUVELLE SOURCE POUR LA CONNAISSANCE DE LA HAUTE HISTOIRE DU DUBROVNIK BYZANTIN

La représentation offrant une image de Dubrovnik au XIIe siècle (fig. 1), jusqu'à présent utilisée uniquement en tant qu'illustration dans la littérature spécialisée, constitue en fait une importante source secondaire pour l'étude de la ville durant les premiers temps de l'autorité byzantine.

Il ne fait aucun doute que l'auteur de cette image a voulu offrir une vue précise de Dubrovnik, et non une représentation schématisée d'une ville médiévale quelconque. Ceci est confirmé par l'indication précise des particularités micro-géographiques de l'environnement naturel de la ville, ainsi que par les édifices sacrés et les ouvrages militaires apparaissant sur cette représentation. Son degré de fiabilité peut être établi en comparant, avec la réalité, la disposition sur cette image des ouvrages dont l'existence est confirmée par les fouilles archéologiques ou les sources historiques.

La forteresse (CASTEL DI LAVE), s'élevant du côté Ouest de l'ancienne petite île sur laquelle a été fondée la ville, et l'église Saint-Stéphane (S.-STEFANO) sont fidèlement localisées. Cette forteresse semble avoir été édifiée à l'époque des campagnes militaires de Justinien sur la côte adriatique orientale. Les restes de l'église, quand à eux, sont aujourd'hui encore visibles au pied du rempart Sud de Dubrovnik.

Les autres ouvrages représentés peuvent également être identifiés avec certitude grâce aux données parfaitement connues concernant l'histoire de

[68] Исто, 72—74.
[69] Исто.

la ville. L'église Sainte-Marie (S.-MARIA) est représentée au pied du rempart Sud-Ouest, à un emplacement correspondant au site où fut élevé plus tard, vers la fin du moyen âge, le monastère de Sainte-Marie-du-Château. Il est possible que cette église ait été le plus ancien édifice sacré érigé sur le sol de Dubrovnik — selon toute apparence à la même époque que la forteresse sise du côté Ouest de l'ancienne île. Dans une certaine mesure, cette supposition pourrait être confirmée par le fait que les campagnes de Justinien étaient précisément placées sous la protection de la Vierge.

Les tours du roi Bodin (ROCCA DELLE REX BODINO) sont mentionnées dans une source médiévale tardive — la chronique du pope Dukljanin. Leur édification est mise en relation avec le siège de Dubrovnik par ce souverain, vraisemblablement avant 1096—97 ou, peut-être, durant la période ultérieure allant jusqu'en 1101, année de la mort de Bodin.

La tour située dans l'angle Nord-Est de l'enceinte (FORTERZZA IL DIFESA DAL PONTE DI LEGNO), le pont traversant le marais (PALUDAZZO) et l'église Saint-Vlah (S.-BIAGIO) sont parfaitement connus dans l'histoire de Dubrovnik. Toutefois, dans les oeuvres des chroniqueurs ragusiens de la Renaissance les données concernant leur emplacement et l'époque de leur construction ne concordent pas toujours entre elles. Il semble, malgré tout, que leur localisation sur cette représentation puisse être mise en liaison avec les écrits de l'un d'eux, Anonyme. Toutefois, compte tenu que cette représentation est certainement postérieure à 1348, ce qui est confirmé par la présence de l'église désignée comme dédiée à saint Vlah, dont l'édification à cet endroit est ultérieure à cette date, Dubrovnik avait depuis longtemps cessé de ressembler à l'image qu'en offre cette représentation. Une grande partie des anciennes murailles de la ville avait été abattue, le monastère Sainte-Marie édifié, tandis que le marais et les tours de Bodin avaient complètement disparu. Compte tenu de sa précision, cette représentation montrant un aspect nettement antérieur de Dubrovnik n'a pas pu être conçue à partir des exposés souvent confus des chroniqueurs de la Renaissance. Pour cette raison, la seule conclusion possible est que son auteur a eu recours à une source plus ancienne, illustration ou texte. Ceci est notamment confirmé par l'identification erronée de l'édifice situé à proximité de l'extrémité Est du mur en pierres sèches, indiqué comme étant l'église Saint-Vlah. De part sa position, il ne peut s'agir que de la grande basilique de Justinien, par la suite totalement reconstruite, et dont les vestiges ont été retrouvés lors de récentes fouilles archéologiques sous la cathédrale actuelle de la ville. C'est elle que l'auteur, s'appuyant sur une ancienne source, a représentée, tout en lui attribuant pour saint patron saint Vlah, protecteur de l'église édifiée à proximité après 1348. Par ailleurs, sachant que les deux autres ouvrages mentionnés plus haut, le pont et la tour, se trouvait non loin de cette église Saint-Vlah, il les a représentés à proximité, les »déplaçant« ainsi par rapport à son ancienne source qui indiquait vraisemblablement la position exacte de la tour, dont les restes ont été mis au jour du côté opposé de la ville. Ceci ressort notamment de la façon dont il a représenté cette tour sur l'image et par sa position anormale par rapport à l'enceinte.

L'aspect de Dubrovnik offert par cette image résulte donc d'une compilation de deux sources datant d'époques différentes. Sa datation du XIIe siècle apparaît donc arbitraire, puisqu'aucun des ouvrages représentés n'a été édifié à cette période.

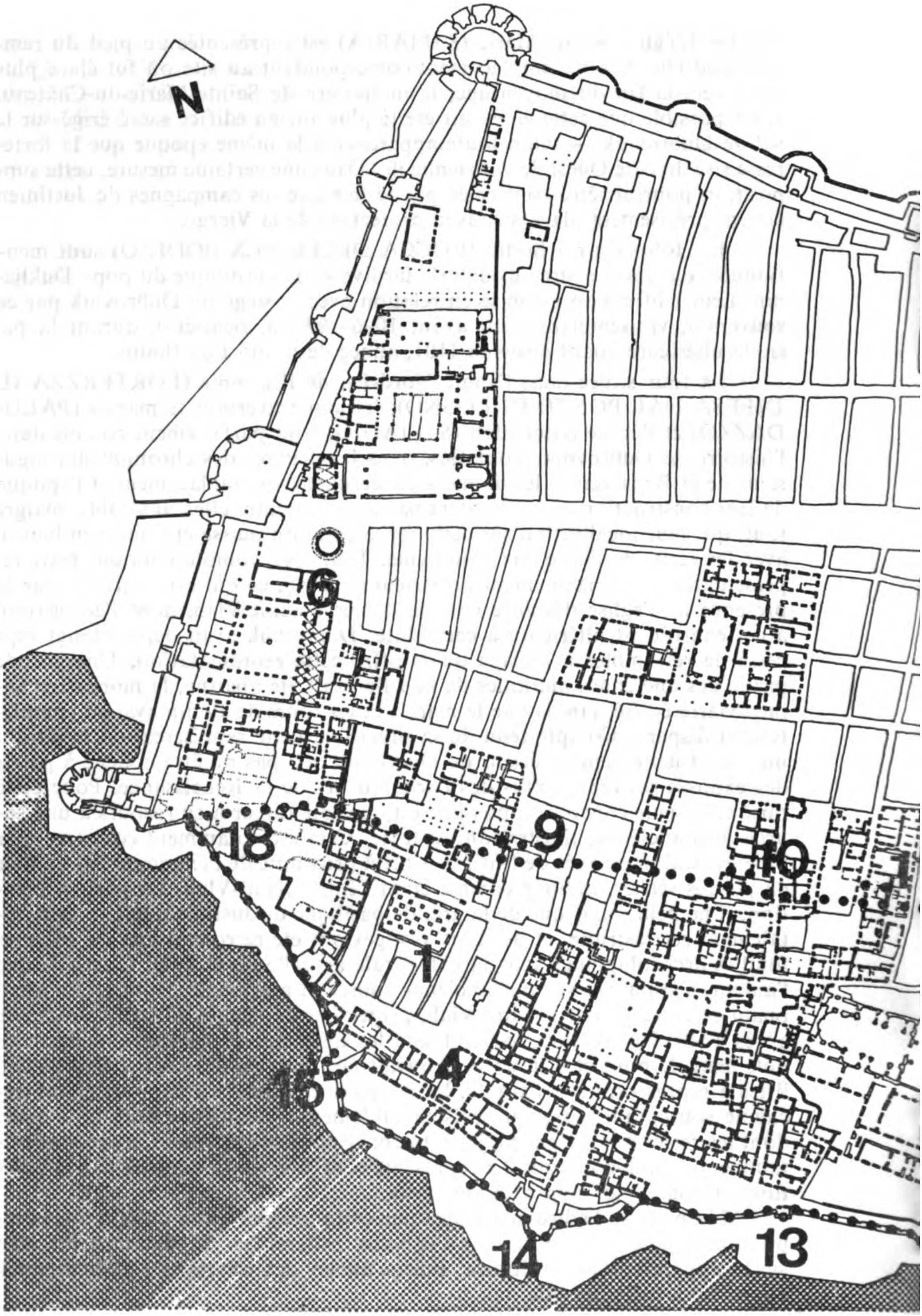
N
6
9
18
10
1
4
15
14
13

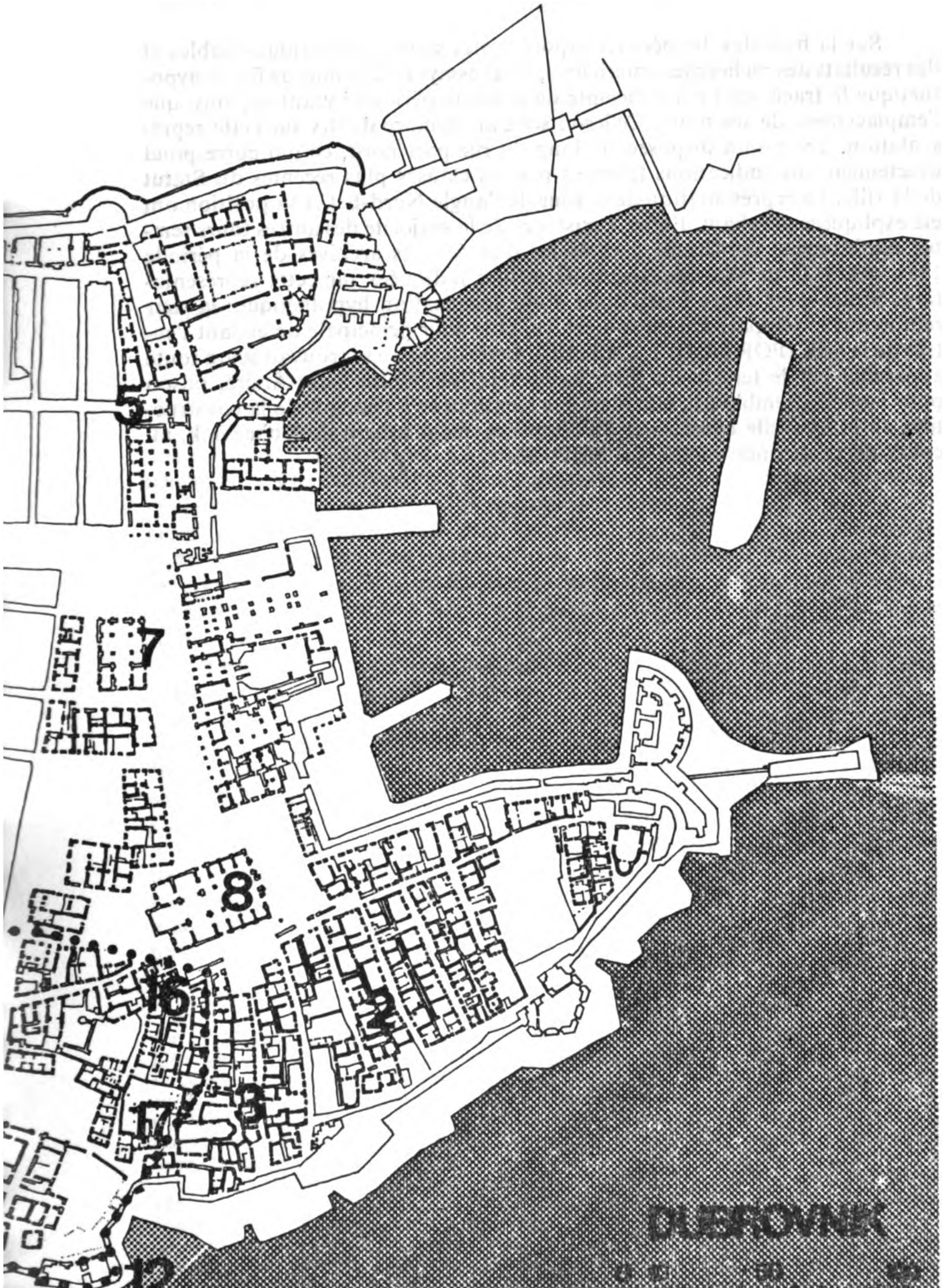
5
7
8
16
2
3
17
12
DUBROVNIK

Sur la base des données ici exposées, des sources historiques fiables et des résultats des recherches antérieures, nous essayons d'établir de façon hypothétique le tracé suivi par l'enceinte de la haute période byzantine, ainsi que l'emplacement de ses tours. Celles-ci sont au nombre de dix sur cette représentation. Trois sont disposées le long du rempart nord, ce qui correspond exactement aux indications fournies par les clauses plus récentes du Statut de la ville. La représentation de la tour de l'angle Nord-Est et sa position ont été expliquées plus haut. Enfin, l'existence de la majorité des autres tours semble parfaitement confirmée d'après les données des archives de la période 1351—1453, et ce aux emplacements mêmes indiquées sur cette représentation. Seules deux tours font l'objet d'une localisation hypothétique: la tour renforçant le rempart Est en son centre, et la tour principale défendant l'entrée de la ville (PORTA DEL CASTEL). Cette dernière se trouvait selon toute apparence sur le terrain du futur monastère Bénédictin Saint-André, raison pour laquelle, semble-t-il, elle n'est pas mentionnée à l'époque de la construction de la nouvelle enceinte et du réaménagement urbain de Dubrovnik, au cours de la seconde moitié du XIIIe siècle.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 877.3.09."12"

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

ЕПИСТОЛОГРАФИЈА ЈОВАНА АПОКАВКА

Уметност писања писама била је образованим Византинцима веома драга.[1] Основна функција писма била је комуницирање међу људима, неговање и учвршћивање пријатељских веза. Затим, судећи по сачуваној преписци, већина писама је превасходно схватана као нека врста стилске вежбе. И најзад, писмима, иако не свим, хтело се нешто одређено да каже, поручи, упита или постигне. Ова последња сврха писма најуочљивија је карактеристика веома богате епистоларне заоставштине Јована Апокавка, митрополита етолског града Навпакта из прве половине XIII века.[2]

Рођен негде педесетих година XII века, Апокавк је био образован у Цариграду и припреман за свештенички позив при патријаршијској школи. Као млад ђакон служио је у Навпактској митрополији, а затим био нотар у Цариградској патријаршији. Латинско заузимање Цариграда 1204. године затекло га је на митрополитском трону Навпакта на који је био рукоположен око 1199/1200. године.[3] Нашавши се у делу Царства који је убрзо узео у своје руке Михајло I Анђео, Јован Апокавк је постепено, захваљујући учености и изузетној личности, постао духовни вођа црквене хијерархије епирске државе и утицајни идеолог њених владара. Са пропашћу државе Анђела завршава се и каријера чувеног и већ веома старог митрополита. Апокавк даје оставку на свој положај, повлачи се у манастир Козиле и умире негде између 1233. и 1235. године.[4]

---

[1] *J. Sykutres*, s.v. Epistolographie, RE Suppl. V (1930) 185—220; *idem*, Probleme der byz. Epistolographie, IIIe Congr. Int. Et. Byz., Athen 1932, 295—310; *G. Karlsson*, Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byz., Uppsala 1962[2]; *Н.Б. Томадакис*, Βυζαντινή επιστολογραφία, Атина 1969[3]; *В. А. Сметанин*, Эпистолография, Свердловск 1970; в. и низ чланака Сметанина у публикацији Античная древность и средние века 6 (1969) 176—200; 10 (1973) 293—303; 14 (1977) 60—76; 15 (1978) 60—82; 16 (1979) 58—93; Свердловск 1984, 95—108; *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, München 1978, I, 197—239.

[2] *M. Wellnhofer*, Johannes Apokaukos, Metropolit v. Naupaktos in Aetolien (c. 1155—1233), sein Leben u. seine Stellung in Despotat v. Epirus, Freising 1913; *П. Полакис*, Ιωάννης Απόκαυκος μητροπολίτης Ναυπάκτου, Јерусалим 1923; *Н. Томадакис*, Σύλλαβος βυζαντινών μελετών και κειμένων, Атина 1961, 385—422; *К. Ламбропулус*, Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του, Атина 1988.

[3] *Ламбропулос*, 62.

[4] Исто, 88.

Један део Апокавкових писама био је познат науци већ крајем прошлог и почетком овог века, а у пуном облику његова преписка и званична акта постали су доступни научној јавности тек после њиховог објављивања у постхумном издању Никоса Веиса 1976. године.[5] За историчаре Епирске државе Апокавкова писма представљају непроцењиву драгоценост. Кроз њих може да се прати напредовање Теодора Анђела, ширење његових територија и истовремено развијање и јачање његових владарских претензија.[6] Апокавкова преписка је веома исцрпно коришћена за испитивање компликованих односа Епирске цркве са никејским патријархом.[7] Она такође, са свим детаљима, приказује не увек идиличне односе између духовних и световних власти унутар саме Епирске државе.

У најновије време у оквиру повећаног научног интересовања за појаве свакодневног живота веома успешно је коришћена грађа Апокавкових писама.[8] Она такође пружају драгоцени материјал за правну историју,[9] као и сведочанства о уметности Епирске државе и Солунског царства и о естетским ставовима културних кругова тога времена.[10]

---

[5] *А. Пайадойулос-Керамевс*, Περί συνοικισμού τών Ιωαννίνων μετά την φραγκικήν κατάκτησιν της Κ/πόλεως, ΔΙΕΕ 3 (1891) 451—455; *исти*, Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυλογίας, СПб, II, 1894, 361—362, IV, 1897, 119—121; *В. Г. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, Виз. врем. 3 (1896) 233—299 (Epirotica); *А. Пайадойулос—Керамевс*, Αθηναϊκά, Αρμονία 2 (1902) 285—292 (Αθηναϊκά); *idem*, Δυρραχηνά, BZ 14 (1905) 568—574; *idem*, Συμβολή εις την ιστορίαν της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, Recueil de mémoires en l'honneur de B. J. Lamanskij, SPb 1907, I, 227—250; *исти*, Κερκυραϊκά, Ιωάννης Απόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης, Виз. врем. 13 (1906) 334—351 (Κερκυραϊκά); *Ed. Kurtz*, Christophoros v. Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II, BZ 16 (1906) 120—142; *А. Пайадойулос—Керамевс*, Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης, Τεσσαρακονταετηρίς του καθηγητού Κ. Σ. Κόντου, Атина 1909, 373—382 (Νικ. Χων.); *исти*, Βυζαντίς 1 (1909) 3—30; *S. Pétridès*, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, ИРАИК 14 (1909) 69—100; *A. Papadopoulos-Kerameus*, Noctes Petropolitanae, SPb 1914, 249—294; *E. Bee-Sepherle*, Aus den Anlass von N. A. Bees, BNJ 21 (1971—1976) 1—243 (Bees). Ново издање Апокавковог опуса за серију CFHB припрема В. Кацарос.

[6] *А. Мелиаракис*, Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, 1204—1261, 1898; *D. Nicol*, The Despotate of Epirus, Oxford 1957; *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960; *исти*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974; *G. Prinzing*, Studien zur Provinz u. zentral Verwaltung im Machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I u. Theodor Ducas, Ηπ. Χρον., 24 (1982) 73—120; 25 (1983) 37—112.

[7] *D. Nicol*, Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and Kingdom of Nicaea in the years 1215—1230, Byz. 22 (1952) 207—228; *A. Karpozilos*, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus, 1217—1230, Thessaloniki 1973; *А. Сшавриду — Зафрака*, Νίκαια και Ήπειρος στον 13° αιώνα, Солун 1990.

[8] *A. Karpozilos*, Realia in byz. Epistolographie X—XII c., BZ 77 (1984) 20—37; *P. Magdalino*, The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of Apokaukos, BSl 47 (1987) 28—38; *В.А. Сметанин*, Византийское общество XIII—XV веков по данным эпистолографии, Свердловск 1987; *В. Кацарос*, Από την καθημερινή ζωή στο "Δεσποτάτο" της Ηπείρου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Атина 1989, 631—674.

[9] *M.T. Fögen*, Ein heisses Eisen, Rechtshist. Journal 2 (1983) 85—96; *eadem*, Horror juris. Byz. Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropoliten. Cupido Legum, Frankfurt 1985, 47—71.

[10] *С. Кисас*, Уметност у Солуну почетком XIII века и милешевско сликарство, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 37—49.

Овом приликом нас ће Апокавкова преписка занимати претежно са формалног становишта. Теоријске основе епистолографије биле су успостављене већ у позно хеленистичко време. У то доба утврђена правила била су доследно примењивана кроз све векове стварања византијских епистолографа. Поштовали су се како структурални елементи писма тако и одређени мотиви који су сачињавали устаљени фонд из кога се увек наново црпло. Како ће на крају изгледати једно писмо, да ли као пуко подражавање постојећих узора или као мало ремек дело, зависило је од способности самог писца да своју ученост и постојеће норме ускладе са сопственим талентом и личним изразом.

Адреса античког и средњовековног писма најчешће је гласила „од тога и тога, томе и томе". Такав је случај и са већином Апокавкових писама. Ретко је наслов нешто дужи — „Моћном Комнину, кад је заузео Платамон и вратио се" (Epirotica 4, 240), или „пречасног митрополита навпактског кир Јована Апокавка писмо пресветом епископу атинском Хонијату, кад је дошао са Кеоса у манастир Продромов у Мутиници а није никако хтео да продужи даље" (Αρμονία 4, 285). Наравно, ове адресе су могле бити редиговане од стране састављача збирке. Не треба, наиме, заборавити да је сваки иоле значајнији писмописац, поготову тако високог ранга попут Анокавковог, обавезно чувао копије својих посланица на основу којих су састављане збирке које су до нас дошле. Оригинална је свакако адреса митрополиту Солуна у дванаестерцу, с обзиром на то да је Апокавк познат и као састављач епиграма (Epirotica 20, 280).[10a]

Апокавк ретко започиње писмо званичном титулом кореспондента: „Пресвети епископе Веле и у Господу сабрате" (Bees 39, 97), или „Најмоћнији, Богом управљани, мој свети господару" (Noctes 9, 264). Најчешће је одмах на почетку увод који се односи или на писмо примљено од адресата, или на његово ћутање, или га сачињава низ апстрактних мисли и метафора које ће у главном делу бити разјашњене и конкретизоване. Увод се у неким случајевима одваја од главног дела посебном прелазном реченицом. Тако, на пример, у писму Марији Дукени, после уводног захваљивања за примљену добру вест, Апокавк каже: „Овако гласи оно што си ти нама написала. А како да ти се ми на свему одужимо друкчије него да код Бога посредујемо . . ." (Epirotica 1, 241). Или, исцрпну похвалу заједничког пријатеља у уводу Апокавк завршава речима „толико о овоме" (Bees 60, 116).

Тема поздрава на крају писма јавља се у више варијанти — било да Апокавк моли Бога за здравље и добробит адресата, било да се колеги духовнику обраћа с молбом да посредује код Бога за његово (Апокавково) здравље. „Пошаљи ми бодритељне жеље које подстичу душу да крене на боље и тело подижу из кревета у коме сам се готово укочио" — моли хронично болесни навпактски митрополит свог пријатеља Михајла Хонијата (Αθηναϊκά 6, 288). Песимистички звучи завршни поздрав жени Теодора Анђела коју моли да се заузме код мужа да пошаље у

[10a] Апокавк је познат и као писац епиграма — *А. Пападопулос-Керамевс*, Επιγράμματα Αποκαύκου, Αθηνά 15 (1903) 463—478. Наслов писма митрополиту Солуна гласи: Θεσσαλονίκης δεσπότη Θετταλίας / ἐξ ἀσεβάστου τῶν θυτῶν οὗτος λόγος.

Навпакт војну помоћ „иначе у самом очекивању сви ћемо заједнички издахнути“ (Epirotica 1, 242).

Што се тиче дужине, теоретичари су увек били пре за кратко него за дугачко писмо. Међутим, Анокавк се изгледа придржавао мудрог савета Григорија Назијанског да дужина писма треба да зависи од важности његовог садржаја.[11] С обзиром на то да је писао углавном кад је имао и желео нешто да каже, у његовој преписци готово да и нема сасвим кратких састава формалне учтивости. Међутим, као и многи његови претходници, он се изјашњавао за лаконски начин изражавања и идеал му је био да са мало речи искаже садржину. „И да не дужим преко мере, него да кажем сажето и лаконском краткоћом“ (Noctes 5, 259 — Bees 31, 90). На другом месту се извињава што је, описујући своју болест, нарушио обећање о кратком казивању (βραχυλογία — Epirotica 10, 255). У сваком случају писмо је књижевни облик о чијој се дужини свакако мора водити рачуна. „Желео сам да развучем причу о њему и да запишем његове подвиге, да претворим писмо у временом неограничени спис и тиме прекршим препоруку“ (Bees 88, 143).[12] Дуго писање (μακρολογεῖν), које је и сасвим неприкладно (ἀκαιρολογεῖν) својствено је коментатору а не епистолографу (Bees 82, 140).

После краткоће, следећи веома важан захтев теоретичара је јасноћа писма (σαφήνεια) која се обично супротставља неразумљивом, сувише компликованом, „мрачном“ стилу. Анокавк критикује стил добијеног писма. „Зачудила ме твоја претерана дубокоумност и мрачност језика (τὸ περὶ τὴν λεκτικὴν σκοτεινόν). Ја лично више нагињем јасноћи, и присталица сам хеленског[13] у смислу пуристичког начина изражавања” (πρὸς τὸ σαφέστερον καὶ τὸ ἑλληνικώτερον οἰκειούμενος — Bees 73, 133). Био је против стила коме је потребно објашњавање, против претераног украшавања израза. „Канон мудрости“ треба да спречава свако нарушавање умерености и једноставности (Κερκυραϊκά 9, 349).

У оквиру познате епистолографске теме „похвале примљеног писма“,[14] Апокавк је хвалио своје кореспонденте, јер су, по њему, постигли ону равнотежу кићеног, при том јасног и прецизног начина изражавања: „И раније сам знао какав је мој Месопотамит у софистичкој (у значењу реторичкој) накићености и тачној лексици“. Даље је развијено поређење Месопотамитовог стила са морским таласима слатким у погледу лексике и фразеологије, а иначе сољу зачињеним што се тиче занимљивости.

---

[11] Greg. Naz. ep. 51, ed. *Gallay*.

[12] Експлицитно позивање на „законе“ и „меру“ писма била је често тема византијске епистолографије. Cf. Nicétas Magister, Lettres d'un exilé, ed. *L. G. Westerink*, Paris 1973, ep. 39; Theophylacti Achridensis Epistulae, ed. *P. Gautier*, Thessalonique 1986 ep. 82.

[13] *G. Böhlig*, Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner Berlin 1956, 3 sq.; *H. Lausberg*, Handbuch der literarischen Rhetorik, München 1960, 249, 254; *G.L. Kustas*, Studies in Byzantine Rhetoric, Thessaloniki 1973, 86, 94. Ἑλληνισμός је реторички термин који је означавао употребу стандардних граматичких облика и лексички пуризам.

[14] *V. Karlsson*, 79. Cf. et Nic. Mag. ep. 6, или Продромово писмо Михаилу Италику — *R. Browning*, Unpublished Correspondance between Michael Italicos, Archbishop of Philippopolis and Theodore Prodromos, Byz. Bulg. 1 (1962) 287.

Писмо је годило „нашем логичком чулу укуса" (Bees 36, 95—96). Γλυκύτης шарм, пријатност била је једна од тражених особина стила.[15]

Друго једно добијено писмо било је пуно „реторске елеганције и доиста хеленизованог говора" (Epirotica 12, 259). Логотету Апокавк уз уобичајено самопотцењивање пише: „И пре него што си постављен за логотета, дрхтао сам кад сам ти писао свестан прецизног књиговодства (τὸ ἀκριβὲς λογοθέσιον) твоје софистике и увиђајући истраживачки дух твоје филозофије" (Bees 43, 100). Χάρις — љупкост, елеганција, била је трећа важна особеност стила. У начелу, у писму се избегавало све оно што је било ружно и грубо, данашњим језиком речено сувише прозаично. Χάρις је такође означавала занимљивост штива, занимљивост која је претпостављала умерену употребу цитата. Апокавкови наводи су колико из Светог писма толико и из области античке грчке књижевности. Дакле, он користи оно што је стекао у школи, све оно што му је пружило „божанско и људско образовање" (Bees 75, 134). Ретко кад цитира без икаквог спомена одакле је навод, чак и кад је у питању њему самоме и његовом духовном кругу веома блиска библијска литература. „Како каже Свето писмо", „према Светом писму" (τὸ τῆς γραφῆς, τὸ γραφικόν), или „Соломон је и пре нас рекао". Од античких књижевника најчешће се наводи Хомер, затим Хесиод, Пиндар, Еурипид и многи други.[16] „Ово је Хипократово", „и ово је из Пиндара", „уколико је веровати Страбону". Тачно цитирајући Еурипида, Апокавк кокетира својом тобоже ослабелом, старачком меморијом — „Хекаба, или већ не знам која друга" (Νικ. Χων. 375).[17] У једном од ретких патристичких навода долази до изражаја византијски манир неодређености — „како негде каже епископ Нисе" (Bees 26, 84).

Треба се за тренутак зауставити и замислити како је у пракси у средњем веку изгледало слање и примање писама, колико је дуго трајало и на какве се све тешкоће наилазило. Да из Епира у Никеју стигне порука и одговор назад претпостављени рок је био три месеца (Epirotica 26, 289—293). Пошто ни поштара тада није било, па се за упућивање или чекало на погодну прилику кад неко путује или су се користили сопствени људи. Тако је ова за процес слања писама особа од велике важности постала и једна од честих тема самог писма.[18] Доносилац писма γραμματοφόρος или, како Апокавк најчешће каже, ὁ παρών (присутни) морао је бити особа од поверења, јер је често преносио и поверљиве усмене поруке и молбе (ἔμφωνον αἴτησιν). Сасвим обрнуто, једно писмо Теодору Анђелу Апокавк је послао по човеку који је био ‚неразумљива језика' (ἄγλωσσος), и то „ није нем што се тиче хеленског језика, нити има говорну ману". Неукост доносиоца овде је поверљивој преписци ученог митро-

---

15 V. *Kustas*, 141—142.

16 О уобичајеном штиву учених Византинаца в. — *A. Garzya*, Quattro eptistole di Niceforo Basilace, BZ 56 (1963) 228—233; *C. N. Constantinides*, Higher Education in Byzantium in the 13th and early 14th centuries, Nikosia 1982, 162; *Ламбройулос*, 50 сл.

17 Сличан проседе сусрећемо и код других византијских писаца а и епистолографа посебно. „Мислим" кажу кад су сигурни у податак који наводе — cf. Nic. Mag. ep. 7.

18 V. *Karlsson*, 17.

полита са његовим владаром ишла наруку. „Користим овог човека као што су Египћани користили голубове и привезавши за његову руку писмо као што су они за ноге птица, послао сам га твојој моћној влади" (Noctes 5,259). Доносилац је могао да буде и главна тема и узрок писма. Писмо бутринтском епископу представљало је препоруку за самог доносиоца, Апокавковог младог штићеника који се из непознатих разлога морао да склони ван куће (Bees 37, 96). Неког човека који је за себе тврдио да је са Крфа, Апокавк шаље с писмом крфском митрополиту желећи да га овај провери (Κερκυραϊκά 6, 341—2). Доносилац који није обавио поверени му посао увек је могао бити претпостављени узрок да се не добије очекивани одговор (Epirotica 27, 293—5).

Теоретски предуслов а самим тим један од главних мотива епистолографије је пријатељство. Византијска епистолографија је тему пријатељства развила у великој мери користећи често арсенал љубавне терминологије — као на пример страст, незасите жеље за сусретом, опчињеност и слично. „Песма над песмама" је послужила својим поетским сликама да у уводу једног писма Апокавк искаже своја пријатељска осећања (Bees 77, 136). „Пријатељство које гајим према теби је чисто као злато и без преваре", каже Апокавк једном другом свом пријатељу (Bees 49, 105).

Са мотивом пријатељства чврсто је повезан мотив добијања пријатељевог писма. „Дан када сам добио твоје писмо сматрао сам празником празника и панађуром панађура" (Bees 52, 108).[18a] И на другом месту „дође ми твоје писмо, добро јер је твоје, још боље јер је од пријатеља а боље од бољег, јер је од твоје посвећене и освећене руке" (Pétridès 27, 27). Пријатељско писмо са добрим вестима је, каже Апокавк, као кад човек пронађе благо па њиме обогаћује пријатеље. Са својим узгред нажврљаним писамцетом пореди труд пун мисли који му је упутио Михајло Хонијат. Речи пријатељеве су „слађе од меда" и прави „лек који ублажава болове" (Ἀθηναϊκά 6, 288). Апокавк моли патријарха за писмо које би као десет заповести представљало „потпуну потврду твоје душевне благонаклоности" (τῆς πρὸς ἡμᾶς πνευματικῆς διαθέσεως — Epirotica 27, 295). Διάθεσις је један веома често сусретан термин у епистолографији и означава првобитно расположење, благонаклоност, оданост па се на крају изједначава и са самим пријатељством.[19] Апокавк уверава свог пријатеља: „овај поздрав је из пријатељског срца и потпуне оданости (ὁλικῆς διαθέσεως — Bees 51, 107). Писмо је израз пријатељства и душевног расположења (ψυχικῆς διαθέσεως — Bees 35, 94). То је такође и узајамно осећање које би требало да спаја духовне саслужитеље (ἡ κατὰ Θεοῦ ἀγαπητικὴ διάθεσις — Epirotica 15, 265). У уводу једног од Апокавкових писама владаревој жени аутор се захваљује на примљеном писму које је, поред διάθεσις, садржавало још и изразе узајамности и подршке (ἀντίληψις), искрене речи, веселе поздраве, а и, што је такође важно, добре вести (Epirotica 1, 241).

18a Cf. Theophyl. Achrid, ep. 25.

19 *Hunger*, 220. Cf. Synes, ep. 101, ed. *R. Hercher*, Epistolographi graeci, Paris 1973 —Amsterdam 1965; M. Psellos, ep. 194, ed. *Sathas* I.

Да не заборавимо да споменемо да се обраћање у писму углавном исказивало апстраховано и описно — драга моја главо, часна и света главо, мудри језиче, твоја света и божанска душа.[20]

Пар супротности „одсутност — присутност" још је један од елемената теме пријатељства. Писмо се у епистолографији замишљало као разговор у одсутности, као замена дијалога лицем у лице.[21] „Радујем се и кад сам са тобом (συνὼν σοι) и када ти пишем (γράφων σοι — Bees 53, 109). „Што би требало да учини близина (ἐγγύτης) нека допуне писма" (Pétridès 28, 29). Одустајући од присуства на предстојећем синоду Апокавк каже: „Телом нећу бити присутан, али ћу писмом и мишљу бити у заједништву са браћом (Epirotica 8, 253). „И ми што смо удаљени, подједнако смо осветљени твојом пажњом, као што су и они који су поред тебе" (Ἀθηναϊκά, 285).

С обзиром на то да је епистолографска теорија сматрала писмо за одређену врсту пријатељског разговора, и код Апокавка често је писмо тако означено.[22] Писмо без одговора је ἡ ἐμὴ οἰκτρὴ λαλία (Epirotica 27, 293). Кад почиње писмо, Апокавк „покреће и језик и руку" (Bees 67, 122—123).

Међутим, колико год писмо било достојна замена правом сусрету, епистолографи увек жале за непосредним, живим говором. „Обрадуј ме својим присуством" (Pétridès 22, 24) честа је жеља у завршним поздравима. „Да није зиме, болести и дужине пута, појавили бисмо се ми код тебе да би твој град разгледали и лицем у лице се разговарали" (Bees 88, 143). „Буди ми лекар", каже Апокавк пријатељу, „и лицем и писмом, али у божијој је руци да ли ћемо се лично изразговарати" (ἐνωπίους ἀντιλαλῆσαι ἡμᾶς — Νικ. Χων. 376).

Апокавк на једном месту наводи три зла епистолографије — претерану дужину, нејасноћу и нередовно одговарање на писмо (Bees 62, 119). Прелазимо дакле на мотив ћутања.[23] Михајлу Хонијату Апокавк пребацује због „ћутања твог мудрог језика" (Epirotica 10, 255). Никејском патријарху са којим је био у деликатним, често и затегнутим односима, са одређеном иронијом Апокавк замера што ћути: „и Бог је Мојсију одговорио а ми нисмо били удостојени твог одговора, није одјекнуо твој одзив" (ἀντιφώνημα — Epirotica 27, 293—5). Или, у једном другом писму, истом патријарху помало заједљиво каже: „До сад смо ћутали, од тебе узевши упутство да не говоримо" (Epirotica 15, 265).

Има случајева кад се и због своје „кривице ћутања" Апокавк извињава, најчешће болешћу и тешкоћом достављања писма. Међутим, епископу Ларисе Апокавк није дуго писао не само због болести и тешког пута између њихових градова него и зато што га је разљутило његово

[20] Cf. Synes, epp. 78, 123, 151; *J. Darrouzès*, Epistoliers byz. du Xe siècle, Paris 1960, Index récapitulatif, s.v. vie intellectuelle, 9. termes d'adresse, 428; Theoph. Achrid., ep.; *Browning*, 283, 1. 16; *U. Criscuolo*, L'epistola di Michele Italico ad Irene Ducas, ΕΕΒΣ 38 (1971) 69, 1. 101.

[21] *Karlsson*, 18, 24, 34; *Сметанин*, Эпистолография 24; *Hunger*, 222. Cf. *Darrouzès*, Index, s.v. vie priveé, 5. amitié, 427.

[22] V. *Karlsson*, 34; *Сметанин*, Епистолография, 24, 26. Cf. Nic. Chon. ep. 5.

[23] *Hunger*, 221 sq. Cf. *Darrouzès*, Index, s.v. vie intellectuelle, 4. thème de la rareté des lettres, 428; Nic. Chon. ep. 5.

последње писмо којим му је замерио да је рђаво узвратио на доброчинство. „Запањен сам и као громом погођен. Не бих ни сад одговорио да то није енергично тражио твој суфраган епископ гардикијски који је дошао да ме посети" (Bees 35, 94).

За мотив сећања, такође за епистолографију карактеристичан, навешћемо један пример из истог писма лариском епископу: „Сети ме се, макар и по злу, подражавајући Христа".

Споменимо још по неки од епистолографских мотива које Апокавк не употребљава нарочито често али довољно да покаже да је са њиме упознат. Понегде пореди адресата са многогласним славујем, једном од метафора иначе веома омиљеног мотива пролећа (Bees 52, 108; Pétridès 11, 17).[24] Чести мотив примљеног писма које освежава као роса[25] Апокавк је развио у метафору старог тела које би се пренуло, „зазеленело и олистало" кад би стигла дуго очекивана порука од патријарха (Epirotica 27, 293—5).

Од судске терминологије која је у византијској епистолографији нашла своје место, Апокавк спомиње, и то у не нарочито повољном смислу, судску реторику (Bees 51, 107).[26] Замера адресату на писму које изгледа као дело адвокатске реторике (ἔργον ῥητόρων ἔστι δικανικῶν — Bees 48, 105).

У епистолографији је постојала тзв. formula valetudinis или, како бисмо ми рекли, „питање за здравље". Међутим, код Апокавка то више није никаква формула него цела литература која би заслужила посебну студију. Апокавк је био болестан човек, боловао је од гихта који га је на крају живота учинио готово непокретним и много је патио. А кад је већ патио, користио је то, изгледа, и као изговор кад му је, притиснутом разноврсним обавезама, то одговарало. У сваком случају, болест му је служила као одлична литерарна тема.[27] „Просто је чудно и тешко набројати различите болести. Једноставно да кажем, постао сам складиште најразличитијих болести" (Bees 35, 94). Једном приликом га је толико болест спопала да је чупао сопствену косу и потпуно би оћелавио да га његови људи нису држали за руке. Толико је ослабио да личи на сликарев цртеж окером оивичен. Ремен који му везује панталоне клизи му са бедара (Κερκυραϊκά 3, 339). Како која болест прође, друга дође. „Костобоља ногу ме притисла, не напушта ме, не осећајући, како изгледа, да су ме друге болести напустиле" (Νικ. Χων. 375). Због костобоље је често на путовањима био ношен у специјалној носиљци да га не би болеле ноге које су при јахању висиле у вертикалном положају (Noctes 17, 259).

Али муке костобоље му се учине лакше кад отпочну муке због покретања камена у бубрегу величине сланутка (Epirotica 10, 255). Мада је χάρις, љупкост, префињеност, један од основних захтева писма, као што смо видели, и мада се у преписци прозаично обично избегавало, код

[24] V. *Karlsson*, 106 sq.; *Hunger*, 225 sq.

[25] Cf. Theophyl. Achrid. ep., 73.

[26] V. *Hunger*, 222.

[27] Болест се иначе користила у епистолографији као књижевни мотив. Cf. *Darrouzès*, Index s.v. vie privée 6. maladie, 427.

Апокавка, и не само код њега, примећујемо извесну тежњу ка натуралистичким детаљима. Оваква тежња није можда настала само из разумљиве жеље да се болесник потужи своме пријатељу због телесних тегоба него је представљала и неки вид посебног књижевног проседеа када само нарушавање помало сладуњаве једноличности епистолографског жанра ствара намерни ефекат упадљиве супротности, Као сличан пример можемо да наведемо писмо Теофилакта Охридског у коме он детаљно описује како му је једном приликом на броду позлило.[28] Узгред буди речено, и Апокавку је путовање бродом послужило за сликовит опис свемогућих страхота (Κερκυραϊκά 3, 338—40).

Уз писма пријатељима и утицајним претпостављеним личностима често су се слали поклони који су могли бити најразличитији и који су представљали згодну тему за описивање и симболично тумачење. У време поста Апокавк шаље Михајлу Хонијату икру и пиринач. То је била прилика да нашироко пише о симболици бројева, као и да направи паралелу са духовним сунцем — Христом, које је осушило код Хонијата сву сувишну телесну влагу.[29] Овој се слици супротставља даље антитеза дрвета натопљеног врлинама (Bees 26, 100). Вино се увек пореди са вином Тајне вечере. Кадионица коју је Апокавк добио од крфског епископа ГеоргијаВарданиса сведочанство је духовног мириса дародавца, а злато којим је поклон опточен симбол је светлости његове душе (Bees 113, 240).[30]

Једном свом пријатељу Апокавк је послао свој лични кожни огртач, широк и дугачак како доликује митрополиту, јер није стигао да састави коже и да дâ да се сашије нови (Bees 73, 133—4).

Владару је послао две шестоструким нитима извезене тканине црвене и жуте боје. Црвено јер је симбол празника — било је наиме време пред Ускрс, а жуто јер је време поста и телесне слабости (Pétridès 21, 23).

У писму Никити Хонијату (братанцу чувеног писца) Апокавк се правда што није послао обећане свилене тканине. Садржина писма је сва посвећена поклону — ученом разлагању о свиленим бубама и технологији прављења свиле; пуристичком оклевању да употреби уобичајени назив за ову врсту тканине (χνάφεις) да не би нарушио „правила граматике и милозвучност језика"; етимолошком тумачењу речи „химатијон" и „сфингурион" који ће се Никити од тканине сашити; симболичној интерпретацији ових свештеничких хаљина: и најзад, жељи да Никита у таквој одећи неспутано корача кроз јеванђеоска тесна врата (Νικ. Χων. 377—379).

Испољавајући претерано језичко чистунство Апокавк говори о два паралелна назива за неку врсту чешља (такође поклона): „στλέγγιστρον како кажу они који финије говоре, а κτένιον према овим мојим неукима" (Bees 75, 135).

---

[28] Theophyl. Achrid, ep. 120. За натуралистичке описе код Апокавка уп. и Noctes 5, Bees 40.

[29] Cf. *Darrouzès*, Index s.v. vie économique, 6 comestibles, 427; Theophyl Achrid., epp. 13, 173.

[30] Cf. Theophyl. Achrid, ep. 14.

Деси се да уважени митрополит не буде задовољан поклоном и да то свом дародавцу и каже. „Очекивао сам бар сто лаката ове тканине, а не комад за кратку сточарску хаљину“. Вондичком епископу Георгију Апокавк замера што му је послао веома мало зејтина, готово празан суд. Кад би миш у њега завукао реп, овај би му остао сув (Pétridès 7, 8—9).

Да би штиво писма било занимљивије, теоретичари су препоручивали умерену употребу убачених описа било у виду класичних екфрасиса било у виду неких стручних објашњења.

Оваква исказивања разних знања нису била везана само за вештину „технографа“ (учитеља реторике — Bees 54, 111), или за етимологију. Апокавк даје објашњења и поређења из области географије, астрономије, анатомије.[31] Тако је у једном писму почео од метафоре празног ћупа црквене благајне у коме одзвања глас оних у немаштини, па је прешао на компликована акустичка тумачења да би се најзад свом адресату, владаревом протовестијару пожалио како је његовој власти одузет неки манастир (Bees 34, 92—94).

Locum amoenus је била омиљена тема византијске књижевности уопште. Нема сумње да је у Навпакту заиста постојало бар једно дрво у чијој се сенци стари митрополит могао да одмара. Али, можемо бити сигурни да када Апокавк пише како седи у сенци једиог таквог дрвета крај потока и слуша лупу кујунџија у близини (Bees, 27, 85—88; 68, 125), пре свега има на уму захтеве реторике па тек онда успомену на лично доживљено искуство.[32] Занимљив је екфрасис јаруге у којој се чује ехо за који је, док је био дете, веровао да је одговор неког невидљивог човека (Bees 62, 118). У екфрасису Навпакта Апокавк брани свој град од велеварошког презира солунског митрополита. Између осталог, Апокавк се поноси што је град био сав поплочан па његови становници нису никад каљали ноге, нити су носили оковану обућу којом би кварили црквени под и нарушавали ток литургије (Bees 67, 122—125).

Апокавк је вешто користио обавезно омаловажавање сопствене личности. Поредећи се са Михајлом Хонијатом, каже „правилно је што себе сматрам само празним именом“. На другом месту спомиње „књижевно богатство“ свог пријатеља и „наше сиромаштво у изражавању“ (Ἀθηναϊκά 6, 288). Будимо убеђени да сам Апокавк у тако нешто није уопште веровао.[33]

У својим писмима Апокавк је често испољавао иронију. На позив патријарха да дође у Никеју где би се разговарало са папским легатом, Апокавк, одбијајући, одговара: „нама је због Латина тешко путовање до Никеје, а вама је чак до Рима отворен пут“ (Epirotica 15, 266).

Подсмешљиво и духовито Апокавк прилази ситним људским страстима и комичној страни људске природе. На вест о његовом доласку у

[31] В. *Ламбройулос*, 49 сл.

[32] Овакве scènes de sieste биле су веома омиљене у византијској епистолографији — *Karlsson*, 113, 125.

[33] Још од античког теоретичара Хермогена самохвалисање се сматрало веома неучтивим — *Karlsson*, 83—84.

Арту, тамошњи епископ је побегао под неким изговором, да би избегао да уваженом митрополиту да који орах или зелениш (Noctes, 278—279).

У једној изузетној етопији — цртању карактера Апокавк је дао комичан портрет свог покојног слуге Котаса (Bees 67, 124—125).

И у погледу звучних фигура, као што је, на пример, парономазија, Апокавк се приклањао савету теоретичара да се са њима не претерује и користи само понека, као у некој игри. Одличан пример за то је писмо које има мање од двадесет штампаних редова а једанаест пута су варирапе изведенице од ἐνεργός (Bees 40, 99). Игра речима која је проистицала из етимологије имена јавља се много чешће. Можемо да пратимо како се два учена Византинца, Апокавк и његов кореспондент Варданис, са задовољством поигравају интерпретацијом Вондице (места Варданисовог службовања) словенском речју удица (Epirotica 5 et 6, 248—256).[34]

На крају, да кажемо да је Апокавк на уобичајени начин с презиром спомињао заосталост и „варваризованост“ провинције и често са носталгијом користио мотив духовне климе Престонице.[35] Мада од малих ногу припреман за духовни позив, под „културном лучом“ цариградске школе, будући утицајни и угледни митрополит Навпакта очигледно је добро упознао најзначајнија дела класичних хеленских писаца и суверено је овладао античком теоријом реторике и епистолографије.

Ninoslava Radošević

L'EPISTOLOGRAPHIE DE JEAN APOKAUKOS

La correspondance du métropolite de Naupacte Jean Apokaukos, qui a été largement utilisée pour l'étude de l'histoire de l'Eglise et de l'Etat épirote au cours des trois premières décennies du XIIIe siècle, présente également un intérêt du point de vue de leur forme épistolaire. Les règles établies à l'époque hellénistique tardif ont été appliquées par les épistolographes byzantins durant toute l'existence de l'Empire. On respectait aussi bien les éléments stucturaux de la lettre même que les motifs particuliers constituant un fonds constant à partir duquel il était toujours possible de puiser.

La plupart des lettre d'Apokaukos présentent l'adresse habituelle »d'un tel à un tel« excepté un petit nombre où les adresses sont plus longues, l'une d'elles étant même composée par deux dodécasyllabes.

Apokaukos fait rarement précéder le texte de ses lettres d'un titre à l'adresse du destinataire. Il commence le plus souvent soit par une introduction concernant le précédent courrier de son correspondant ou le silence de ce dernier, soit par une introduction composée d'une série de métaphores et de pensées abstraites qui seront éclaircies et concrétisées dans la partie principale. Cette dernière est parfois séparée de l'introduction par une phrase de transition.

[34] V. *H. Gregoire*, Deux étymologies, Vonditza — Vardar, Byz, 22 (1952) 265—271.
[35] Cf. *Darrouzès*, Index, s.v. vie Urbaine, horreure de la vie à l'étranger, 427.

Le thème de salutation apposé à la fin des lettres apparaît quant à lui dans plusieurs variantes. Dans certains cas Apokaukos prie Dieu d'accorder la santé à son correspondant, dans d'autres il adresse une prière à son confrère afin que ce dernier intercède auprès de Dieu en faveur de sa santé.

Le fait qu'Apokaukos respectait la théorie épistolographique ressort non seulement de l'analyse de ses lettres, mais aussi de la façon explicite dont il se réfère aux exigences de cette théorie. Les règles épistolographiques deviennent même souvent le thème de ses lettres. Apokaukos mentionne son aspiration à atteindre un style laconique (ἡ βραχυλογία); clair (ἡ σαφήνεια) et pure (τὸ ἑλληνικώτερον). Dans le cadre du thème *laus epistulae acceptae* Apokaukos loue le charme (γλυκύτης) du style, l'élégance rhétorique et l'équilibre d'une façon d'écrire qui, tout en étant recherchée et riche, reste claire et précise.

Tenant compte de l'élégance (ἡ χάρις) de sa lettre et du caractère intéressant de son contenu, Apokaukos fait preuve de sobriété dans son utilisation des citations qu'il tire aussi bien de la Sainte Ecriture que de la littérature antique, c'est-à-dire des lectures scolaires obligatoires. Lorsqu'il cite, Apokaukos joue parfois avec sa mémoire soi-disant défaillante, dû à son âge, et verse parfois dans le maniérisme byzantin de l'imprécision.

Le fait même d'expédier les lettres pouvait fournir une série de thèmes épistolographiques. Ainsi, la personne chargée de remettre les lettres était elle-même un des thèmes fréquemment abordés dans celles-ci. Notre métropolite érudit ne manquait pas de mettre à profit l'analphabétisme d'un de ses messagers afin d'assurer le caractère confidentiel des courriers qu'il adressait à son souverain. Apokaukos dit utiliser cet homme tout comme les Egyptiens utilisaient les pigeons voyageurs. Le porteur de la lettre pouvait même être le thème et le motif principal de la lettre.

La condition préalable théorique, et par la même un des principaux motifs de l'épistolographie, sont les relations d'amitié, souvent liées à l'arsenal de la terminologie galante. Un second motif apparaît dans le cadre de ce premier motif très important, celui de la réception d'une lettre envoyée par un ami. Le plaisir offert par une lettre apportant de bonnes nouvelles d'un ami est, comme le dit Apokaukos, équivalent à celui qu'éprouve celui qui, ayant trouvé un trésor, le partage avec un ami. Διάθεσις, la bonne disposition d'esprit, la fidélité, la bienveillance et ἀντίληψις, la réciprocité et le soutien sont des termes qui reviennent en permanence chez Apokaukos. Dans ses lettres, ainsi que dans les compositions des autres épistolographes byzantins, le titre ou formule amicale adressée au destinataire est le plus souvent exprimée de façon descriptive -- ma chère tête, sage langue, sainte et divine âme.

Dans un passage Apokaukos mentionne les trois maux de l'épistolographie — la longueur exagérée, le manque de clarté et le fait de ne pas répondre à une lettre. Le motif du silence englobe aussi bien les reproches adressés au destinataire que la justification de l'absence de réponse.

Tout en restant assez rares, certains motifs épistolographiques apparaissent suffisamment souvent chez Apokaukos pour prouver qu'il les connaissait bien — par exemple, celui du printemps ou bien la terminologie de la pratique judiciaire.

Le métropolite âgé et malade a trouvé dans la maladie un excellent thème littéraire. Les rhumatismes, les maux gastriques, un calcul rénal sont très souvent mentionnés dans ses lettres soit comme la raison pour laquelle il s'est soustrait à certaines obligations ou a interrompu sa correspondance, soit comme une lamentation sur son propre destin. Dans une description détaillée des douleurs dues aux déplacements d'un calcul rénal de la grosseur d'un pois chiche on peut remarquer une certaine tendance à l'emploi de détails naturalistes. On a l'impression qu'il est question ici du procédé littéraire particulier dans lequel la remise en question même de la monotonie quelque peu douceâtre du genre épistolographique crée un effet de contraste volontaire.

Les lettres byzantines étaient souvent accompagnées de cadeaux qui pouvaient être très divers et qui fournissaient d'excellentes sujets pour la description et pour l'interprétation symbolique. Non seulement Apokaukos compare la beauté des cadeaux avec les vertus spirituels des donateurs, mais il exprime aussi son insatisfaction lorsqu'il s'agit de certains cadeaux qu'il estime inadéquats. Apokaukos reproche par exemple à un évêque de lui avoir envoyé un récipient d'huile presque vide. Si une souris y mettait sa queue, celle-ci en ressortirait entièrement sèche. Les cadeaux sont aussi pour lui une occasion d'exprimer son érudition. La comparaison métaphorique d'une caisse de l'Eglise à une jarre vide lui permet de développer une explication acoustique compliquée.

Le *locus amoenus* était le thème favori de la littérature byzantine en général. Lorsque Apokaukos se décrit lui-même assis sous l'ombre agréable d'un arbre branchu, au bord d'un ruisseau, c'est avant tout les exigences de la rhétorique qu'il a à l'esprit et seulement ensuite le souvenir de l'instant réellement vécu.

De toute évidence, bien qu'ayant été préparé depuis sa toute première jeunesse à entrer en religion, le futur métropolite de Naupacte avait remarquablement bien étudié les écrivains grecs classiques et toute les règles théoriques de la rhétorique et de l'épistolographie dans une des écoles de la capitale.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

UDC 949.7 (—21) "12/14"

BARIŠA KREKIĆ

BORBA DUBROVNIKA PROTIV VATRE (XIII—XV v.)

Vatra i požari bili su stalni i veoma opasni neprijatelj srednjovjekovnih gradova, naročito stoga, što je većina tih gradova bila sagrađena od drveta. Drvene kuće, crkve, dvorovi pa čak i utvrđenja lako su postajali plijen vatre, posebno u područjima gdje je klima pogodovala njenom brzom širenju.[1] Dubrovnik, smješten u krševitom, golom kraju, gdje je snabdijevanje vodom uvijek bilo problem, a klima relativno topla tokom čitave godine, sa vrućim i suvim ljetima, bio je oduvijek izložen velikoj opasnosti od požara i nemilo je stradao od njih više puta u svojoj ranijoj istoriji.[2] Treba ipak odmah reći da je, pored požara, bilo i drugih „upotreba" vatre koje su, kao što ćemo vidjeti, izazivale veliku zabrinutost starih Dubrovčana.

Već u dubrovačkom gradskom Statutu nalazi se odredba koja se odnosila na podmetanje požara u kolibama na najstarijem dijelu dubrovačke teritorije i ostrva: „Bude li kakva koliba spaljena u dubrovačkom kotaru, kako na otocima, tako i u Astareji, a ne mogne se doznati koji su zlotvori podmetnuli oganj, određujemo ovo: štetu što nastane na kolibi i na stvarima što su u kolibi te na voćkama i lozama oko kolibe neka su dužni nadoknaditi ljudi onoga kraja... Bude li šteta počinjena na kojem od otoka, neka je nadoknade ljudi s onog otoka na kojem bude počinjena". Sličan princip važio je za naknadu šteta od požara u Cavtatu, Župi Dubrovačkoj, na Brgatu i Šumetu, u Rijeci Dubrovačkoj, Zatonu, Gružu i dr.[3]

---

[1] O ovim pojavama v. F. Braudel, *Civilization and Capitalism*, vol. I, *The Structures of Everyday Life*; *The Limits of the Possible*, New York, Harper and Row, 1979, 268.

[2] O klimi i njenom uticaju na sredinu v. P. Alexandre, *Le climat en Europe au moyen âge: contribution à l'histoire des variations climatiques de* 1000 *à* 1425 *d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*, Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1987.

[3] *Statut grada Dubrovnika*, 1272, prev. M. Križman i J. Kolanović, Dubrovnik, Historijski arhiv Dubrovnik, 1990, knj. 8, pogl. XXXV, str. 222. Z. Šundrica, O vatrogasnoj službi u starom Dubrovniku, *Suvremeno vatrogastvo*, br. 5—6, Zagreb 1973, 30—35, smatra da je i odredba Statuta: „Neka nikome nije slobodno podizati slamnate kuće unutar gradskih zidina" (*Statut*, knj. 6, pogl. LVII, str. 189) također imala za cilj suzbijanje požara, kao i zabrana cipelarima da ne smiju „spravljati odnosno kuhati na vatri u kotlovima štavilo unutar gradskih zidina; oko Kaštela, pak, ne smije se obavljati nikakvo štavljenje kože" (*Statut*, knj. 6, pogl. LV, str. 188). Šundrica, n. d., 31, štoviše, smatra da je odredba Statuta, po kojoj se vino smije držati samo u „kućama od kamena" (*Statut*, knj. 6, pogl. XXVII, str. 181) također bila motivisana strahom od vatre jer je, veli on, uz vino uvijek bilo i rakije

Prvi poznati veliki požar u Dubrovniku bio je onaj koji je izbio u noći između 15. i 16. avgusta 1296. „koji je ognjem uništio gotovo cijelo podgrađe i veći dio staroga grada".[4] Zanimljivu bilješku o ovom događaju ostavio nam je Nikola Ranjina: „Godine Hristove 1296. izgorilo je u Dubrovniku čitavo podgrađe pod crkvom Svete Marije od Kaštela, tako da je vatra gotovo sagorila veći dio staroga grada, ugrožavajući veliki broj kuća. Za njihovu obnovu potrošeno je veliko blago. A to je bilo 16. avgusta... noću".[5]

Još dramatičniji opis požara nalazi se kod Junija Restića u njegovoj *Chronica ragusina*, gdje je, pod godinom 1296, zabilježio: „Ovim dvim zlima (t.j. epidemiji iz 1292. i velikoj nestašici hrane koja je zatim nastala) slijedila je kroz kratko vrijeme jedna nesreća od neprocjenjive štete i propasti. Stoga što je iznenadna vatra, koja je nastala na nepoznat način (‚nata da ignoto autore') 16-og avgusta kroz kratko vrijeme sagorila čitavu stranu brda, zvanu podgrađe Svetoga Nikole, pa zatim, šireći se, stigla do staroga grada, čiji je veći dio pretvorila u pepeo zapadno od crkve Svete Marije od Lave, sa cijelim područjem nadbiskupije, koje je iz tog razloga zatim prozvano ‚Garište' — što znači izgorjelo mjesto — kako se zove i u naše vrijeme. Ovaj požar prouzrokovao je i zahtijevao preuređenje grada i određivanje, pomoću novih uredaba, ulica po svim mjestima koje je vatra opustošila... U ovom požaru stradali su svi stari spisi i memorije ('scritture e memorie'), osim vrlo malo njih, što je bilo uzrok mnogih sukoba među građanima u pogledu razgraničenja njihovih posjeda... Ovaj je požar tako bio zaprepastio građane, da su veoma mnogi htjeli da napuste grad i da odu da grade po selima, a drugi da se povuku u Apuliju; ali neki, mudriji, dokazali su kakva bi nezgoda nastala kada bi se raselili po selima i ostali izloženi napadima Slovena, stalnih i nemirnih neprijatelja. A jedan vlastelin, Lovro Vukasović, dao je 40.000 perpera od vlastitog novca da se počne graditi i da ohrabri druge da učine slično. I sa takvim nastojanjima onih koji su bili odani domovini, grad se brzo oporavio".[6]

U ovom veoma živom Restićevom tekstu, od posebnog je interesa činjenica da, obično dobro obaviješteni autor, ističe propast pisanih starih dokumenata u požaru i posljedice tog gubitka, koje je vlada nastojala da ublaži izdavanjem novih zakona i uredaba. Propast spisa, međutim, svakako je bila daleko manja briga od propasti kuća. Doista, prostor zahvaćen požarom bio je tako velik da je, početkom XIV vijeka, knez Marin Maurocen, „okupivši Malo i Veliko Vijeće, te uz odobravanje puka okupljenog, kako je običaj, na znak zvona",[7] donio posebnu, opsežnu i detaljnu odluku, „o obnovi ulica i kuća u podgrađu nakon požara grada" sa preciznim odredbama o rasporedu ulica, građenju kuća itd. i ta je odluka ušla u gradski Statut i postala njegov dio, što pokazuje važnost koju joj se pridavalo.[8]

„koja — barem ona proizvedena na teritoriju Dubrovačke Republike — ima toliko alkohola da poprima svojstva lako zapaljive materije."

[4] *Statut*, knj. 8, pogl. LVII, str. 233—235.

[5] *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, izd. Sp. Nodilo, Zagreb, JAZU, 1883, 223. Zanimljivo je da Anonim ne pominje ovaj značajni događaj.

[6] *Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae*, izd. Sp. Nodilo, Zagreb, JAZU 1893, 101—102.

[7] *Statut*, knj. 8, pogl. LVII, str. 233.

[8] *Isto*, str. 233—235.

Da je šteta bila ogromna svjedoči i to, što je venecijanska vlada našla za potrebno da Dubrovniku uputi pomoć,[9] a odjeke ove velike nesreće nalazi se i u arhivskim dokumentima ovoga vremena. Tako je 12. septembra 1296. pomenuto da je klesar Pobrat „iznenadnom smrću otišao sa ovoga svijeta u vatri koja je sagorila grad Dubrovnik, a isto tako i njegova žena" Stradali su i mnogi manastiri u gradu. Posljednjeg dana septembra, opatica manastira Svetoga Simeona prodala je za 80 perpera jednu kuću, vlasništvo manastira, „radi obnove i izgradnje manastira, uništenog vatrom požara".[11] Slično je, sredinom oktobra 1296, opatica manastira Svetog Andrije prodala za 300 perpera jedan manastirski vinograd i zemljište u Gružu „radi popravke manastirskog doma... uništenog vatrom".[12] U decembru je, pak, opatica manastira Svete Marije od Kaštela prodala za 61 perperu po soldu zemlje jedan manastirski vinograd u Župi Dubrovačkoj „radi obnove doma rečenog manastira uništenog vatrom požara".[13]

Razumije se da je obnova grada nakon velikog požara dala mnogo posla klesarima i zidarima. Tako je jedan klesar krajem septembra 1296. obećao da će Matu Menčetiću predati 16 vrata „izrađenih od dobrog kamena, kao što su bila ona koja su nekada bila u njegovoj izgorjeloj kući".[14] Taj ugovor po svoj prilici nije bio ispunjen, pa je, januara 1297, Menčetić naručio kod jednog drugog klesara četvora vrata „sa spoljne strane izgorjele kuće", a 12 vrata „sa unutrašnje strane izgorjele kuće, onog oblika kakvog su bila druga, izgorjela vrata".[15] U oktobru 1296. trojica klesara sporazumjela su se da će nabaviti za jednog kupca građevinski materijal „za kuću... koja je izgorjela do same zemlje.[16] Najzad, juna 1297. jedna udovica tražila je od Mata Budačića „da uredi i obnovi kuću, koju je vatra sagorjela, a koju ona ima u zalog za 200 perpera, tako da u rečenoj kući može da stanuje".[17]

Veličinu nesreće može se mjeriti i po dubini utiska koji ona čini na savremenike. Dubrovački požar iz avgusta 1296. izgleda da je vrlo brzo postao međa za određivanje hronologije pojedinih događaja u gradu. U novembru 1296, u sporu oko neke stoke i garantija datih za nju, jedan svjedok je izjavio da je bio prisutan kada je o tome vođen razgovor. Upitan kada je to bilo, odgovorio je: „Prije nego što je grad izgorio, ali ne znam koliko dana ranije".[18] Iako nema znakova da se sumnjalo da je požar bio podmetnut, sigurno je da je ovaj strahoviti događaj veoma uplašio i vlasti i narod u Dubrovniku. Nije stoga čudo što već 1309. godine nalazimo preduzimanje, prvih detaljnih mjera protiv vatre.

Doista, 6. januara 1309. knez Andrea Dauro sa Velikim i Malim vijećem, „uz odobravanje puka okupljenog na Placi, kako je običaj, na znak zvo-

---

[9] *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, izd. S. Ljubić, knj. I, Zagreb, JAZU, 1868, 188.

[10] *Spisi dubrovačke kancelarije*, izd. J. Lučić, knj. III, Zagreb, JAZU, 1988, br. 820, str. 285.

[11] *Isto*, br. 784, str. 270.

[12] *Isto*, br. 785, str. 271.

[13] *Isto*, br. 794, str. 273.

[14] *Isto*, br. 844, str. 291.

[15] *Isto*, br. 1040, str. 327—328.

[16] *Isto*, br. 892, str. 298.

[17] *Isto*, br. 742, str. 255.

[18] *Isto*, br. 959, str. 311.

na" izdao je naređenje, „imajući na umu da bi zbog pomanjkanja opreza mnogih osoba iznenada mogao izbiti golem požar i sveopća se pogibao nadviti nad grad Dubrovnik... ako bi se kojim slučajem, ne dao Bog, dogodilo da izbije požar u kojoj kući u gradu Dubrovniku ili u podgrađu, neka su svi ljudi iz grada i podgrađa dubrovačkoga dužni pohrliti u pomoć i gasiti rečeni požar sjekirama, kablima i vjedrima punim vode; i neka se nijedna žena, bila ona kojega god položaja i staleža, ne usudi niti drzne u tim trenucima, bilo to danju ili noću, izići iz kuće i poći na mjesto na kojem bijesni rečeni požar... Izuzimaju se dadilje, robinje i druga ženska služinčad dubrovačkih plemića: sve su one dužne pohrliti s kablima i vjedrima vode... Isto tako, neka su svi postolari i krznari dužni pohrliti sa svojim vjedrima i vodom na mjesto gdje je rečeni požar, zatim tesari i brodograditelji sa svojim sjekirama te vojnici plaćenici s vjedrima i kablima vode... Isto tako, ako se u rečenom slučaju požara dogodi da se, bude li to potrebno, poruši jedna ili više kuća bilo s koje strane one kuće u kojoj plane rečeni oganj, neka one kuće koje se poruše zbog navedenog razloga Općina dubrovačka nadoknadi prema pravednoj procjeni trojice ili petorice dobrih ljudi ili većine među njima, i to ljudi koje za to odredi gospodin knez i njegovo vijeće". Od posebnog je interesa slijedeća odredba: „Isto tako, neka Općina nabavi za svaku gradsku četvrt po dvanaest sjekira; one će se prepustiti određenim dobrim ljudima koji će biti obvezni, ako se desi slučaj, s tim sjekirama pohrliti na rečeno mjesto požara... A ti... kojima budu povjerene navedene sjekire, neka ih ne smiju darivati ni prodavati, posuđivati, otuđivati, niti pustiti da ih iznose iz njihovih kuća bilo kojim načinom".[19]

Ovaj dokument nesumnjivo odražava veliki strah od požara u Dubrovniku, potstaknut događajem iz 1296. No odluka iz 1309. zanimljiva je i iz jednog drugog razloga: mislim, naime da nije pretjerano reći da je ovim aktom Dubrovnik, među prvim gradovima u Evropi, pokušao da, pod okriljem države, stvori jednu stalnu protivpožarnu organizaciju sa zadatkom da vodi borbu protiv vatre u gradu. Kada se ima u vidu da je u Veneciji — u kojoj su požari u XIV vijeku bili dosta česti[20] — posebna služba za borbu protiv požara organizovana tek u XVIII vijeku,[21] dubrovačka mjera iz 1309. izgleda još impresivnije.

Moguće je prihvatiti mišljenje Zdravka Šundrice da su i odluke unijete 1335. u *Liber omnium reformatoinum* o zabrani držanja katrana za prodaju u kućama, osim „u kamenom presvođenom prostoru" i o zabrani topljenja sala i loja i štavljenja koža unutar gradskih zidina takođe bile povezane sa opasnošću od požara.[22] Ipak, to su bile samo djelimične i indirektne mjere.

---

19 *Statut*, knj. 8, pogl. LX, str. 237—238. Šundrica, n. d., 34.

20 Na primjer, u julu 1318. izbio je požar u »Fondaco dei Tedeschi«, a u decembru 1325. izdato je naređenje da noćni stražari (»Signori di notte«) čuvaju grad od vatre. Međutim, u junu 1330. izbio je veliki požar na Malamoku, a godinu dana kasnije na Buranu. R. Morozzo della Rocca, Cronologia veneziana del '300, *La civiltà veneziana nel Trecento*, Firenze, Sansoni, 1956, 242, 244, 245. V. i G. Cracco, *Un 'Altro mondo'. Venezia nel Medioevo dal secolo XI al secolo XIV*, Torino, Utet Libreria 1986, 135.

21 F. C. Lane, *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1973, 364, 439.

22 Ova druga odredba izričito kaže: »quod pertineat ad periculum ignis«. Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), *Liber omnium reformationum*, f. 1, c. I; f. 3, c. III. Šundrica, n. d., 31.

Slijedeći značajan korak u borbi protiv vatre preduzeo je Dubrovnik 1360. godine, kada je odlučeno da svi klesari u gradu moraju trčati sa svojim alatima „na mjesto požara, a isto tako moraju pohrliti i mornari". Naređeno je, dalje, da se napravi „šest velikih i malih ljestvica koje će se nositi na mjesto požara, a moraju se držati u arsenalu i niko ih ne smije uzeti za bilo kakvu opštinsku potrebu, osim posebnih osoba. Zatim, da se naprave dvadeset četiri vjedra, koja će se podijeliti među cipelare i kožare". Ako se koja posuda izgubi, opština je morala da je nadoknadi.[23]

Odluka iz 1360. ima i jedan zanimljiv dodatak: u slučaju požara, noćna straža („Gospari od noći" sa svojom pratnjom) morala je, pod oružjem, da otrči na gradske kapije i na Placu, a svi „kapetani mjeseca" imali su sa stražarima poći na zidine, pod oštrim kaznama.[24] Ovo navodi na pomisao da je u Dubrovniku postojala bojazan, ili bar sumnja, da bi neko, u gradu ili van njega, mogao da iskoristi požar za kakav „subverzivni" postupak, koji bi mogao da ugrozi bezbjednost grada. S druge strane, pada u oči da se, ni u aktu iz 1309, ni u ovom iz 1360, uopšte ne pominje mogućnost podmetanja vatre, niti bilo kakva kazna za eventualne potpaljivače. Ovo je tim zanimljivije ako se uporedi sa situacijom u savremenim italijanskim gradovima: među zločinima koje se, na primjer, kažnjavalo smrtnom kaznom u Ferrari, pored ubistva, krađe, falsifikovanja, silovanja i sodomije, bilo je i potpaljivanje požara,[25] a u Sieni se, među glavnim zločinima, navode ubistva, izdaja, otimanje, silovanje, trovanje, mutilacija, tortura, pljačka i drugo, a takođe i potpaljivanje požara.[26]

Ipak, i pored svih nastojanja starih Dubrovčana, vatra je i dalje ostala stalna opasnost za njihov grad. Svijest o tome jasno je izražena u vrlo važnoj odluci vlade od 4. marta 1406. o rušenju drvenih kuća u gradu i njihovoj zamjeni kamenim kućama. Kao glavni razlog za ovu mjeru izričito se navodi: „Pošto se u gradu Dubrovniku nalaze mnoge drvene kuće zbog kojih bi vatra, ako bi ušla u jednu, velikom opasnošću od požara ugrozila čitav grad, stoga, da bi se otklonila opasnost koja bi mogla nastati zbog rečenih kuća", naređuje se njihovo rušenje.[27]

Bilo je, međutim, u ovo doba u Dubrovniku i drugih razloga za vladinu zabrinutost i strah od vatre. Petnaesti vijek bio je doba uspona grada, rasta njegovog prosperiteta i broja stanovnika. Sve su to, razumije se, bili pozitivni faktori za razvoj i napredak Dubrovnika, ali su, istovremeno, imali i svoje naličje: sa brzim demografskim rastom dolazile su i negativne pojave koje ga neizbježno prate — krađe, pljačke, tuče, seksualni prestupi, pa čak i ubistva. Sama dubrovačka vlada, u jednoj svojoj odluci iz 1432, kaže: „Naš grad je, zahvaljujući više milosti svemogućeg Boga, nego našim nastojanjima i zaslugama, porastao i umnožio se, kako u dobrima i imovini, tako i u lju-

---

[23] HAD, *Liber viridis*, f. 72. *Liber viridis*, izd. B. Nedeljković, Beograd, SANU, 1984, 10. Šundrica, n. d. 35 (omaškom pod godinom 1359).

[24] *Viridis*, isto. Nedeljković, *isto*. Šundrica, n. d., 32.

[25] W. L. Gundesheimer, Crime and Punishment in Ferrara, 1440—1500, *Violence and Civil Disorder in Italian Cities*, 1200—1500, izd. L. Martines, Berkeley-Los Angeles--London, University of California Press, 1972, 114.

[26] W. M. Bowsky, The Medieval Commune and Internal Violence: Police Power and Public Safety in Siena, 1287—1355, *American Historical Review*, vol. LXXIII/1, Okt. 1967, 2.

[27] *Viridis*, ff. 117v—118. Nedeljković, n. d., 84—85.

dima i stanovnicima, za čije očuvanje smo morali i moramo svakodnevno da podnosimo i imamo mnoge i raznolike izdatke, kako zbog rata koji smo vodili (t.j. za Konavle), tako i za druge neophodne službe i potrebe".[28] Docnije, 1459, slična misao izražena je još jasnije u jednoj odluci Velikoga vijeća: „Naš grad je, božjom milošću, veoma porastao u broju ljudi, ali zbog ljudske zloće svakodnevno se dešavaju raznovrsni, teški i svakojaki prestupi, pa je stoga potrebno pobrinuti se da zločinci budu popravljeni, da bi se održalo dobro stanje republike".[29] Može se sa sigurnošću pretpostaviti da je među „raznovrsnim, teškim i svakojakim prestupima" bila i opasnost od podmetanja požara, što potvrđuje i nekoliko slučajeva iz početka XV vijeka.

Tako je u avgustu 1401. vlada saznala da je „brat Karlo iz Drača, reda Male braće (Franjevaca), otpadnik (‚apostata') svog reda" nešto znao „o požaru kuće gospara Junija Đurđevića, koji se sinoć desio". Fratar je, inače, već bio „u zatvoru rečene Male braće", pa je otuda doveden pred kneza i sud radi ispitivanja. Tu je on priznao da je prošlih dana razgovarao sa jednim drugim, ranijim otpadnikom iz franjevačkog reda, don Nikolom Dobrilovićem, od koga je tražio savjet „kako da se oslobodim i izbavim iz reda Male braće". Dobrilović mu je rekao: „Ako hoćeš da se oslobodiš, treba da nađeš 100 dukata za bule i druge troškove". Međutim, večer prije nego što je izgorila Đurđevićeva kuća, Karlo je ponovo razgovarao sa Dobrilovićem i ovaj mu je rekao: „Ti znaš kako su fratri malobraćani mene udarili pesnicom u lice i znaš da će te oni progoniti bilo gdje da pođeš. Ako hoćeš, ja ću ti dati luk i strijele sa kojima ćeš moći da zapališ manastir Male braće i da osvetiš sebe i mene". Karlo je pred vlastima tvrdio da je on odbio taj predlog, na što mu je Dobrilović kazao: „Učiniću ja sam", poslije čega su se rastali. Fratar Karlo je onda, po vlastitom priznanju, otišao „kući jedne moje duhovne majke" kojoj je rekao: „Hoću da zapalim mjesto Male braće", na što je ona odgovorila: „Nemoj to raditi, jer to mjesto nije krivo ako su te braća progonila, a ako hoćeš to da učiniš, ja ću te zasigurno optužiti bratu Lovru".

Poslije ovoga, vlasti su saslušale Karlovu „duhovnu majku", po imenu Radoslavu, koja je izjavila „da dobro poznaje rečenoga Karla i da mu je mnogo puta činila usluge, perući mu glavu i krpeći mu odijelo". Međutim, Radoslava ne samo što je negirala da je vodila navedeni razgovor o paljevini sa fratrom, nego je dodala da je Karlo, „čitavog tog dana, za koji tvrdi da je bio u mojoj kući, proveo sakriven i nije izašao vani, jer se bojao da ga Mala braća ne uhvate". Poslije ovakve Radoslavine izjave, Karlo je ponovo saslušan i morao je da izmijeni svoj prvobitni stav. Naglašavajući: „Ja ću vam kazati istinu", priznao je da je one večeri, kada je Đurđevićeva kuća izgorila, Nikola Dobrilović došao k njemu i rekao: „Ako hoćeš, podmetnućemo vatru na jednom mjestu u gradu Dubrovniku i dok bude gorila, mi ćemo ugrabiti neke dobre stvari". Razumije se, Karlo je tvrdio da je odbio taj predlog, ali kada je Dobrilović zatražio da ga prati, „ja sam, slušajući njegove molbe, pošao s njim i, kada smo bili blizu crkve Svetoga Jakova od bunara (‚Sanctus Jacobus de puteo'), rečeni Nikša (t.j. Dobrilović) je držao u ruci jedan mali,

[28] HAD, *Consilium Maius*, vol. 4, ff. 223—224v; *Viridis*, ff. 173v—174; Nedeljković, n. d., 204—206.

[29] *Cons. Maius*, vol. 11, ff. 133—134; *Viridis*, ff. 308v—310; Nedeljković, n. d., 433—435.

ali tvrdi luk i nekoliko strijela... pa je, poslije prve ure noći, izvadio jednu strijelu ovako napravljenu (crtež u tekstu dokumenta) i na rečenu strijelu stavio neke stvari za paljenje, i vidio je (Karlo) rečenog don Nikolu kako rečenu pripremljenu strijelu izbacuje prema mjestu Male braće i prema kući ranije rečenoga gospara Junija". Na pitanje sudija „da li se iz rečene strijele vidjela vatra, rekao je da nije, ali je pravila dim". Na pitanje kada se sve to događalo, Karlo je odgovorio: „Sinoć, malo prije nego što je izgorila rečena kuća gospara Junija", a na pitanje koliko je strijela bilo izbačeno, izjavio je: „Vidio sam da je izbacio tri strijele na rečenom mjestu prema kući rečenoga gospara Junija da bi je zapalio, a zatim je otišao (t.j. Nikola) i ne znam gdje je pošao".

Očigledno uznemireni Karlovim kontroverznim svjedočenjem u jednoj tako ozbiljnoj stvari, knez i sud, „da bi mogli bolje saznati istinu, naredili su da se rečenog Karla veže za torturu, i prije nego što je podignut sa zemlje, spontano je rekao, bez obzira na ono što je gore izjavio: ‚Gospari moji, nemojte me mučiti, ja želim da vam kažem istinu. Jedina je istina da sam sve što sam gore rekao, ranije bio kazao bratu Lovru, gvardijanu Male braće, zbog velikog mučenja kojem me podvrgavao u zatvoru, jer rečeni brat Lovro mi je govorio: ti si sa onom propalicom, bratom Nikolom, htio da spališ mjesto Male braće, a ja sam (t.j. Karlo) htio da slijedim njegove riječi da bi me pustio, i priznao sam mu da je rečeni don Nikola od mene tražio da zapalimo rečeno mjesto‘." Poslije ovoga, gvardijan Lovro doveo je Karlu u zatvor gospara Andriju Vlčevića, kome je Karlo rekao „isto što sam gore kazao bratu Lovru, ali to nije istina". I pored Karlovih preklinjanja, on je ipak podvrgnut torturi „i primivši tri trzaja kanapom, ponovo upitan da kaže istinu o gore rečenom i zašto je različito govorio, potvrdio je da sve što je rekao o rečenom don Nikoli nije istina i da sam sebe laže". Sud ga je na to pitao „zašto govori to što govori", a Karlo je odgovorio: „Zbog mučenja koja mu je činio brat Lovro i da ga ne bi više mučio. I tako je kazao i potvrdio da je istina kako je posljednje rekao".[30]

Očigledno je da Karlove kontradiktorne izjave ne daju pravu sliku zbivanja povezanih sa požarom Đurđevićeve kuće, a ne znamo ni konačan ishod čitavog ovog slučaja. Izgleda sasvim vjerovatno da je prvenstveni cilj paljevine bilo „mjesto" franjevaca, a ne Đurđevićeva kuća, koja je, možda, stradala zbog blizine. Posebno su zanimljivi podaci o sukobima među franjevcima, o otpadnicima od reda i o drastičnim mjerama koje je sam red protiv njih preduzimao. No, dokument iz 1401. pokazuje, također, visoki stepen svijesti o opasnosti od vatre u Dubrovniku tog vremena, a usto od posebnog interesa je i „tehnički" aspekt cijele stvari: opis upotrebe strijela, popraćen čak i crtežem strijele u tekstu, zatim pomen zapaljivog materijala pomoću kojeg je strijela prenosila vatru i koji je ostavljao dimni trag, itd. Sve to govori da je taj način podmetanja požara morao biti u Dubrovniku poznat a možda i češće upotrebljavan početkom XV vijeka.

Da to, ipak, nije bio jedini način potpaljivanja vatre pokazuje već jedan slučaj iz slijedeće, 1402. godine. „Oko treće ure noći" od 17—18. jula „zapaljena je pomoću tri baklje kuća Maruše, ćerke Pripca Sesastonovića, koja se nalazila iznad crkve Svetoga Nikole od Place". Vlasti su naravno odmah

[30] HAD, *Lamenta de criminali*, vol. 1, ff. 42v—43.

povele istragu i prvo saslušale samu Marušu koja je izjavila: „Sinoć sam bila kod svoje kuće i spremala se da spavam u sobi kad malo zatim jedna siromašna žena koju ... za ljubav Boga... držim u kući poče da viče: 'vatra, vatra, gorimo'. Ja, čuvši rečenu galamu, pođoh do prozora i povikavši nazvah Ratka Tepuičića, govoreći: 'moja kuća gori'. Ratko, čuvši to, odmah je došao i našli smo blizu vrata moje kuće ... zapaljenu baklju koja je već počela da gori pa smo tu vatru ugasili vodom što smo brže mogli". Na pitanje ko je podmetnuo vatru, Maruša je kazala da ne zna, na što su je vlasti upitale „sumnja li na koju osobu ili da li se svađala s kime zbog čega bi joj se naprijed rečeno moglo desiti". Maruša je i na ovo pitanje negativno odgovorila, ali je zatim ipak dodala interesantnu priču: da je ona „ovih prošlih dana dala vjeru nekom Radoslavu i s njim utvrdila srodstvo da je uzme za ženu. I pošto sam čula od više lica da rečeni Radoslav, moj čovjek, zastranjuje i svakodnevno se druži sa nekom Radulom zvanom Grguša, ja, čuvši naprijed rečeno i dobivši obavještenje da je rečeni Radoslav moj čovjek bio u kući Višnje, Bogoslavove žene, pođem rečenoj kući i nađem u toj kući rečenog mog čovjeka sa rečenom Radulom. Tada sam počela da prijetim rečenoj Raduli, govoreći: 'zla ženo, otkinuću ti nos'. I dok sam izlazila iz kuće naprijed rečene Višnje, ta Radula je kazala: 'ubrzo će se tvoj život prekratiti'." Maruša je kao svjedoka navela Višnju i tačno precizirala vrijeme kada se sve to dešavalo — dva mjeseca prije podmetanja požara.

Vlasti su zatim ispitale siromašnu ženu „Jana de Pulea", koja je živjela u Marušinoj kući. Ona je potvrdila Marušinu izjavu o vatri i njenom gašenju uz pomoć Ratka Tepuičića.[31] Nažalost, ni u ovom, kao ni u prethodnom slučaju, ne znamo ishod istrage i presudu suda, ali u svakom slučaju jasno je da se radilo o još jednom pokušaju podmetanja požara, iako ovaj put koristeći „primitivniju tehniku" nego prethodne godine u slučaju fratra Karla iz Drača i don Nikole Dobrilovića. Vrijedi usput pomenuti da se radilo i o sasvim drukčijem motivu za potpalu: dok je 1401. u pitanju bio sukob unutar franjevačkog reda, u drugom slučaju, po svoj prilici, motiv je bila ljubomora.

Vatra je mogla da izazove zabrinutost vlasti i u sasvim drugačijem kontekstu. 18. decembra 1405. dubrovački knez i sud saznali su „da su Bogdan Konjavoda... iz Zatona i neke druge osobe, inspirisane zlim i đavolskim duhom, praveći se prorocima budućnosti pomoću vještina i vizija, govorili i širili među prost puk jeretičke i grozne riječi, suprotne časti i dobrobiti grada i opštine Dubrovnika", pa su preduzeli istragu. Najprije je zatraženo od samog Konjavode „da kaže o svojim proročanstvima i izmišljotinama koje priča i širi po narodu". Konjavoda je priznao „da je većem broju lica govorio da je pomoću svojih vještina i vizija, u spoju voska i smole, vidio veliko zlo i strašnu budućnost u gradu Dubrovniku o ovom bliskom prazniku Gospodinova rođenja". Na pitanje vlasti o kakvom se zlu radi, kazao je: „Vatra". Kada su ga pitali kako on to vidi, Konjavoda je odgovorio: „U spoju voska i kroz duh vjetra". Na pitanje zašto širi takve glasine i da li mu ljudi vjeruju, rekao je: „Zato što mu se tako hoće... a neki vjeruju, drugi ne".

Knez i sud nisu gubili vremena i već 23. decembra donijeli su presudu, čija preambula objašnjava njihovu žurbu: „Imajući u vidu da gorenavedene

31 *Isto*, ff. 94—94v.

riječi — koje je rečeni Bogdan Konjavoda priznao da je govorio i širio po puku — kao i mnoge druge koje već dugo vremena govori u narodu, obmanjuju i u grijeh navode mnoge slabe i proste osobe koje olako vjeruju, što je sve grijeh prema katoličkoj vjeri i suprotno časti i dobrom stanju Dubrovnika", sud je presudio da Bogdana treba zadržati u zatvoru do iduće nedjelje, a u nedjelju da ga se izvede iz zatvora „i posadi na magarca ili magaricu, a na glavu da mu se stavi mitra, oslikana zlim duhovima i demonima i, posađen na rečenog magarca, sa licem okrenutim prema repu, da bude vođen običnim putem kroz unutrašnji dio grada do ‚kara' na Placi, i tu da bude vezan za isti ‚kar' i da ostane vezan do večernjeg zvona, a kada zazvoni večernja, da ga se otuda odveže i kada bude odvezan da mora smjesta da ode iz grada i područja Dubrovnika". Nije se smio nikada vratiti, a ako bi se ipak vratio, trebalo ga je „uhapsiti i obilježiti sa četiri biljega na čelu", pa ga ponovo protjerati.[32]

Zanimljivo je i za dubrovačku vladu nesumnjivo uznemiravajuće bilo to, da Bogdan Konjavoda nije bio jedini koji se bavio takvim sumnjivim i potencijalno „subverzivnim" stvarima kao što su magija i crna proročanstva. U toku istrage njegovog slučaja, vlasti su „kroz svjedočenje više vjerodostojnih lica" saznale nešto još gore: Radoslava, „dumna crkve Objavljenja Svete Marije u Gružu, praveći se proročicom pomoću vizija i duhovnih otkrovenja, pričala je po narodu mnoga proročanstva, što je grijeh prema katoličkoj vjeri i zastrašuje obične ljude, što je sve protiv časti i stanja grada Dubrovnika". Očigledno zbog statusa optužene, mrkanski biskup, koji je nastupao kao „generalni vikar u duhovnim i svjetovnim stvarima" za dubrovačkog nadbiskupa, „lično je ispitao rečenu Radoslavu i više drugih osoba o stvarima sadržanim u ranije navedenoj istrazi, da bi se poništili strahovanja i grijesi koji su se, zbog izmišljotina rečene Radoslave, mogli pojaviti u srcima jednostavnih osoba, i za očuvanje časti i dobrobiti grada i opštine Dubrovnika". Uz dozvolu i saglasnost, dakle, mrkanskog biskupa, knez i sud osudili su dumnu da do iduće nedjelje zauvijek napusti Dubrovnik i njegove posjede, a ako se ikada vrati „da bude uhapšena i vezana i sa mitrom na glavi, oslikanom demonima i zlim duhovima, da bude odvedena i postavljena, vezana, pred glavna vrata crkve Svete Marije u Dubrovniku i da tu bude držana sa rečenom mitrom, vezana, tokom čitavog dana, a zatim da smjesta bude izgnana iz svih posjeda grada Dubrovnika".[33]

Oba navedena slučaja upotrebe vatre u magijske svrhe radi proricanja budućnosti i reakcija dubrovačke vlade na njih pokazuju, s jedne strane, da vlada nipošto nije bila voljna da dozvoli širenje alarmantnih glasina kroz narod, ali, s druge strane, po svemu sudeći, nije tu pojavu smatrala izuzetno opasnom. Krivci nisu kažnjeni niti smrtnom kaznom, niti mutilacijom, pa čak ni teškim zatvorom, nego — prvenstveno — izvrgavanjem ruglu i progonom. To, svakako, nije bila laka kazna, ali nije bila ni tako drastična kako bi se moglo očekivati od vlade koja se plaši ugrožavanja javnog reda i vlastite sigurnosti.[34]

---

[32] HAD, *Lamenta de intus*, vol. 1, ff. 160v—161.

[33] *Isto.* O magiji u srednjem vijeku v. B. W. Tuchman, *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*, New York, Alfred A. Knopf, 1978, 55, 317—319. R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, posebno str. 60, 85—90. O proročanstvima v. O. Niccoli, Profeti e popolo nell' Italia del Rinascimento, Rim-Bari, Laterza 1987.

Ranije je pomenuto da je strah od požara bio glavni razlog za odluku iz marta 1406. o rušenju drvenih kuća i njihovoj zamjeni kamenim. Kako je lako moglo doći do požara svjedoči i jedna tužba iz novembra 1417. Jedan mornar tužio je Marušu, udovicu krojača Mirka, i one koji su stanovali u njenoj kolibi da „pale vatru izvan kuće rečene Maruše i zbog toga je tolika količina dima u kući istog tužioca, da isti tužilac ne može da stanuje u rečenoj svojoj kući“. Po nalogu kneza i suda, telal je naredio Maruši i njenim stanarima „da odsada unapiijed ne smiju paliti vatru na ulici, pod kaznom od 5 perpera“.[35] Jasno je da je u ovakvim slučajevima, pored smetnji koje je dim stvarao susjedima, postojala opasnost od gubitka kontrole nad vatrom zapaljenom na ulici — naročito po vjetrovitom vremenu — i od izbijanja većeg požara. Dodajmo da su u ovo vrijeme, bar već od 1414, postojali „stražari Svetog Lovrijenca i Svetog Srđa i drugi čuvari od vatre“ (custodes ignium) među opštinskim službenicima kojima se služba imala obnavljati u Malom vijeću svake godine u februaru.[36]

Iako su mjere preduzete 1406. g. za zamjenu drvenih kuća kamenim, kao i one iz juna 1407. o popločavanju gradskih ulica i trgova[37] nesumnjivo smanjile učestalost požara i obim njihovog pustošenja, ipak se vatru nije moglo eliminisati iz grada, a još manje iz vangradskih područja. Upravo zbog toga donijelo je Veliko vijeće 21. februara 1441. „Uredbu o požarima, krađama i štetama počinjenim u Astareji“. Očigledno su te pojave — o kojima je, kako smo vidjeli, bilo govora već u Statutu — toliko porasle brojem i intenzitetom, da su vlasti osjetile potrebu da energičnije intervenišu. Početak uredbe daje objašnjenje za to: „Pošto se već izvjesno vrijeme svakodnevno počinjaju mnogi i vrlo brojni požari i štete po našoj Astareji, kako paljenjem kuća i svega što se u njima nalazi, tako i sječenjem i iskorjenjivanjem drveća, voćaka, vinograda, uništavanjem odrina i slične štete, krađe i zločini, zbog kojih se uprošćavaju naša gospoda i seljaci, koji trpe te štete, požare i krađe“, a pošto se ne može ući u trag počiniteljima „zbog velike oštroumnosti i lukavosti tih zločinaca koji počinjaju te požare, krađe i štete“, vlada odlučuje: „Od sada unaprijed, ako kakav požar, šteta ili krađa budu učinjeni i počinjeni u bilo kojoj kući ili kolibi, mjestu ili naseobini dubrovačke Astaıeje paljenjem ili rušenjem kuća, pljačkom, sječenjem, odnošenjem bilo koje stvari iz njih ili iskorjenjivanjem vinograda, odrine, stabala, voćaka i druge slične štete“, lokalne vlasti (,lo quartiero dela casnacina) će morati kroz četiri mjeseca od dana kada požar ili šteta budu prijavljeni da pronađu tog „zločinca, potpaljivača ili štetočinu“, i ako se ustanovi „da je potpaljivač namjerno izazvao taj požar, treba da bude obješen tako da umre i da mu se duša odvoji od tijela“. Međutim, kada se ne radi o kućama, kazne će biti u skladu sa Statutom i postojećim zakonima. U slučajevima kada se ne bude moglo utvrditi ko je podmetač požara, knez i Malo vijeće će procijeniti štetu i narediti kazna-

---

[34] O progonu i njegovom značenju v. R. Stern, '*Contrary Commonwealth*: *the Theme of Exile in Medieval and Renaissance Italy*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1982. O kažnjavanju u Dubrovniku v. I. Mitić, Prilog upoznavanju načina kažnjavanja u Dubrovačkoj Republici, *Anali Zavoda za povjesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, knj. XXII—XXIII, Dubrovnik 1985, 153—172.

[35] HAD, *Lamenti politici*, vol. 2, f. 81v.

[36] *Viridis*, f. 128v. Nedeljković, n. d., 103. O stražarima na Srđu v. F. de Diversis de Quartigianis, Počinje opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnoga grada Dubrovnika, prev. I. Božić, *Dubrovnik*, br. 3, 1973, 40.

[37] *Viridis*, ff. 117v—118. Nedeljković, n. d., 84—85.

čini naknadu, ali „ako zločinac padne u ruke dubrovačke gospode, da bude obješen za grlo, kako je rečeno". Kada se radilo o krađama i drugim štetama, naknada je mogla da bude najviše 50 perpera. Osim toga, knez i Malo vijeće mogli su odobriti kaznačinama da potroše izvjesnu sumu novaca za pronalaženje krivaca.[38] Ova uredba pretrpila je manje modifikacije u julu 1446, ali su se one odnosile samo na krađe, a ne i na podmetanje požara.[39]

Sigurno najveće štete od vatre u Dubrovniku, poslije 1296, bile su one koje su nastale kao posljedica paljenja baruta u Kneževom dvoru 1435. i 1463. O prvom slučaju, onom iz 1435, Ranjina ima zanimljivu bilješku: „Godine Hristove 1435. u Dubrovniku se počelo graditi, od samih temelja, zadivljujuću, krasnu i gordu palatu na Placi kod obale mora, dostojnu svakog vladara, za stanovanje upravljača grada Dubrovnika, sa stubovima i portalima". Oduševljeni Ranjina dodaje: „U mnogim drugim gradovima nije bilo slične ovoj (palati). I namjestivši je, proširili su je još mnogim ukrasima, uredivši također i Placu. I grad, blatnjav i prljav, bio je popločen lijepim opekama. U ovo je potrošeno preko 40 hiljada dukata iz opštinske kase; ali malo zatim veliki dio te palate je izgorio".[40]

O ovoj eksploziji govori i Restić u svojoj *Chronica ragusina:* „U Dubrovniku se 10. avgusta (1435) desila jedna neshvatljiva šteta pošto je noću izgorila oružana gdje je stala municija. A zbog velike količine baruta, šalitre i drugih zapaljivih materijala požar je bio tako velik, da su se mnoga artiljerijska oružja, koja su se tu nalazila, rasprsla i jedan dio Kneževa dvora, pored kojeg je bila oružana, odletio je u zrak, sa pogibijom i uništenjem mnogih".[41]

Još veća nesreća pogodila je dvor 8. avgusta 1463, kada se, ponovo, zapalio barut, što je dovelo do velike eksplozije i rušenja zgrade, uslijed čega su poginuli brojni dubrovački građani i stranci koji su se tu zatekli. *Annales ragusini anonymi* navode da je „dana 8. avgusta izgorio dvor gdje sada živi knez Dubrovnika, u 18 sati, i poginulo je 17 vlastele" čija imena nabraja, posebno pominjući čak koji su među njima bili punoljetni, a koji nisu. Anonim pominje da su stradale i četiri vlastelinke kao i 104 pučanina.[42] Vrlo sličan opis daje i Ranjina, koji — po svom običaju — daje i iznos potrošen za obnovu dvora poslije eksplozije — preko 3500 dukata.[43]

Bez ulaženja u detalje ove nesreće, pomenuću samo neke dokumente u kojima se upravo požar navodi kao uzrok štete i pogibija povodom ovog

---

[38] *Consilium Maius*, vol. 6, ff. 83v—84.*Viridis*, ff. 205 v—206. Nedeljković, n. d., 275—276. Šundrica, n. d., 33. O Astareji uopšte v. J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astareje* Dubrovnik, Matica hrvatska, 1970; isti, Historijska topografija dubrovačke Astareje, u J. Lučić, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike*, Dubrovnik, Časopis „Dubrovnik' 1990, 7—28. O krčenju zemljišta pomoću vatre — o čemu se ovdje očigledno nije radilo — v. M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd, Istorijski institut, 1973, 91.

[39] *Viridis*, f. 216v. Nedeljković, n. d., 295—296.

[40] *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, 251. Anonim ovaj događaj ne pominje.

[41] *Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae*, 266.

[42] *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, 64—65.

[43] *Isto*, 261—262. Zanimljivo je da Restić, koji u svojoj hronici ima čitavih sedam stranica posvećenih godini 1463, donosi, već pred kraj, samo kratku napomenu: „U najvećoj zagrijanosti ovih događaja (t.j. odnosa sa Turcima, Ugarskom, Bosnom, papstvom, itd.) knežev dvor je pretrpio požar". *Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae*, 368.

događaja 1463. Tako je 15. avgusta te godine Malo vijeće dozvolilo tutorima nasljednika Firentinca Luke de Martino da potroše potrebnu količinu novaca radi popravke „i dovođenja u dobro stanje, kako se najbolje bude moglo", Lukinih tkanina i druge robe „oštećenih zbog vatre i rušenja dvora".[44] U septembru iste godine odobreno je konzervatorima dobara Jakova iz Firma „koji je poginuo u rušenju i požaru našega dvora" da predadu zastupniku Jakovljevih nasljednika i kreditora svu Jakovljevu imovinu koju su imali u rukama.[45] Iz jednog akta od 10. oktobra 1463, pak, vidi se da je „Ivan, sin pokojnog Gabriela Domingesa iz Valencije" bio zatražio od dubrovačkih vlasti potvrdu o smrti svog oca, kako bi mogao da dobije nasljedstvo. Knez i Malo vijeće su dali izjavu kojom su posvjedočili „da je jedan stranac od šezdeset godina ili otprilike toliko, koga su zvali i koji se nazivao Gabriel Dominges iz Valencije, trgovac... bio smatran Gabrielom Domingesom iz Valencije i drukčije nije bio nazivan... čovjek visokog i izduženog rasta i mršav. Rečeni pak Gabriel završio je svoj posljednji dan u našem gradu Dubrovniku osmog dana nedavno proteklog mjeseca avgusta, pošto je isti pokojni Gabriel bio smrvljen i poginuo je u rušenju našega dvora, koje je rušenje bilo i desilo se rečenoga dana... zbog praha za bombarde koji se nalazio u rečenome dvoru, koji prah se slučajno zapalio i velikim bijesom i pustošenjem povukao rečeni dvor u propast. U tom rušenju bili su smrvljeni i nijedno su poginuli isti Gabriel i više drugih naših građana i stranaca. I tako mrtav, Gabriel je bio nađen četiri dana nakon rečene propasti, pod istom ruševinom, zajedno sa drugim našim građanima i strancima koji su u toj nesreći bili pritisnuti". Gabriel je bio sahranjen u katedrali Svete Marije.[46]

Dvor je, kao što se zna, bio popravljen, iako su posljedice ovog požara ostavile trajnog traga na zgradi, a radovi na njoj dugo trajali.[47] Dokument od 10. oktobra 1463. zanimljiv je posebno zbog detaljnog iznošenja okolnosti pod kojima se nesreća desila, njenih posljedica i stradanja ljudi u njoj, pri čemu je vatra, očigledno, igrala presudnu ulogu. Razumije se, eksplozija baruta i požar dvora nisu bile jedine pojave vatre u Dubrovniku tog vremena. Da je opasnost od požara i od podmetanja vatre i dalje bila aktuelna svjedoči i jedan podatak iz januara 1488, kada su dvojica braće, vlastela Prodančić, podnijela knezu i sudu prijavu protiv trojice vlastele iz najuglednijih porodica, „govoreći da su rečeni, kroz jedan prozor, gurnuli voštanicu natak-

---

44 HAD, *Consilium Minus*, vol. 16, f. 90v.

45 *Isto*, f. 97v.

46 HAD, *Diversa notariae*, vol. 47, f. 97. O eksploziji i požaru dvora v. V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do* 1808, knj. II, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980, 354. O Špancima u Dubrovniku v. N. Fejić, *Španci u Dubrovniku u srednjem veku*, Beograd, Prosveta, 1988, posebno o Gabrijelu Domingesu str. 182, 188, 277. O stradanju duždeve palate i crkve Svetog Marka u Veneciji od požara u XV i XVI vijeku v. Lane, n. d., 212, 439—442, 446, 447.

47 V. B. Glavić, Knežev dvor, *Dubrovački festival* 1950, 25—32. Još 1480. izvođeni su radovi na dvoru, pa su trojica zidara zaključila ugovor sa činovnicima zaduženim za izgradnju dvora da će, o svom trošku, popločati „lijepo i dobro i dobrim radom... oko pet stotina lakata ili koliko bude u dvoru, u sali pred sobom gospara kneza i kod ulaza u stan istoga gospara kneza i u hodniku između soba", sve to kroz nešto više od mjesec dana, po cijeni od dva groša po laktu. Ako bi popločani pod „kroz pet godina imao bilo kakvu pukotinu ili kakav drugi nedostatak krivicom njihovog majstorstva, rečeni majstori zidari... moraju potpuno o svom trošku takvu pukotinu ili drugi nedostatak... popraviti i urediti". *Diversa not.*, vol. 65, ff. 54—54v.

nutu na jedno koplje u naš magazin, u kojem se nalazilo drvo i sijeno, i malo je nedostajalo da nam zapale čitavu kuću, pošto im je voštanica pala u rečeno drvo i sijeno". Dodali su usto, da im je jedan od optuženih već ranije više puta prijetio da će im zapaliti kuću.[48] Šta je dalje bilo sa ovim slučajem nije nam poznato, ali on svakako spada u red mnogobrojnih ispada i neobuzdanog ponašanja vlastele — naročito mlade — čega je u Dubrovniku u XV stoljeću bilo vrlo mnogo. Pritom, ovaj dokument pokazuje da je i vatra bila jedno od oruđa kojim su se obijesni mladići služili u svojim „igrama" i međusobnim obračunima, što vlada nikako nije mogla da gleda dobrim okom niti da mirno primi, makar da se radilo o djeci onih, koji su u toj istoj vladi sjedali i odlučivali.[49]

*

Vatra je, kao što se iz svega dosada iznesenog vidi, bila stalna i velika prijetnja blagostanju i miru Dubrovnika. Mada se ne može tvrditi da su dva najveća požara, onaj iz 1296. i eksplozija dvora 1463. bila namjerno podmetnuta, nema sumnje da je u Dubrovniku bilo ljudi vještih i voljnih da upotrebe razne „sprave" za izazivanje požara, što se iz nekoliko navedenih slučajeva može zaključiti. Osim toga, upotreba vatre u magijske svrhe, kada je ona korištena za „proročanstva", sigurno je zadavala vladi nemale brige zbog posljedica koje je ta vrsta „korištenja" vatre mogla da ima kod pučanstva, a koje su mogle da budu i sasvim nepredvidljive.

Dubrovačka vlada bila je svjesna opasnosti koju je mogućnost izbijanja požara predstavljala za grad sabijen na tako uskom prostoru i sa klimatskim uslovima koji su često mogli da olakšaju širenje vatre. Otuda njena nastojanja da raznim mjerama umanji, koliko je moguće, ovu opasnu prijetnju. Vladine mjere besumnje su u izvjesnoj mjeri pomogle: izgradnja kamenih umjesto drvenih zgrada, dovođenje vode novoizgrađenim vodovodom četrdesetih godina XV vijeka, organizovanje neke vrste vatrogasne službe, itd. — sve su to bili pozitivni potezi, ali ipak nisu mogli sasvim da uklone opasnost od požara. Jer, kao što je ranije pomenuto, Dubrovnik je, naročito u XV vijeku, bio mjesto u kojem je stanovništvo naglo raslo. Dovoljan je bio već i sam taj veliki porast broja stanovnika, koji nije mogao biti popraćen širenjem fizičkog obima grada, da dođe do porasta gustoće naselja, a time — među ostalim — i do veće mogućnosti slučajnog ili namjernog nastanka požara. Zaključak da je vatra, u raznim svojim vidovima, ostala kroz vjekove stalni i uvijek prijeteći neprijatelj Dubrovnika stavlja ovaj grad, razumije se, u isti red sa većinom drugih srednjevjekovnih i renesansnih gradova Evrope u tome, kao i u mnogočemu drugome.

---

[48] *Lamenta de intus*, vol. 31, f. 182.

[49] O vlasteli i njenom ponašanju, a takođe i o držanju omladine u Dubrovniku u ovo doba v. B. Krekić, Developed Autonomy: The Patricians in Dubrovnik and Dalmatian Cities, u *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, izd. B. Krekić, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1987, 197—201; isti, Abominandum crimen: Punishment of Homosexuals in Renaissance Dubrovnik, *Viator*, vol. 18, Los Angeles 1987, 337—345; isti, On Ragusan Patricians' Misbehavior in Dubrovnik and in Serbia in the Early Fifteenth Century (u štampi). O sličnim pojavama u Veneciji v. D. Queller, *The Venetian Patricians. Reality versus Myth*, Urbana-Chicago, University of Illinois Press, 1986.

Bariša Krekić

LA LUTTE CONTRE LES INCENDIES A DUBROVNIK (XIIIe—XVe s.)

Partant des données fournies par les documents des archives de Dubrovnik et par d'autres sources, l'auteur étudie les mesures prises au moyen âge par le gouvernement de Dubrovnik, afin de protéger la ville et ses habitants des incendies. Le premier grand incendie enregistré dans les sources de Dubrovnik a eu lieu le 15—16 août 1296 lorsqu'a brûlé tout le quartier situé au-dessous de l'église Sainte-Marie-du-Château, le feu ayant également détruit un grand nombre de maisons dans l'ancienne ville. De nombreux documents furent alors détruits. Cet incendie catastrophique, longtemps resté dans la mémoire des habitants de Dubrovnik, contraignit le doge, le Grand et le Petit conseil à proclamer un acte officiel le 6 janvier 1309 concernant les mesures devant être prises en cas d'incendie. Dubrovnik a ainsi fait partie des premières villes européennes s'étant efforcées de mettre en place sous l'égide de l'Etat une organisation visant à améliorer la lutte contre les incendies en ville. La mesure suivante fut prise en 1360, lorsque fut ordonné de tenir en permanence des échelles et des seau en état d'usage. Une décision du 4 mars 1406 ordonna la destruction des constructions en bois dans la ville, car elles pouvaient facilement être la proie des flammes et propager les incendies.

Le développement de Dubrovnik et l'afflux de populations venant de l'arrière-pays amenèrent au début du XVème siècle un fort accroissement de la criminalité, et une multiplication des incendies criminels. L'auteur analyse deux documents intéressants traitant de ce phénomène: en été 1401 un incendie criminel détruisit la maison de Junije Đurđević qui se trouvait près du monastère des Petits frères; et l'année suivante, un second incendie criminel détruisit la maison d'une certaine Maruša, fille de Pripce Sestastonović. Il est significatif de noter que d'après certains documents datant des premières décennies du XVème siècle le feu était également utilisé à Dubrovnik lors de rituels de magie. L'auteur montre qu'en dépit de toutes les mesures de protection, Dubrovnik fut victime de plusieurs grands incendies au cours du XVème siècle: le 10 août 1435 le feu endommagea gravement, après une explosion, le palais du doge, et ce même édifice subit des dommages encore plus importants lors du grand incendie du 8 août 1463, lorsque le feu causa la mort de plusieurs personnes.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.5.04 : 929 (=773)

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

КОТАНИЦ ТОРНИК

Никоме ко се бавио епохом краља Милутина није могла промаћи личност Котаница. Овај Византинац чудног имена, једном дефинисаног као деминутивни надимак који указује на порекло из малоазијског места Котана,[1] сматран је пребегом у српској служби и важним узрочником невоља које су на северној граници пратиле царску војску пред крај XIII века.[2] Мало је сигурних појединости о његовом животу, будући да осим неколико података код историчара Георгија Пахимера и пар стихова код песника Манојла Фила, нема других изворних вести које би се непосредно односиле на личност Котаница.[3] Ипак, данас је могућно поузданије него раније одредити његово место у византијско-српском сучељавању осамдесетих и деведесетих година XIII века.

Извесно је, пре свега, да Котаниц није био некакав пустолов нејасног социјалног порекла, најамник без породичних корена. Новије корекције читања рукописа Пахимерове историје показале су да презиме Торник, које се у два маха појављује уз Котаницово, не означава другу особу, неког његовог мање познатог саборца, као што се претпостављало, него припадност самог Котаница широј породици Торника.[4] Умножавање презимена уобичајени је, и легални, поступак међу византијским

---

[1] Cf. *H. Moritz*, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten, Programm des Königl. Hum. Gymn., Landshut, I, 1896/7, 53; II, 1897/8, 44. То не значи да овај надимак, у време које нас занима, није већ добио карактер презимена (о другим његовим носиоцима в. даље), што раније разматрање о нашем Котаницу није довољно узимало у обзир. Уп. ВИНЈ VI, 31 н. 64 (Љ. Максимовић). Изворно се јављају два облика — Κοτανίτζης и Κοτεανίτζης — које по уобичајеном начину транскрибујем у Котаниц, али не у Котаница, како је то чинила ранија наша историографија, будући да за ово друго решење нема правог разлога.

[2] Уп., пре свега, *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1978, 191; Историја српског народа I, Београд 1981, 441 (*Љ. Максимовић*; за лит. в. исто, 441 н. 20).

[3] Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologo libri XIII (Pachym.), rec. I. *Bekkerus*, Bonnae 1835, I 474. 10—15 [=Georges Pachymérès relations historiques (Pachym. F), ed. *A. Failler*, Paris 1984, II 599. 19—23], I 497. 9—499. 12 (=Pachym. F II 627. 14—629. 17), II 66, 15—67. 11, II 257. 12—258. 1, II 271. 12—272. 12, II 274. 4—5, II 276. 12, II 285. 1—3, 15—19, II 290. 8—12, II 619. 16—620. 6; Manuelis Philae Carmina II, ed. *E. Miller*, Paris 1857, 253. 301—254. 305.

[4] Cf. *A. Failler*, La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère, REB 37 (1979) 160; Pachym. F II 599 n. 4; *E. Trapp*, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP) VI, Wien 1985, Nr 13317; ВИНЈ VI, 35 н. 74 (*Љ. Максимовић*).

великашким породицама овог времена.[5] Њиме су припадници мање познатих родова, додавањем славнијих породичних имена, па и владарског — Палеолога, — указивали на своје рођачке везе са најчувенијим породицама и тиме знатно подизали сопствени углед. У овом случају такву улогу имало је презиме Торник, једно од истакнутих у XIII и XIV веку. Али, то не значи да су Котаници, истина коју деценију касније, били породица без угледа.

На Котанице, мушке и женске чланове породице, наилазимо у неколико повеља, па чак и у мемоарском делу Јована Кантакузина. Један Котаниц непознатог имена био је средином XIV века поседник у околини Трикале.[6] У истој области су током следећих петнаестак година посведочена имања двеју Котаницена, у монаштву названих Лукијана и Теодула, које су вероватно биле жена, односно кћер споменутог Котаница.[7] Други један Котаниц непознатог имена поседовао је, пред избијање грађанског рата 1341. године, имања у околини Солуна.[8] Недавно је изнета претпоставка да би он могао бити идентичан са истоименим војним заповедником, пореклом из Солуна, кога спомиње Кантакузин и који је учествовао у грађанском рату, како у самом Солуну тако и у другим областима Царства.[9]

Посебно је занимљиво појављивање Котаница у документима Хиландара. Први такав документ је наводна хрисовуља Андроника II из 1293, којом се „дворанину царства ми" Лаву Котаницу поклања земља у селу Брезница (Πρεάσνιτζα) са млиновима и засадима ораха.[10] Данас се верује да је ова повеља фалсификат из средине XIV века.[11] Упркос томе, реалност њеног основног навода — убицирање дела поседа породице Котаниц — не може се доводити у сумњу. Јер, у другој једној хиландарској повељи, приватном акту из 1374, извесни великаш Константин Ласкарис Палеолог поклања манастиру Св. Пантелејмона већ десет година оспоравано од Хиландараца „. . . τὸ μητρόθεν μοι περιελθὸν εἰς κληρονομίαν χωρίον περὶ τὴν Στρούμπιτζαν μὲν εὑρισκόμενον, Μπρέσνιτζαν δὲ ἐπονομαζόμενον, μετὰ πάσης ἧς νῦν ἔχει νομῆς καὶ περιοχῆς".[12] Необично за повеље формулисање „опсега" и „простора" као садашњег и чињеница да је први потписник документа Лав Ласкарис Котаниц, у складу су са основним наводом споменуте фалсификоване повеље, па је извесно да Котаници држе у XIV веку део села Брезнице. При томе су Константин Ласкарис Палеолог и Лав Ласкарис Котаниц несумњиво

---

[5] Умножавање презимена довољно је познат поступак у Византинаца, тако да није потребно рашчлањивати га на овом месту. Скренуо бих само пажњу на то да постоје и тако драстични примери као што је Јован Торник Дука Анђео Палеолог Раул Ласкарис Филантропин Асан. Cf. *Gudrun Schmalzbauer*, Die Tornikioi in der Palaiologenzeit, JÖB 18 (1969) No 27, pp. 133—134.

[6] PLP VI, Nr 13326.

[7] Ibid., Nr Nr 13324, 13325.

[8] Ibid., Nr 13341.

[9] Ibid., 13327. Cf. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1831, II 241. 17—19, 576. 10—12.

[10] Actes de Chilandar (Chil.), ed. *L. Petit*, BB 17 (1911, repr. Amsterdam 1975), № 11, 1, 10f., 18, 29.

[11] *F. Dölger*, Regesten der byzantinischen Kaiserurkunden IV, München 1961, Nr 2155.

[12] Chil. No 155, 19—21, 23.

били у рођачким везама. На основу реченог, постаје јаснији и један протатски акт, издат децембра 1370, са налогом монасима руског манастира да врате Хиландару имање које им је неправедно уступио монах Макарије Ласкарис Котаниц.[13] Имање није идентификовано, али презиме дародавца и спор руских монаха и Хиландараца, који је видљив и у документу Константина Ласкариса Палеолога из 1374, указују на повезаност свих споменутих аката из хиландарског досијеа. Само, пак, имање, које је било предмет спора између Хиландара и Русика, дефинисано је 1371. актом Михалиса Јоскула, генералног судије деспота Угљеше, као поклон Котаницов и убицирано са прецизно наведеним међама уз реку Брезницу.[14]

Прилично је извесно, дакле, да је породица Котаниц, или једна њена грана, располагала имањима у струмичкој области пре 1370. године. Стилизација споменутих докумената указује на то да ситуације које они описују, а које су искрсавале у вези са овим породичним поседима, нису могле настати, развити се и добити своје разрешење у магновењу. Тако долазимо до неизбежног закључка да су Котаници извесне поседе око Струмице држали још у доба српске власти, разуме се пре свега у време после Душана. Али, имајући у виду општи ток српско-византијског сучељавања у првој половини XIV века и место грчких великаша у тадашњој српској држави, ваља претпоставити да су Котаници затечени као поседници у околини Струмице у време кад је, почетком тридесетих година, Душан проширио своју власт на тамошње крајеве.[15]

Поставља се питање, наравно, када је могло доћи до стицања речених поседа. Одговор се не може ни наслутити, али је, с друге стране, могућно претпоставити да између породичних поседа Котаница у струмичком крају, Лава Котаница из фалсификоване хиландарске хрисовуље, која се односи на исти крај, и Котаница Торника, четовође српских краљева у Македонији, постоји нит извесне повезаности. То што је овај последњи био и Торник, а каснији поседници из струмичке Брезнице се називају Ласкарисима, не може се употребити као аргумент за оспоравање претпостављене везе. Њихово заједничко породично име било је несумњиво Котаниц.[16] Додавањем других презимена у Византинаца није трајно обележавана посебна породична грана, него конкретна породична веза, тако да су чланови исте породице често носили различита додатна презимена, у складу са сопственим путевима орођавања.[16a]

---

13 Chil. No 153.

14 *V. Mošin — A. Sovre*, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948, No 8, 26, 27.

15 Уп. ИСН I, 513 сл. (*Б. Ферјанчић*). Дуго се веровало да једна Душанова повеља из 1336 (*С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 399—401) садржи први спомен имања Ласкариса Котаница у околини Струмице. Уп. ВИНЈ VI, 99 н. 41 (*И. Ђурић*), где је наведена и старија литература. Међутим, *С. Ћирковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 103—117, показао је слојевитост настанка повеље која је у питању, што поједине њене делове, иако аутентичне, везује за различита времена, а њену целину, као и део о Ласкарису Котаницу, за време после 1364. године.

16 Уп. горе, нап. 1.

16a Колико су овакве разлике могле далеко да одведу, најбоље показује пример синова славног Теодора Метохита — Димитрија Анђела и Михаила Ласкариса. Cf. *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, index, s. v.

Изречена претпоставка о постојању заједничког именитеља мора се, разумљиво, осмотрити кроз призму познатих података који чине „curriculum vitae“ Котаница Торника. Као што је већ речено, одговарајући изворни материјал своди се на десетак више-мање штурих података код Пахимера. Они су у историографији, поглавито српској, довољно експлоатисани, тако да њихово опширно препричавање овде није неопходно. Треба се, међутим, задржати на моментима важним за уочавање Котаницовог статуса, који до сада нису коришћени на сасвим задовољавајући начин.

Први пут се Котаниц спомиње у вези са збивањима око 1280. године, кад се одметнуо од Михаила VIII (ἀποστατήσαντι βασιλέως) и, заповедајући српским одредима (τὰ ἐκείνων στρατεύματα ἐγχειρίζεσθαι) пустошио царске територије све до Сера.[17] Ситуација је постала толико озбиљна да је цар био принуђен да пошаље на запад свог сина Константина, заједно са знатним бројем великаша, вероватно на челу једне снажне војске.[17a] Експедиција је окончана успехом, али не војничком победом, будући да о таквом једном похвалном резултату извор ћути, а изричито наводи да ратних трофеја није било (οὐδὲν εἰς τρόπαιον φέρων).[18] Успех се састојао у томе што је царевић Константин убедио Котаница, гарантујући му безбедност, да се преда, дође у Цариград и цару изјави покорност.[18a] Далековиди Михаило VIII, предвиђајући и у будућности невоље са Котаницом (βασιλεὺς δέ, οὐ τὸ ἐφ' ἑαυτοῦ μόνον προορώμενος εἴς τε τὴν ἀπ' ἐκείνου δουλείαν καὶ τὸ ἑξῆς πρὸς εὔνοιαν ἀδολίευτον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὀψὲ τῶν καιρῶν σκοπούμενος), хтео је да прекрши синовљеве заклетве и побуњеника ослепи.[19] Константин, пак, од своје речи није одустајао и излаз је нађен у Котаницовом „добровољном“ замонашењу, и то, изгледа, чак у рангу великосхимника.[19a]

Као што се види, прво појављивање Котаница у византијској политици, посматрано како у целини тако и у занимљивим детаљима, показује да је у питању значајна личност високог друштвеног положаја (иако Пахимер малициозно каже „неки Котаниц“). Он није обичан пребег или најамник у српској служби, већ побуњеник у граничном подручју, који помоћу српских одреда води операције колико у корист српског краља, толико и за сопствени рачун. Главни проблем за Цариград у том тренутку представља сам Котаниц, а не некаква офанзивна политика Срба. При томе, долина Струмице је у његовом продору ка Серу несумњиво представљала најприроднији пролаз.

Замонашен у цариградској Перивлепти, Котаниц је убрзо удаљен из престонице и затворен у утврђеном великом манастиру на акропољу града Брусе, како нам саопштава Пахимер, односно, највероватније, у монашкој обитељи Св. Јована Продрома.[20] Овакав третман, који та-

---

17—17a Pachym. I 474. 10—15 (=Pachym. F II 599. 19—23). За различита датирања в. (са старијом литературом) ВИНЈ VI, 30 н. 62 (*Љ. Максимовић*).

18 Pachym. I 497. 11—12 (=Pachym. F II 627. 16).

18a Ibid., I 497. 12—499. 9 (=F II 627. 16—629. 15).

19 Ibid., I 497. 14—17 (=F II 627. 18—21).

19a Ibid., I 498. 3—499. 8 (=F II 627. 24—629. 13). Да је у питању била велика схима, в. Pachym. F II, 628 n. 2.

20 Cf. Pachym. II 66. 15—67. 3. За идентификацију манастира у Бруси вид. *R. Janin*, Les Eglises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 175.

које представља својеврсно сведочанство о зазирању Михаила VIII од предузимљивости Котаницове, показао се привременим решењем. Већ у почетку Андроникове владе, негде током 1283. или у првим месецима 1284. године, Котаниц је на спектакуларан начин побегао из интернације и прикључио се новом српском краљу Милутину.[21] За разлику од ситуације с краја Драгутинове владе, кад је отпадник од цара користио српске одреде, сада је бегунац, према изричитом Пахимеровом сведочанству, ступио у српску службу: „А цар је после имао немало брига . . . због Трибала (Срба) који су се служили Котаницом, који је пребегавши одавде, прибегао краљу Србије и, проваљујући на разбојнички начин, пљачкао уз границу“ (βασιλεῖ δὲ καὶ αὖθις φροντὶς ἦν οὐ μικρὰ . . . γε τῶν Τριβαλλῶν χρωμένων τῷ Κοτανίτζῃ, ὃς δὴ καὶ ἀποδρὰς ἐντεῦθεν, προσρυεὶς τῷ κράλῃ Σερβίας ληΐστορος τρόπον καταθέων τὰ πρόσχωρα ἐληΐζετο).[22] Нешто касније, наш писац ће Котаница назвати хипостратегом краља Србије.[22a]

Различита стилизација Пахимерових података о деловању Котаницовом пре и после раздобља живота његовог у монашкој ризи свакако није случајна. Предаја Котаницова царевићу Константину означила је крај једног побуњеника који четује по Македонији уз подршку Срба. Његово бекство из Брусе означило је почетак нове улоге, улоге четовође у српској служби, можда и регуларног војног заповедника високог ранга. Ратоборност српског краља и далеко на југ померена граница српске државе — новине из времена Котаницове монашке изолације, — све је то условило промену пограничних прилика и положаја који је у њима заузимао Котаниц. Међутим, чињеница да је он из Брусе побегао на удаљену српску границу, а не на неку другу, ближу страну, рецимо Бугарима, Турцима или у Трапезуит, сведочи о континуитету полазишта његовог ангажовања против Цариграда. Објашњење се може тражити

---

21 Pachym. II 67. 3—11. Изворни текст не омогућава прецизно датирање Котаницовог бекства, иако би општи редослед вести отприлике указивао на време које овде предлажемо (cf. Possini comment. in Pachym. II, 836: 1283). Чини се да на то исто време указују и неке околности којима су одређени српско-византијски односи осамдесетих и деведесетих година XIII века. Пре свега, византијска контраофанзива, коју 1297. започиње Главас Тарханиот уследила је после дугогодишњих пограничних сукоба, чији је протагониста био Котаниц. Уп. ВИНЈ VI, 34—35, нн. 72, 73, 75 (Љ. Максимовић); 98 н. 41 (*И. Ђурић*). С друге стране, до Котаницовог бекства могло је доћи, по свој прилици, тек после промене на византијском престолу и, можда, после српских успеха из 1283/4. године. Зато није прихватљиво ни сувише рано датирање Котаницове авантуре, везано за сам почетак Милутинове владе (*К. Јиречек*, Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља, Зб. Конст. Јиречека I, Београд 1959, 512 сл.; исти, Историја II, 188), нити оно које рачуна са 1296/7. годином. Уп. *П. Петров*, Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отражени в „поемата на Мануил Фил за военните подвизи на известния чутовен протостратор“, Изв. на Инст. за Бълг. ист. 6 (1956) 545—576; *A.E. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, Cambridge/Mass. 1972, 93—94, 160; ВИНЈ VI, 98—99 н. 41 (*И. Ђурић*). Решење са 1283, односно 1284. годином, мада са различитим, каткад и неуверљивим аргументима, предлажу још: *L. Mavromatis*, La prise de Skopje par les Serbes: date et signification, TM 5 (1973) 331; *idem*, La fondation de l'Empire serbe. Le Kralj Milutin, Thessalonique 1978, 31 sq.; ИСН I, 441 (*Љ. Максимовић*); *Ф. Баришић*, Константин Порфирогенит Палеолог, ЗРВИ 22 (1983) 46 сл.

22 Pachym. II 257. 12—61. Превод према: ВИНЈ VI, 34 (*Максимовић*).

22a Pachym. II 271. 13.

у већ одраније успостављеним везама са српском страном, али и у посебним интересима које је Котаниц имао у Македонији. У том смислу посебно је значајан Пахимеров исказ да је Котаниц желео да из Брусе умакне ἐπὶ τὰ οἰκεῖα[23].

На жалост, ништа није познато о акцијама у којима је учествовао Котаниц у оквиру офанзивне политике краља Милутина. На неки начин то је и нормално, с обзиром на околност да манифестације те политике у целини остају непознате за више од једне деценије (1284—1297).[24] Извесно је само да су последице биле погубне за Византију, будући да је 1297. године учињен последњи очајнички покушај, именовањем славног војсковође Михаила Главаса Тарханиота за главног заповедника у Македонији, да се измени неповољна ситуација на српском војишту.[25] Као што је познато, Главас не само да није имао успеха, него су се прилике толико погоршале да је Византија, после тешких и дуготрајних преговора, морала да закључи мир под понижавајућим условима.[26] Али међу неколико захтева од којих византијски преговарачи нису одустајали, и које су успели да остваре, била је и предаја Котаница у тренутку оживотворења мировног уговора.[27] Упорност с којом су се на овај захтев враћали показује сву величину бојазни да би отпадник и убудуће могао бити узрочник неприлика.[28]

Византијски захтев је испуњен и Котаниц је предат на Вардару, у тренутку кад је српска страна преузимала принцезу Симониду као невесту за краља Милутина. Живот је завршио, после неколико година, у затвору. С тим у вези, занимљив је начин на који је Котаниц последњи пут споменут код Пахимера. Говорећи о великом примикирију Касијану, који се готово одметнуо, ступио у завереничке везе са Турцима и затим био на превару ухапшен, наш извор саопштава да је затворен у исти затвор као и Котаниц, јер је претио одметништвом попут Котаницовог (ὁμοίαν ἀποστασίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῷ Κοτανίτζῃ).[29] При томе, посебан значај има околност што се инцидентна ситуација развила из Касијановог узурпаторског понашања на положају провинцијског намесника,

---

23 Ibid., 67. 2—3.

24 Уп. ИСН I, 445 (*Љ. Максимовић*). За свих тих година, могућно је лоцирати конкретно само пад Драча (1296) у руке Срба, али то је било сасвим друго ратиште од оног у Македонији. О паду Драча в. *Јиречек*, Историја I, 193 сл.; ИСН I, 445 (*Љ. Максимовић*).

25 Српско освајање Драча претходне године могло је такође подстаћи Византију на одлучни напор, али је Главасово именовање уследило првенствено због ситуације у Македонији. За Главаса в. (са одговарајућом литературом) ВИНЈ VI, 32 н. 66, 35 н. 75, 36 нн. 76, 76а (*Љ. Максимовић*), 96 н. 37 (*И. Ђурић*), 592 н. 1 (*Нинослава Радошевић*).

26 Уп. *Ст. Станојевић*, Краљ Милутин, ГНЧ 46 (1937) 10 сл.; *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 456; ИСН I, 445 сл. (*Љ. Максимовић*).

27 Уп. коментаре у ВИНЈ VI, 54 нн. 111—111а (*Љ. Максимовић*), 127 н. 88, 128 н. 90 (*И. Ђурић*). Милутинов отпор око Котаница утолико је интересантији, јер је он раније, док се још преговарало око његове женидбе царевом сестром Евдокијом, наводно и сам био спреман да преда цару чувеног пребега (Pachym. II 274. 4—5).

28 Ово су били разлози слични онима који су Византинце нагонили да упорно захтевају и изручење Ане Тертер, дотадашње жене краља Милутина. За преговоре око овог питања в. ВИНЈ VI, 114 н. 70, 116 н. 72, 123 н. 83, 126 н. 88 (*И. Ђурић*).

29 Pachym. II 619. 1—620. 3.

праћеног проневерама и одбијањем да се подвргне контроли из центра.[30] Није ли и Котаницов пут у одметништво имао сличну генезу?

Као што је већ речено, осим у Пахимеровом делу, Котаниц је по имену споменут још само у једној песми Манојла Фила, посвећеној подвизима војсковође Михаила Главаса.[31] За песника, Котаниц је испузао као „... душманска змија из јаме мрачног запада".[32] Главас је „његово шиштање, увијање и дрскост уништио, изгазивши га и утревши у земљу као прах".[33] Песма се наставља набрајањем градова и области које је Главас заузео у „земљи туђинаца" а који, у ствари, спадају у освајања краља Милутина из 1282. и 1284. године.[34] Приписивање обе асоцијативно повезане победе — над Котаницом и над Србима — управо Главасовој ратној срећи отвара сложене проблеме хронологије и фактографије, који на овом месту, међутим, нису од битне важности.[35] Битно је да песник у времену које за њега оличава Михаило Главас Тарханиот види настајање, и разрешење, две основне и међусобно повезане опасности на „западу": Котаница и Србе. При томе, посебну пажњу побуђује то што се, по песниковим речима, Котаниц и појавио на светлости дана управо из таме западних крајева. Аутохтоност његове појаве не може бити случајност у начину изражавања, него је пре део општег утиска о тадашњој ситуацији на Западу, који у себи касније носи Манојло Фил.

Утисак овај никако се не би могао сматрати погрешним. Скромна сума наших сазнања о Котаницу Торнику, укључујући и речи Манојла Фила, као и података о другим Котаницима, довољна је ипак за основни закључак да појаву овог назови авантуристе треба сврстати међу релативно уобичајене, за прилике у позној Византији, покушаје осамостаљивања локалних великаша на рубовима Царства. Подлогу таквих покушаја чинили су поседи на погодним местима граничног подручја или обављање намесничких функција на таквим местима. У случају Котаницовом има индиција о постојању оба ова полазишта за узурпирање

---

30 Ibid., 618. 10—19.

31 Man. Phil. Carm., op. cit., 254. 303. Издавач је помешао Котаница са истоименим Кантакузиновим војсковођом (cf. 254 n. 1).

32 Ibid., 253. 301 f. Превод према: ВИНЈ VI, 593 (*Нинослава Радошевић*).

33 Man. Phil. Carm., op. cit., 254. 304 f. Превод као горе.

34 Man. Phil. Carm., op. cit., 254. 306—313.

35 О тим проблемима в. коментаре у: ВИНЈ VI, 593—594, нн. 5—11 (*Нинослава Радошевић*). Треба додати да из Филових стихова не произлази обавезно, као што се до сада узимало, да је Главас враћао Царству градове и области Македоније, управо побеђујући Котаница. Напротив, прво се говори о уништавању Котаница, па тек онда о заузимању градова. Повезивање ових збивања је асоцијативно, песничко а не директно, историографско. Годинама 1297—1299. ово никако не одговара. Једино се може односити, с једне стране, на прво заробљавање Котаницово, уз допуштање могућности да је Главас био међу „великим архонтима" који су пратили царевића Константина Порфирогенита. С друге стране, Главасова офанзива из 1283, која се углавном претворила у татарски пљачкашки поход, допрла је до Липљана и могла је привремено захватити већину у песми споменутих области у Македонији. Податак архиепископа Данила [Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб—Београд 1866 (repr. London 1972) 112; прев. *Л. Мирковић*, Београд 1935, 84] о татарском вођи Чрноглави (асоцијација на Главаса) у овом контексту није без значаја. Уп. коментаре у: ВИНЈ VI, 31—33 нн. 65—69 (*Љ. Максимовић*).

власти.[36] Како то лепо показују различити примери са балканских простора Царства у XIII веку,[37] ретко кад су овакви покушаји пролазили без уплитања страних сила. Котаниц је у својим настојањима имао подршку краља Драгутина, али тешко би се могло рећи да се његов бунт развио у зачетке самосвојне територијалне власти, као што је то бивало у неким сличним случајевима.[38] У познијој фази Котаницовог појављивања на сцени, аутономност његовог деловања постајала је очевидно све ужа и он се фактички претворио у војног заповедника краља Милутина. Очевидац Теодор Метохит увијено је посведочио да Котаниц чак није био једини у таквом положају за време српско-византијских мировних преговора.[39]

Али, како год били процењивани његов положај и домети његових акција, Котаниц је несумњиво у дугом раздобљу представљао трн у оку царске власти, могућно и због заразног примера који је пружао, а свакако због знатног доприноса обезвређивању целокупног византијског ратног напора против Срба. Зато се толико и настојало на његовом одстрањивању из високе политичке игре. Зачудо, већ следећи велики историчар после Пахимера, Нићифор Григора, није нашао за вредно ни да спомене невоље које је својевремено проузроковао Котаниц Торник.

Ljubomir Maksimović

KOTANITZÈS TORNIKIOS

Rares sont les sources (G. Pachymère, M. Philès) nous offrant des infoımations permettant de reconstruire la carrière de Kotanitzès, dont l'engagement militaire a dans une grande mesure marqué l'evolution des événements et la situation sur la frontière byzantino-serbe durant la neuvième et la dixième décennies du XIIIe siècle. Quoiqu'il en soit, il est aujourd'hui certain que ce noble appaıtenait à la grande famille des Tornikioi, très connue dans la période tardive de Byzance. Le nom Kotanitzès apparait d'ailleurs fréquemment dans les rangs de l'aıistocratie, paımi les possesseurs terıiens, durant la première moitié du XIVe, ainsi qu'à la fin du siècle pıécédent. A cet éga.d, on ıema.que également, fait significatif, que les possessions de certains de ces Kotanitzai se trouvaient dans la vallée de la Strumitza, c'est-à--dire faisaient précisément partie des régions frontalières dans lesquelles les incursions de Kotanitzès Tornikios ont suscité de graves difficultés au pouvoir byzantin. Ces raids ont commencé vers 1280, lorsqu'après avoir ıejeté l'autorité de Michel VIII, Kotanitzès, faisant appel à des troupes serbes, s'est mis à dévaster les terres impériales, en poussant jusqu'à Seıres. Ce seigneur

[36] О ранијим сличним мишљењима уп. *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњевековној Србији, Београд 1926, 61; ВИНЈ VI, 99 н. 41, 116 н. 72 (*И. Ђурић*).

[37—38] О оваквим појавама в. нарочито (са одговарајућом старијом литературом) *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24/25 (1986) 151—290.

[39] Текст: *K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, Venezia 1872, 166; *Mavromatis*, op. cit., 98. 353—357. За коментар вид. ВИНЈ VI, 98 н. 41 (*И. Ђурић*).

apparaît alors, de toute évidence, comme un noble rebelle installé au frontière de l'Empire. Le coté indépendant de cette sédition de Kotanitzès nous est révélé aussi bien par sa comparaison avec le primmicier Cassianos chez Pachymère, que par les vers de Manuel Philès, consacrés au chef militaire Michel Glavas.

Après un séjour contraint dans un monastère, la seconde phase des opérations guerrières de Kotanitzès, cette fois-ci entreprises pour le compte de la Serbie, commence en 1283/84. Le fait que ce seigneur ait alors lié son destin à celui du roi Milutin témoigne de la persistance de son opposition au pouvoir de Constantinople, attitude que venait certainement renforcer une série d'intérêts particuliers en Macédoine, très probablement dans la vallée de la Strumitza. Sa carrière se termine avec la réconciliation entre les Serbes et Constantinople (1299).

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.5.04 (093) : 929 (=773)

РАДИВОЈ РАДИЋ

СФРАНЦЕС ПАЛЕОЛОГ — ПРОСОПОГРАФСКА БЕЛЕШКА

У историји је остао забележен првенствено по томе што је убио угледног византијског великодостојника Сиргијана. Доживео је, дакле, судбину релативно безначајних крвника заувек осуђених да остану у сенци својих великих жртава, нешто налик усуду оног римског војника — његово име се додуше није сачувало у изворним сведочанствима — који је приликом освајања Сиракузе, 212. године ст. е., усмртио славног Архимеда. Другим речима, попут својеврсног белега понео је неугодну славу егзекутора која је потпуно бацила у засенак све остале податке, фрагментарне и крајње оскудне, о његовој политичкој каријери.

Премда се Сфранцес Палеолог (Σφραντζῆς ὁ Παλαιολόγος)[1] могао дичити презименом које је носила владајућа царска династија, ипак није био особито угледног порекла.[2] Чини се да је разложно допустити могућност да је прибегао устаљеном византијском маниру додавања угледнијих и звучнијих презимена и да је уз назив свог релативно скромног рода Сфранцес придружио, по мајци или супрузи рецимо, громопуцатељно презиме царскога дома.[3] Мада у сачуваним изворним подацима не постоји никакав чвршћи хронолошки ослонац који би то могао да посведочи, сматрамо да је умесно претпоставити да је Сфранцес Палеолог био рођен крајем XIII или почетком XIV века. Познато је, с друге стране, да је био ожењен,[4] али се ништа не зна о деци из овога

[1] Дозвољен је, наравно, и дублет Сфранцис Палеолог. За варијанту у основном тексту одлучили смо се чисто из практичних разлога: утисак је да је у нашој литератури она нешто више заступљена.

[2] То сасвим изричито саопштава Јован Кантакузин у својој историји. Cf. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I. cura L. Schopeni, Bonnae 1828, 451.

[3] Можда помало и неоправдано учврстио га је у своју књигу о Палеолозима, каткад унеколико застарелу али још увек веома драгоцену, *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Amsterdam 1962², No. 119. Међутим, у изванредном просопографском лексикону за епоху Палеолога, у тому где се налазе личности које су носиле презиме владајуће династије не налазимо његово име. V. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp* 9 (Wien 1989). Вероватно ћемо га срести у тому у који ће бити уврштене личности чије је презиме Сфранцес.

[4] То сазнајемо посредно из вести Нићифора Григоре о томе да су после тобожњег одметништва Сфранцеса Палеолога његову жену водали по тргу како се не би побудила било каква сумња у искрене намере пребега да се придружи Сиргијану. V. Nicephori Gregorae byzantina historia, cura L. Schopeni, Bonnae 1829, 498.

брака. И Јован Кантакузин и Нићифор Григора, главни извори за ромејску историју прве половине XIV столећа, који доносе основне вести о Сфранцесу Палеологу, истичу да је припадао синклиту, дакле византијском сенату.[5] Међутим, ваља упозорити да у овим временима византијски сенат заправо није ни постојао, бар не на онај начин на који је деловао у почетним вековима историје Царства.[6] То би значило да израз синклитик, упркос извесним примамљивим могућностима,[7] у овом случају не би требало одлучно схватити као сасвим прецизно одређен terminus technicus, него као припадност слоју релативно угледних Ромеја. Дакле, Сфранцес Палеолог није био човек посебно знатног порекла али истовремено није био ни нека безначајна особа него ипак личност која је нешто представљала и значила у одређеним круговима византијске аристократије.

Две су временске одреднице, односно два су догађаја око којих су усредсређени готово сви расположиви подаци о политичкој каријери Сфранцеса Палеолога. Први, који се односи на убиство Сиргијана 1334. године, веома је добро познат и често подробно претресан и навођен у литератури. Други, међутим, који се тиче смрти Сфранцеса Палеолога до које је дошло током познатог византијског похода на Епир 1340. године, додуше уз знатно мање изворних вести, наишао је, чини се, на незаслужено слаб одјек у историографији, поготово оној коју бисмо могли означити као новију. Управо је та празнина у литератури, уколико бисмо уопште смели тако да је назовемо, била разлог да се латимо писања ове просопографске белешке.

Не желећи да и у овом раду личност Сиргијана потисне у други план Сфранцеса Палеолога, о знаменитом византијском великодостојнику дајемо само најосновније податке, неопходне да се разумеју догађаји који претходе његовој ликвидацији. По оцу куманског порекла с по мајци сродник владајуће династије, Сиргијан је у грађанском рату аоји је са прекидима вођен од 1321. до 1328, а у коме су на супротним ктранама стајали Андроник II (1282—1328) и Андроник III (1328—1341) Палеолози, одиграо једну од најважнијих улога, најпре у табору младог

---

[5] Cantacuzenus I, 451, уз име Сфранцеса Палеолога додаје τῶν συγκλητικῶν εἶς, док Gregoras I, 497, бележи следеће: τις τῶν συγκλήτου Σφραντζῆς ὁ Παλαιολόγος.

[6] О византијском сенату в. *Е. Христофилопулу*, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, Атина 1949. В. такође и *C. Tsirpanlis*, Byzantine parliaments and representative assemblies from 1081 to 1351, Byzantion 43 (1973) (=Hommage à Marius Canard), 432—481. Овај чланак објављен је и у часопису Κληρονομία 5 (1973) 28—72.

[7] Околност да је Сфранцес Палеолог углавном боравио у Солуну, где се добрим делом и налазила његова имовина, могла би да наведе на једну занимљиву идеју. У другом граду Царства, где су муниципалне установе имале богату традицију, постојао је градски сенат (σύγκλητος), састављен од припадника аристократских родова. *Lj. Maksimović*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, 254—255, истиче да је сенат у Солуну, чије су представнике бирали угледни грађани, у ствари, делио власт са градским кефалијом, и оличавао самоуправне привилегије града. Био је једини представнички орган који је заседао прилично редовно и чије су надлежности биле утврђене. У нашем случају, међутим, не чини нам се много вероватном примамљива претпоставка да би можда припадност Сфранцеса Палеолога синклиту, о којој говоре Нићифор Григора и Јован Кантакузин, требало потражити на тој страни, односно претпоставити да је био члан солунског сената. Пре ће бити да израз синклитик који користе двојица великана византијске историографије и стављају га уз име Сфранцеса Палеолога треба схватити сасвим уопштено.

цара а потом и на страни старог василевса. Реч је о великашу несвакидашњег дара и огромних амбиција, човеку солидног образовања и неуморном бунтовнику који је маштао чак и о томе да се попне на византијски престо.[8] Зато није ни чудо што су се код њега службовања на најодговорнијим дужностима смењивала са мучним данима тамновања и немилости. Тако се после бекства из Цариграда, где му је било суђено због велеиздаје, и извесног бављења на Еубеји, негде у последњим месецима 1333, овај угледник изненада обрео на двору младог Стефана Душана (1331—1355), који је оштрицу своје агресивне спољне политике усмерио управо на византијске области. Сиргијаново победоносно наступање у Македонији, с пролећа 1334, сасвим је онеспокојило Андроника III, који је увек зазирао од свог некадашњег сарадника и пријатеља. Будући да је ситуација постала готово критична, а да је цар био свестан да је сукоб на отвореном пољу са таквим такмацем скопчан са великом опасношћу, он се одлучио на лукавство — почео је да размишља о заробљавању или о спектакуларном атентату на Сиргијана. Управо у том тренутку на историјску позорницу ступа Сфранцес Палеолог, спреман да се прихвати незахвалне улоге егзекутора.

Свакако је разборито претпоставити да су одлучујући разлози да се упусти у тако опасан подухват више били надахнути среброљубљем и похлепом него бригом за сигурност отаџбине коју је угрозио моћни ромејски пребег. Премда се главни извори за ове догађаје не слажу када су у питању пресудни мотиви за одлуку Сфранцеса Палеолога, утисак је да се под извесним условима међусобно и не искључују. Наиме, Нићифор Григора истиче царево обећање о стицању богатства и славе,[9] док је Јован Кантакузин више склон да те разлоге потражи у жељи византијског великаша за рехабилитацијом.[10] Узимајући у обзир особену личност Сфранцеса Палеолога, неки вехементан спој одважности и аморалности — што је посебно дошло до изражаја у завери против василевса неколико година касније — не чини нам се немогућим да су у праву оба великана ромејске историографије. Дакле, сасвим је оправдано помислити да се у овом случају постојећој лакомости Сфранцеса Палеолога придружило и хтење за искупљивањем због неке раније превртљивости.

Читав план је по својој прилици скован у Дидимотици, где је Андроник III скупљао војску за ратовање које је припремао на Западу.[11] Вести

[8] О Сиргијану и његовој политичкој каријери још увек се не може заобићи одлична расправа: *S. Binon*, A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Palaeologue, BZ 38 (1938) 133—155, 377—407. За хронологију догађаја из последњих година његовог живота важан је чланак: *R. Loenertz*, Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène, REB 22 (1964) 230—231 (=Byzantina et Franco-Graeca I, Roma 1970, 122—123). У новије време неколико истраживача су подробним и брижљивим анализама расположивих изворних података унапредили досадашња знања о овом византијском великодостојнику. Cf. Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte übersetzt und erläutert von *J. L. van Dieten*, II—1 (Bibliothek der griechischen Literatur 8), Stuttgart 1979, 117—126 n. 27; Johannes Kantakuzenos, Geschichte, übersetzt und erläutert von *G. Fatouros* und *T. Krischer* (Bibliothek der griechischen Literatur 17), Stuttgart 1982, 221 et passim; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 192—193 н. 71—72 (*С. Ћирковић*).

[9] Gregoras I, 497.

[10] Cantacuzenus I, 451.

[11] Пажљивим анализирањем вести Јована Кантакузина до таквог закључка дошао је С. Ћирковић (Виз. извори VI, 218 н. 128).

двојице византијских историчара о овим догађајима, које су веома подробне и садрже обиље живописних појединости, унеколико се разликују, али, то треба нарочито нагласити, разлике о којима је реч нису суштинске и не досежу опасни праг опречности и међусобног искључивања.[12] Извесну предност свакако треба дати подацима Јована Кантакузина, чији је извештај ипак опсежнији, будући да је био не само очевидац него донекле и учесник у овим збивањима. У василевсов логор тајно је дошао Сфранцес Палеолог и спремно се ставио Андронику III на располагање, покајнички истичући да жели да помогне цару у предстојећем рату против Сиргијана.[13] Пошто наводно није имао никакав опипљив план, замисао о његовом одметништву и преласку на страну опасног ромејског пребега родила се у главама Андроника III и великог доместика Јована Кантакузина.[14] Било је предвиђено да се Сфранцесу Палеологу дају на управу неки мањи градови недалеко од Костура, што би, како су веровали, изазвало Сиргијана да потражи његово пријатељство и савезништво. Византијски великаш, коме је у овом подухвату била додељена улога „тројанског коња", требало је да прихвати изнесене понуде, а потом да, користећи неки згодан тренутак, зароби опасног пребега и доведе га пред цара. Мада је план носио знатан ризик по њега, Сфранцес Палеолог је пристао да се изложи големој опасности.[15] На основу царских повеља добио је управу над тврђавама Соск, Деври, Старидол и Хлерин.[16] Врло брзо се показало да су догађаји почели да се одвијају према лукавим предвиђањима василевса и великог доместика. Сиргијан, који се није обазирао на упозоравајућа писма својих рођака из Солуна и Верије где му је предочавано да се чува Сфранцеса Палеолога који је дошао да га убије[17] (у Македонији је он очигледно био на

[12] О овим разликама опсежно расправља С. Ћирковић (Виз. извори VI, 221 и 133, 344 н. 155), претходно упозоривши да се код двојице византијских историчара епизода о Сиргијановом одметању у општим цртама слаже, изузев описа самог атентата.

[13] Cantacuzenus I, 451.

[14] Ibid. 452.

[15] Ibid. 453.

[16] Ibid. 454. Cf. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches, IV (Regesten von 1282—1341), München 1960, No. 2808. С. Ћирковић (Виз извори 343 н. 149) сматра да се административна јединица Сфранцеса Палеолога простирала источно и североисточно од Костура, јужно од Пелагоније, према Водену, и да је вероватно обухватала Петерско и Островско језеро. Приликом покушаја убикације наведених тврђава, осим Хлерина — данашње Флорине, наилазило се на велике потешкоће. Девра, коју свакако треба разликовати од Дебра, налазила се неких двадесет пет километара источно од Костура. V. *V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 251—252 (за Хлерин в. 247—248, а за Соск и Старидол који до сада нису били локализовани в. 332—333, 335—336). Недавно је, међутим, проф. Т. Томоски, вероватно најбољи познавалац топографије ових подручја Македоније, убицирао средњовековни град Соск, упозоривши да се налазио источно од Островског језера, под планином Каракамен, код села Катраница (данас Пирги). Штавише, проф. Т. Томоски локализује и Старидол, додуше још увек не сасвим прецизно, сматрајући да се налази у троуглу што га данас праве комуникације Козани—Верија и Козани—Сервија, као и вештачко језеро на реци Бистрици (Алиакмон), поред Велвентоса. В. *Т. Томоски*, Каде лежел средновековниот град Соск? Гласник на Институтот за национална историја XXX—1/2 (Скопје 1986) 251—260 (посебно 257, 258—259 н. 23, као и веома прегледну карту која иде уз овај чланак).

[17] Gregoras I, 498.

лошем гласу), успоставио је везу са новим заповедником Соска и још неких тврђава и понудио му да пређе на његову страну. Уследило је фингирано бекство василевсовог намесника у противнички табор, пропраћено поступцима који је требало да заварају Сиргијана и убеде га у искреност Сфранцеса Палеолога. Када се прочуо глас да је он тобоже распродао све и побегао, упућени су људи да му конфискују кућу, а ради потпуне уверљивости његова жена била је изложена понижавајућем старинском обичају, те су је срамно водали по тргу.[18] У ствари, препредени Сфранцес Палеолог се још раније обезбедио тако што је издејствовао да Андроник III овласти извесног Дромору, житеља Солуна и његовог пријатеља, да претходно попише све његове поседе, стоку и осталу имовину.[19] То је наводио учињено да би се предало цару, а уистину да би се осујетило пљачкање, сасвим уобичајено у оваквим приликама, и омогућило да благо сачека свога власника после успешно обављеног задатка. Обрадовани Сиргијан је похитао да упозна српског краља са угледним придошлицом, с правом очекујући да ће Душан послати свом ромејском савезнику још већу војну силу. Претходно се ипак побринуо да од Сфранцеса Палеолога добије заклетву верности, али се доцније показало да је потценио степен превртљивости и вероломност свог новог савезника коме очито ништа није било свето и који заиста није презао ни од чега.[20] Прожет осећањем библијске правде, Нићифор Григора закључује, не без горког задовољства, да је Сиргијана, који је нанео неправду Андронику II и био виновник раздора између двојице царева, стигла заслужена казна.[21] Збиља се радило о непоправљивом интриганту коме није била својствена било каква доследност — свесно изостављамо ону врсту доследности која подразумева само сопствено уздизање.

Међутим, време је пролазило — све се ово догађа у лето 1334. године — а Сфранцесу Палеологу се никако није указивала прилика да зароби или ликвидира своју жртву. Стога је био забринут и желео је да некако обавести цара о својим невољама. Василевс је, на другој страни, преживљавао тешке тренутке, грозничаво ишчекујући олакшање.[22] Користећи се лукавством, Сфранцес је наводно убедио Сиргијана како је неопходно да пошаље поруку двојици својих људи који су непрестано били у царевој околини и вребали повољан тренутак да га шчепају, известио је Андроника III да није у могућности да изврши планирани задатак, а да се при том не изложи великој опасности. Зато је тражио од василевса да испред бедема Солуна постави неколико војника који би требало да га прихвате и безбедно уклоне ван домашаја непријатељског оружја. Јер — овде Нићифор Григора приписује Сфранцесу Палеологу беседничку бравуру — „можда је срамота дуго избивати и вратити се

[18] Ibid.

[19] Cantacuzenus I, 453. То је једини помен Дроморе у сачуваним изворима. О њему v. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp*, 3 (1978) No. 5848.

[20] Gregoras I, 498, говори о томе да је Сфранцес Палеолог дао заклетву Сиргијану, док Јован Кантакузин то не спомиње. Уопште о заклетви у Византији v. *N. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106—142.

[21] Gregoras I, 498.

[22] Ibid. 500.

празних руку, али је још већа срамота избивати и, не само ништа не учинити, него и негде код непријатељских капија дати свој живот".[23]

Најзад, када је већ био знатно поколебан и спреман да бежи како би сачувао главу, неочекивано се указала прилика да Сфраицес Палеолог изврши оно што је наумио. Са неколицином својих људи нашао се заједно са Сиргијаном, уз кога је била малобројна пратња, на речици Галик, неких десетак километара од Солуна.[24] Проценивши да би покушај заробљавања носио са собом и приличну опасност, Сфранцес Палеолог је без много двоумљења одлучио да убије византијског пребега који није ништа подозревао.[25] Не часећи часа, он и његови људи су мачевима усмртили Сиргијана и, журно напустивши место злочина, побегли у Солун. То се догодило на дан светог мученика Лупа, у уторак 23. августа 1334, како је остало забележено у једној солунској Краткој хроници.[26] Стрепњама Андроника III, који је у солунској луци држао једну брзу тријеру увек спремну да исплови пут Цариграда ако ствари крену низбрдо[27] (то јасно и недвосмислено говори о озбиљности ситуације), коначно је дошао крај. И српски краљ, који је достојно сахранио свог византијског савезника, био је свестан да је Сиргијановом погибијом изгубио ону одлучујућу превагу у сукобу са Ромејима. Тако је већ 26. августа 1334, без много оклевања и уобичајеног дипломатског надмудривања, дошло до састанка Андроника III и Душана и до склапања мировног споразума којим су обустављене ратне операције.[28]

---

[23] Ibid. 499. Превод је дат према Виз. извори VI, 220 (*С. Ћирковић*).

[24] Управо у подробностима које се односе на сам атентат, као што је већ речено, разликују се вести Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Укратко, према првоме (Gregoras I, 500—501) до убиства је дошло пред бедемима Солуна; у осматрање градских зидина пошли су Сфранцес Палеолог са двојицом својих људи и неопрезни Сиргијан који је ишао сам — завереници су искористили изненадну прилику и посекли су опасног пребега. Јован Кантакузин (Cantacuzenus I, 456—457), с друге стране, ситуира место обрачуна на речицу Галик, истичући да је Сфранцес Палеолог био са тридесет својих људи, док је Сиргијан био у пратњи шесторице слугу. О наведеним разликама, на то је већ било упозорено, минуциозно је расправљао С. Ћирковић (в.н. 12). Предност, поновимо то, треба ипак дати подацима Јована Кантакузина који је био ближе самим догађајима.

[25] Cantacuzenus I, 456—457, истиче да је било предвиђено да Сфранцес Палеолог зароби Сиргијана (о томе Нићифор Григора ништа не говори), али је овај у последњем тренутку због ризика преиначио план, што му је доцније Андроник III и замерио.

[26] Премда опширно описују Сиргијанову ликвидацију, ниједан од двојице славних византијских историчара не саопштава када се то одиграло. Тачан датум остао је похрањен у једној Краткој хроници, сврстаној у групу такозваних локалних хроника. Cf. *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 351 No. 1, где стоји да је 23. августа, дана трећег, индикта деветог (једино је овде погрешио анонимни састављач, будући да је други индикт исправан), на дан светог Лупа, године 6842, убијен Сиргијан. Иначе, Луп је пострадао за Христову веру за владе римског цара Аурелијана (270—275).Политичко убиство које је извршио Сфранцес Палеолог имало је, наравно, знатан одјек у литератури која се бавила овим делом византијске историје. Поред радова наведених у н. 8 поменућемо још неке: *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952 (репр. 1978), 215; *Papadopulos*, Genealogie 76; *U. Bosch*, Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321—1341, Amsterdam 1965, 93—95; *Л. Мавромашис*, Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι, προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας, Атина 1983, 86.

[27] Gregoras I, 500.

[28] Cantacuzenus I, 457; Gregoras I, 501; *Dölger*, Regesten IV, No. 2815. О овоме споразуму в. Историја српског народа I, Београд 1981, 514 (*Б. Ферјанчић*); Виз. извори VI, 221 н. 134, 345—346 н. 157—158 (*С. Ћирковић*).

Нема сумње да је Сфранцес Палеолог неизмерно задужио цариградску владу и византијског цара, премда Сиргијана није заробио како је Андроник III не само прижељкивао него и планирао. У сваком случају ослободио их је велике бриге и једним потезом разрешио је напету и по Ромеје веома неповољну ситуацију у коју их је довео ненадани одлазак прослављеног византијског угледника у Србију. Сасвим је природно очекивати да је тако успешан завршетак једног збиља важног подухвата морао да буде пропраћен и подесним наградама за његове извршиоце. Андроник III, који је најзад могао да одахне, издашно је обдарио сваког према заслугама, а Сфранцеса Палеолога, осим одговарајућим годишњим приходима од земљишних поседа (προσόδους τε παρέσχον ἐτησίους ἐκ χωρίων ἀναλόγως)[29] — у оваквој формулацији се препознаје да је од цара заправо добио известан број пронија[30] — почаствовао је и достојанством великог стратопедарха.[31] Реч је о звању које се налазило на високом деветом месту листе световних достојанственика Византијског царства XIV столећа.[32] Са титулом великог стратопедарха он се наводи у једној исправи из новембра исте 1334. године, акту који је због лошег издања у историографији дуго изазивао читав низ различитих недоумица и шароликих тумачења.[33] Међутим, ново издање овог документа сасвим је распршило све сумње и непознанице.[34] Поменутом исправом велики стратопедарх потврђује имања светогорског манастира Есфигмена и на већ уобичајен начин ослобађа их пореза, позивајући се при том на једну хрисовуљу из ранијег времена.[35] Радило се о имањима Портареја, која се налазила у катепаникиону Каламарија, и Крусову, Врасти, Стефанијани, Барјаку и Лемину, смеште-

---

[29] Cantacuzenus I, 457.

[30] *Мавроматис*, Παλαιολόγοι 86 н. 19.

[31] Cantacuzenus I, 457.

[32] V. Pseudo-Kodinos, Traité des Offices éd *J. Verpeaux*, Paris 1966, 137 et passim. Посебно је о овој титули расправљао *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Stratopédarque et le Grand Stratopédarque, BZ 46 (1953) 63—90, (=Recherches sur les institutions byzantines I, Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 35, Amsterdam — Berlin 1967, 498—521). Титула великог стратопедарха установљена је у XIII веку, у Никејском царству, а њен први носилац био је Георгије Музалон, човек незнатног порекла али блиски пријатељ и главни саветодавац цара Теодора II Ласкариса (1254—1258), а касније и регент његовом малолетном сину и наследнику Јовану IV Ласкарису (1258—1261).

[33] О старијим издањима овога акта која су била узрок многобројних странпутица у науци, као и о свим отвореним и тешко решивим питањима проистеклим из тако некоректних издања подробно је расправљао *Љ. Максимовић*, Једна повеља манастира Есфигмен, Зборник Филозофског факултета 11—1 (1970) (Споменица Јорја Тадића), 251—253. Главни камен спотицања чине тринаести индикт који би одговарао 1329. или 1344. години, што је немогуће, као и околност да се Сфранцес Палеолог наводи као стратопедарх а не као велики стратопедарх, што се у дипломатичким изворима с разлогом сматра за недопустиво.

[34] Actes d'Esphigménou, éd. *J. Lefort* (Archives de l'Athos VI), Paris 1973, No. 20 135—137. У овом издању све су недоумице отклоњене, будући да је установљено да је индикт трећи, што сасвим одговара 1334. години, а уз име Сфранцеса Палеолога стоји тачна титула великог стратопедарха. Све се то прилично јасно види и на фотографији коју издавач доноси у пратећем албуму (Cf. Pl. XXVI). В. такође и *Dölger*, Regesten IV, No. 2816. Неколико истраживача региструју ову исправу Сфранцеса Палеолога. V. *Binon*, Prostagma 404—406; *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 240 n. 3; *Guilland*, Études 79 (=Recherches I, 508).

[35] У питању је изгледа хрисовуља Андроника III. Cf. Actes d'Esphigmenou, p. 136.

ним у доњем току Струме, на десној обали ове реке, недалеко од њеног ушћа у Егејско море, областима, дакле, које су припадале катепаникиону Рендине.[36] Постојање овог акта на својеврстан начин сведочи о томе да је велики стратопедарх Сфранцес Палеолог у служби Андроника III обављао веома важне управне дужности у поменутим деловима Македоније.[37]

После бурних догађаја у 1334, засигурно најзначајнијој години у политичкој каријери Сфранцеса Палеолога, следи један хијатус у изворима о овоме великашу, зјапи временска празнина у трајању од неколико година када се о њему ништа не зна. Вероватно се у његовој каријери и уопште животу није догодило нешто од посебне важности (он је и умро са титулом великог стратопедарха), а у сваком случају није се збио ниједан догађај од особитог значаја за Царство у коме је имао неког знатнијег удела. Да се тако нешто десило, сматрамо да би по свој прилици нашло своје место на страницама историјских дела Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Овако, једини преостали подаци о Сфранцесу Палеологу којима располажемо везани су за сам крај његове политичке каријере који се несрећно подудара са смрћу овога великаша. Поново је у питању један изразито смео и опасан подухват, чини се донекле лишен смисла за реално, и опет се ради о великом и наглом заокрету — изгледа да је он био непоправљиво превртљив — будући да је овога пута као жртва требало да падне нико други до цар Андроник III. Изузетно оскудни подаци, скупљени у свега неколико реченица, којима је придодато и неслагање између главних извора, Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, дају широк простор за разнолике претпоставке, више или мање вероватне, које је тешко доказати али их истовремено није ни лако оборити. Да необичност буде већа, од великог доместика, који је био на лицу места и све доживео in vivo, у овом случају опширнији је знаменити интелектуалац кога свакако можемо сврстати у „кабинетске" историчаре. Управо та чињеница умногоме замагљује околности под којима су завршени каријера и живот Сфранцеса Палеолога, а загонетно ћутање Јована Кантакузина изазива подозрење и недоумицу. Све се догодило приликом опсаде Арте која се упркос извесним потешкоћама датује у прву половину 1340. године.[38] После успешног похода Ромеја, 1338. године, Епир се након скоро једног и по столећа поново нашао под скиптром византијског цара. Међутим, убрзо је дошло до побуне којом је василевсова власт била оспорена, па је цариградска влада морала да интервенише. Њена војска је продрла у Епир и опсела Арту, где се убрзо појавио и сам Андроник III. Тада је Сфранцес Палеолог — пријежни Нићифор Григора није пропустио прилику да своје читаоце подсети да се ради о убици Сиргијана (ὁ τοῦ Συργιάννου φονεὺς), лапидарно износећи суштинску одредницу делатности и каријере овог ромејског великаша — био ухваћен у завери против визан-

[36] За убикацију ових имања упућујемо на Index général у Actes d'Esphigmenou, p. 199, 205, 223, 234 et 238 као и на веома прегледну мапу (p. 23).

[37] Ж. Лефор уз име Сфранцеса Палеолога додаје „gouverneur de la région". Cf. Actes d'Esphigmenou, p. 25.

[38] У новије време о овим догађајима писао је *D. Nicol*, The Despotate of Epiros 1267—1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages, Cambridge 1988, 108—122 (са одговарајућим изворима и релевантном литературом).

тијског цара.[39] Као учесник овог похода налазио се у логору Андроника III и ношен снагом свакако претеране амбиције тајно је преговарао са Каталанцима из Тебе и суседним Албанцима.[40] Сасвим су разумљиви разлози и једних и других, поготово Албанаца које је две године раније, дакле 1338, Андроник III уз помоћ турских најамника страховито поразио,[41] будући да су морали бити веома забринути за сопствене позиције пред победоносним надирањем Византије у овим областима. Стога су у личности превртљивог Сфранцеса Палеолога нашли одговарајућу особу за извршење мутних планова уперених против византијског цара. Мора да је, с друге стране, великом стратопедарху понуђена огромна награда, о којој у потпуном одсуству било каквих података у изворима можемо само да нагађамо, када је он био спреман да дигне руку и на самог василевса. Овај покушај ни у ком случају не бисмо могли сврстати у „дворске" преврате, који су у ово време били заиста веома ретки, а Сфранцес Палеолог је ипак био прилично безначајна личност за подухвате такве величине, већ је реч о атентату за које се овај великаш изгледа био извештио. Међутим, читав покушај се неславно завршио и велики стратопедарх није ни стигао да изврши свој наум. Ухваћен је, али је умро пре него што је дочекао да буде осуђен — Нићифор Григора не каже ништа одређеније о начину на који је преминуо славољубиви великаш, већ само додаје да му је Бог наменио тежу, вечну казну.[42] Нешто више реда у те догађаје можда уноси једна кратка вест Јована Кантакузина (али истовремено рађа и извесне недоумице), који додуше ћутке прелази преко целе завере и само сажето саопштава да је тада од дизентерије умро велики стратопедарх Сфранцес Палеолог.[43] Чињеница је да је током овог похода владала срдобоља, али су од ње углавном страдали стока, коњи и мазге. Можда ова два обавештења која доносе Нићифор Григора и Јован Кантакузин и не морају бити у колизији, то јест може се допустити и могућност да је ухваћени велики стратопедарх умро од дизентерије. Међутим, остаје загонетно да Јован Кантакузин, који је ван сваке сумње морао бити упознат са завером јер се налазио на месту догађаја, због неких разлога свесно прећуткује нечасну улогу Сфранцеса Палеолога, човека који је само неколико година раније ликвидацијом Сиргијана знатно помогао цариградској влади и на неки начин, то можда и није претерано рећи, „спасао" Царство. Не би требало олако одбацити ни објашњење да је читаву уроту, будући да је брзо била разоткривена и у корену сасечена, сматрао донекле споредном и релативно небитном у успешној епирској кампањи, што не би било ништа необично када је славни цар-писац у питању.[44] Или је, можда,

---

[39] Gregoras I, 553.

[40] Занимљиво је да ова збивања не региструју *К. Setton*, Catalan Domination of Athens 1311—1388, London 1975² (Revised Edition, Variorum Reprints) и *A. Ducellier*, La Facade maritime de l'Albanie au moyen âge, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981.

[41] О тим догађајима недавно је расправљао *Б. Ферјанчић*, Албанци у византијским изворима (Илири и Албанци, Научни скупови Српске академије наука и уметности, кн. XXXIX, Одељење историјских наука, кн. 10), Београд 1988, 294.

[42] Gregoras I, 553.

[43] Cantacuzenus I, 525.

[44] Тако Јован Кантакузин, на пример, ништа не саопштава о познатој завери групе аристократа, током друге половине 1335, у време док је Андроник III опседао

имао неке своје посебне разлоге да о тој епизоди ћути, разлоге које не можемо чак ни наслутити, а, природно, још мање расправљати са жељом да понудимо тумачења која одговарају научној ваљаности.[45] У сваком случају Сфранцес Палеолог — пример византијског великаша не посебно угледног порекла, бескрупулозног и амбициозног, који је желео да на сваки начин користи недаће Царства за лично уздизање и богаћење — неславно је завршио, а његов последњи подухват се може сврстати у оне који су осуђени да доживе невеселу судбину брзог заборава.

Radivoj Radić

SPHRANTZES PALEOLOGUE — NOTE PROSOPOGRAPHIQUE

Sphrantzès Paléologue, noble byzantin de basse extraction, est entré dans l'histoire avant tout en tant que meurtrier du célèbre grand dignitaire byzantin Syrgiannès. A ce titre, il a donc connu le destin des assassins sanguinaires sans importance, condamnés à rester pour toujours dans l'ombre de leurs illustres victimes.

Les données nous informant sur sa carrière politique sont extrêmement succinctes et fragmentaires. Très probablement né vers la fin du XIIIe ou au début du XIVe siècle, il a passé l'essentiel de sa vie à Thessalonique où se trouvait la plus grande partie de ses biens. On sait qu'il était marié, mais l'identité de son épouse reste inconnue, et on ignore s'il a eu des enfants de ce mariage.

Deux événements constituent les deux moments clefs autour desquels sont concentrés l'essentiel des données disponibles sur la carrière politique et, plus généralement, la vie de Sphrantzès Paléologue. Le premier est le meurtre de Syrgiannès en 1334, pour lequel nous avons une série de données par-

Лезбос и Фокеју, који су у Цариграду покушали да изврше преврат и чак убију Ану Савојску и малог Јована V Палеолога (1341—1391), о чему пише *Gregoras* I, 530—534. Цар-писац такође не каже ништа о завери коју помиње Нићифор Григора (Ibid. 552), а у чијем је разоткривању управо Јован Кантакузин имао пресудну глогу, постаравши се да Андроник III, који је требало да падне као жртва атентата спреманог од стране неких својих рођака, ништа не сазна о овоме комплоту. Потоњем василевсу, а затим и монаху, то је била лепа прилика да о себи говори хвалоспевно, што је прилично радо и не тако ретко чинио у своме историјском делу. Тешко је убедљиво објаснити због чега је у овом случају Јован Кантакузин прешао ћутке преко догађаја у коме је одиграо врло важну позитивну улогу.

[45] Занимљиво је да епизода са завером Сфранцеса Палеолога није наишла готово ни на какав одјек у историографији. О њој једино говоре: *V. Parisot*, Cantacuzène, homme d'etat et historien, Paris 1845, 142—143, и *Т. Флоринский*, Андроник Младший и Іоанн Кантакузин, ЖМНП 204 (1879) 107—108, а наводи је и *J.—L. van Dieten*. Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, II—2, Stuttgart 1979 (Bibliothek der griechischen Literatur 9), 392 н. 507. *Papadopulos*, Genealogie 76, направио је читаву збрку поистоветивши Сфранцеса Палеолога, о чијој смрти ништа не казује, са извесним Сфранцесом кога наводи у својим мемоарима Јован Кантакузин. Ова погрешна идентификација, настала као плод очигледне омашке и стога веома лако уочљива, не може, наравно, унети никакве недоумице у односу на личност великог стратопедарха Сфранцеса Палеолога.

faitement connues, souvent réexaminées en détail et citées dans les travaux concernant cette période. Le second est la disparition même de Sphrantzès Paléologue, survenue au cours de la fameuse campagne des troupes byzantines en Epire, en 1340. Les données concernant ce second événement semblent toutefois avoir trouvé un très faible écho dans l'historiographie, et notamment dans celle que nous pourrions qualifier de moderne.

Sphrantzès Paléologue est apparu sur la scène historique en 1334, à un moment particulièrement critique pour l'Empire. En l'occurence, Syrgiannès, un des principaux protagonistes de la guerre civile qui avait duré, avec quelques interruptions, de 1321 à 1328, venait, après sa fuite en Serbie, d'entreprendre une campagne de grande ampleur en Macédoine et menaçait dangereusement les intérêts vitaux de l'Empire. L'empereur Andronic III Paléologue (1328—1341) et le grand domestique Jean Cantacuzène établirent alors, en accord avec Sphrantzès Paléologue, un plan dans lequel ce dernier se vit attribuer le rôle ingrat de »cheval de Troie«. Ayant simulé une désertion, il trouva refuge dans le camp de Syrgiannès où il réussit, après une série de péripéties décrites de façon pittoresque dans les principales sources historiques byzantines de l'époque, à accomplir sa mission et éliminer Syrgiannès. Il ne fait aucun doute que Sphrantzès Paléologue s'attira par cet exploit l'immense reconnaissance de l'empereur byzantin, car on peut dire, semble-t-il sans exagérer, que, d'une certaine façon, son action a »sauvé« l'Empire. En plus d'un certain nombre de *pronoia* offert en récompense par Andronic III pour ce service, il reçut la dignité de grand stratopédarque, titre très élevé venant au neuvième rang dans la hiérarchie des fonctionnaires laics de l'Empire byzantin du XIVe siècle. C'est notamment sous ce titre qu'il exerça d'importantes fonctions administratives dans certaines régions de Macédoine.

Les événements troublés de 1334, certainement l'année la plus importante dans la carrière politique de Sphrantzès Paléologue, sont suivis dans les sources d'un long vide s'étendant sur plusieurs années en ce qui concerne ce noble byzantin. Les seules autres données à son sujet dont nous disposions par la suite concernent la fin de sa carrière politique et, par la même occasion, sa disparition. Il s'agit à nouveau d'une entreprise particulièrement téméraire, voire même quelque peu insensée, qui constituait également un nette et brusque revirement de Sphrantzès Paléologue, puisque la victime devait cette fois-ci être l'empereur Andronic III en personne. Le caractère très succinct de cette seconde série d'informations, auxquelles s'ajoute une apparente contradiction entre les principales sources, contribue à nous rendre beaucoup plus obscure la fin de la carrière politique de Sphrantzès Paléologue. Tout s'est passé lors du siège d'Arta en 1340, au cours de la campagne de l'armée byzantine ayant pour but de mater une révolte contre le pouvoir de l'empereur récemment rétabli en Epire. D'après les dires de Nicéphore Grégoras, Sphrantzès Paléologue fut arrêté alors qu'il complotait contre l'empereur, car, emporté par son ambition exagérée, il s'était secrètement entendu avec les Catalans de Thèbes et les Albanais des régions limitrophes qui, suite à l'offensive victorieuse des Byzantins, s'inquiétaient pour leurs propres positions. Ceux-ci avaient trouvé dans ce seigneur au caractère versatile le personnage idéal pour exécuter leurs menées obscures dirigées contre Andronic III. D'autre part, compte tenu qu'il s'agissait de lever la main sur la personne même de l'empereur, le grand stratopédarque s'est certainement vu promettre une énorme récompense, laquelle, toutefois, ne peut que faire l'objet d'hypo-

thèses en l'absence totale de toute information dans les sources dont nous disposons. Par ailleurs, cette tentative ne doit en aucun cas être mise au nombre des révoltes de palais, d'ailleurs particulièrement rares à cette époque, car Sphrantzès Paléologue était malgré tout un personnage trop insignifiant pour pouvoir mener à bien une telle entreprise, et il semble plutôt qu'il soit question d'une tentative d'attentat, type d'actions pour lesquelles ce noble semble avoir été assez habile. Cependant, le complot a été éventé à temps et le grand stratopédarque n'a même pas pu tenter la moindre action: il a été arrêté et est mort en prison avant d'avoir été jugé. D'un autre côté, on constate que Jean Cantacuzène, de façon assez incompréhensible, passe sous silence tout cette tentative de complot, dont il a certainement été informé puisqu'il se trouvait sur place, et se contente de signaler brièvement le décès du grand stratopédarque Sphrantzès Paléologue suite à une crise de dysenterie. Ces deux informations fournies par les principales sources byzantines de l'époque ne sont pas forcément en totale contradiction; en l'occurrence il est possible d'admettre qu'après son arrestation le grand stratopédarque a succombé à une crise de dysenterie, toutefois l'attitude de Cantacuzène, qui pour une raison inconnue passe consciemment sous silence le rôle peu glorieux de Sphrantzès Paléologue, reste inexpliquée. A ce sujet il ne faudrait peut-être pas rejeter trop rapidement l'explication selon laquelle Cantacuzène a simplement considéré ce complot comme un événement secondaire, compte tenu de son échec, et relativement sans importance face aux résultats positifs de la campagne d'Epire, ce qui ne serait pas pour nous surprendre lorsqu'il s'agit de ce célèbre empereur écrivain. Bien sûr, il est également possible que son silence sur cet épisode ait été motivé par certaines raisons que nous ne pouvons deviner et, par conséquent, au sujet desquelles toute discussion dans le désir d'avancer une interprétation présentant une réelle valeur scientifique est impossible. Quoi qu'il en soit, Sphrantzès Paléologue — type du noble byzantin de basse extraction, sans scrupule et ambitieux, prêt à tirer profit par tous les moyens des difficultés de l'Empire afin de s'enrichir et de s'élever dans la hiérarchie — a connu une fin sans gloire et sa dernière tentative peut être rangée au nombre des entreprises condamnées par avance à connaître une fin lamentable et l'oubli.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.711 "13":949.5.04

СИМА ЋИРКОВИЋ

О САСТАНЦИМА ЦАРА АНДРОНИКА III И КРАЉА СТЕФАНА ДУШАНА

У историјској литератури запажена су и коментарисана два састанка српског краља Стефана Душана и византијског цара Андроника III Палеолога. Вести о тим састанцима неједнаке су и по обиму и по садржају. Док је један од тих састанака споменут у више извора, код Нићифора Григоре, Јована Кантакузина и непознатог српског писца, настављача архиепископа Данила II, о другом сведочи једино Кантакузин, који је том састанку присуствовао и том приликом склопио пријатељство са српским краљем, које ће се показати тако значајно у његовом каснијем животу.

Време и место једног од ових састанака могло се сасвим прецизно утврдити: 26. августа 1334. на реци Галику у близини Солуна. Међутим, казивање о другом састанку налази се у оном делу Кантакузинових мемоара где несумњиво постоји збрка у хронологији. У складу са општим разрешењем хронолошких проблема у том делу Кантакузинових мемоара, у новијој литератури су предлагана различита решења. Док је код старих писаца овај владарски састанак стављан иза оног првог из 1334, сада се почео идентификовати с њим или чак стављати испред њега. Управо због тих разлика потребно је вратити се овом питању и поново га расправљати, јер оно није важно само за историју византијско-српских односа, већ има утицаја и на рашчишћавање Кантакузинове и Григорине хронологије.

I

Први владарски састанак сам по себи не ствара никакве проблеме, али је потребно да се подсетимо на основне чињенице првенствено ради тога да бисмо проценили вероватноћу изнетих хипотеза о односу ова два састанка, о томе да ли је онај други претходио или уследио.

Том састанку непосредно је претходила погибија Сиргијана, одметника од цара Андроника III, који је у савезу са српским краљем освајао градове и области у Македонији, спремао се да нападне Солун и евентуално приграби царску власт. О смрти Сиргијановој имамо две

верзије, Григорину и Кантакузинову, сагласне у погледу основног плана да се Сфранцес Палеолог убаци међу присталице Сиргијанове, а неусклађене у погледу појединости извршења атентата и смртног рањавања Сиргијана[1]. Из текстова Григоре и Кантакузина могло се закључити да епизода са страдањем Сиргијановим пада у лето 1334, а то је добило потврде у прецизним подацима једне солунске кратке хронике и код српског Даниловог Настављача. У споменутој хроници је, наиме, Сиргијанова смрт забележена у уторак на дан светог Лупа 6842, што значи 23. августа 1334.[2] А српски писац каже да су се два владара састала „подь славьнымь градомь Солуном месеца августа вь кс. (26) дьнь, вь петькь дьнемь".[3] То се сјајно међусобно слаже јер је 23. август 1334. заиста био уторак, а 26. петак, а слаже се и са причањем Григоре и Кантакузина, по којима је српски краљ оплакао савезника, свечано га сахранио и одмах направио заокрет у политици. Упутио је посланство Андронику III с понудама и условима који су одговарали византијском цару, јер видимо да је он одмах прихватио иницијативу.

У погледу резултата састанка сагласност постоји око најопштијих ствари, о томе да је склопљен мир, да су се владари узајамно даривали, да је иза непријатељства уследило пријатељство. Видљив знак потпуно промењених односа је помоћни одред, који је цар Андроник III дао Душану за борбу против угарског краља. Према Кантакузину, овај одред и није учествовао у рату, јер се угарски краљ вратио у своју земљу „пре но што се упустио у ратовање. Говорило се да се вратио кад је сазнао да од цара долази помоћ. Да ли је било због тога или нечега другог остаје неразјашњено".[4] Карактеристично је да и биограф Душанов, настављач Данила II, прича да до битке није дошло. Угарски краљ Карло, ојачан помоћним одредима од суседних краљева и народа, ушао је у Србију прешавши Дунав и надајући се да српски краљ није у својој држави. Душан је, међутим, обавештен о овоме сакупио војску и пошао у сусрет. Кад је стигао до манастира Жиче, „где се нариче дом Спасов, велика архиепископија српска", и ту се поклонио иконама и молио Богу, примио је вест да се непријатељ повукао, да је много противничке војске страдало док је прелазио реку Саву.[5]

И у погледу претходне историје код наших писаца се могу приметити мале разлике. Док је код Кантакузина тек Сиргијан подстакао српског краља против цара и увукао га у рат, Григора изводи византијско-српска непријатељства од времена Душановог доласка на власт, а српски писац, биограф Душанов, иде још даље до битке код Велбужда и византијско-бугарског савеза против Стефана Дечанског. Сиргијан се код Даниловог Настављача не спомиње, али се зато говори о преласку ви-

---

[1] Nicephori Gregorae Byzantina historia I, Bonnae 1829, 489, 495, 497—501 (надаље цитирано Greg. I); Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri I, Bonnae 1828, 450—452, 454—456 (надаље цитирано Cant. I).

[2] *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 351.

[3] Животи краљева и архиепископа српских, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 224.

[4] Cant. I 458 и Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 345—347, где су наведени и подаци из угарских повеља о краљевској војсци, која је била сакупљена између новембра 1334. и јануара 1335.

[5] Животи краљева и архиепископа, ed. *Ђ. Даничић*, 228—229.

зантијских градова под краљеву власт, што је, заједно с хронологијом, довољно да се препозна епизода са Сиргијаном.[6]

Код Григоре и код српског писца мир је тражио византијски цар, док Кантакузин иницијативу за помирење приписује Душану и мотивише је потребом одбране од угарског напада. За разлику од оба византијска писца, по којима је српски краљ вратио оно што је држао Сиргијан и оно што је у рату било освојено, Данилов Настављач говори о подели земље и градова, о томе да је Душан нешто дао али нешто и добио. Он наводи и градове који би тада припали Душану: Охрид, Прилеп, Струмица, Хлерин, Железнец, Воден и Чемрен. Тај списак је одавно доведен у сумњу, јер је примећено да садржи градове који су одраније били под влашћу српског краља, али и такве који су тек касније били освојени.[7] Кантакузин је говорећи о догађајима у време битке код Велбужда (1330) Сидерокастрон, а то је Железнец, навео међу градовима које је цар Андроник III заузео током похода на државу Стефана Дечанског. Те градове је после царевог повлачења заузео српски краљ, па је више вероватно да су Железнец и Чемрен, у средњем току реке Црне, били у српским рукама пре 1334.[8] С друге стране, градови Костур, Воден и Хлерин освојени су тек касније (1343), што би говорило у прилог Кантакузинове верзије. За нашу тему је нарочито важан случај Хлерина. Тај град је, наиме, био средиште административне јединице која је била поверена Сфранцесу Палеологу и он је с њим заједно пришао Сиргијану. Судећи по томе, краљ Душан је, заиста, вратио цару градове освојене у заједници са Сиргијаном. Прилеп, Охрид и Струмица су, по својој прилици, раније били освојени и сада само признати српском краљу. Ваља се подсетити на чињеницу да Нићифор Григора заузимање Струмице ставља у контекст великог похода који је Душан повео пошто је дошао на власт, дакле у јесен 1331. године.[9] У сваком случају, у односима између Србије и Византије од доласка Душановог на власт до погибије Сиргијанове и мира склопљеног код Солуна преовлађује непријатељство наслеђено из времена склапања византијско-бугарског савеза пред велбушку битку.

---

[6] Уп. већ наведена места из списа Григоре и Кантакузина и моје коментаре у Виз. извори VI, 213—217, 340—347.

[7] *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 7—10, претресао је ранија мишљења и податке тада познатих извора.

[8] *Т. Томоски*, Белешки по повод воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330. год., Годишен зборник 16 (1964) 41—44. Додатну тешкоћу у реконструкцији српско-византијских односа тих година представља и чињеница да је у очуваној рукописној традицији Житија Стефана Дечанског у Даниловом зборнику настао неки поремећај на месту где су набројани градови враћени после битке код Велбужда. После навођења Велеса, Просека, Штипа, Чрешча и Добруна, ed. *Даничић* 197, да је још многе градове узео „прве године краљевства свога", што се никако не може односити на Стефана, већ на Душана.

[9] У литератури је ова вест Григоре прећутно или изричито спајана са ратовањем у заједници са Сиргијаном, што је ипак касније. Тек се *Б. Ферјанчић*, Историја српског народа I, 513, нап. 7, вратио исправним тумачењима Руварца и Флоринског. Дужан сам да овде упозорим да су у преводу одговарајућег места Нићифора Григоре (Византијски извори VI, 213), услед поремећаја слога, уметнута три реда која припадају следећем одломку о ратовању Бугара с Византијом. Текст треба да гласи: „Његовом сину су учврстили и осигурали власт и кренули одмах с њим у поход и освојили ромејску земљу до Стримона и Амфипоља. Тада су заузели Струмицу и остала места". Greg. I, 457, ред 12—15.

II

Други састанак долази у Кантакузиновом причању после овога чије место и време одржавања не изазивају тешкоће, али у делу текста који је неоспорно поремећен.[10] Док је цар Андроник III боравио у Солуну, вративши се из успешног похода на Тесалију, стигло му је посланство од српског краља с предлогом да се састану „ради пријатељства, сусрета и узајамног разговора".[11] Пошто је и византијском цару одговарало да до таквог састанка дође, с послаником је уговорено да се оба владара сретну у пределу Боимија (ἐν Βαΐμί).[12]

После одласка српског посланика цар Андроник III је променио план утолико што је одустао од уговореног места и других формалности уобичајених при оваквим сусретима. Занимљив је мотив који Кантакузин наводи за царево неконвенционално поступање: да заплаши српског краља или, још пре, да покаже искреност свога пријатељства. Узео је собом само 300 људи као пратњу и са њима се упутио српском краљу, који је још био *усред своје земље*.

Како год да тумачимо мотиве цара Андроника III, из његовог поступка, који је носио озбиљан ризик, може се закључити да је рачунао са пријатељским прихватањем. Према Кантакузину, српски владар је у први мах био заплашен вешћу да цар долази у његову земљу: πρῶτα μὲν οὖν ἐθορυβήθη δείσας τὴν βασιλέως ἔφοδον, μὴ οὐ κατὰ φιλίαν εἴη.[13] Побојао се да није нешто против пријатељства, али се одмах умирио кад је сазнао који број људи долази с царем. Примио је пријатељски цара у месту званом Радовожд или Радовишт (Ῥαδοβόσδιον). Сусрет је трајао седам дана и протекао је у најбољем расположењу. Кантакузин наглашава да се краљ држао према цару као према господару.[14] Био је присутан и Кантакузин и, по сопственом сведочанству, „чврстим пријатељством се везао с краљем". На једном другом месту својих успомена Кантакузин ће се сетити још једног учесника тога састанка, с којим је разговарао, и склопио пријатељство. Био је то Јован Оливер, који је касније олакшао Кантакузину пут до српског краља (1342).[15] После лепо проведене седмице краљ је радостан испратио радосног цара, а сам остао код куће (αὐτὸς μὲν ὑπελείπετο εἰς τὴν οἰκείαν). Цар Андроник III се вратио у Солун да би ускоро пошао у Цариград, а затим одатле с флотом против Матеа Катанеа.[16]

Колико се могло запазити, истраживачи се нису посебно бавили географском страном овог одломка Кантакузинових успомена. Латински

---

[10] Уп. *R. J. Loenertz*, Ordre et désordre dans les mémoires de Jean Cantacuzène, REB 22 (1964) 222—237 (— Byzantina et Franco-Graeca I, Roma 1970, 113—130) и Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, übersetzt und erläutert von *J. L. van Dieten* II, 2, 358—366.

[11] Cant. I, 474, ред 20—25, Виз. извори VI, 352.

[12] О положају овог места, у ствари предела, биће речи касније у овом тексту.

[13] Cant. I, 475, ред 12—13, Виз. извори VI, 352.

[14] Ово место има значаја за откривање генезе Душанових царских амбиција. У ово време их свакако није показивао. Уп. *С. Ћирковић*, Србија уочи царства, Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, септембар 1985, Београд 1989, 9.

[15] Cant. II, 257, Виз. извори VI, 383 (*Б. Ферјанчић*).

[16] Cant. I, 476, ред 1—4.

преводилац Кантакузина је мислио да име „Ваими" значи неко утврђење (castellum), што је много пута поновљено. Реч је о крају који се и данас назива Боимија, а повеље манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори дозвољавају да се закључи да је то име било познато и у другој половини XIV века. Предео Боимија се простирао дуж Вардара у делу где је данас југословенско-грчка граница. Средиште му је варошица Валандово, у средњем веку Аваландово. Некада је Боимија обухватала и предео који је данас у Грчкој, у коме је главно место Игуменица (Гуменџа).[17]

Кад се има у виду положај места где је састанак првобитно планиран, лако је разумети његов избор. Било је на граници, а владари су се радо на граници састајали, јер се у том случају није постављало питање ко је коме долазио „на ноге". У Кантакузиновом тексту гранични положај се изричито не спомиње, али се подразумева: пошто је одлучио да одустане од „уговореног места", цар је кренуо дубље у унутрашњост „док је краљ још боравио усред своје државе".

Место састанка је на основу грчки забележеног облика имена идентификовано са Радовиштем у изворишној области Струме. Име Ῥαδοβόσδιον је, заиста, слично имену данашње варошице Радовиш (у македонском), које је познато из средњовековних докумената. Једна Душанова царска повеља датована је „оу Радовиштихь"[18] (1349—1353), што би значило да је стари облик био Радовишта. Тешкоће са тим местом не проистичу из облика имена, већ из положаја, јер оно не лежи дубље у Душановој територији, него у близини Струмице и Штипа и вероватно је тек недавно, приликом похода 1331/1332. дошло под српску власт. Флорински је у своје време приметио[19] како су тек недавно освојене области сматране за средиште краљеве земље. Могуће је, међутим, друкчије тумачење да је реч о другом месту, неком од Душанових дворова. Радовиште је, без сумње, тих година било на граници, па Кантакузиново причање о одласку с малом пратњом краљу, изненада, док „је краљ још боравио усред своје државе код места званог Радовоздион", губи своју поенту. Одлазак у Радовишта није био нимало ризичнији од одласка у Боимију, где је састанак био уговорен.

Судећи по подацима из каснијег времена, Радовишта су припадала језгру области у којој се учврстио великаш Хреља, који је несумњиво господарио Штипом и долином Лакавице. Према натпису на пиргу „Хрељиној кули" у Рилском манастиру, Хреља је око 1335. био лојалан Душану.[20] Он се одметнуо од Душана и пришао цару Андронику III у каснијим годинама, што је морало изазвати кризу у односима између цара

---

[17] Уп. Bojmija, Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1982², 39 (*Б. Русић*). Помени у средњем веку: *P. Lemerle — G. Dagron — S. Ćirković*, Actes de Saint-Pantéléèmon, Paris 1982, 158, 160—161, 169.

[18] У целини повеља је приступачна у прилогу моје расправе: Хрељин поклон Хиландару, Зборник радова Византолошког института 21 (1982) 116—117, где је наведена и ранија аргументација А. Соловјева, који је повељу с разлогом приписивао Душану, јер се раније приписивала цару Урошу.

[19] *Т. Флоринский*, Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV в., II, Ст. Петербург 1882, 73.

[20] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 28 бр. 62, IV, 6 бр. 6011. Традиција овог натписа није изван сваке сумње.

и краља. У сваком случају било би могуће да се Душан и Андроник III састану у Радовиштима, а у прилог томе месту би се могла навести и околност да је туда водио важан пут према средишњим деловима Душанове државе кроз теснац Кључ, познат из времена ратовања цара Василија II, преко Струмице, Радовишта и Штипа, а затим даље према Славишту и Врању. Ипак, дужни смо да нагласимо да идентификација са Радовиштима, упркос томе што је општеприхваћена и што није довођена у питање, није вероватна, јер противречи смислу Кантакузиновог причања. Можда облик Ῥαδοβόσδιον стоји за неки други словенски топоним, Радобужда на пример. Насеље с таквим именом забележено је у повељи која се односи на околину Охрида, али оно не може доћи у обзир из истих разлога који су наведени против Радовишта.

III

Из досадашњег излагања би произлазило да датовање овог састанка пре оног на реци Галику 26. августа 1334. наилази на готово непремостиве тешкоће. До сусрета је дошло у атмосфери поверења и пријатељства, какву је тешко замислити у било ком раздобљу између Душановог доласка на власт крајем августа 1331. и Сиргијанове погибије крајем августа 1334. Три године између та два термина испуњене су непријатељством: на почетку је Душанов поход против Византије, на крају савезништво са одметником Сиргијаном, у средини ривалство у Бугарској, где је Душан браком и савезништвом везан са Иваном Александром, против кога цар Андроник дуго ратује.[21]

Остаје да се овај други састанак стави у 1335. или 1336. годину, јер 1337. искључује један дубровачки документ, који у расправама о хронологији византијско-српских „састанака на врху" није узиман у обзир. У јануару 1337. саставио је тестамент „magister Antonius de Monteflore Marchie Anconitane" — лекар српскога краља.[22] Као што је био обичај, он се после побожних легата сетио и својих потраживања и дуговања. Међу потраживањима су нарочито велика била она од Николе Буће, који је тих година био краљев протовестијар.[23] Међу њима једна ставка може да привуче нашу пажњу: Item habere debeo a predicto (sc. a Nicola de Buchia) ypp. LXXXX de cruce pro frisis magnis et subtillibus, que sibi dedi quando fuimus ad stanicum cum imperatore Romanie.[24]

---

21 Овде се не могу упуштати у заплетену и спорну хронологију византијско-бугарских односа после велбушке битке. Могу упутити на своје аргументе изнете у коментарима уз казивање Кантакузина о прогнаној бившој византијској царици. Виз. извори VI, 348—350, да се о променама у Бугарској могло у Цариграду сазнати „у пролеће" 1332. а не 1331. Како је већ К. Јиречек, Историја Срба I, 213, показао, брак између краља Душана и сестре новог бугарског цара прослављен је о Ускрсу 1332 (те године је падао на 19. април).

22 Објавио га је у целини *М. Динић*, Крстати грошеви, Grossi de cruce, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 109—111 (у прилогу расправе).

23 Уз раније познате активности Николе Буће (*К. Јиречек*, Историја Срба II, 22, 27, 86, 111, 185, 206) уп. сада и оно што је саопштила *Р. Ћук*, Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд 1986.

24 *М. Динић*, нав. дело, 110.

Посао је несумњиво обављен на једном од састанака српског краља са византијским царем. Реч „stanicus" српски „станак" довољно је позната и потврђена у дубровачким документима да је овде не треба тумачити. Првобитно мешовити суд на граници, а затим и други састанак, у Босни чак државни сабор, а уз то и састанак владара или великаша.[25] Овај „станак" с византијским царем може бити један од она два која познајемо или може бити неки трећи, мада је то мало вероватно. Уколико прихватимо да је трансакција између Бућића и Монтефлореа обављена на једном од раније приказаних састанака, онда то има последица по њихову хронологију. Већ је наговештено да се тиме искључује 1337. година, јер је тестамент састављен 22. јануара те године. Али, у тестаменту је забележен и дуг Бућин на име плате коју је од краља узео за две и по године и на име трошкова за три и по године. Како је магистар Антоније већ у октобру 1333. био у краљевој служби,[26] следи да је дошао у Србију средином те године. Он, према томе, не би могао бити сведок неког „станка" цара и краља у првој половини 1333. или раније.

Бирајући и опредељујући се између 1335. и 1336. треба узети у обзир садржај и логику Григориног казивања по коме је до овог састанка дошло после царевог повратка из Тесалије. О боравку Андроника III у Тесалији сведоче повеље тесалијским манастирима, а оне које су датоване имају 1336. годину.[27] Тако смо дошли до хронологије коју је заступао Константин Јиречек далеке 1911. године.[28]

Sima Ćirković

ON THE MEETINGS OF ANDRONICUS III AND STEFAN DUŠAN

According to primary sources Byzantine Emperor Andronicus III and Serbian king Stefan Dušan have met twice. Time and place of one of their meetings are well known: August 26, 1334, at river Galikos near Thessalonica. The other one, at *Radobosdion* according to John Cantacuzenus, has been located at Radovišta (today Radoviš in Macedonia), although its frontier location does not fit well with Cantacuzenus' account that the Serbian king was in the middle of his country when Andronicus departed for his unexpected visit. The meeting at *Radobosdion* has been dated differently within the interval 1333—1337. Author claims that dating before August 26, 1334 cannot be maintained because of the lasting hostility between the two rulers

[25] *В. Богишић*, Станак по дубровачком законику од 1272 године, Гласник СУД 44 (1877) 197—231 (= Stanak (stanicum) nach dem Rechtsstatut der Republik Ragusa vom Jahre 1271, Archiv für slavische Philologie 2 (1877) 570—593); *К. Јиречек*, Историја Срба II, 137—138; *М. Динић*, Државни сабор средњовековне Босне, Београд 1955, нарочито стр. 58, где је пример за састанак владара као станак: voi a dir el signor despot al re sel vegnira ad stanag.

[26] Уп. *К. Јиречек*, Историја Срба I, 111, 315.

[27] *Б. Ферјанчић*, Тесалија 210—212.

[28] *К. Јиречек*, Историја Срба I, 216.

since Dušans ascension to the thron. It cannot be dated later than January 1337, when in the will of Antonius de Monteflore, kings doctor, a meting *cum imperatore Romanie* had been mentioned. Between the remaining two years, namely 1335 and 1336, the later is more probable because emperors stay in Thessalonica followed, according to Gregoras, his military operations in Thessaly and it was in 1336 that Andronicus III issued his charter for the bishopric Stagoi.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 949.711 (093) "13":949.5.04 (093):929 (=773)

ДУШАН КОРАЋ

КИР ДУКА КОРЕСИС — ДВОРАНИН ЦАРА СТЕФАНА

Правни поредак и управни систем у грчким областима српског царства није се променио после преласка тих крајева под власт Стефана Душана. Променили су се, природно, људи који су били на челу локалне управе — плодове српске победе убрали су пре свега српски великаши. Међутим, нису ни сви Византинци били у пораженој странци чија су имања конфискована.[1] О улози грчке властеле у српској „Романији" писано је више пута, а закључено је да су највише положаје у локалној управи у источној Македонији већ у време цара Стефана држали српски великаши, док су грчки архонти и даље заузимали високе, али најчешће почасне дворске положаје.[2] Међу Византинцима чија су имена забележена у фрагментарној изворној грађи мало је оних о којима знамо нешто више. Највишу титулу у служби Стефана Душана носио је велики доместик Алексије Раул,[3] а лепу каријеру на српском двору остварио је и

[1] Познато је да је целокупно освајање Стефана Душана протекло практично без иједног сукоба на бојном пољу. И сам Сер српски краљ је освојио тек после четврте опсаде и то захваљујући деловању „српске" странке у граду која је отворила капије утврђења, *Cant*. II, 551. Нови господар свакако је пожурио да јој се одужи даривањем нових поседа. Тако је поступио и у лето 1344. године, када је, после заузимања Зихне, поклонио у заједнички посед шеснаесторици локалних властеличића имање конфисковано породици која је, оставши верна василевсу, напустила град, *V. Kravari*, Nouveaux documents du monastère de Philothéou, Travaux et mémoires 10 (Paris 1987) No 3.

[2] Види *Г. Осшроіорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 100—101. Једина до данас написана посебна студија о грчким архонтима у српском царству је познати истоимени чланак А. Соловјева штампан пре шездесет година.

[3] Крупни земљопоседник у области Зихне, Раул је стекао своју титулу пре свега као почасну, заузевши високо место у хијерархији достојанстава на двору српског цара. О Алексију Раулу в. *G. Ostrogorsky*, Alexios Raoul, Grossdomestikos von Serbien, Festschrift P. E. Scramm (1964) 340—352 (= Сабрана дела Георгија Острогорског IV, Београд 1970, 228—242). Како видимо из података једног документа Серске митрополије, велики доместик је обављао и дужност кефалије Зихне у време Стефана Душана, *Kravari*, Nouveaux documents, No 5. И после смрти цара Стефана Алексије Раул је и у Серској држави задржао своје високо достојанство. 1366. године затичемо га како је у спору против оца свог зета, дворанина византијског цара Стефана Калотета, врло грубо вршио притисак на монахе Ватопеда који су на почетку спора прихватили да буду јемци Калотету, в. *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик СКА 91 (1939) 155—164.

велики примикирије Георгије Исарис.[4] Нешто више знамо и о Јовану Маргариту, великом хетеријарху српског цара који се, пошто је поклонио своја имања Ватопеду, повукао у манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори који је такође богато даровао.[5]

Животна умешност правовременог прилагођавања новим приликама очигледно се више исплатила од верности страни која је изгубила. Са друге стране, хаос грађанског рата чије су се последице осећале у Пострумљу и на Халкидици, и конфискације поседа присталица супротне странке свакако су утицали да се део византијских великаша определи за српског цара од кога су очекивали да поврати мир у целој области. Уз то, придруживши се српској властели, и они су поделили плодове српске победе на рачун оних који су остали верни василевсу и изгубили сва своја имања у крајевима укљученим у границе српске државе.[6]

Један недавно издат, досад непознат документ сачуван у архиви манастира Филотеја, из времена цара Стефана, доноси податке који осветљавају такву политичку прагматичност још једног Византинца, локалног великаша у источној Македонији. Реч је о „дворанину моћног и светог нашег господара и цара кир Дуки Коресису", споменутом у акту серског митрополита Јакова којим је у децембру 1355. године правно санкционисао извршено омеђивање поседа манастира Филотеја у селу Цаину и имања у Кремни.[7] Манастир је, после дугог и компликованог правног процеса, хрисовуљом цара Стефана у септембру 1347. године коначно успео да поврати део свог метоха Цаину који је био узурпиран још приликом конфисковања суседног поседа Кантакузинове мајке у току грађанског рата.[8] Монаси Филотеја су желели да се тачно утврде међе поседа у Цаину и обратили су се поново цару Стефану. Тако је цар упутио простагму којом је наредио митрополиту Сера да заједно са митрополитом Зихне и великим доместиком и кефалијом Раулом оде на имање и да тачно утврде границе земље коју манастир држи на основу хрисовуља, простагми, куповних уговора и осталих исправа. Ми-

[4] За разлику од Алексија Раула који је своју високу титулу добио одмах по српском освајању источне Македоније, Исарисова каријера у српској служби текла је спорије. На византијском двору носио је скромну титулу епарха, а њу је задржао и на двору Стефана Душана. Двадесет година касније, на двору деспота Јована Угљеше носио је једну од највиших титула — великог примикирија. 1366. године парничио се са Хиландаром, али је спор изгубио пошто је суд утврдио да је документ који је велики примикирије поднео био фалсификован. И поред забране суда, спор је ипак обновљен — 1374. године његова удовица са синовима добила је поравнање са Хиландарцима, а из тог акта се види да је Исарис наставио да напредује на хијерархијској лествици — умро је као велики контоставл. Изгледа да је нову титулу стекао после обнове византијске власти у јесен 1371. године, в. *Остроіорски*, Серска област, 95—98.

[5] У току грађанског рата који је 1341. године избио између Јована Кантакузина и намесништва које је владало у име Јована Палеолога, Маргарит је остао веран Палеолозима и у јануару 1342. године зато добио низ имања конфискованих од Кантакузинових присталица у области Зихне, Сера и на Каламарији, в. *Kravari*, Nouveaux documents, 295—296. 1348. године он је већ дворанин српског цара са титулом великог хетеријарха и поклонио је своја имања Ватопеду, *А. Соловјев и В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, № 18, в. и *Остроіорски*, Серска област, 96, н. 62. О односу Маргарита према Меникејском манастиру в. *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, 27.

[6] *Остроіорски*, Серска област, 102.

[7] *Kravari*, Nouveaux documents, № 5.

[8] *Kravari*, Nouveaux documents, № 4.

трополит је, извршавајући цареву наредбу, отишао у село заједно са споменутим достојанственицима и у пратњи чиновника обе митрополије. Монаси су затражили од митрополита да поведе и кир Дуку Коресиса пошто управо он тачно зна границе и све привилегије њиховог целокупног поседа. Комисија је обавила поверени задатак и у диспозицији документа прецизно су наведене међе манастирских имања у Цаину и Кремни, утврђене у присуству митрополита и сведока и треба да остану сигурне и непромењене. Монаси своју земљу и даље треба да држе неузнемиравано као и раније, према хрисовуљама и осталим исправама којима располажу, а уживаће приход са те земље на основу митрополитовог акта. Испод серског митрополита Јакова и двојице чиновника његове митрополије потписао се Дука Коресис, а испод његовог своје потписе су ставили и велики доместик Алексије Раул и његов син Димитрије Палеолог Раул.

Село Цаину се налазило југозападно од Зихне, а двадесетак километара југоисточно од Сера, на северној обали Струмског језера.[9] Монаси Филотеја су затражили од митрополита да у комисију која је одређивала међе укључи и Дуку Коресиса, пошто је он тачно знао границе спорног поседа. Очигледно је да је дворанин српског цара Стефана поседовао имања, ако не непосредно уз манастирско, онда свакако у најближој околини, у приобаљу језера. Дука Коресис је сигурно био значајнији локални земљопоседник који је, као што видимо, прешао у српску службу. Не знамо какву је титулу носио, али као царев дворанин био је свакако личност од ауторитета. У жељи да убудуће обезбеде своје имање које су једва успели да поврате после многих компликација, монаси Филотеја су настојали да међу члановима комисије која је утврђивала међе, поред високих представника црквених власти и локалне управе и угледних стараца, буде и очито важни кир Дука Коресис.

У светлу вести о Дуки Коресису доскоро непознатог акта Серске митрополије из децембра 1355. године подаци два одавно издата светогорска документа омогућују нам да склопимо слику о дворанину цара Стефана. Пет година пошто је на захтев Филотејаца учествовао у омеђивању њиховог поседа Цаину и потписао акт серског митрополита којим су те међе осигуране, Дуку Коресиса срећемо у другом судском акту који је потписао исти митрополит Јаков, али и дворани царице Јелене — велики папија Дука Нестонг и кефалија Сера Комнин Евдемонијан.[10] После истраге на лицу места, суд Серске митрополије је новембра 1360. године прихватио жалбу Хиландара и вратио њиховом метоху Светог Николе Камениkијског код Сера неколико имања која су суседи узурпирали и незаконито држали. Међу њима је прво споменут Дука Коресис који је узурпирао један комад хиландарске земље, лажно тврдећи да га је легално купио. Нема сумње да је реч о истом великашу, дворанину српског цара.[11] Тешко је могуће да се у временском размаку од само пет година у истој области појаве две угледне личности истог

9 *Kravari*, Nouveaux documents, 290.

10 Actes de Chilandar ed. *L. Petit*, Виз. врем. 17, Ст. Петербург 1911, Приложение 1, Actes grecs, № 146.

11 Такву идентификацију предложила је опрезно и *V. Kravari*, Nouveaux documents, 310.

имена и презимена, што је у Византији било врло ретко.[12] Са друге стране, не треба да нас чуди ни на први поглед необична ситуација у којој се затекао кир Дука Коресис, човек кога су сами Филотејци тражили да пресуђује у размеђивању манастирских имања пет година пре тога. Велики део докумената сачуваних у архивима светогорских манастира сведочи о безбројним споровима између појединих манастира или између манастира и световних поседника око земље. Споменули смо и да су два најугледнија византијска великаша у српској служби, Алексије Раул и Георгије Исарис, у својим парницама са светогорским манастирима показали невиђену безобзирност, прибегавајући чак и фалсификовању докумената.

Још један акт Серске митрополије, издат августа 1375. године доноси нам обавештења о Дуки Коресису.[13] После обнове власти византијског цара Алипијски манастир је поново покренуо стари спор, па су митрополит Теодосије, кефалија Сера Манојло Дука Тарханиот, великаш Алексије Асан, рођак српске царице Јелене који је у јесен 1371. године прешао у византијску службу, Михајло Анђео Филантропин и чиновници митрополије пресудили у корист светогорског манастира и наредили Коресису, чије лично име није забележено у документу, да врати земљу Клопотица манастирском метоху Христа Спаса у Серу. Документ је врло занимљив, јер, обавештавајући о дугогодишњем спору, открива вештину са којом је локални великаш Коресис прво прихватио власт српског цара, а потом се поново нашао у византијској служби успевши да сачува своје поседе и положај. Наиме, још 1341. године васељенски судија Никола Матаранг је донео пресуду према којој је имање Клопотица власништво серског метоха Алипијског манастира и наредио Коресису да га напусти. Међутим, према речима алипијског представника, монаха Игњатија, судска одлука није извршена због тога што је „државу Ромеја задесила невоља и пометња у овоземаљским стварима и што је законита власт и царевина пала под противзаконито господство Трибала", а поступак се сада обнавља „пошто је са божјом милошћу мрак нестао и моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен, тражи и манастир да преузме своје".[14]

Оштре и опоре речи монаха Игњатија о српској управи у источној Македонији јасно указују да је великаш против кога се Алипијски манастир жалио серском митрополиту био управо наш Дука Коресис, дворанин српског цара.[15] На први поглед би изгледало да је Коресис своју службу код цара Стефана искористио да снагом свог положаја не изврши закониту пресуду васељенског судије из 1341. године.[16] Међу-

---

[12] *Ostrogorsky*, Alexios Raoul, 349 (СД IV, 239).

[13] Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, Paris 1988², № 33.

[14] Actes de Kutlumus, No 33 11—15, превод према *Осшроїорски*, Серска област, 125.

[15] *D. Polemis*, The Doukai, London 1963, 137, предложио је као могућу идентификацију Дуке Коресиса из споменутог акта о спору са Хиландаром и Коресиса из овог акта.

[16] *A. Laiou*, In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century, Byzantina kai Metabyzantina 4, Undena Publications, Malibu 1985, 155, сматра да је прилично сигурно да је Коресис задржао земљу само захваљујући српским владарима у Серу. Међутим, у анализи су коришћени само акт васељенског судије из 1341. и акт серског митрополита Теодосија из 1375. године. Занимљиво је

тим, према ономе што се даље износи у одлуци митрополита Теодосија види се да ствари нису текле баш тако једноставно. На оптужбе алипијских монаха Коресис је узвратио подневши суду писмо истог васељенског судије Николе Матаранга свом колеги, васељенском судији Глави да обнови целу парницу уколико Коресис, односно Поликарп који је продао спорно имање, поднесе праву исправу о тој куповини. Суд је тада од Коресиса затражио Главину пресуду, али он није могао да је приложи пошто пресуда није никада ни донесена. Уместо тога, Коресис је поднео суду документ црквених архоната Сера које су Коресис, Поликарп и игуман Алипијског манастира сами изабрали да пресуде у спору. У том документу је потврђено да је Поликарпов акт о продаји земље Коресису показан и да је на основу тога пресуђено у корист Коресиса. Суд митрополита Теодосија је на то затражио од Коресиса да и њему поднесе Поликарпову купопродајну исправу. Коресис тај акт више није имао. Митрополитов суд је стога пресудио да спорна земља Клопотица припадне манастиру према старој одлуци васељенског судије Николе Матаранга, пошто се радило о пресуди на коју није било права апелације, јер се радило о врховној судској инстанци. Међутим, суд је ипак решио да се консултује са митрополитом Солуна и његовим чиновницима о питању правне ваљаности Матаранговог акта и застарелости његове пресуде.[17] Тек после компликоване правне процедуре и обраћања за савет искусним солунским правницима суд серског митрополита донео је одлуку да Коресис врати спорно имање метоху Алипијског манастира, на основу пресуде Николе Матаранга, али тек пошто је документ са потписом алипијског игумана којим је он прихватио одлуку серских црквених архоната у корист Коресиса поништен због тога што га нису потписали и други монаси.[18]

Очигледно је да Коресис није прихватио пресуду Николе Матаранга из 1341. године и да је затражио ново суђење понудивши да поднесе документ о легалној куповини спорног поседа. Радило се о значајном поседу у близини трга (τὸ ἐμπόριον), па су, због великих погодности које је то доносило, настојали да га држе у власништву.[19] Ново суђење је поверено васељенском судији Глави, али изгледа да је у међувремену дошло до српског освајања и да се цео поступак прекинуо. Међутим, обе странке у спору су се договориле и заједнички су изабрале црквене архонте из Сера и поверили им да пресуде спор. Одлука је донета пошто је Коресис заиста приложио приликом новог суђења документ који је сведочио да је до земље Клопотица дошао легалним путем — купивши га од Поликарпа. Алипијски игуман је прихватио пресуду донету у корист Коресиса и то потврдио својим актом. На суђењу 1375. године, међутим, Коресис није могао да приложи купопродајни акт и само због тога суд митрополита Теодосија није прихватио као правоснажну пресуду црквених архоната Сера донету у време српске власти. Пред судом

да се спомене да је Теодосије био Србин који је сачувао своју катедру и после обнове византијске власти у Серу.

[17] Мишљење великог хартофилакса Солуна такође је сачувано у манастирском архиву — Actes de Kutlumus, No 32.

[18] Одлуку митрополитовог суда потврдили су и царски чиновници својим актом издатим у новембру 1375. године — Actes de Kutlumus, No 34.

[19] Actes de Kutlumus, No 33 4—6.

су се 1375. године, дакле, нашле две супротне пресуде, а кључни доказ — документ о куповини Клопотице, суд није могао да прегледа пошто га Коресис није више имао. Због тога је дата предност првој пресуди васељенског судије из 1341. године, али тек пошто је испитано правно питање њене ваљаности и питање застарелости пресуде.[20] Цела прича о току тридесетчетворогодишње парнице сведочи да је после преласка у српску службу Коресис наставио започети процес и добио га је на потпуно легалан начин, пред судијама које су равноправно одабрале обе странке у парници. Алипијски игуман је писмено потврдио да прихвата донету одлуку или пошто се сам нагодио са Коресисом или због тога што није желео да се даље спори са угледним и свакако утицајним дворанином српског цара. У измењеним приликама после обнове византијске власти, у тренутку када су многи земљопоседници чија су имања конфискована у току српске управе тражили назад своје поседе, монаси су обновили процес представљајући се и сами као жртве српске власти. Коресис, иако је очито задржао своја имања и службу, не знамо додуше какву, прешавши поново у службу византијског василевса, очито више није био тако утицајан као у време цара Стефана. Митрополитов суд је, међутим, морао и да поништи документ којим је игуман манастира Алипију прихватио пресуду серског суда у време српске власти — утврдивши да је игуман незаконито акт потписао сам, а према једном мудром закону било је дозвољено да нелегалне акте игумана поништавају њихови наследници.[21]

Тако је светогорски манастир Алипију после тридесет и четири године успео да припоји земљу Клопотица имању свог метоха Христа Спаса у Серу. Толика упорност монаха не чуди нимало. Земљишни поседи су представљали економску основу манастирског живота. Остаје утисак да су алипијски монаси ипак вешто искористили нову промену власти у Серској области и дошли до имања које није било неспорно њихово. Дука Коресис је приликом суђења у време српске управе ипак приложио купопродајни уговор који је потврђивао његова власничка права над спорним поседом.

Подаци сачувани у три судска акта Серске митрополије омогућили су нам да реконструишемо бар део животног пута локалног земљопоседника кир Дуке Коресиса. Пришавши српском владару у јесен 1345. године он је задржао своје поседе и стекао положај царевог дворанина.

---

20 Занимљиво је да се у акту изричито каже да одлука судије Матаранга из 1341. године није застарела пошто је царском одлуком уређено да се време српске власти не рачуна у време застаревања, иако је у одлуци Теодосијевог суда поред тога наглашено и да у питању црквених ствари период застаревања траје четрдесет, а не десет година. Са друге стране, било је важно и да се игуманов акт о прихватању пресуде донете у време српске власти анулира — значи да су акти доношени у време српске власти задржали своју правну вредност.

21 Actes de Kutlumus, No 33 78—82. Формално-правно, земља је требало да буде враћена власницима који су је држали пре 1345. године. Па ипак, то је било више теоретски него реално, в. *A. Laiou*, o. c., 155. Међутим, управо то говори да су документи српских власти сматрани за правно ваљане и после 1371. године и да је у случају спора са првобитним власницима ствар решавана пред судом. Из Коресисовог случаја се види да није било нимало једноставно, ни из правних разлога, донети судску одлуку. Ваља споменути да многи власници и нису успели да поврате своје поседе после јесени 1371. године.

Не знамо, на жалост, коју је титулу носио и какав положај заузимао у локалној управи. После пропасти Серске државе у јесен 1371. године, после битке на Марици, некадашњи дворанин српског цара вратио се у службу византијског василевса. При томе је поново успео да задржи сва своја имања. Подаци којима данас располажемо не омогућују нам да нешто више сазнамо о породици кир Дуке Коресиса.[22]

Dušan Korać

KYR DOUKAS KORESIS — EMPEROR STEPHEN'S COURTIER

Three juridical acts of the Metropolis of Serres — the newly discovered document in the monastery of Philotheou, issued in December 1355, and two already well known documents preserved in the monastery of Chilandar (November 1360) and Kutlumus (August 1375), offer enough material to reconstruct at least a fragment of the career of the local archon Doukas Koresis. In the autumn of 1345. Koresis joined Stephen Dušan, kept his properties and acquired the rank of emperor's courtier. After the collapse of Serbian rule in Eastern Macedonia in the autumn 1371, Doukas Koresis returned to the service of the byzantine emperor and, once again, managed to keep his property. Koresis was only one among the byzantine local noblemen who accepted the rule of Stephen Dušan in the conquered byzantine lands and kept their land-properties and rank. After the battle of Marica, September 1371, they joined the byzantine emperor again. Such an attitude was by all means more profitable than the loyalty to the party that lost.

[22] Остали Кореcиси познати у изворима живели су у друго време или у другим областима Царства, в. PLP Nos 13171—13184.

Зборник радова Византолошког института, XXIX—XXX, 1991.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXIX—XXX, 1991

УДК 281.961 "13":949.5.04

САЊА МЕШАНОВИЋ

ЈОШ ЈЕДНОМ О КАЛИСТОВОЈ АНАТЕМИ

Проглашење српске патријаршије и царства 1346. године било је узрок дугогодишњег сукоба између два суседа, Србије и Византије, који је формално изглађен 1375. у време кнеза Лазара. Ових двадесет девет година у вишевековној историји односа цариградске и српске цркве већ дуже време заокупља пажњу научника. Упркос бројним страницама домаће и стране литературе, посвећеним овом проблему, мишљења су подељена, а на многа питања још увек немамо поуздане одговоре. Дуготрајности ове полемике свакако доприноси и стање у коме се налазе историјски извори о овом времену. Малобројне и оскудне податке пружају нам житија, дипломатичка и законодавна акта, записи и натписи, дела византијских историчара и византијски административни приручник из XIV века. На основу ових расутих података покушаћено да реконструишемо цео ток догађаја, као и праве разлоге сукоба.

Српски краљ Душан је 25. септембра 1345. године освојио византијски град Сер. Освајање овог веома значајног града у југоисточној Македонији представљало је, до тада, Душанов највећи подвиг. Непосредно по уласку у град српски владар је решио да се прогласи за цара „Србљем и Грком".[1] Тиме се огрешио о божански поредак стварности, који је био записан и поштован у немањићкој традицији, да је „... Бог премилостиви утврдио Грке царевима...".[2] Крајњи циљ био је стварање српско-грчког царства које је требало да буде достојан наследник империје на Босфору.

Древна Византија је памтила многе узурпације царске титуле, али је свака нова у поносним поданицима Царства изазивала несмањени гнев. Нићифор Григора, историчар и савременик ових догађаја, резигнирано је записао: „Краљ се превазилазећи самог себе у неумереној надмености прогласио за цара Ромеја и свој варварски начин живота заменио ромејским обичајима. Узео круну и одело које припадају овом

[1] Ово није једина титула која у изворима стоји уз Душаново име. Постоји више варијанти српске царске титуле. О томе в. *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ XII (1970) 61—78.

[2] *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права од XII до XIV века, Београд 1926, 11, № 10.

високом достојанству и служи се њиме до данас".[3] На овај догађај с краја 1345. године осврнуће се и Јован Кантакузин, бивши Душанов савезник, у својој „Историји": „После тога, он охоло мислећи и освојивши већи део државе Ромеја, прогласи себе царем Ромеја и Трибала, а сину додели достојанство Краља".[4] Иако никада није признавала несклад између наслеђених претензија и реалних снага, овога пута, Византија није могла да реагује у складу са сопственом традицијом. Узрок слабости, у том тренутку, био је грађански рат који се водио између цариградског регентства, на челу са царицом мајком Аном Савојском, и Јована Кантакузина, који је окончан тек 1347. године.[5]

За то време Душан је морао уздићи српску цркву на ниво патријаршије, да би успоставио државно-правну симетрију божанске и световне власти као нужно обележје суверености по средњовековним правним схватањима. Тако је дотадашњи архиепископ Јоаникије постао први српски патријарх. Данилов Настављач о томе каже: „Када је тада господин краљ Стефан у то време заузео многе земље и градове грчке венча се на царство у граду Скопљу и постави архиепископа кир Јоаникија за патријарха."[6]

На основу навода из казивања Даниловог Настављача не можемо тачно утврдити када је проглашена српска патријаршија. Историографија нуди више решења. Прва претпоставка је да се церемонија одиграла 9. априла 1346. године на Цвети, у скопској цркви Богородице Тројеручице, тачније недељу дана пре царског крунисања.[7] У литератури се може наћи и мишљење да се ради о Богојављењу 1346.[8] Нисмо сигурни да тако прецизно можемо да одредимо датум проглашења. Можда би најприхватљивија претпоставка била да је патријаршија проглашена између Божића 1345. године и крунисања 1346. године.[9]

---

[3] Nicephori Gregorae, Byzantina historia graece et latine II, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1830, 747 (превод Византијски извори за историју народа Југославије VI (*С. Ћирковић — Б. Ферјанчић*), Београд 1986, 265).

[4] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, graeci et latine II—III, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1830, II, 551—552 превод Виз. извори (*Б. Ферјанчић*) 482—484.

[5] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 483—552.

[6] Архиепископ Данило и други, Животи краљева и архиепископа српских, издао *Ђ. Даничић*, Загреб 1886, 378 (превод *Л. Мирковић*, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 287, (у даљем тексту превод Л. Мирковић). Нисмо сасвим сигурни како је гласила титула српског патријарха. Она је различито наведена у изворима. Душан ословљава патријарха са „господин отац светаго царства ми и првосвештени патријарх кир Јоаникије". Други извори га спомињу као „преосвештеног патријарха србског". Данилов настављач о њему пише као о „патријарху све српске земље и поморске". Једини који Јоаникија спомиње као „патријарха Србљем и Грком" јесте расодер Калист који завршава јеванђеље намењено „митрополиту богоспасног града Сера" Јакову 1354. године, у време „цара Душана и всепреосвештенаго и богоистинаго патријарха прваго Србљем и Грком". Сава, Јоаникијев наследник, носио је титулу која је идентична Душановој царској. Ова титула се за српског патријарха не употребљава после 1375 — в. *М. Јујовић*, Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, Богословље IX (1934) 257—259.

[7] *Р. Грујић*, Скопска митрополија, Скопље 1935, 98.

[8] *М. Пурковић*, Српски патријарси средњег века, Диселдорф 1976, 55, сматра да се датум проглашења царства и патријаршије поклапа са датумом Душановог проглашења за „младог краља" 1322. и да се ради о Богојављењу.

[9] Душан је на општој хрисовуљи издатој манастирима на Светој Гори потписан као „Стефан у Христу Богу верни краљ", а већ јануара 1346. године у хрисовуљи из-

С почетка пролећа, тачније 15. априла 1346. године, у Скопљу, Душан се и званично крунисао за цара. Била је то, по свему судећи, велика светковина којој су присуствовали трновски патријарх Симеон, охридски архиепископ Никола и архијереји грчког престола. Податке о њиховом присуству оставио је сам српски цар у уводном слову свог Законика.[10]

Крунисању су присуствовали и светогорски монаси. Аутономна монашка област пала је под српску власт између 25. септембра и новембра 1345. године.[11] Душан је манастирима на Атосу гарантовао аутономију и све привилегије које су до тада уживали, а за узврат светогорски монаси су помињали његово име у молитвама, али тек после помена ромејског цара.[12] Иако је Света Гора признала српску власт, у њој никада није било оспоравано врховно право ромејског цара, а заштитници монаха и њихових манастира била су истовремено оба владара.[13]

Територијална проширења државе и уздизање српске цркве на ранг патријаршије условили су реорганизацију црквеног устројства. Уведен је митрополитски систем и основане нове епископије. Највише место у црквеном старешинству добила је Скопска митрополија са две епархије у свом саставу, Злетовском и Доњополошком. На њеном челу налазио се дотадашњи епископ, а сада митрополит Јован.[14]

Реорганизација цркве захватила је и новоосвојене дијецезе на чијем челу су се налазили Грци. Дуго су се у историјској науци водили спорови око Душановог односа према њима. У житију патријарха српског кир Саве биограф каже да Душан по савету патријарха Јоаникија „одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области, и наста не мала беда“.[15]

Ниједан се српски краљ, по освајању, није репресивно односио према домаћем становништву. Претпоставимо да то није чинио ни Ду-

---

датој Ивирском манастиру, Душан је потписан као „Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије“. *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 35, № V, 51, № VI.

[10] *С. Новаковић*, Законик цара Стефана Душана, цара српског, Београд 1898, 4. Једини кога је Душан изоставио био је охридски архиепископ Никола. Историчари су ипак утврдили да је он био присутан на крунисању.

[11] *Д. Кораћ*, Света Гора под српском влашћу (у рукопису).

[12] О овоме говори општа хрисовуља манастирима на Светој Гори издата новембра 1345. године. в. *Соловјев — Мошин*, Грчке повеље, 33, као и *G. Soulis*, Ἱστορικὰ μελετήματα Athens 1980, 128—128.

[13] Ово потврђују и многе сачуване повеље, в. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 120—121), *Г. Острогорски*, Византија и Словени, Београд 1970, 581—582, (у даљем тексту СД. IV).

[14] О повељи епископској цркви Св. Архангела Михајла у Леснову в. *Г. Томовић*, Повеља манастира Леснова, Историјски часопис XXIV (1977) 83—102, и *М. Јанковић*, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 63—65.

[15] Животи краљева, 381 (превод *Л. Мирковић*, 289). Старија историографија била је склона да без трунке сумње верује вестима које нам доноси Данилов настављач. *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1984, 222, каже: „Митрополити беху одасвуд протерани и на њихово место постављени српски епископи“. Први су у ову вест посумњали *В. Мошин*, Свети патријарх Калист и српска православна црква, Гласник српске православне цркве IX, Београд (1946) 192—206, и *Острогорски*, Серска област, 106—107 (СД. IV, 563—565). Исто мишљење заступа и *Кораћ*, Света Гора.

шан, јер би такав поступак био у супротности са немањићком традицијом, али и са његовим циљем: стварањем српско-грчког царства. Извори који говоре о времену Душановог освајања и успостављања власти на грчким територијама оставили су нам податке о не малом броју грчких архоната, који су наставили да врше своју дужност и после промене господара.[16] Ако је Душан оставио Грке на световним функцијама, нема разлога да поверујемо да се према духовним лицима опходио другачије. Претпоставимо да је своје положаје напустио онај део грчког свештенства који није желео да призна новог владара.[17]

Тези да је известан број грчких великодостојника задржао своје положаје у Душановој држави иде у прилог и присуство, како сам Душан каже, „архијереја грчког престола" на крунисању у Скопљу. То не могу бити други до представници грчког свештенства, који су својим доласком на свечаност признали новог владара.

И Угљешина повеља о измирењу са цариградском патријаршијом из 1368. године може сведочити о Душановом односу према духовним лицима Грцима у новоосвојеним областима. Деспот Угљеша не спомиње прогон Грка као основу сукоба, већ „откидање удова од тела" и „отимање ромејске слободе".[18] Да је прогона било и да је он био великих размера, Цариград би свакако тражио повратак на стање, у тим областима, пре српског освајања.[19]

Дакле, могли бисмо да закључимо следеће: у почетној фази освајања неки архијереји су напустили своје положаје, а они који су остали признали су Душана као свог владара, али јурисдикција васељенског патријарха на овим просторима није била оспорена. Она је формално постојала, само је питање у којој мери је била могућа комуникација са Цариградом. У том тренутку границе српске државе се нису морале поклапати са границама компетенције њене цркве.[20]

По проглашењу царства и патријаршије Душан је улагао велике напоре да придобије наклоност православног света. Поред тога што је богато даровао манастире у Србији и на Светој Гори, он „на Кармилу сазда цркву Светог Илије и на Тавору цркву Светог Николе."[21] Ипак, осуда је стигла из Цариграда с почетка педесетих година XIV века. Иако је анатема искључиво црквена казна за оне који се огреше о каноне, чини нам се да ова о којој говоримо није бачена из чисто религиозних побуда.

---

[16] *Остроіорски*, исто.

[17] Не можемо да утврдимо тачан број оних који су отишли или остали услед недостатка података. О овоме в. *Остроіорски*, Серска област, 107 (С Д. IV, 565) и *Кораћ*, Света Гора.

[18] *Соловјев — Мошин*, Грчке повеље 263—265, № XXXV.

[19] У чланку *М. Пешровића*, Повеља писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цариградске цркве, Историјски часопис XXV—XXVI (1978—1979) 43, каже се: „па како пре Угљешиног писма у Серској држави нису само Срби архијереји, тако ни после Филотејевог писма нису били само Грци".

[20] Исто мисли *Кораћ*, Света Гора.

[21] В. Животи краљева, 378 (прев. *Л. Мирковић*, 288). Кармил и Тавор су били део најстаријих хришћанских предања. Градња цркава на овим местима требало је да Душана представи као правог хришћанина. Можда је Душан оваквим потезима желео да придобије наклоност јерусалимског патријарха. Иако је време петоглаве цркве прошло, он је још увек био веома утицајан. Не заборавимо да је 21. маја 1346. у Једрену управо он крунисао Јована Кантакузина за цара.

Подсетимо се, прави разлог црквеног сукоба било је неканонско уздизање српске цркве за патријаршију 1346. године. Цариградско регентство није одмах реаговало. Ако узмемо у обзир чињеницу да се у то време у Ромејском царству водио жесток грађански рат, који је окончан 1347. године, дакле, ни Јован Кантакузин, непосредно, после своје победе, није сматрао за сходно да казни непослушног варварског владара. Проклетство на Србију бациће тек патријарх Калист у време свог првог понтификата између 10. јуна 1350. и новембра 1353.[22]

Многи научници су се трудили да још прецизније хронолошки одреде овај догађај. Потпуну прецизност онемогућава недостатак изворне грађе. Патријаршијски акт о анатеми није сачуван, стога можемо само претпоставити да је он постојао. Византијски историчари о овом догађају ћуте. Једини извор информација представљају српски извори.

Р. Грујић се у својој историји српске цркве веома кратко осврнуо на проблем датовања анатеме, смештајући је у 1352.[23] М. Динић је сматрао да је анатема дело Јована Кантакузина и да није била уперена само против Србије већ и против Палеолога.[24] Такође, анатема је била уперена и против првог српског патријарха, па је она морала бити бачена пре његове смрти 3. септембра 1354. године.[25] В. Мошин пак мисли да се ради о лету 1353. и времену после акције Јована Кантакузина против Јована V,[26] а М. Пурковић је везује за период после неуспелих преговора Јована Кантакузина и Душана под Солуном 1350.[27] Ипак нам се чини да понуђена решења нису најприхватљивија. Мислимо да је најлогичније анатему датовати у 1350/1,[28] а ево и зашто:

— сасвим је сигурно да позадина ове анатеме није била верска већ политичка, да је кажњавање, за повреду канона, на овај начин била устаљена пракса у Византији, исту судбину би, много раније, доживели и бугарски владари;

— сам патријарх Калист није имао правих црквених разлога за овакав потез, јер је од спорног догађаја прошло четири године; такође, он није имао ни личних разлога да казни Душана и српску цркву; пре него што је ступио на патријаршијску столицу Калист је био монах манастира Ивирон који је гајио добре односе са Душаном;[29]

---

22 За године понтификата в. *V. Grumel*, La chronologie, Paris 1958, 437.

23 *Р. Грујић*, Православна српска црква, Београд 1920, 29.

24 *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 98, мисли да је анатема, поред Душана, требало да дискредитује и Јована V Палеолога, јер је он у то време тражио помоћ од Србије. У очима Византинаца Јован V би преговарао са расколником.

25 В. исто.

26 *Мошин*, Патријарх Калист, 202.

27 У табор Јована Кантакузина су, у то време, дошли представници Скопља с понудом да предају град. Душан је потом уклонио многе грчке архијереје и као одговор на овај његов поступак стигла је анатема. В. *Пурковић*, Српски патријарси, 40—42.

28 В. *Остроіорски*, Серска област, 129 (С Д. IV, 593) и *Љ. Максимовић*, Грци и Романија, 62. Такође Максимовић сматра да Византинци нису реаговали одмах, по проглашењу царства, мислећи да се не ради о узурпацији византијске титуле.

29 *Мошин*, Патријарх Калист, 197.

— политичка позадина овог догађаја је сасвим извесно била Кантакузинова офанзива на запад.[30]

Проблем датовања није једини који задаје потешкоће научницима. Ту је и терминолошки проблем везан за анатему којим би се требало позабавити, јер историографија у овом случају непрецизно барата терминима. Треба, дакле, расправити да ли се ради о анатеми, одлучењу или расколу. И овога пута моraћемо да се позовемо искључиво на домаће, ћириличке изворе.

Термин анатема срећемо само у тзв. Срећковићевом документу који је изгорео 6. априла 1041. године.[31] Анатема (ἀνάθημα) је коначно искључење неког лица из цркве. Црква је налагала ову казну за најтеже преступе и само у крајњем случају, када никаква друга средства нису помагала, да се дотични окрене на прави пут. Лице потпало под анатему лишавало се не само права која су у цркви имали други чланови, дакле, причешћа и заједничке молитве, него се лишавало права да општи са православним хришћанима у обичном животу.[32] Чини нам се да се, у овом случају, не може говорити о потпуном проклетству баченом на читав народ, цара и цркву, јер онда свакако не бисмо могли да говоримо о измирењу четврт века касније. Идеја о анатеми одбачена је оног тренутка када је извор у коме се она спомиње проглашен неаутентичним.[33] Како у српском језику не можемо наћи термин који би на прави начин именовао чин патријарха Калиста, и ми ћемо у овом раду користити термин анатема, али уз претходне ограде.

Одлучење (ἀφορισμὸς или excommunicatio) термин је који користи Данилов Настављач: „А тадашњи патријарх царствујућег града васељенски кир Калист посла и одлучи цара са патријархом и његове архијереје".[34] Ова казна се могла односити само на Душана, али не и на Јоаникија и архијереје, а ево и зашто. Одлучење је казна којој подлежу лаици и састоји се у забрани причешћа.[35] Највећа казна за духовна лица, у случају симоније или повреде хијерархије, јесте свргнуће.[36] Како је уздизање српске цркве на ранг патријаршије био повреда хијерархије, Јоаникије и архијереји су били подложни казни свргнућа. О њиховој подложности одлучењу можемо говорити тек по свргнућу.[37]

Расправа пред коју нас доводи терминолошка разноликост у сачуваним изворима намеће нам још једно, веома важно питање: да ли је Калист имао право да свргне архијереје аутокефалне цркве? Ако кажемо да патријархове компетенције задиру, на тај начин, у аутокефалност

---

[30] Мисли се на Кантакузинов поход у коме је освојио Бер и Воден. В. *Остроıорски*, Историја Византије, 487.

[31] О Срећковићевом документу в. *Мошин*, Патријарх Калист, 199—200.

[32] *Н. Милаш*, Православно црквено право, Мостар 1902, 531—532.

[33] За аргументе који говоре у прилог да је Срећковићев документ фалсификат в. *Мошин*, Патријарх Калист, 199—200.

[34] Животи краљева, 381 (прев. *Л. Мирковић*, 289).

[35] *Милаш*, Црквено право, 533.

[36] Исто, 536—537.

[37] Исто, 537. О терминолошким проблемима в. *Ж. Јанковић*, Неке карактеристике досадашњег писања о црквеном спору из XIV века, Гласник Српске православне цркве 71 (1990) 80—81.

цркве, онда, с друге стране, морамо прихватити чињеницу да духовна лица у оквиру аутокефалне цркве не морају поштовати одлуку, јер аутокефалност подразумева самостално бирање епископа, без сугестија центра у Цариграду.

Чини нам се да аутокефалност ипак не можемо схватити тако широко. Српска црква је у односу на васељенску имала статус цркве-кћери.[38] У том случају су њене компетенције морале бити ограничене. Њена зависност се огледала у спомињању имена васељенског патријарха у литургијама и молитвама. Она је сама могла одлучивати о постављању архијереја, али је промена њеног статуса представљала већ међуцрквени проблем. Промене овакве врсте решавале су се вољом мајке-цркве, у овом случају Васељенске патријаршије, или на сабору аутокефалнја.[39] Душан је својим поступком довео до поремећаја односа у хијерархији православних цркава, те је дошло до црквеног раскола или шизме.[40] Ако нисмо сигурни како да именујемо сам чин патријарха Калиста, онда је сасвим сигурно да стање у односима две суседие цркве после 1350/1. можемо назвати стањем раскола.

Колико је постојање овог раскола с почетка педесетих година XIV века утицало на односе Србије и Византије? Већи део старије историографије, заведен оштрим речима оптужбе на рачун српског цара, придавао му је велики значај.[41] Сукоб је свакако имао последица, али до драстичног прекида односа није дошло. Анатема је била већи терет свести и савести хришћана два царства него што је имала реалне политичке последице. Тадашње прилике, као и блиска опасност од турске најезде, условили су понашање два суседа.

У складу са својом прозападном оријентацијом, Димитрије Кидон се, 1366. године, залагао са савез са католичким светом. Сматрао је да ће у будућем сукобу са Турцима једина права помоћ стићи са запада, од папе, док ће своје најближе суседе окарактерисати овако: „Можда ће неко рећи: а шта би ти имао да пребацип Мизијцима и Трибалима, људима сличним нама и оданим Богу, који кроз многа времена и у многим стварима беху у заједници са нама, а и не живе далеко тако да не би требало миого времена за преговоре“. У даљем тексту Кидон каже да се ради о „сиромашним и недовољно јаким народима, уз то су Срби

[38] *Милаш*, Црквено право, 320—322.

[39] *С. Троицки*, Суштина и фактори аутокефалије, Архив за правне и друштвене науке 43, Београд (1933) 186—200.

[40] *Милаш*, нав. дело, 519.

[41] Извори који негативно говоре о Душану и његовом поступку су из познијег доба. Судови изнети у њима су плод тадашњих политичких прилика. Деспот Угљеша у својој повељи о измирењу из 1368. каже: „Прогласивши себе самодршцем Србије и Романије и засенивши се у својем срцу висином достојанства и величином власти... неправедни мач против недужних дизао, и недостојно отимао ромејску слободу..., па и у области божјих ствари потезао неправду...“, текст целе повеље в. *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље, 259—267, № XXXV, Константин Филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића, записао је: „Од дана цара Стефана званог Душан, српска црква одели се од саборне и (стаде) тонути у зло као што се много пута од мале искре разгори велики огањ“ — в. *К. Куев — Г. Петков*, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1986, 373 (превод Старе српске биографије XV и XVI века превео *Л. Мирковић*, Београд 1936, 57).

одвојили многе градове у Македонији.[42] На крају закључује да не верује у повољан исход преговора са њима.

Сама чињеница да византијски ретор у свом говору спомиње могућност контакта са Србима говори о реалном постојању такве идеје. Такође је интересантно да Кидон као српски грех не спомиње неканонско уздизање српске цркве, већ Душанову освајачку политику.

Годину дана касније, 1367, Јован Кантакузин ће се, у свом говору пред папским легатом, залагати да се питање уније са западом мора решавати на васељенском сабору. На њега треба позвати епископе потчињене васељенској патријаршији, блиске и далеке, тако и митрополите Русије са својим епископима, митрополите Трапезунта, Аланије, Зихије, епископе патријарха Александрије, Антиохије и Јерусалима, као и католикоса Иберије (Грузије), патријарха Трнова и архиепископа Србије. Он ће, као што се види, поглавара српске цркве и даље називати архиепископом, а Србима ће замерати због рата са Византијом и отимања њених територија. Тако ће бивши ромејски цар, који је вероватно стајао иза Калистовог потеза 1350/1, истицати верско јединство Срба и Грка и потпуно превидети сукоб из времена његове владавине.[43]

О односима на Светој Гори у време шизме не знамо готово ништа. Извори који говоре о српској титанији над монашком гором настали су знатно касније, у време када Срби више нису држали Атос. Монаси, савременици Душанови, о расколу нису забележили ни реч.

Као првог иницијатора преговора о измирењу Данилов Настављач именује Душана: „Када је ово било покаја се цар, и заиска решење за ово зло, и није могао наћи ради сана и градова".[44] Како је ово усамљени помен овог догађаја међу изворима који су нам сачувани, не можемо са сигурношћу тврдити да се он заиста и одиграо. Ако је преговора и било, они су остали без резултата, јер су услови које извор помиње претешки. Душан је морао да се одрекне „сана и градова", дакле достојанства и освојених области. За српског цара кога још увек нису напустиле универзалистичке идеје ово је била превисока цена, те се тако „после овога (изненада 1355. године) разреши живота и предаде се гробу оставивши ову злобу непогребену."[45]

Девет година након Душанове смрти почели су у Серу преговори око измирења две цркве. Разлози ове иницијативе били су успеси турских ратника који су већ закорачили у Европу. Током XIV века они су освојили Цимпе, Галипоље, Димотику, Једрене и Пловдив. Преговарачи су били царска удова Јелена, у то време малосхимница Јелисавета, и Калист, исти онај патријарх који је проклео српску цркву 1350/1.[46] Вести

---

[42] Demetrii Cydonii Oratio pro subsidio Latinorum, P. G. 154, col. 972 C (превод *Осшроїорски*, Серска област, 132 (С Д. IV, 596—597).

[43] Објавио *J.Meyendorff*, Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de concile oecuménique en 1367, Akten des XI. internationalen byzantinistenkongresses, München 1958, 366 (превод *Осшроїорски*, Серска област, 133, С Д. IV, 597—598).

[44] Животи краљева, 381 (прев. *Л. Мирковић*, 289).

[45] Исто.

[46] О хронологији Калистовог доласка у Србију в. Византијски извори VI (*Б. Ферјанчић*) 573, нап. 656. Избор је пао на Јелену као царску удову која је имала ауторитета код младог цара Уроша. Такође њена област је после византијске територије била најугроженија од Турака.

о овом догађају у Серу, у лето 1364. године, оставио нам је Јован Кантакузин, тачније монах Јоасаф, у последњем поглављу своје „Историје": „А у то време патријарх Калист је послат од цара (Јована V) као изасланик Јелисавети, Краљевој супрузи, која је после његове смрти боравила у Серу. Јер били су у непријатељству док је још краљ био жив. А порука посланства беше, пошто прекину међусобни рат и сагласе се, супротставе варварима у Тракији, који из дана у дан пљачкају земљу Ромеја и Трибала. Краљева супруга, дакле, радо прими посланство као и сви великаши Трибала и свима се чинило да је неопходно да се ратује против варвара и патријарха су дочекали са великим клицањем и поштовањем. Јелисавета, заиста показа велику љубазност и старање да (патријарх) треба код ње да буде примљен као најугледнији гост."[47] Али овога пута није дошло до измирења. Изненада, усред преговора, преминуо је патријарх Калист, и Јелена га, уз све почасти, сахрани у Серу.[48]

Преговоре је обновио деспот Јован-Угљеша, Јеленин наследник. Овога пута на челу посланства које је стигло у Сер стајао је никејски митрополит. На основу Угљешине повеље из 1368. године и Филотејевог синодалног акта из 1371. знамо да је до измирења дошло, али је оно било ограничено на територију Серске области, а не на целу територију Душановог царства.[49]

Након Угљешине погибије на Марици, септембра 1371. године, турска опасност постајала је све већа за балканске државе. Зато ће кнез Лазар „у Христу Богу благоверни самодржац све Србије"[50] покренути нову иницијативу за преговоре око измирења.[51] Зарад тога он посла, у своје име, старца Исаију и посланство у Цариград.[52] Исаија је од тадашњег цариградског патријарха Филотеја добио опрост за све живе и мртве.[53] Али оно што највише, у овом случају, привлачи пажњу је

---

[47] Cant. III, 360—361, превод Виз. извори VI (*Б. Ферјанчић*) 574. По доласку у Сер Калист је унапредио епископа Полистрона за митрополита Христопоља. Ова чињеница би могла да иде у прилог тврдњи да јурисдикција васељенског патријарха није била оспоравана у области југоисточне Македоније у време српске владавине.

[48] Cant. III, 361—362, превод Виз. извори VI (*Б. Ферјанчић*) 575. О околностима под којима је Калист изненада умро в. Виз. извори VI, 575, нап. 660. О Калистовој смрти такође в. исто, 647, нап. 10, нап. 12.

[49] Текст Угљешине повеље в. *Соловјев — Мошин*, Грчке повеље, 259—267, № XXXV, Филотејеве акте в. *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I, Vindobonae 1860, № 300, 553—555, № 304, 558—560.

[50] О Лазаревој владарској идеологији в. *Б. Ферјанчић*, Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства (1371), О кнезу Лазару, Београд 1975, 139—150.

[51] Константин Филозоф каже да је Лазар иницијатор преговора: „А прва брига њему беше да је тачно оно што се тиче неба, за црквени мир и устројство, јер виде њено расцепљење и да је то незгодна ствар" — в. *Куев — Петков*, Събрани съчинения, 373 (прев. *Л. Мирковић*, 57). Данилов настављач иницијативу приписује Исаији: „А најчаснији кир Исаија, видевши ово неразрешено зло, ужежен божанственом ревношћу, дође ка кнезу Лазару, и исприча му ствари". В. Животи краљева, 381 (превод *Л. Мирковић*, 290). Овај монах није никада обављао важне државничке функције, па не можемо поверовати да је он могао да утиче на покретање иницијативе за измирење.

[52] О старцу Исаији в. *Ђ. Трифуновић*, Писац и преводилац Инок Исаија, Крушевац 1980.

[53] Животи краљева, 382 (прев. *Л. Мирковић* 290—291).

текст који следи: „А догоди се овде нешто боље за све оне који су дошли, нарочито за кир Исаију, јер беше веома вазљубљен патријарху. Ради тога дароваше да Срби немају више архиепископа, но самовласног патријарха никим овладана, давши једну заповест о овоме, да ако Срби укрепе, и опет заузму грчке крајеве, да не измене митрополите и њихово спомињање тј. патријархово као што заповедају саборна правила. Када је ово било, написаше за потврду синђелију, и отпустише га са љубављу и чашћу."[54]

На основу текста Даниловог Настављача могли бисмо закључити да су Византинци опростили Србима неканонско уздизање цркве на ранг патријаршије и званично признали српског патријарха. Међутим, неки познији византијски извори наводе нас да посумњамо у исказ ученика Данила Пећког. То су Ektesis nea, приручник за питакија[55] из 1386. године, и *Мемоари* великог еклесијарха Силвестра Сиропула.[56] Ова два списа поглавара српске православне цркве називају архиепископом.

У *Екстесис неа* наш ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Πεκίου налази се одмах после трновског патријарха, али је његова титула мало другачија од уобичајене титуле коју има ова врста црквеног великодостојника. У његовом случају писац административног приручника не користи уобичајени термин ἁγιώτατος, већ μακαριώτατος. Византинци су у преговорима о измирењу могли учинити уступак који је директно везан за употребу ових епитета. Поглавар српске цркве је остао архиепископ, али је његово достојанство по рангу било изнад осталих архиепископа. Ово свакако не би био преседан у византијској историји. Крајем IX века бугарска црква је признала врховно право цариградске. За узврат је добила извесну аутономију и њен архиепископ је постављен на виши ранг него остали архиепископи и митрополити.[57]

На крају ипак можемо закључити да Византија од проглашења српске цркве за патријаршију па све до пада самог Цариграда 1453. године није признала титулу српском патријарху,[58] иако се он и после 1375. године њоме користио. Он је за њих увек остао архиепископ.

---

[54] Исто, 383 (прев. *Л. Мирковић*, 291). Детаљније о измирењу и признању српског патријарха в. *M. Laskaris*, Le patriarcat de Peć a-t-il reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375?, Mel. Ch. Diehl I, Paris 1975, 171—175, *Д. Богдановић*, О измирењу српске и византијске цркве. О кнезу Лазару, Београд 1975, 81—90, и *Ф. Баришић*, О измирењу српске и византијске цркве, ЗРВИ XXI (1982) 159—181.

[55] О „Ektesis nea" в. *J. Darrouzès*, Ekthesis nea, Manuel des pittakia du XIV siècle, REB (1969) 5—127, и И. Ђурић, „Ektesis nea" — византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века, Зборник Филозофског факултета XII—1 (Београд 1974) 415—431.

[56] Les „Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concil de Florence (1438—1439), éd par. V. Laurent, Paris, 1971, 120—122.

[57] *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 137.

[58] *I. Djurić*, Sumrak Vizantije, Zagreb 1989^{2}, 22, нап. 39.

Sanja Mešanović

NOUVELLES REFLEXIONS SUR L'ANATHÈME DE CALLISTE

Après la conquête de la ville byzantine de Serrès, le 25 septembre 1345, le roi serbe Dušan, vraisemblablement à Noël de la même année, se proclama empereur de »Serbie et de Grèce«. Afin d'établir une symétrie, sur le plan de l'Etat et du droit, entre les autorités religieuse et laïque, marque indispensable de toute souveraineté suivant les conceptions médiévales, Dušan proclama, entre Noël 1345, et avril 1346, l'élévation de Joanikije, alors archevêque de Serbie, au rang de patriarche et, parallèlement, celle de l'Eglise de Serbie au rang de patriarcat. Le couronnement solennel eut lieu le 16 avril 1346 à Skoplje en présence du patriarche de Tirnovo, de l'archevêque d'Ochrid, d'archiprêtres de l'Eglise grecque et de moines athonites.

Byzance ne réagit pas immédiatement à cet acte arbitraire du souverain serbe. La punition, sanctionnant ce qui avait été fait en Serbie, ne fut prononcée qu'en 1350/51, à l'époque du premier pontificat du patriarche oecuménique Calliste.

De nombreux scientifiques ont vu dans l'anathème de Calliste une réaction contre l'expulsion des archiprêtres grecs des nouvelles régions conquises dans le sud-est de la Macédoine, opinion s'appuyant sur les informations fournies par le disciple de Danilo de Peć. Il nous semble pourtant que ce n'est pas là la vraie raison.

Les archiprêtres grecs ne furent pas »expulsés de partout«, comme le rapporte notre source. Nombre d'entre eux restèrent en place et continuèrent d'exercer leur fonction après la soumission de ces régions à l'autorité de l'empereur serbe. Nous pouvons même supposer qu'il ne furent pas contraints de collaborer avec le patriarche de Peć. Il faut donc chercher d'autres raisons expliquant l'anathème de Calliste et son retard. Cet acte avait en fait un arrière plan politique et était lié à l'offensive à l'ouest de Cantacuzène.

Aux problèmes soulevés par ce conflit d'ordre ecclésiastique, surgi entre les deux Etats voisins dans la seconde moitié du XIVe siècle, s'ajoute un problème fondamental de terminologie. Les sources relatant cet événement parlent d'un anathème de Calliste jeté sur l'Eglise de Serbie et l'empereur serbe ou bien d'une excommunion de Dušan, de Joanikije et de ses archiprêtres. En fait, l'acte du patriarche de Constantinople ne peut en aucun cas être qualifié d'anathème. Cette sanction implique en effet une exclusion durable de la communauté ecclésiastique, de sorte que nous ne pourrions pas parler, dans ce cas, d'une réconciliation deux décennies et demi plus tard. D'autre part, une excommunion n'aurait pu concerner que Dušan, et non Joanikije et ses archiprêtres, car en cas d'infraction à la hiérarchie ou de simonie, la plus forte sanction à l'encontre des personnes spirituelles était la destitution. Les membres du clergé serbe auraient donc dû, dans ce cas, être tout d'abord destitués puis excommuniés. La seule chose que l'on puisse affirmer avec certitude est qu'après 1350/51 l'état des rapports entre les deux empires peut être considéré comme schismatique.

Ce schisme n'amena pas une rupture totale des relations entre les deux Etas voisins. Ceci est attesté par le discours de Dèmètrios Cydonès, de 1366, et par celui de Jean Cantacuzène devant les légats du pape un an plus tard.

Bien que le continuateur de Danilo fasse état d'une réconciliation survenue du vivant de Dušan, nous ne pouvons affirmer qu'il s'agit là d'un fait historiquement confirmé. Après 1355, plusieurs tentatives de négociation eurent lieu en vue d'arriver à une réconciliation. La première eut lieu en 1364 à Serrès, à l'époque de l'impératrice Hélène. Les pourparlers s'achevèrent toutefois très rapidement, sans résultat, suite à la mort soudaine du patriarche Calliste qui se trouvait à la tête de la délégation byzantine. Les premiers résultats s'étant traduit par une atténuation du différend sont liés à l'année 1368. A cette occasion le despote Uglješa réussit à obtenir la rémission de ses péchés et se réconcilia avec le patriarche de Constantinople. Cette réconciliation se limitait toutefois à la région constituant l'Etat de Serrès.

La réconciliation finale eut lieu en 1375, à l'initiative du prince Lazar. Bien que le résultat des négociations fut positif, l'Eglise byzantine n'accepta pas l'idée d'un patriarche de Serbie indépendant. Pour les Byzantins, celui-ci était toujours un archevêque, comme le révèle le texte du manuel d'administration byzantin »Ekthésis néa« de 1386. La véritable concession, faite alors par l'Eglise de Constantinople, résidait vraisemblablement dans l'épithète joint au titre de l'archevêque de Serbie, qualificatif exclusivement réservé au patriarche, et dans son rang qui le plaçait dorénavant au-dessus des autres archevêques.

ИВАН БИЛЯРСКИ

ДВА НАРЪЧНИКА ЗА ПИТАКИА ОТ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

При работа с ръкописите, съхранявани в архива на Българската академия на науките, през 1988 г. попаднах на текст, който, изглежда, съдържа най-стария запазен наръчник за питакиа в литературата на православните славяни на Балканите. Въпреки че се намира в сборник, датиран от XVI в. или найкъсно XVII в., той съдържа елементи, които безспорно отвеждат към времето отцреди османското завоевание. Към него е прикрепен по-нов писмовник, съдържащ образци за кореспонденция на монастиря Косиница с господарите и митрополитите на Влашко и Молдова. Имайки предвнд доказаната стойност на такива произведения като исторически извор и общата оскъдица откъм сведения за онази епоха реших да предложа текста за публикуване.

За съжаление в настоящото издание не ще може да бъде проследена традицията на текста, тъй като той е запазен само в един препис. Искам, обаче, предварително да изкажа някои съображения относно неговата структура, първоизвор, датировка и локализиране. Във втората част ще се опитам да предложа един коментар, който ще разглежда отделните образци за питакиа, разделени според адресатите.

За да се опитаме да осмислим и типологизираме едно произведение или цял жанр от литературата на православните славяни през Средновековието трябва преди всичко да се открие мястото му в ромейската литература. Такъв би трябвало да бъде подходът и към разглеждания тук извор. Съдържанието му безспорно отвежда към гръцки образци с изричното отбелязване на някои от дворцовите титли и на василевса. От още по-голямо значение е и самият строеж на текста, заимствуването на отделни думи и цели изрази.

Не бих могъл да кажа, че ромейската епистоларна литература не е била обект на особено внимание от страна на изследвачите,[1] но трябва

[1] *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinische Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). (Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, IX/I), München[2] 1897, 452—454; *Th. M. Wehofer*, Untersuchungen zur altchristlichen Epistolographie, Sb. Ak. Wiss. Wien, phil.-hist. Kl. 143 (1901); *J. Sykutres*, Probleme der byzantinischen Epistolographie, IIIeme Congrès Int. Et. Byz., Athenes 1932, Compte-Rendu, 295—310; *G. Karlsson*, Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine, Uppsala 1962; *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner,

да се отбележи, щото този жанр остава днес не особено популярен. Вероятно това може да се обясни с факта, че той почти отсъствува в съвременната ни литература. Все пак епистолографията заема особено място в средновековната гръцка книжовност. Както в повечето случаи зараждането ѝ може да бъде съзряно още в Античността. Разполагаме с писмовни сборници на Ливаний, император Юлиан, на светите отци на Църквата.[2] Разцветът на този жанр до голяма степен съвпада с разцвета на ромейската култура като цяло. Заслужава си да се посочи, че особено голям материал е запазен от последното столетие преди завземането на Константинопол от турците.[3] Жанрът се съхранява и по време на османското владичество, чак до XIX век. Така в последните години на XVI-то и първата половина на XVII-то столетие изпъква крупната фигура на Теофил Коридалевс, чието дело надхвърля границите на Балканите и, който ни е оставил един от най-популярните за времето си писмовни сборници.[4]

Един от въпросите, стоящи пред изследователите на средновековната епистолография, който ще ни занимава особено във връзка с разглеждания текст, е този за характерното унифициране на формата на писмата, което е необходима предпоставка за съставянето на писмовни сборници и на ръководства за водене на преписка. Писмото, произхождащо от интересуващия ни период има определена форма и структура, която е задължителна за пишещия. Най-общо казано то, трябва да има следния строеж: похвала на адресата, собствено самоумаление, пожелания за адресата (здраве и др.), молба, край, който също е унифициран. Особено място в структурата заема самият адрес или епиграф.

---

t. I, München 1978 (= Byzantinisches Handbuch, Fünfter Teil, Erster Band), S. 197—239; N. B. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, Ἀθῆναι 1969; *В. А Сметанин*, Эпистолография, Свердловск 1970.

[2] Libanius, Opera, Recensuit *Richardus Foester*, vol. X et XI, Lipsiae 1921—1922; Iulianus, imp. rom. Oeuvres complètes, Texte trad. par *J. Bidez*, v. I-, Paris 1924; idem, ed. *B. K. Weis*, München 1973; вж. също св. Григорий Богослов (ed. *P. Gallay*, Paris, v. I (1964), II (1967); ed. *Ders*, Berlin 1969; ed. *P. Gallay — M. Jourjon*, Paris 1974); св. Григорий Нисски (ed. *G. Pasquali* = Gregorii Nysseni, Opera, ed. *W. Jaeger*, Vol. VIII/2, Leiden 1959²); св. Йоан Златоуст (PG, t. LII; Lettres à Olympias. ed. *A. M. Malingrey*, Paris 1947); Теодорит Кирски (PG, t. LXXXIII; ed. J. Sakkelion, Athens 1885; ed. *Y. Azéma*, Paris vol. I (1955), vol. II (1964), vol. III (1965) etc.

[3] Димитрий Кидон (ed. *R.-J. Loenertz*, Roma t. I (1956), t. II (1960); Мануил Калекас (ed. *R.-J. Loenertz*, Roma 1950); Мануил II Палеолог (ed. *E. Legrand*, Paris 1893); Йосиф Вриений (ed. *Th. Mandakases*, t. III, Lipsiae 1784, 123—182; ed. N. Τωμαδάκης, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, Ἀθῆναι 1947, 124—132; *R.-J. Loenertz*, REB, 7, 1949, 12—27); Йоан Хортазменос (ed. *H. Hunger* in: Johannes Chortasmenos (ca. 1370 — ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften, Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text, WBS 7, Wien 1969); Висарион (PG, t. CLXI, 675—745; ed. *L. Mohler*, Aus Bessarions Gelehrtenkreis, Paderborn 1942, 415—571); патриарх Генадий II Схоларнос (in: Oeuvres complètes de G. Scholarios par *Sidéridès — Petit — Jugie*, t. IV (1935), 398—503); Михаил Апостол (ed. *H. Noiret*, Paris 1889); Франческо Филелфо (ed. *E. Legrand*, Cent dix lettres grecs de Philelphe, Paris 1892).

[4] Първото системно издание на философските творби на Теофил Коридалевс е предприето едва в последните десетилетия — Th. Corydalée, Oeuvres philosophiques, vol. I., Bucarest 1970. Що се отнася до неговия епистолар, той има четири издания (Лондон 1625, Мосхополис 1743, Хале и последното във Венеция 1786), но никое от тях не надхвърля XVIII век.

Във връзка с казаното по-горе може да се зададе въпросът как една литература, като ромейската, която разполага с огромни съзидателни възможности допуска до такава степен формализирането на един от основните ѝ жанрове, та почти да го лиши от творческите му характеристики. До голяма степен този подход се определя от самото отношение на пишещия към писмото. То, дори когато е адресирано до определено лице, не е само средство за контакт между двама души. Средновековното писмо се пише с мисълта, че ще бъде четено, разпространявано, преписвано,[5] че ще служи за еталон. Тази позиция съдържа в себе си идеята, щото да стане нещо еталон то трябва са отговаря на каноните или самото то да бъде канон, което в известен смисъл е едно и също. Въобще въпросите за нормата и нормативността в ромейската култура заслужават особено внимание. Йерархичността в осмислянето на видимия и невидим свят, йерархичната хармония на сътвореното, което трябва посредством нея да отразява божествения таксис — една от основните характеристики на православната цивилизация — също носи в себе си идеята за нормативността. Нейно въплъщение може да се открие не само в книжовността, но даже и в по-голяма степен в каноните на иконографията, в храма като творение на архитектурата.

Съществуването на определени изисквания в епистоларния жанр е и основната причина за създаването на сборници, съдържащи въпросните еталони, както и ръководства за писане на писма. Във връзка с поставената задача, в настоящото изследване ще се интересуваме от вторите. Те могат да бъдат разделени на две основни групи. Първата от тях съдържа примерни писма, обособени според съдържанието си (писмо-молба, благодарствено писмо, отговор и др.), които са дадени до голяма степен в цялост, като е оставено да се конкретизират само някои подробности, имената на изпращача и получателя и др.[6] Настоящият писмовник трябва да се отнесе към втората група, в която писмата са разделени според лицата, между които се води преписката. Един такъв епистолар не се интересува от съдържанието на самото писмо, а дава само готови формули за някои от неговите задължителни елементи.[7] Това са преди всичко началото и края. Във връзка с казаното по-горе за унификацията в епистоларната литература, може да се твърди, че тези части на посланието (които именно са и най-силно повлияни от общата форма) придобиват особено голямо значение и на моменти доминират над останалия текст.

Така в структурата на ромейското писмо на първо място би трабвало да се разгледа епиграфа или адреса.[8] Той съдържа титулуването на адресата и отбелязва неговото положение. През хилядолетното същес-

[5] *H. Hunger*, op. cit., t. I, S. 208.

[6] Такъв е писмовникът на Теофил Коридалевс — вж. Τύποι ἐπιστολῶν Θεοφίλου Κορυδαλέως ἤτε περὶ ῥητορικῆς. Αὐτοῦ Ἔκθεσις μετὰ τῶν κατὰ Μέρος αὐτοῦ ἐπιστολῶν τῶν τε μεταγενεστέρων Ἑλλήνων, ὡς καὶ πρὶν καὶ τινῶν τῶν ἐπισήμων παλαιοτέρων νῦν προστεθεισῶν εὐχερείας χάριν τῶν φιλοσπουδαίων, Ἑνετίησιν 1786, παρὰ Ν. Γλυκεῖ.

[7] За този вид писмовници вж. *J. Darrouzès*, Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle, REB XXVII (1969) 3—127.

[8] Ν. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, 97—100.

твуване на Империята титулатурата придобива все по-голяма тежест, който процес се съпровожда от нейното разпростиране и усложняване. В този смисъл адресът има още по-голямо значение. Така епистоларите и съхранените писма се превръщат в безценен извор за титуларната ситема, за която и бездруго не разполагаме с богати сведения, особено що се отнася до православните славянски страни.

Вторият елемент, на който трябва да бъде отредено особено внимание, е приветствието, с което започва писмото.[9] То съдържа ценна информация, доколкото се мени както във времето, така и по отношение на лицето, до което се пише. Тенденцията е към усложняване, както и към възвеличаване на адресата и собствено самоумаление. Наследената от Античността формула ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι χαρεῖν бързо е изоставена и заменена с множество почетни епитети и сравнения. Разменянето на местата на имената на двамата кореспонденти говори също за осмислянето на отношението между тях.[10]

С приветствието е тясно свързано и самото начало на изложението (προοίμιον), което през Средновековието придобива много голямо значение.[11] То също е силно унифицирано. Задължително се изтъкват добрите чувства и приятелството между пишещия и адресата. Може би това е частта, в която най-силно се забелязва влиянието на дворцовия церемониал и особено на уводите към царските грамоти.

Доколкото самото изложение на ромейското писмо не ни интересува, тъй като няма пряко отношение към разглеждания в настоящото изследване извор, ще се спра направо на завършека. В него правят впечатление два елемента. Първият е молитвите за здраве.[12] Може да се каже, че те са задължителна част от етикета. Откриват се почти навсякъде, като са конкретизирани според позициите на двамата кореспонденти. Понякого се самопожелават молитвите на адресата. Другият елемент е подписа, който също отговаря на посочените по-горе изисквания. Въобще формулите за приключване на писмата до голяма степен съответстват на тези в началото — имената и титлите на двамата, призоваване на Божията помощ, молитви и други елементи от церемониала, същото поставяне на единия към другия.[13]

Средновековната славянска епистолография до голяма степен повтаря гръцките образци. Заимствувана е не само структурата на писмата като цяло, но и някои съществени елементи, които бележат важни характеристики на жанра. За съжаление отново ще трябва да се каже, че материалът е твърде беден и не позволява да се направи детайлно изследване и съпоставяне. Това положение в най-голяма степен се отнася до България.[14] От средновековната сръбска книжнина са запазени по-

---

[9] N.Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, 101—102.

[10] *H. Hunger*, op. cit., T. I, S. 200, 216—217.

[11] *H. Hunger*, op. cit., T. I, S. 218 sq.; *N. Τωμαδάκης*, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, 102—103.

[12] N. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, 104.

[13] *H. Hunger*, op. cit., T. I, 217—218.

[14] *E. Kalužniacki*, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien 1901, 240—251; *Б. Ст. Ангелов*, Писмо на Яков Светослав до руския митрополит Кирил III, в: Из старата българска, руска и сръбска литература, т. II, С. 1967, 139—147; Димитър Кантакузин, Събрани съчинения, С. 1989, 141—169.

вече епистоларни паметници,[15] които за нас ще представляват най-голям интерес, доколкото разглежданият писмовник е сръбски. Все пак трябва да се отбележи, дето в повечето случаи те отразяват преписката с Дубровник или със султана и не съдържат интересуващите ни образци. Най-богата откъм запазени произведения е руската епистолография, ала известни разлики във времето, свързани с някои други процеси и влияния затрудняват правенето на паралели.

Детайлното проследяване и доказване на горепосочената структура и елементи на средновековното гръцко писмо в съвременната му славянска епистолография би излязло извън рамките на задачите, стоящи настоящото изследване. То само би утежнило изложението, а би било излишно с оглед изучаването на конкретния извор. Затова нему не ще бъде отделено особено място. Все пак някои структурни елементи на писмото, отделни силно формализирани изрази или думи, срещащи се се в интересуващия ни текст ще бъдат разгледани при коментирането му.

Трябва да се отбележи, също така, дето писмото остава малко встрани от основния обект, разглеждан в тази статия. То предизвиква интерес само дотолкова, доколкото е тясно свързано като литературен жанр с писмовника. Разбира се, те не биха могли да се разглеждат отделно, тъй като писмовникът е сборник от писма или ръководство за тяхното изготвяне, което обуславя множеството общи елементи и възможността за правене на извод по аналогия. От друга страна, като паметници на книжовността те са съвършено различни и по различен начин носят характеристиката на епохата.

Единствените обобщаващи произведения върху славянските епистолари през Средновековието се отнасят до Русия.[16] Материалът за Сърбия е значително по-беден, което, може би, определя и по-слабия интерес към тях. Все пак изследвания не липсват, а притежаваме и публикация на най-стария, известен досега сръбски писмовник (Слепчанския от XVI в.).[17] Съхранените български писмовници са значително по-късни (XVIII—XIX в.). Ползуват се в ръкопис и изследвания за тях липсват.[18]

---

[15] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, књ. I, део 1, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, књ. XIX (Београд — Ср. Карловци 1929); књ. I, део 2, ЗИЈКСН, прво одељење, књ. XXIV (Београд — Ср. Карловци 1934); *Fr. Miklosich*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858; *Ив. Гошевъ*, Две новооткрити писма на „деспотъ Вукъ" до „султанъ Баязитъ бегъ", ИИД XI—XII (1931—1932) 265—269; *Н. Радојчић*, Пет писама с краја XV века, Јужнословенски филолог XX, кн. 1—4 (Београд 1953—1954) 343—367; *Ђ. Радојичић*, Друго „Посланије" светогорског проте Гаврила угарском краљу Јовану Запољи (из 1534 г.), Јужнословенски филолог XXII, кн. 1—4 (Београд 1957—1958) 167—177.

[16] За руските епистолари вж. *А. С. Демин*, Вопросы изучения русских письмовниках XV—XVII вв. (из истории взаимодействия литературы и документальной письменности), ТОДРЛ XX (1964) 90—99.

[17] *J. Радонић*, Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI века, Споменик СКА, 49, други разред 42 (1910) 56—66; *Ст. Новаковић*, Прилози к историји српске књижевности, III, Један стари свјетовни зборник ћириловски, Гласник српског ученог друштва, свеска XXV (Београд 1869) 19—63; *Љ. Стојановић*, Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901, № 109 (46) 182—185.

[18] *Б. Цоневъ*, Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София, т. I, С. 1910, № 354 (619), № 365 (617), № 366 (437), № 403 (413б); *Б. Цонев*, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, г. II, С. 1923,

Текстът на разглеждания в настоящото дирене извор представлява препис от по-стар оригинал. Някои от посочените в него реалии в никой случай не съответстват на времето, по което се датира сборника — XVI—XVII в. Но какво представлява самият оригинал? Дали е превод от гръцки, дали компилация, дали е съставен въз основа на отделни писма? На тези въпроси е трудно да се отговори, ала все пак ще се опитам да изложа някои съображения.

Въпреки славянския текст на извора смятам, че архетипът му трябва да се търси в някакъв ромейски текст. Именно затова паралели при проучването му могао да се правят въз основа на материал от целия Балкански полуостров. Особен интерес представляват другите съхранени гръцки средновековни епистолари. Както вече бе отбелязано вниманието в настоящото дирене ще бъде насочено към тези от типа на публикования от Жан Дарузес наръчник за питакна от 1386 г., но не и към сборниците от тематично разделени писма от типа на Τύποι ἐπιστολῶν на Теофил Коридалевс. Особен интерес във връзка с търсенето на паралели биха могли да представляват славянските писмовници. По-долу в изложението внимание ще бъде отделено най-вече на двата най-стари паметника — Слепчанския писмовник и на този от ръкопис № 109 (46) от сбирката на Сръбската академия на науките и изкуствата (в описа Сръбска кралска академия) — и двата сръбски. За съжаление българския материал е значително по-късен и може да се ползува само с много уговорки и то като спомагателен. Във връзка с това искам да направя някои уточнения. Доколкото упоменатите славянски писмовници произхождат от периода на османското владичество, то те и не съдържат голяма част от реалните, свързани със средновековната история на православните славяни на Балканите. Изключение правят само църковните достойнства. В този смисъл паралелът между изследвания в настоящата статия текст и по-късния материал става доста съмнителен, ако не и невъзможен. Така обръщението към султана (въпреки титлата „цар“) трудно може да се сравнява с това към василевса. Тези резерви трябва да се имат предвид при работа с изворите, за да се избягнат излишни увлечения. Освен това трябва да се знае, че на практика разполагаме с два отделни епистоларя. Първият е разположен на добавения лист 238 и се отнася за преписка между монастиря Косиница и Влашко и Молдова, а вторият и по-стар сръбски текст се помещава на л. 239а — л. 244а.

Описание на ръкописа

Текстът на епистоларите, които са предмет на настоящото дирене е познат досега само в един препис. Той е разположен в доста по-късен ръкопис, датиран от Хр. Кодов през XVI—XVII в.[19] Сборникът съдържа 253 листа. Писан е върху хартия от добро качество — дебела, плътна и

№ 785 (453), № 796 (185); *М. Стоянов*, *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III, С. 1964, № 1000; *М. Стоянов*, *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. IV, С. 1971, № 1181, № 1222, № 1244, № 1281—1290, № 1321, № 1332.

[19] *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките, С. 1969, № 31, с. 55.

гладка. Формат 29—21,5 см. Лист 238 е подлепен допълнително, а между л. 244 и 245 липсва един лист. Оригинална пагинация отсъствува. Подвързията е от дъски, покрити с кожа, която има украса. Закопчалките не могат да бъдат използувани. Ръкописът не е реставриран и се намира в не особено добро състояние — изцапани листа, разкъсана подвързия и т. н. Въпреки това може да бъде ползуван без особени затруднения.

Писмото е среден полуустав. На страница има по 30—31 реда и съвсем рядко повече. Заглавията и началните букви са писани с червено мастило, но е трудно да се проследи някаква системност в това отношение. За отбелязване е, че на л. 238 различен цвят изобщо липсва. Писмото е изпълнено с надредни знаци — както буквени съкращения, така и придихания и ударения.

Съдържание:

л. 1а — 237б. Основната час от сборника е заета от миней, който съдържа служби за всички празници като се започне от Сретение Господне, та до Димитровден. Интересното е, че славянски светци не са застъпени.

л. 238а — 238б. Този лист, както вече имах възможност да отбележа, е подлепен допълнително. На него се намира първият от двата интересуващи ни текста — наръчник за писма от монастиря Косиница до господарите на Угровлахия и Молдова, техните съпруги и до митрополитите на тези страни.

л. 239а — 244а. На тези листа е поместен по-обширният и по-стар от двата епистоларя. Подробно върху съдържанието му ще се спра по-долу.

л. 244а — 244б. Веднага след текста на епистоларя иде един лунник о зодиак. Заглавие няма. Край също, тъй като липсва един лист.

л. 245а — 253а. Стâние с͠ты ѕ и ѿрокь. Иже в ефесе.

Правописът без съмнение е сръбски, макар и доста объркан. Може да се каже, че текстът е последователно едноеров. Носовките напълно отсъствуват. Всичко това дава основание сборникът да бъде определен като сръбски, още повече, че в този смисъл свидетелствуват и аргументи от историческо естество (упоменаване на княз-владетел и др.), на които ще се спра по-долу. Едно езиковедско изследване на текста би могло да доведе до интересни резултати, но то излиза извън обсега на задачите, които съм си поставил, а и би трабвало да се направи от лингвист.

От особен интерес за настоящото дирене е въпросът за датировката на сборника. Тук преди всичко искам да посеча водния знак на хартията — голяма латинска буква L, която определя производството на материала към 1472 г.[20] Лист 238 е от различна хартия — по-тънка, малко по-мека и по-грапава. За съжаление не можах върху нея да открия воден знак, който да помогне при датирането.

---

[20] *S. M. Briquet*, Les filigranes (Dictionaire historique des marques de papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600), Leipzig 1923, № 8282.

В изготовения от него опис Хр. Кодов отбелязва, че всички палеографски данни говорят за по-късен произход на ръкописа и той го датира най-общо през XVI—XVII в.[21] Допълнително подлепения лист 238 е отнесен даже значително по-късно — кр. на XVII — нач. на XVIII в.[22] Това последното ми се струва неприемливо. По мое мнение разминаването във времето между л. 238 и останалата част от кодекса не е тъй голямо и той може да бъде отнесен към един малко по-ранен период.

Структура на текста

Преди да се разгледа въпросът за времето и мястото на съставяне на разглеждания текст ще трябва подробно да се проследи неговата структура, което би могло да даде възможност за уточняване на произхода му.

Преди всичко трябва изрично да бъде посочено, че писмовникът, разположен на л. 238а — 238б е съвсем отделно произведение, съставено значително по-късно, от друго лице и с друго предназначение. Даже самият лист, върху който той е написан е допълнително подлепен към ръкописа. Неговото съдържание е пределно конкретно и се отнася единствено до преписката на монастиря Косиница с Влашко и Молдова. Не би могло да се каже че с прибавянето на листа съставителят е искал да разшири и допълни по-стария епистолар. Напротив — така дослужен този текст остава напълно чужд нему. Той е разположен отпред и по този начин нарушава общо взето стриктно спазвания йерархичен порядък на адресатите, като изпреварва царя и следващите след него сановници. Освен това се нарушава ясното разделение между образците за питакиа до миряни и тези до духовници. Все пак най-сериозният аргумент, че текстът на л. 238а-б е отделно произведение е това, дето той представлява едно завършено цяло, със своя вътрешна структура и логика на изложението. Епистоларят започва с образци за питакиа до господаря-воевода на всяко от двете княжества, след което следват митрополитите на Угровлахия и Молдова, господарките и великия жупан. Йерархичният порядък е спазен и подреждането се подчинява на изисквания, които са съвършено различни от тези на следващия постар епистолар. Текстът, макар и кратък, е завършен и ие представлява откъслек от друго по-голямо произведение. Това, разбира се, може да предизвика въпроса защо е порпуснат великият бан на Олтения и другите угровлашки и молдовски боляри. Нему е трудно да се отговори без подробно изучаване на връзките на монастиря Косиница със земите на север от Дунава. Въпреки това завършеността на произведението не би могла да се постави под съмнение. Всичко това ми дава основание да твърдя, че на лист 238а — 238б е разположен съвсем отделен текст, който е бил подлепен пред по-стария епистолар вероятно поради тематичната близост с него.

Именно към текста на този по-стар епистолар е насочено основното внимание на настоящото дирене. Той създава и значително повече

[21] *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, 55. Лично аз не мога да се съглася с една такава късна датировка. Струва ми се невероятно хартията да е била ползувана едва две столетия след нейното изработване.

[22] *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, 55.

трудности при разрешаване на въпросите, свързани с неговата структура. Преди всичко е необходнмо да се знае, че той е препис от още по-стар оригинал, създаден много преди изготвянето на настоящия ръкопис. До такъв извод може да се достигне дори и при бегло запознаване със съдържанието му, в което са включени сановници от времето преди турското завоевание (цар, деспот, велик доместик и др.). Разглежданият в настоящото изследване текст е в не особено добро състояние и поради това не може да се смята за сигурно, че напълно съответствува на оригинала. Доколкото няма други данни едно такова съответствие ще трябва да се приеме. В този случай за точен превод от гръцки и дума не може да става. Текстът е доста кратък и беден, а кръгът от лица — доста ограничен, за да произлиза от Константинопол. Дори бегло сравнение с наръчника за питакиа от 1386 г. показва голяма разлика. За това свидетелсвуват и някои от образците, които са явно вмъкнати и не биха могли да принадлежат на ромейския архетип.

Изследването на структурата на текста може да предостави възможност да бъдат разрешени някои въпроси относно самото изготвяне на оригинала. Преди всичко искам да отбележа, че ми изглежда невероятно той да е бил съставен въз основа на действителни писма. Това твърдение едва ли трябва да бъде доказвано. Ще спомена само, че то намира подкрепа в цялото съдържание на писмовника: наличието на образци за питакиа до източните патриарси, явно ромейския произход на някои от разделите на инак сръбския епистолар и т. н. По мое мнение разглежданият текст представлява компилация, за основа на която е послужил гръцки първообраз, съдържащ образци за питакиа на митрополит. При изготвянето на славянския вариант към него са били вмъкнати някои елементи, конто имат пряко отношение към сръбската действителност от втората половина на XIV столетие. Те, по всяка вероятност, са били необходими с оглед практическото използуване на наръчника. Внимателното разглеждане на структурата на текста би могло да даде възможиост да бъдат отделени едните елементи от другите, което ще създаде солидна основа за цялостното му осмисляне.

Разглежданият писмовник би могъл да бъде разделен на няколко сравнително добре обособени части, всяка от които има свои вътрешни взаимовръзки и подреденост. Първата от тях обхваща изложението от началото до ред 74. Тя съдържа образци за питакиа до светски сановници. Адресатите са подредени йерархично — цар, царица, деспот, деспотица, кесарица, велик примикюр, велик доместик. Порядъкът не е нарушен от размествания и допълнителни вмъквания. Единственото повторение представлява вторият образец за питакион до цар (ред 53—74), но той не само не противоречи и не дублира първия (ред 1—11), ала в известен смисъл го допълва и обогатява.

Най-сериозният аргумент за обособяването на първата част от текста, наред с общо взето стройната ѝ вътрешна структура, е, че във всички случаи става дума за образци за питакиа на митрополит. Санът на изпращача е изрично посочен — директно или чрез препращане (вж. редове 11, 19). Има, обаче, и някои косвени свидетелства, които представляват особен интерес поради съдържащата се в тях иннформация за средновековната славянска епистолография. На няколко места в текста е отбелязано, че от външната страна се поставят три кръста (редове 9, 19, 73).

Това съвпада с някои данни, които черпим от ромейските извори — а именно, че когато пишат до Вселенския патриарх, до василевса или до деспот митрополитите не посочват името на адресата, а само поставят три кръста от външната страна на писмото.[23] Наличието на такива указания в един сръбски писмовник дава възможност да се достигне до извода, че този елемент от ромейската епистолография е присъствувал и у православните славяни на Балканите. Другото свидетелство за сана на изпращата са формулите, посредством които той назовава себе си: смⷬѣніи и наше смⷬѣнїє (редове 11, 30, 38, 40—41, 41—42, 44—45, 47—48, 51, 57, 62, 74). При съпоставка веднага може да се установи, че те напълно съответствуват и езиково, и по смисъл на гръцките ταπεινός, ἡμῶν ταπεινότητος, конто са в употреба при кореспонденция на митрополитите.[24]

Обособяването на първата част от текста дава възможност да се кажат няколко думи за самия ѝ характер. Преди всичко трябва да се отбележи, че става дума за превод от гръцки. Самото ѝ съдържание не оставя никакво съмнение за това. В изложението няма нито един елемент, който да е чужд на йерархичната система на Империята. Освен това не би могло да се пренебрегне изричното указване на „царя Палеолога“ и на „царя гръчъскаго“ (редове 33, 36, 38, 44, 47). Същевременно трябва да се подчертае, че преводът едва ли точно отразява съдържанието на първоначалния гръцки текст. Той е твърде малък, изпълнен със съкращения и препращания. Освен това в него е намерила място само една малка част от сановниците, принадлежащи към огромната йерархична листа на Константинопол. Всичко това ми дава основание да твърдя, че съставителят на първоначалния сръбски писмовник не е включил в текста всички образци, съдържащи се в гръцкия първоизвор, а е действувал избирателно с оглед използуването на наръчника в средновековна Сърбия. Това е довело до значителни съкращения, но затова пък се е превърнало в ценен източник за йерархичната система на балканските славяни.

Следващата част, която може да бъде обособена в структурата на епистоларя обхваща редове 74—154. За разлика от предидущата тя не би могла да се разглежда като някакво единно цяло. Обединяващият момент в нея не е някаква вътрешна логика или подреденост. Липсата на цялостност в изложението не дава възможност да се прави извод, че текстът е взет от другаде и впоследствие е съединен с преведения наръчник за кореспонденция на митрополит. Напротив, в случая става дума за няколко отделни образци, които са вмъкнати в произведението с оглед на практическата му употреба.

Това, което обединява тази част от изложението е нейният произход. Пред нас е, може би, единственият оригинален сръбски текст от целия писмовник. Какво дава основание за едно такова твърдение? Преди всичко искам да отбележа, че разглежданите образци сериозно се различават от тези преди и след тях. Така вмъкнати, те разделят образците за питакиа до миряни и до духовници, но въпреки това остават чужди

---

[23] *Darrouzès*, Ekthésis néa, p. 61 § 75, p. 122—124.

[24] *Darrouzès*, Ekthésis néa, p. 51 § 28—29, p. 52 §31, p. 53 § 34, p. 58 § 51, p. 59 § 52—54, p. 60 § 55, § 58—59 et ctr. Вж и коментара на издателя — *ibidem*, 124—125.

на останалата част от изложението и някак пришити към нея. Санът на изпращача не е посочен, освен в един случай, когато става дума за монах (ред 104—105). Най-сериозен аргумент за сръбски произход на тази част е присъствието на някои адресати — „властелин“, „властел“ (вж. ред 90, 112—122) — които са чужди на йерархичната система в Империята. Най-силно впечатление прави образецът за писмо до цар или княз (ред 99—112). Тук отнапред трябва да се отбележи, че приравняването на две толкова неравностойни титли в Империята е невъзможно. Същото, впрочем, може да се каже и за общия образец да патриарх и митрополит (ред 131 сл.). При по-внимателно разглеждане на текста се достига до извода, че става дума за питакион до владетел — цар или княз. Впрочем князът е упоменат като владетел (наравно с царя или самостоятелно) и в другите образци (редове 118—119, 133, 146), което вече е сериозно основание за свързване помежду им. Тези наблюдения създават сериозна основа за осмислянето на извора. Княжеската титла е славянска и остава чужда за йерархичната система на Империята, която оказва силно въздействие върху православните страни на Балканите. През късното Средновековие княз-владетел на полуострова има само в Сърбия и то за сравнително кратък период от 1371 г. до 1402 г. Друг господар с такава титла, които да има самочувствието да се постави да царя, освен Лазар Хребелянович и сина му Стефан Лазаревич, не е познат.

Струва ми се, че след всичко, което бе изтъкнато погоре има основание да се твърди, дето частта, разположена между редове 74 и 154 може да бъде обособена и да се свърже със сръбската действителност от втората половина на XIV в. По мое мнение тя е вмъкната от съставителя на писмовника при изготвянето на оригинала на разглеждания тук текст. Доколкото става дума за компилација, създадена да обслужва сръбски сановници (вероятно духовници), нейното присъствие в произведението не би трябвало да предизвиква учудване.

Третата част обхваща изложението от ред 154 до ред 250. Тя съдържа образци за питакиа до духовни йерарси. Редът бива следван като се започва от патриарсите и главите на автокефални църкви, през митрополит, епископ до протопоп (протопрезвитер). Особено място е отредено на Света Гора (редове 209—244), като се започне с образец за писмо до прота, до игумените на Великата лавра „Св. Атанасий“, Ватопед, Хиландар, Ивирон и др., та до монах. Това съдържание навежда на мисълта за цялостност на изложението и дава възможност тази част да бъде обособена в структурата на писмовника. Друг обединяващ момент е, че отново става дума за образци за питакиа на митрополит.

За това свидетелстват отново формулите смѣрѣнїи и смѣнїа н҃шего (вж. редове 167, 230, 235, 242, 243) или препращането към тях, за които вече стана дума по-горе. На едно място изпращачът директно е посочен с митрополитския си сан (ред. 221).

Така, след едно по-внимателно разглеждане на текста може да се достигне до заключението, че тази трета част има еднакъв произход с първата. Свидетелствата са много: сравнително добрата подреденост на текста, сходството в самите образци и не на последно място това, че и в двата случая става дума за наръчник за кореспонденция на митрополит. Разделението е съвършено ясно — в първата част са включени

писма до миряни, а във втората — до духовници. Всичко това свидетелствува за едно цялостно съчинение, по средата на което е вмъкнат допълнителният сръбски текст.

Разбира се, тук отново става дума за превод от гръцки, както в първата част. Не бива да се забравя, обаче, че имаме работа със сръбска компилация. Съответно и преводът е правен с оглед ползуването от сърби. Това дава основание да се предположи, както и в първия случай, евентуалното съкращаване и опростяване на текста с оглед практическите изисквания, но при спазване на традицията. Това се забелязва най-вече в образците за питакиа до източните патриарси. Смятам, че тяхното присъствие в изложението не се осмисли с оглед на някаква действителна кореспонденция. Именно в тези раздели се забелязва и най-сериозното отклонение от йерархичния порядък на отделните катедри. В писмовника те са дадени една след друга, както следва: Антиохия — Александрия — Йерусалим — Константинопол, докато действителният порядък е съвършено различен: Константинопол — Александрия — Антиохия — Йерусалим.

Тук му е мястото да отбележа, че в тази част има два раздела, които са вмъкнати допълнително. Става дума за образците за питакиа до Еришкия епископ (ред 186—198) и до Вселенския патриарх (ред 198 —209). И в двата случая се касае за повторение — немного преди тях има параграфи, посветени на Константинополския предстоятел или найобщо на епископ (вж. редове 173—174, 180—184). Разглежданите писма са разположени непосредствено едно след друго. Те са пределно конкретни и твърде обширни, което рязко ги разграничава от околните. Освен това нарушават йерархичната подреденост на изложението и внасят известен безпорядък в него. Накрая трябва да се посочи, дето няма никакви данни те да отразяват преписката на митрополит. Напротив, прекалените възхвали към епископа на Ерисо почти изключват тази възможност. Това може да се каже и за писмото до Вселенския патриарх, похвалите към когото даже превишават тези към царя — безспорно свидетелство за покъсния произход на текста. Всичко това дава основание за заключението, че тези два параграфа са допълнително вмъкнати към гръцкия превод, вероятно от съставителя на компилацията. За съжаление повече от това по въпроса за техния произход не би могло да се каже.

Последната част в структурата на писмовника обхваща няколко параграфа, разположени от ред 250 до края. Образците са относително големи в сравнение с предидущите. По-обширното изложение води и до някои други особености. Засилва се тематичната обособеност на писмата, които се отличават помежду си вече не само и не толкова по различното положение на адресата, ала и по самия характер на текста (писмо-молба, братско писмо с много обич и т. н.). Отношенията между двамата кореспонденти се определят вече не от мястото, заемано в йерархичната система, но от личните им връзки (духовен баща — духовно чедо, двама приятели, братя и т. н.). Всичко това дава основание тази част да бъде отделена от предишните и да бъде обособена, въпреки че в нея няма някаква цялостност и вътрешна структура, каквито биха могли да се открият в първата или третата част.

Накрая бих искал с няколко думи да обобщя заключенията, до които се достига при разглеждането на структурата на епистоларя. Смятам, че може да се твърди, щото за негова основа е послужил преводен текст, съдържащ образци за питакиа на митрополит. Той обхваща обособените тук първа и трета част, разположени на редове 1—74 и 154—250 (без двата параграфа на редове 186—209). Разбира се преводът не е пълен и не отразява изцяло съдържанието на евентуалния ромейски първообраз. Голямите пропуски и непълноти при изреждането на сановниците дават основание да се смята, че той е бил сведен от съставителя до необходимото за ползуването му в Сърбия. За чисто практическия подход на лицето, изготвило сръбския славянски оригинал, от който е преписан текстът, разположен в сборника от XVI — XVII в., говори и съдържанието на допълнително прибавените елементи. Така във втората част е разположен едни чисто сръбски текст с образци за писма до владетел (цар или княз), до властел и до църковни сановници. Двата добавени параграфа на редове 186—209 също имат подчертано практическа насоченост — кореспонденция с епископа на Ерисо (писмовникът е изготвен вероятно в неговата епархия) и с Вселенския патриарх. Образците, съдържащи се в последиата част действително се различават от предишните, ала представлават един естествен завършек, в който вниманието преминава от различните сановници към междуличностни отношение от друго естество.

Така може да се твърди, че разглежданото тук произведение представлява едно единно цяло. То има свое предназначение, вътрешна структура и завършеност. На това не противречи заключението, че то е създадено въз основа на компилация на други материали, които понякога са даже малко непохватно сглобени помежду си. Все пак в резултат на тяхното свързване се получава едно ново произведение. което безспорно принадлежи към средновековната сръбска книжовност,

Място на съставляне на наръчника за питакиа

Определянето на мястото, където е съставен първият (поновият) от двата епистоларя не създава особени затруднения. Неколкократно в текста е посочен монастирят Косиница (ред 4, 19, 33 и др.). Същевременно от самото изложение става ясно, че се отнася до искане на някаква обител за помощ от страна на светските и църковни сановници във Влашко и Молдова. В този смисъл смятам, че мястото на съставяне на текста не буди съмнение. Монастирят Косиница е един от най-значимите в източна Македония.[25] Разположен вблизост до Драма, той се оформя като голям книжовен център със силно славянско присъствие, което може да се проследи още от периода на късното Средновековие. Така

[25] За съжаление единственото по-крупно произведение, посветено на Косиница е почти напълно унищожено по време на Първата световна война. Запазените пет екземпляра ми бяха недостъпни — 'Α. Μάγνης, Εἰκοσιφοίνισσα Παγγαίου 'Ανατολικῆς Μακεδονίας ἤτοι συνοπτικὴ ἱστορία καὶ περιγραφὴ τῆς ἱερᾶς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένη Εἰκοσιφοινίσσης, ἱδρυθείσης τὸ 450 μ. Χ. καὶ ἀριθμούσης βίου πολυκύμαντον καὶ ἐθνωφελῆ δέκα καὶ πέντε αἰώνων, ἥτινι συνάπτονται κατάλογοι τῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων τῆς νῦν βιβλιοθήκης καὶ τῶν ἐν τῷ σκευοφυλακείῳ σωζομένων κειμηλίων, Δράμα 1916.

наличните сведения дават основание да се твърди, че упоменатият писмовник е създаден в Косиница.

Решаването на въпроса относно по-стария писмовник е значително по-трудно. Преди всичко трябва да се знае, че в него няма никакво пряко указание за мястото на съставянето му. В такъв случай ще трябва да се уточни къде е съставен самият ръкопис, за който Хр. Кодов пише, че е донесен от Битоля.[26] Единственото указание в това отношение е посочването на манастиря Косиница в добавения лист, но и то не може да бъде сигурно доколкото листът е вмъкнат след изготвянето на сборника.

По-голям интерес представлява проблемът къде е бил съставен първообразът, от който е бил преписан текстът от ръкопис № 31 на сбирката на Българската академия на науките. Неговото решаване би дало много повече информация за извора. За това трябва да се обърнем към присъствуващите в текста адресати, които бихо могли да помогнат в този случай. Предварително трябва да се отбележи, че царят и другите сановници не предоставят никаква възможност за определяне на мястото на съставяне на писмовника. Същото важи и за източните патриарси и Охридския архиепископ, които са посочени по традиция.

По-нашироко си заслужава да се спрем на единствените други конкретни сановници, присъствуващи в текста — Еришкия епископ, прота на Света Гора и някои от тамошните игумени. Самият факт, че предстоятелят на катедрата в Ерисо е упоменат в писмовника говори, че неговото изготвяне трябва да се свърже с място, разположено в тази епархия или в непосредствена близост с нея. В такъв случай веднага трябва да изключим манастиря Косиница като възможно място, тъй като е в района на Драма. Така търсенията се насочват към Халкидическия полуостров. Ерисо е епископията, намираща се най-близо до Атон и имаща определени претенции по отношение на него, които в различни периоди получават в различна степен удовлетворение във връзка с конкретната ситуация.[27] Локализирането на извора в този район се потвърждава и от изричното посочване на прота на Атон (ред 209—221) и на игумени на някои от тамошните братства (редове 221—222, 231—232, 244).

Така считам, че имам пълното основание да определя произхода на разглеждания извор от Света Гора. Това се потвърждава не само от данните на текста, но и от самата ѝ характеристика като голям културен център и център на общение между православни славяни и ромеи.[28] Всред голямата книжовна продукция на атонските монаси вероятно е бил застъпен и епистоларния жанр, което прави необходимо и изготвянето на съответни наръчници.

Все пак в текста има някои места, които биха могли да предизвикат възражения. Така например като изпращач на писмото, адресирано до прота е посочен смѣрени митрополїть грâ тô (ред 221). Наистина един митрополит не може да пише писмо от Света Гора до прота ѝ, но,

---

[26] *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, 56.

[27] *D. Papachryssanthou*, Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique, Travaux et mémoires VIII, Hommage à M. Paul Lemerle (P. 1981) 374 sq.

[28] *Iv. Dujčev*, Le Mont Athos et les Slaves en Moyen Âge, Millénaire du Mont Athos (963—1963), vol. II. Venezia 1964, 121—122; *Ив. Дуйчев*, Центры византийско-славянского общения и сотрудничества, ТОДРЛ XIX (1963) 107—129.

по моему, това не е аргумент срещу предложената локализация. Трябва обезателно да се има предвид, че тази част произхожда от оригиналния ромейски наръчник за питакиа, който, както бе вече отбелязано, е бил изготвен за ползуване от митрополит. Какво е било цялостното съдържание на оригиналния гръцки текст не е известно. За настоящото дирене е от значение само фактът, че разглежданата тук сръбска компилация е правена изборно що се отнася до адресатите. Изпращачът-митрополит е останал в текста поради директното заимствуване от гръцкия оригинал.

Накрая може да бъде направен и опит да се предложи отговор на въпроса в коя именно обител е бил създаден оригиналът на интересуващия ни извор. В текста са посочени няколко атонски монастиря: Великата Лавра „Св. Атанасий" (ред 221—230), Ватопед (ред 231—243), Хиландар (ред 231—243), Ивирон (ред 244), и вьсѣм иніньь (ред 244). Може да бъде поставен въпросът дали споменаването на някой монастир в текста е аргумент за локализацията на извора в него или е аргумент против едно такова решение. Твърд отговор нему е трудно да бъде даден, но все пак предпочитам да приема първата възможност, тъй като за нея свидетелствува по-голямото внимание, отделено на съответната обител. Освен това трябва да се има предвид фактът, че писмовникът е славянски (сръбски), което може да помогне при настоящото дирене.

Макар и да има известни сведения за сърби-монаси на Атон още скоро след покръстването на този славянски народ, но истинското начало на тяхното присъствие там трябва да се отнесе към дейността на св. Сава и баща му св. Симеон — Стефан Неманя. Трябва да се отбележи, че до 1198. г., когато Алексий III Ангел им разрешава да възстановят запуснатия Хиландарите са във Ватопед.[29] Постепенно сръбското присъствие на Света Гора се разширява и става твърде силно при цар Стефан Душан и особено при деспот Йоан Углеша.[30] При това то вече не се ограничава само над Хиландар, но и над протата и някои други монастири — Ватопед, св. Панталеймон и др. Тези уточнения биха могли да служат като отправна точка. Тъй като не присъствуват в писмовника другите два славянски монастиря — Зограф и руският св. Панталеймон биха могли да бъдат изключени, макар и това изключване да може да бъде поставено под въпрос като не напълно доказано. Упоменаването на Великата Лавра не предостая някакви особени възможности за локализация, тъй като тя бездруго е обект на особено внимание. Малко встрани от нашите интереси остава Ивирон. Така можем да се съсредоточим върху Ватопед и Хиландар. Като един от големите монастири присъствието на Ватопед също не би трябвало да предизвиква учудване. От друга страна не бива да се забравя, че той е тясно свързан, както бе отбелязано, със сръбската активност към Атон. В този смисъл трябва да се отбележи, че съвместното посочване на големия гръцки монастир със сръбския Хиландар в текста (вж. редове 231—243) дава известно оснивание да търсим произхода на интересуващия ни текст в някой от

---

29 *Dujčev*, Le Mont Athos et les Slaves, 131—132.

30 *Dujčev*, Le Mont Athos et les Slaves, 138—139; *Г. Оснроіорски*, Серска област после Душанове смрти, Посебна издања Византолошког института, књ. 9, Београд 1965, 107—117.

тях двата. Все пак не бива да се забравя, че казаното по-горе, като резултат на изключително умезрителни заключения, остава под въпрос. Това, което може да се твърди с по-голяма сигурност е произход на наръчника за питакиа от Света Гора, а локализирането във Ватопед или Хиландар е само предложение, което си заслужава да бъде обсъдено.

Време на създаване на наръчниците за питакиа

Датирането на разглежданите два писмовника представлява, може би, най-важната задача пред настоящоно дирене. Трябва предварително да се отбележи, че липсата на конкретни посочвания прави нейното решаване изключително трудно. По-долу ще се опитам да искажа някои свои съображения, които при настоящето състояние на извора не биха могли да претендират за неоспоримост.

Първо ще се спра на по-новия епистолар, поместен на л. 238а — 238б. Посочвания на конкретни лица в него липсват. Господарите на Молдова са посочени с титлата им: „на Господаря на цялата земя Молдовска Йоан, кажи му името, великия воевода". Угровлахия е само упомената. При датирането титуларното име „Йоан" не би могло да се използува, тъй като то е познато през цялата история на двете княжества от XIV столетие насетне. Не са посочени личните имена нито на господарките, нито на великия жупан. Угровлахийските и Молдовски предстоятели също не са упоменати с имената си, но разполагаме с тяхните титли, които са единствените конкретни данни в целия текст. Така те са посочени като: „Митрополит на цялата земя Панонийска и Угровлахийска, и на Дакия, и на Пелагония" (т. е. Плагина — бел. моя И. Б.) и „Митрополит на Медитерания и на цяла Молдова" (редове 17, 29). За съжаление и тези данни не биха могли да служат за ориентир при датирането. „Плагина" присъствува в титулатурата на Угровлахийските митрополити още от XIV век и до днес.[31] От друга страна не успях да открия никакви данни за наличието на „Панония", „Дакия" или „Медитерания" в титуларата на интересуващите ни църковни сановници. Тези наименования не се срещат и в посветената специално на въпроса статия на Н. Шербънеску.[32]

Така, може да се каже, че данни за датирането на поновия епистолар в самия му текст липсват. Не биха могли да се използуват и по-общите сведения за връзките на Влашко и Молдова с манастирите в подвластните на султана балкански земи. Ктиторската дейност на господарите-воеводи започва още при укрепването на княжествата през XIV век и се засилва особено след завладяването от турците на православните държави от европейския югоизток. Така единствената възможност за сравнително по-точно датиране остава свързването му с ръкописа, в който се намира. Хр. Кодов го датира през XVI — XVII век,[33] като изрично отбелязва, че лист 238 е добавен по-късно. Действително, съвсем

---

[31] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 46. 84; *N. Serbănescu*, Titulatura mitropoliţilor, jurisdicţia, hotarele şi reşedinţele mitropoliei Ungrovlahiei, Biserica Ortodoxă Romînă LXXVII (1959) № 7—10, p. 699, 710—711.

[32] *Serbănescu*, Titulatura mitropoliţilor . . . , 689—721.

[33] *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, 55.

ясно личи, че той е подлепен допълнително и има някои разлики от следващия текст — липсват изписаните с киновар заглавни букви и др. Хартията е различна — по-тънка и по-грапава, но за съжаление не видях на неяводен знак, който да помогне при датирането. Въпреки това палеографските данни не дават основание добавката да бъде отнесена към друга епоха. По мое мнение тя е била иаправена малко след съставянето на кодекса и отразява отношенията между монастиря Косиница в източна Македония и Угровлахия и Молдова именно през XVI — XVII векове.

По-голям интерес предизвиква датирането на втория писмовник, който е и значително по-стар. В този смисъл присъствието му в разглеждания ръкопис не би могло да бъде аргумент за датиране. Въпреки наличието на доста неточности и пропуски, той съдържа данни, които навеждат на мисълта, че има за основа по-стари извори, независимо от това дали става дума за препис на един или компилация от няколко текста. Единствените данни за датиране на писмовника могат да бъдат открити в самото му съдържание. В това отношение полезни са както някои иалични сведения, така и липсата на някои.

При запозиаване с текста веднага се хвърля на очи посочването на някои светски достойнства (цар, деспот, велик примикюр, велик доместик), които несъмнено отвеждат към епохата преди османското завоевание на независимите балкански държави. По-конкретни изводи могат да се направят от изричното посочване на ц͠ра гръчьскаго (ред 33—34, 36) и ц͠ра Палеолога (ред 33). Тези сведения насочват към василевсите, принадлежащи към последната царствуваща в Константинопол династия. Това ни дава основание да определим долна и горна граница за съставянето на епистоларя между 1258 г. и 1453 г. — т. е. от възцаряването на Михаил VIII Палеолог до падането на Константинопол.

За съжаление данните за другите светски достойнства не могат да бъдат от полза. Деспотската титла възниква още през XII век и даже надживява Империята.[34] От своя страна първите сведения за велик примикюр датират от времето на Алексий I Комнин и достигат до средата на XV в.,[35] а за велик доместик от Михаил IV Пафлагон (1034—1041) до падането на Константинопол.[36] Периодът, който се оформя е значително поширок отколкото е определеният от династията на Палеолозите и в този смисъл не допринася за датирането на текста. Не би могло да ни бъде от полза и търсенето на тези достойнства в средновекозна Сърбия.

Какво могат да помогнат упоменаванията на църковни сановници? Преди всичко тук трябва да се отбележи небивалата оскъдица на конкретни посочвания. Имена на исторически лица липсват, ако се изключи това на св. Григорий Богослов (ред 264—265), който, обаче, не е адресат и на Иисус Христос (ред 291). Все пак в текста присъстват титлите

[34] По тези въпроси вж. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Посебна издана CCCXXXVI/8, Београд 1960; *същи*, Још једном о почецима титуле деспота, ЗРВИ XIV—XV (1973) 45—52.

[35] *R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines, Berliner byzantinische Arbeiten 35, T. I (Berlin — Amsterdam 1967) 312—320.

[36] *R. Guilland*, Recherches . . ., I, 405—417.

на предстоятелите на някои катедри, които евентуално биха могли да помогнат при датирането. На първо място трябва да се разгледа посочването на Вселенския и иа тримата източни патрнарси. Смятам, че кореспонденцията с Константинополската патриаршия е била нещо естествеио за всички православни страни на Балканите през цялото Средновековие. В самата титла няма нищо, което да подскаже насока при датирането на текста. От друга страна мисля, че патриарсите на Александрия, Антиохия и Йерусалим присъстват в епистоларя само по традиция. Веднага искам да отбележа, че що се отнася до датирането на писмовника не би могло да бъде от полза и посочването на прота на Света Гора, както и на игумените на Великата Лавра, Ватопед и Хиландар, които също остават анонимни.

Така се достига до двете най-занимателни за настоящото дирене упоменавания в текста — това на Охридския архиепископ и това на епископа на Ерисо. Съвършено ясно е, че вторият не би могъл да присъствува случайно или по силата на някаква традиция. Следователно въпросът, на който трябва да се отговори, е дали е необходимо тези две катедри да бъдат свързани помежду си, т. е. дали има достатъчно основания да се счита, че в определен период от време епархията на Ерисо е влизала в диоцеза на архиепископа на „Първа Юстиниана и на цяла България". Единственият изследовател, който застъпва това становище, е Иван Снегаров. Във връзка с данните за пресоя на архиепископ Григорий в Серес при двора на деспот Йоан Углеша, той твърди, че за известно време през третата четвърт на XIV столетие неговата власт се е разпростирала иад Света Гора, Серско и Драмско.[37] Тази теза е убедително оспорена от Г. Острогорски, който смята, че, макар и да има голямо влияние в държавата на деспот Йоан Углеша, архиепископ Григорий престоява само временно в Серес, без този град да е негова втора столица.[38] От своя страна, в статията си, посветена на Еришката епископия, Денис Папахрисанту изобщо не обсъжда такъв въпрос, вероятно смятайки го за решен от възраженията на югославския историк.[39] Възприемането на становището иа Иван Снегаров би ни позволило да датираме разглеждания наръчник за питакия от времето на деспот Йоан Углеша и архиепископ Григорий. За съжаление, обаче, трябва да се отбележи, щото то не звучи достатъчно убедително. Струва ми се пресилено да се разпростира властта иа охридския предстоятел чак до Серес, а още повече над Света Гора, пък и аргументите на Г. Острогорски срещу него са по-добре обосновани.

Все пак посочването на Еришкия епископ би могло да даде някои отправни точки за датирането на текста. Преди всичко трябва да се посочи самата титла на архиерея: є̏пкпє і̏єрісєѹ ст҃їє горы̏ (ред 188). За първи път Света Гора бива посочена по този начин в един документ от 1240 г.[40] Това не е от особено значение, защото упоменаването на Палеолозите бездруго определя като terminus post quem 1258 г. По-голям интерес предизвиква едио друго уточнение. В броя на еришките

---

[37] *Ив. Снеīаров*, История на Охридската архиепископия, I, С. 1924, 335.
[38] *Г. Осшроīорски*, Серска област . . . , 84—85, вж. бел. 17.
[39] *D. Papachryssanthou*, Un évêché . . . , passim.
[40] *D. Papachryssanthou*, Un évêché . . . , 376.

предстоятели особено място заема Яков — безспорно най-значимият и най-културен архиерей, заемал тази катедра през XIV столетие. За настоящото изследване е важно това, че единствено той е имал сан на митрополит.[41] В такъв случай периодът на неговото светителствуване, завършил около 1366 г., би могъл да бъде изключен, което ни предоставя още един важен ориентир.

Както вече бе отбелязано, полезни при опита за датиране на текста биха могли да бъдат не само изричните посочвания в него, но и отсъствието на някои достойнства. От светските сановници са пропуснати севастократорът и кесарят. Смятам, че вторият от тях може да бъде изключен от нашето внимание, тъй като има изрично упоменаване на „кесарица" (ред 32). По-голям интерес предизвиква отсъствието на севастократора. Някога стояща непосредствено след василевса в йерархичната система на Империята, тази титла търпи силно обезценяване след средата на XIII век. Последните известни нейни носители са представители на фамилиите Кантакузин и Асен. Така от втората половина на XIV столетие данни за севастократори в Империята липсват.[42] В България не са известни носители на това достойнство след края на XIII в. Титлата присъствува в йерархичната система на средновековна Сърбия и получава особено голямо разпространение през периода на Царството до 1371 г.[43] Все пак и тук сведенията не прехвърлят времето на последните десетилетия на века. Така липсата на севастократор може да послужи като аргумент за ограничаване по отношение на долната граница във времето за създаване на извора. Все пак трябва да се отбележи, че едно такова доказателство не може да бъде нито абсолютно сигурно, нито достатъчно убедително, без да е подкрепено от други.

Не може да не направи впечатление отсъствието на пряко посочване на българския и на сръбския предстоятели в епистоларя. Този факт също може да бъде извор на информация, който трябва да бъде разгледан. Какви биха могли да бъдат причините за тяхното отсъствие? На първо място това може да стане по причина на тяхното несъществуване през този период; на второ място това е липсата на кореспонденция с тях, което да направи присъствието им в епистоларя ненужно; на трето — схизма, която да доведе до прекъсване на общението, какъвто е случаят с Рим. Тези три възможности би трябвало да бъдат разгледани, за да може да се претендира за пълнота в аргументацията!

По мое мнение, първото предположение отпада, тъй като не може да се посочи момент, когато двете църкви да не са съществували и, който да е подходящ за съставяне на наръчника за питакия. Възникването на самостоятелна сръбска църква се свързва с дейността на св. Сава, което е преди определената долна граница. Българската църква е по-стара, но тя прекратява своето съществуване по времето след падането на Търново, през 90-те години на XIV век. Това, обаче, не може да обясни отсъствието на Печкия патриарх, тъй като той запазва катедрата си до окончателното завоюване на Сърбия от турците — т. е. след падането

41 *D. Papachryssanthou*, Un éveché . . . , 392—393.

42 *L. Bréhier*, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, 144.

43 *Б. Ферјанчић*, Севастократори и ћесари у Српском царству, Зборник Филоз. факултета XI 1 (Београд 1970) 257—262.

на Константинопол, което бе определено като горна граница във връзка със споменаването на „царя Палеолога".

Би трябвало да отпадне и второто предположение. Писмовникът е сръбски и сръбският духовен глава е един от най-очакваните кореспонденти. Въобще ми се струва недопустимо да се предполага, че съставителят е счел за ненужно да включи Търново и Печ в епистоларя, при положение, че там присъстват Александрия, Антиохия и Йерусалим.

Остава третото предположение — схизма. Предварително искам да подчертая, че смятам и него за невероятно. Трябва да се намери период, когато и Търново, и Сръбската църква не са в общение с църквата, към която е принадлежал съставнтелят. По мое миение той произхожда от Света Гора. Ако си позволим да го поставим под юрисдикцията на Константинопол (макар да е сърбин), то двата възможни случая биха могли да бъдат по време на царуването на Михаил VIII Палеолог и след средата на XIV век. Смятам, че първата възможност трябва веднага да бъде отхвърлена. Преди всичко трудно е по това време да търсим силно сръбско влияние в източна Македония. Освен това и самото положение на Света Гора в тази обстановка е твърде деликатно и не позволява да мислим, че именно някой сръбски монах ще застъпва подобна позиция. Едва ли е нужно в такъв случай като допълнителен аргумент да се посочва, че при положение съставителят да е бил привърженик на унията, той би включил и папата в текста. Схизмата, настъпила след въздигането на сръбския предстоятел в патриаршески ранг, също не дава възможност за датиране на извора. Писмовникът е сръбски и произлиза от територии, намиращи се под сръбско влияние. Освен това няма сигурни данни по това време Константинопол да е в схизма и с Търново.[44]

Все пак отсъствието на пряко посочване на българския и на сръбския духовни ръководители от писмовника (ако се изключат твърде несигурните данни от раздела, разположен на редове 143—154) би трябвало да намери своето обяснение. По мое мнение то може да се търси във времето на съставяне на сборника, в който се намира текста. То би могло да се определи към XVI век, преди възстановяването на Сръбската патриаршия през 1557 г., както по палеографски, така и по кодикологични данни. Това е период, когато славянските народи на Балканите нямат свои автокефални църкви. Едно такова положение дава основание да се предположи, че инак присъстващите в оригинала патриарси на Търново и Печ са били пропуснати от преписвача. Това, разбира се, е само една идея, която дава възможност да бъдат осмислени някои особености на текста, но която не би могла да бъде сигурно доказана.

Към гореизложените положения относно датирането на разглежданния извор трябва да се прибавят и някои аргументи от по-общ исторически характер. Писмовникът е сръбски. От друга страна, той произхожда от източна Македония — област твърде отдалечена от традиционните центрове на сръбската държавност. Затова неговото съставяне

---

[44] Единственият автор, който застъпва такова становище е *Иван Снеіаров* — вж. Кратка история на съвременните православни църкви, II (Българска, Руска и Сръбска), С. 1946, 48.

трябва да бъде обвързано по време със засилено сръбско влияние в тези територии. Това е епохата на цар Стефан Душан и десетилетията след него. Активната политика на Неманъчите довежда до създаването през XIV век на обширно сръбско-ромейско царство, обхващаще почти цялата западна половина на Балканския полуостров. Амбициите по отношение на Константинопол определят и насоката на проникване към Солун, Серес и Драма. Периодът на най-силно сръбско влияние в източна Македония и Света Гора е времето на управлението на деспот Йоан Углеша. Това се отразява не само на клира на Серската митрополия, но и върху организацията и управлението на монашеското братство на Атон.[45] Всичко казано дава основание да търсим времето за съставяне на епистоларя най-рано през царуването на Стефан Душан. Както вече бе посочено долната граница трябва да бъде повдигната до около 1366 г., до която в Ерисо е светителствувал Яков, имащ сан на митрополит. Така с относителна сигурност може да се твърди, че първообразът на разглеждания текст е бил съставен в периода от около 1366 г. до средата на XV столетие.

Към казаното може да се добави още едно съображение. Става дума за факта, че в един сръбски епистолар липсва каквото и да било конкретно упоменаване на сръбския владетел. При това текстът на оригинала е бил изготвен по време, когато страната не е била окончателно завоювана от турците. Във връзка с това искам да се спра на раздела, однасловен кь цр҃ꙋ и҆лѝ кь кнезꙋ (ред 99—112). Изучаването на текста дава основание да се достигне до извода, че става дума за *владетел* с титла „княз“. Както се знае, тя е славянска и не е типична за Балканите през периода на късното Средновековие. Единствените владетели с достатъчно влияние, за да бъдат поставени редом с царя, които са се титулували така са Лазар Хребелянович и сина му — Стефан Лазаревич. Тази констатация предлага датировка на текста след 1371 г., а, може би, с горна граница от 1402 г. Едно такова уточнение изглежда прекалено амбициозно, особено като се има предвид, че се основава на пределно лишен от конкретност текст. Въпреки това, трябва да се отбележи, че то не противоречи на нито едно от сведенията, които разглежданият тук материал предоставя.

Текст

След направените по-горе предварителни разяснения относно датировката и локализирането на разглеждания в настоящото изследване писмовник, както и относно ръкописния сборник, в който той се намира, трябва да се пристъпи към самия текст. Тъй като засега не ми е известен друг негов препис, тук ще бъде използуван този от кодекс № 31 от архива на Българската академия на науките. Макар и късен, с доста непоследователен правопис и изпълнен с грешки, той е единственото, с което разполагаме. Във връзка с това бих искал да посоча и някои принципи, които съм се старал да следвам в настоящото издание. Желанието ми е да предам текста такъв, какъвто е в ръкописа. Запазен е правописът с всички грешки, повторения и съмнителни места. Съхранени

[45] *Г. Острогорски*, Серска област . . ., 104—105, 108—115.

са всички надредни знаци — ударения, придихания, титли. Разположените над редовете букви не са свалени. Старал съм се да запазя пунктуацията, въпреки твърде несистемната употреба на отделните знаци. Смятам, че при едно такова издание текстът ще бъде най-малко повлиян от евентуални грешки на издателя, както и изобщо от неговия начин на мислене.

Същевременно съм си позволил някои нововъведения, които правят ползването на извора по-лесно. Тук не включвам пагинацията, според тази в ръкописния сборник, която съм дал отстрани на текста. Искам, обаче, да отбележа, че номерацията на редовете е моя и, макар да съответствува на подреждането им в ръкописа, тя отразява една позиция. Това най-вече личи при отделната номерация на редовете в двата епистоларя (този на л. 238 и този на л. 239а — 244а), които, по мое мнение, са отделни произведения. Позволил съм си, също така, да вмъкна посредством скоби в текста номерация на отделните параграфи, което значително ще улесни ползването му. Те са разположени пред съответния образец за писмо. В двата различни извора се следва различна номерация. Параграфите на разположения отпред понов текст са обозначени с буквата „А", а тези на втория по ред, но по-стар текст с буквата „Б", както следва:

А §1.	До господаря-воевода на Молдова	ред 1—15
А §2.	До господаря-воевода на Влашко	ред 15
А §3.	До Угровлахийския митрополит	ред 15—29
А §4.	До Молдовския митрополит	ред 29—30
А §5.	До господарката на Влашко	ред 30—45
А §6.	До великия жупан	ред 45—61

Б §1.	До цар	ред 1—11
Б §2.	До царица	ред 11—19
Б §3.	До деспот................................	ред 19—30
Б §4.	До деспотица	ред 30—31
Б §5.	До кесарица..............................	ред 32
Б §6.	До деспот, син царев	ред 32—36
Б §7.	До зет царев	ред 37—45
Б §8.	До велик примикюр	ред 46—49
Б §9.	До велик доместик	ред 49—53
Б §10.	До цар	ред 53—74
Б §11.	До цар	ред 74—90
Б §12.	До властелин	ред 90
Б §13.	До цар	ред 91—99
Б §14.	До цар или княз	ред 99—112
Б §15.	До властелин	ред 112—122
Б §16.	До властел	ред 122
Б §17.	До калугер	ред 122—131
Б §18.	До патриарх или митрополит	ред 131—143
Б §19.	До патриарх	ред 143—154
Б §20.	До Антиохийски патриарх	ред 154—167
Б §21.	До Александрийски патриарх	ред 167—170
Б §22.	До Йерусалимски патриарх	ред 170—173

(Виж, преписа на текста в приложението)

Предложеният по-долу коментар разглежда образците за питакия, подредени според адресатите. Материалите от двата писмовника са разделени, като напред е поставен този от лист 238. Тъй като в него повторения почти няма (освен препратката за влашкия господар), тук параграфите следват реда на изложението в текста.

1. *До господара-воевода*

На практика образецът за питакион до господарите на Влашко и Молдова е един (ред 1—15), въпреки че има препращане и към владетеля на другото княжество (ред 15).

По въпроса за изпращача не може да има никакво съмнение — в текста изрично е указан игуменът и братството на монастиря Косиница в Македония (ред 3—5). Това дава една добра отправна точка при изясняване на отношенията и ранговото съотнасяне с адресата. В случая трябва да се подчертае преди всичко просителният характер на писмото. Монасите от една обител, намираща се във владяната от друговерците територия, се обръщат за подкрепа към единствените по това време християнски владетели на Балканите. Монастирят явно се е намирал в затруднение и е изпратил някои от братята, за да явят на румънските господари за неговите нужди (ред 10—12). Всъщност, това е една обичайна за времето си практика да се искат помощи от независимите и полунезависими православни страни — Русия, Влашко, Молдова. Свидетелство за нея се съдържа и в един по-късен епистолар от XVII век, където, въпреки съществените разлики от разглеждания тук текст, отново става дума за „милостиня, която да се потвърди с хрисовул".[46]

[46] *Ст. Новаковић*, Прилози к историји ..., III, Један ..., 49—50.

Писмовникът съдържа интересни сведения за титулатурата на молдовските господари. Титулът се съдържа както в началото, така и в края на образеца, предназначен за външната страна на писмото: Гс҃дінꙋ въсе земли Мольдовьскіе Іѡ҃ь м҃ вилікѡмꙋ воеводе (ред 2, 14—15). Както вече казах, за влашките господари няма посветен особен параграф, като съставителят се е задоволил само с препращане. Поради това липсва и цялата титла. Има само упоменаване: Ѹгровлахіе ктіторꙋ нашемꙋ (ред 15). Тези титли се покриват с данните от Слепчанския писмовник, още повече, че двата текста са близки по време: Іѡань Петрь воевода ... г/ос/подарь земли Молдав'скои[47] От друга страна прави впечатление съществено различие със сведенията от Ектесис неа: βοϊβόδα πάσης Οὐγγροβλαχίας, βοϊβόδα πάσης Μολδοβλαχίας ,[48] Докато в славянския текст „воевода“ присъствува само като лична титла, а владетелската титла, отнесена към страната, е „господар“ или „господин“, то в гръцкия епистолар „воевода“ се отнася към самите територии. Не може да има съмнение, че славянският текст отразява далеч по-точно положението на нещата. Въпреки самия произход на думата, който дава основание да търсим корените ѝ на юг от Дунава, санът на воеводата придобива във Влашко и Молдова една съвършено различна специфика, която го превръща в нещо качествено ново. Преди всичко трябва да се подчертае неговият типично титуларен характер. „Воевода“ е чисто лична титла, носена по право от владетелите на Влашко и Молдова и от техните синове.[49] Напротив, към територията, намираща се под управлението на съответния владетел се отнася титлата „господар“ или „господин“.[50] Те се свързват с българската или сръбска традиция и претърпяват известно развитие в двете княжества. За отбелязване е, че тук, при назоваване на владетели на Молдова, е използуван терминът „господин“, който бездруго е характерен за актите, предназначени за монастири или за църквата.[51]

Особено място в титулатурата на угровлахийските и молдовски господари заема титуларното име „Йоан“. То бива записвано в актите или изцяло — Іѡаннь — или в съкращение — Іѡ, Іѡ҃ь — както е в разглеждания текст. По този въпрос има вече натрупана немалка литература.[52] Струва ми се, че тук е излишно да се спирам подробно на всички

---

[47] *Радонић*, Епистолар манастира Продрома, 63.

[48] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 61 §62—63.

[49] Литературата по този въпрос е доста обширна, ала тук ще посоча само някои от по-основните заглавия: *I. Bogdan*, Originea voievodatului la români, Bucureşti 1902 (= Analele Academiei Române, Memoriile secţinuii istorice III, t. 24 (1902) 191—207; *E. Vîrtosu*, Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Româneasca şi Moldova (pînă în secolul al XVI-lea), Bucureşti 1960, 105—113; *S. Columbeanu*, Cnezate şi voievodate româneşti, Bucureşti 1973; *S. Pascu*, Les institutions centrales des pays roumains à l'époque féodale, Bulletin de la Faculté de lettres et de philosophie de Strasbourg, № 5 (1967) 389—404; Instituţii feudale din ţările române. Dicţionar, Bucureşti 1988, 508—510.

[50] *II. Minea*, Gospodin şi gospodar, Cercetari istorice 8—9, № 2 (1932—1933), 241—255; *H. Dj. Siruni*, Titulatura domnilor români. Haşmetlu pe merginea titulaturii domnilor români în cancelaria otomană, Bucureşti 1942; *E. Vîrtosu*, Titulatura domnilor ..., 183—196; Instituţii feudale din ţările române, 168—172.

[51] *E. Vîrtosu*, Titulatura domnilor ..., 196.

[52] Тук ще посоча само основните заглавия: *I. Bogdan*, Iῶ din titul domnilor romîni, Convorbiri literare XXIII (1889) 731—738; *D. Ciurea*, Problema originii lui Io din

теории за неговия произход и значение: традиция от времето на хан Борис-Михаил I; съкращение на името на цар Калоян; влияние на българската царска канцелария; религиозен символ; съкращение на Господнете име Йехова; личното местоимение „аз"; съкращение на славянското „во имя Отца" и т. н. Ще си позволи само да отбележа, че то безспорно е свързано с името „Йоан" и има идеологично значение, което през тези период се свързва с религията.

Просителният характер на писмото определя, до голяма степен, и другите негови характеристики. Така, използуваните епитети са: бл҃гочⷭ҇тивомѹ и хрⷭ҇толюбивомѹ (ред 1, 14), и ѿ свыше промыслѡ бг҃овенчанⷩомѹ (ред 1). За отбелязване е, че същите изрази се повторят и в Слепчанския писмовник.[53] Епитетът „самодържавен" не е използуван, но трябва да се отбележи, щото той е в употреба в Молдова само в края на XIV — началото на XV век и си остава чужд на тамошната титуларна система.[54] Като разглеждаме използуваните за възхвалата изрази, не бива да се забравя, че в случая не става дума за обикновени определения, но за израз на една владетелска идеология. Не може да не направи впечатление, че тези термини се свързват с традицията на константинополските василевси. При това изрично е посочен божественият произход на властта, което не може да се обясни с просителния характер на писмото. Както вече имах възможността да отбележа, става дума за обръщение към единствените православни владетели на Балканите, които тъй или инак остават носители на една стара ромейска традиция.

За тази традиция говори и използуваната формула за назоваване: гⷭ҇ѡдство ти (ред 5—6, 11—12, 13). Както отбелязва Жан Дарузес, обръщенията към господарите-воеводи в запазените ромейски писма и в Ектесис неа са εὐγένεια или αὐθεντία σου, съответно едното от патриарх, другото от митрополит.[55] За съжаление не можем да правим преки съпоставки с настоящия епистолар не само защото е по-късен, но и защото изпращачът не е толкова високопоставен. Тук искам да отбележа, дето формулата за назоваване господство ти е широко разпространена всред българи и сърби — народи, които безспорно влияят на север от Дунава. На друго място съм исказал становището, че тя отговаря на гръцкото δέσποτά σου, но от чисто езикова гледна точка може да се сравни и с αὐθεντία σου.

Задължителните молби за здраве, живот и спасение са широко застъпени в образеца (ред 5—8), пожелават се, също така, и светли победи над видимите и невидими врагове (ред 8—9) на воеводата за ра-

---

Intitulaţa şi subscripţia documentelor româneşti, Analele Academiei Române. Mem. secţ. istorice, ser. III, t. XXVI № 4 (1943); *G. Nandris*, L'origine de Iω dans le titre des souverains bulgares et romains, Revue des études slaves, t. XL (= Mélanges André Vaillant), Paris 1964, 159—166; *E. Vîrtosu*, Titulatura domnilor . . ., 11—101; *M. Tadin*, L'origine et la signification de la particule Iω dans le titre honorique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldovie, Cyrillomethodianum IV (Thessalonique 1977) 172—196.

[53] *Радонић*, Епистолар манастира Продрома, 63.

[54] *E. Vîrtosu*, Titulatura domnilor . . ., 200—201.

[55] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 100—101.

дост на всички християни (ред 9—10). Тези думи не само приближават писмото към ромейския епистоларен стил, но са и нови аргументи за силно развита владетелска идеология.

2. *До митрополитите на Влашко и Молдова*

Образците за писма до митрополитите на Влашко и Молдова са разположени непосредствено след тези за воеводите и преди тези до техните съпруги (ред 15—30). По въпроса за изпращача отново не може да има съмнение, тъй като той е изрично посочен — игуменът и другите монаси от Косиница (ред 19—20). Отново става дума за просително писмо, което братството изпраща да църковния глава на християнската и православна страна с молба за подкрепа (вж. ред 25—27).

Струва ми се, че най-голям интерес в разглеждания текст ще представляват титлите на митрополитите. За Влашко: Мітроⷫ҇літꙋ вьсоⷯ҇ землю. Пан'нонїскꙋ. и Ѹгровлаⷲ҇ласкꙋю и҆ Дакꙋю. и҆ Пелагонїе кѵⷬ҇ мⷪ҇ (ред 16—18). За Молдова: Медїтеранїе и вьсе Мол'довїе кѵⷬ҇ мⷪ҇ (ред 29—30). Заслужава си да се спрем поотделно на всеки един от тези елементи. Преди всичко! „... на цялата земя Угровлахийска". Трябва да се отбележи, че това указание най-точно определя епархията на интересуващия ни църковен сановник. Не буди учудване, че то присъствува в титлата му още от XIV век до наши дни.[56] Следващият елемент, на който искам да се спра, е: ... и҆ Пелагонїе, което трябва да бъде разглеждано като преиначена форма на гръцкото ... καὶ Πλαγηνῶν, запазено до наши дни в титулатурата на румънските патриарси във формата Plaiurilor. Най-ранните сведения за това указание в титулатурата се свързват с Ектесис неа (т. е. от 1386 г.),[57] а следващото посочване е от 1402 г.[58] Всичко казано говори, че към края на XIV столетие този елемент вече се е утвърдил в митрополитската титулатура. Би трябвало да се направи изводът, че става дума за територии, които трайно са влезли в епархията. Макар и в литературата да не е напълно изяснено какво точно се крие зад интересуващия ни термин в най-ранния период, то, все пак, се налага мнението, че става дума за територии в и отвъд Карпатите.[59] Струва ми се, че посочването на Панония и Дакия не би могло да предизвика затруднение, що се отнася до определяне на географския район. Трябва да отбележа, обаче, че не ми се отдаде да открия никакви други сведения за присъствието на тези термини в титулатурата на угровлахийските ми-

---

[56] *E. de Hurmuzaki* (— *N. Iorga*), Documente privitoare la istoria românilor, Publ. sub auspicie Ministeriului cultelor şi instrucţiunii publ. şi ale Acad. Române, t. XIV, Texte greceşti privitoare la istoria românilor, Publ. de N. Iorga, I. Bucureşti 1915, 30; *Darrouzès*, Ekthésis néa, 46 § 18; Documenta Romaniae historica, B, Ţara Româneasca, t. I (1247—1500) Bucureşti 1966, № 127, p. 217; t. III (1526—1535), Bucureşti 1975, № 195, p. 325; t. IV (1536—1550), Bucureşti 1981, № 118, p. 149—150; t. V (1551—1565) № 238, p. 259, № 300, p. 331.

[57] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 46 §18.

[58] *Hurmuzaki — Iorga*, Documente privitoare la istoria românilor, t. XIV, I, 30.

[59] *D. Onciul*, Titul lui Mircea cel Batrîn, Convorbiri literare XXXV (1901), *I. Nistor*, Legăturile cu Ohrid şi Exarhatul Plaiurilor, Bucureşti 1945, 18—20; *N. Serbănescu*, Titulatura mitropoliţilor, jurisdicţia, hotarele şi reşedinţele mitropoliei Ungrovlahiei, Biserica Orthodoxă Romînă LXXVII (1959) № 7—10, 710—711.

трополити. Може би данните от настоящия епистолар ще бъдат от полза за по-сетнешни изследвания в областта на историята на румънската църква.

Същото може да се каже и за данните относно титулатурата на молдовския митрополит. В нея не предизвиква учудване присъствието на ... вьсе Молдовіе, което бележи границите на епархията. Отново трябва да кажа, че не открих други данни за присъствието на Медітераніе, което предизвиква трудности като елемент от титлата, тъй като не би могло да се свърже със Средиземноморието.

Това писмо също има просителен характер (вж. ред 25—28). Неравнопоставеността между изпращач и адресат до голяма степен определя и използуваните хвалебствия. Митрополитът е назован: иже вь бл҃гоѿти ст҃аго дх҃а. ѿсіанию прѣѡсщнию (ред 16, 29). Разбира се, тя намира отражение и в пожеланията за здраве (ред 21—24).

Използуваната формула за назоваване е вл҃дчство ти (ред 21, 22, 27). То е напълно в съгласие с традициите на ромейската епистолография и съответствува на δέσποτά σου.[60]

3. *До господарката на Угровлахия*

В епистоларя е включен и образец за писмо до угровлашката господарка, разглеждането на което би могло да ни доведе до някои интересни изводи. Адресът е съвсем кратък: гѿпоге (ред 30). Относно изпращача текстът не оставя съмнение — това отново са игуменът и братството на монастиря Косиница (ред 32—34). Интерес представлява и посочената титла на жената на владетеля: Гж҃не вьсе земли Угровлаіскои и деспіне (ред 31, 44—45). Тук може да се открият някои много съществени разлики с титлата на съпруга ѝ. Титуларното име „Йоан", както би могло да се очаква, липсва.[61] Освен това, тя не е назована „воеводица" или нещо подобно, което потвърждава тезата, че тази титла има личен характер, а към владеенето на страната е отнесено „господар". Друг интересен факт е терминът „деспина". Той има гръцки произход — δέσποινα — и е служил за назоваване на жената на деспота или на василисата (у някои по-късни автори). Искам изрично да отбележа, дето това не е титла в точния смисъл на думата — т. е. това не е титлата на жената на деспота, а само служи за нейното обозначаване като такава. Най-общото значение на думата е „господарка". То няма никакъв институционализиран смисъл. Така би трябвало да се възприема и в разглеждания понастоящем текст, тъй като румънските господари не са имали деспотска титла. Все пак трябва да се отбележи, че тук е налице едно допълнително доказателство за ромейското влияние на север от Дунава. Възможност за сравнение предоставя Ектесис неа, която съдържа образец за питакион до молдовската господарка: μεγάλη κυρία καὶ αὐθεντρία πάσης Μολδοβλαχίας.[62]

---

[60] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 51, 73.

[61] Тук му е мястото да се отбележи, дето има случаи, когато титуларното име Iω — Йоан е използувано и за жени — вж. *E. Vîrtosu*, Titulatura domnilor . . ., 25—27.

[62] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 62.

Използуваните хвалебствени епитети са както и при воеводата: бл҃гочьстивои (ред 30, 44), хр҃толюбивіе (ред 44), бг҃овенчаннои (ред 30—31). За тях няма какво да добавя към писаното по-горе. Същото важи и за обръщението гс҃подству ты (ред 35, 39—40, 41, 43).

Писмото отново има подчертан просителен характер (вж. ред 40—41). Пожеланията за здраве и благоденствие са доста големи (ред 35—40, 42—43), като в тях не е включена не само господарката, но и нейният съпруг и чедата им (ред 38—39, 43).

4. *До великия жупан*

Епистоларят от Косиница завършва с образец за писмо до великия жупан. Става дума за представител на най-видните сановници в румънските земи през късното Средновековие. Преди всичко трябва да се посочи, че титлата „жупан“ присъствува в титуларната система на Влашко, но не и в Молдова, където ѝ съответствува званието „пан“. Засвидетелствувана е още през XIV век. Дава се на болярите, които участвуват в господарския съвет, но има и някои изключения. От XVI век насетне титлата претърпява силен упадък, като през следващото столетие нейни притежатели са даже богати търговци.[63] Присъствието ѝ в разглеждания тук епистолар е свидетелство за относително по-ранното му датиране.

Образецът отново е за просително писмо на игумена и братството на монастиря Косиница в Македония (ред 44—49). С него разположената във владяните от султана земи обител моли видния сановник от християнското княжество за материална подкрепа (ред 54—59).

Върху отделните елементи на писмото могат да се направят някои интересни наблюдения. Самата титла на сановника не предизвиква никакви въпроси: гс҃пону моу великомоу жупану (ред 46, 60—61). В използуваните епитети се наблюдава съществена разлика, която разграничава отправяните към господаря-воевода хвалебствия от тези към жупана. Използуваните термини са: бл҃городномоу и хр҃толюбивомоу (ред 45—46). От една страна те са свидетелство за високото положение на тези сановник, но от друга прави впечатление заменянето на „благочестив“ при владетеля с „благороден“ при жупана. Всъщност това е в традициите на ромейската епистолография, редуцирана до положението във Влашко. За съжаление не разполагаме с богат материал за сравнение. В Ектесис неа има образец за писмо до велик жупан. Наистина там присъствува епитетът εὐγενέστατε,[64] който напълно отговаря на интересуващия ни, но ми се струва, че този текст се отнася до съвсем други реалии. Не би могъл да бъде адекватно използуван и инак богатия сръбски материал.

Интересни въпроси поставя и използуваната формула за назоваване — гс҃подство ти (ред 52, 53, 58), която на едно място е заменена с гс҃поне (ред 54). От една страна използуването на еднакво обръщение с

[63] Institutii feudale din ţările române, 260.
[64] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 60 §59.

това към владетеля говори за отклонение от ромейската традиция, но от друга то е част от едно цялостно профаниране на титуларната система от XV век насетне. Може да се каже, че в славянските страни преди турското завоевание самият воевода едва ли е имал правата на такова назоваване. Разбира се, неговото положение във Влашко и Молдова е съвсем различно. Различно е и положението на понисните боляри, което определя и използването през по-късния период и на някои нетипични външни изрази на тяхното достойнство.

Преминаваме към коментаря на разположения на второ място, но инак по-стар писмовник. Образците за питакиа отново се разглеждат разделени по адресати. Старал съм се в изложението да спазвам йерархичния порядък на титлите. Светските достойнства са отделени от църковните и са отпред, както е и в текста на епистоларя.

1. *До цар*

В разглеждания тук текст има пет образци за питакиа до цар. Те имат някои съществени различия помежду си, но все пак могат да бъдет включени в една система. Първият от тях (ред 1—11) стои начело на една обособена част от епистоларя, в която има вътрешна логика и йерархично подреждане според адресатите (ред 1—53). Вторият образец (ред 53—73) не се противопоставя на предходния, дава един по-разширен и по-пълен вариант. В третия и четвъртия образци (ред 73—90, 91—99) се забелязват известни повторения и, като че ли, текстът не е напълно завършен. Те са по-късни добавки. Петият образец (ред 99—112) е адресиран не само до цар, но и до княз, което определя и някои специфики на текста.

Интересни наблюдения могат да се направят и във връзка с въпроса за позицията (санът) на изпращача в посочените образци. В първите два случая той е митрополит. За това свидетелствува както изричното посочване (ред 11), така и трите кръста от външната страна (вж. ред 9, 73). В третия и четвъртия образци липсват данни, които да сечат изпращача. В последния, пети образец той е изрично указан — послѣднїи вь и҆ноц҃ѣ (ред 104—105).

В никой от образците титлата на царя не е дадена в пълнота. Това пречи да бъде определено с точност за владетеля на коя държава става дума. Смятам, че не би могло да има съмнение, дето поне в първия случай образецът за питакион се отнася за константинополския василевс. Този извод се потвърждава от факта, че той е поставен всред изрично посочени ромейски сановници. От титлата липсва и един друг важен неин елемент — „самодържец". В текста самодрьжавномꙋ присъствува само като епитет (вж. ред 54, 76—77, 91). Титлата „самодържец" е от огромно идеологично значение за балканското Средновековие, като за отбелязване е, че в различните страни тя има различно значение.[65] Смятам, че от-

[65] *Г. Остроīорски*, Автократор и самодржац. Прилог за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних словена, Глас СКА 164, други разред 84 (Београд 1935) 95—187.

съствието ѝ от текста в нейния чист вид не би могло да бъде основа за някакво по-обобщаващи заключения. Вероятна причина за него е отбягването на пълната титла въобще. Упоменаването на определението „самодържавен“ е аргумент за присъствието ѝ в съзнанието на писача. Още повече, че се прави пряка съпоставка за отношението между Вседържител и самодържец (ред 55—57, 77—79).

Интересен момент е похвалата на адресата и използуваните за нея изрази. В това отношение разглеждания тук текст предоставя богат материал. Ще се опитам по-долу да анализирам използуваните в похвалата думи. В текста на първия образец царят е наречен (давам ги във формата, в която са в текста): дрьжавномѹ (ред 2, 4, 10, 12) и ст҃омѹ (ред 2, 3, 4, 10, 12); във втория: прѣвїсѡкомѹ (ред 53), прѣвѣлїкомѹ (ред 54), самодрьжа́вномѹ (ред 54), ст҃омѹ (ред 57, 58, 61, 67, 71, 74), б҃голюбьзное (ред 64), дрьжавнаго (ред 71—72, 74); в третия; б҃говѣнча́нинѹмѹ (ред 75, 82—83, 87—88); х҃ѣлюбывѡмѹ (ред 75), бл҃гоч҃тївѡмѹ (ред 75), вѣликѡмѹ (ред 75—76), б҃годарованнѡмѹ (ред 76), самодрьжавнѡмѹ (ред 76—77), ст҃ы (ред 79, 82, 87); в четвъртия: прѣвисѡкѡмѹ (ред 91), самодрьжавнѡмѹ (ред 91), бл҃гоч҃тївѡмѹ (ред 91—92), ст҃ы (ред 94, 95—96, 97); в петия: бл҃гоч҃тївомѹ (ред 100), хр҃толюбивѡмѹ (ред 100), самодрьжавнѡмѹ (ред 101), прѣвїсѡкмѹ (ред 101), бл҃говѣрномѹ (ред 101), ст҃ы (ред 102, 103, 108). Забелязва се, тенденция към увеличаване, която, по мое мнение, е свързана с факта, че последващите образци са по-обстойни от първия.

Трябва да се отбележи, дето посочените по-горе квалификативи не са чужди и на средновековната гръцка епистолография. Повечето от тях имат точни паралели във вероятно съвременния Ектесис иеа. Могат да бъдат проседени следните съответствия: дрьжавный, самодрьжавный — κράτιστος,[66] ст҃ы — ἅγιος,[67] прѣвїсѡкый — ὑψηλός,[68] б҃голюбьзный — ποθεινός,[69] б҃говѣнчанный — θεόστεπτος,[70] хр҃толюбивый — φιλόχριστος.[71] Някои от използуваните изрази — вѣликый, прѣвѣликый, б҃годарованный, бл҃говѣрный — остават без точен паралел в гръцкия наръчник за питакиа от 1386 г. Въпреки това повечето от тях са типични за ромейското славословене иа василевса. В това отношение особено място заема терминът бл҃говѣрный, който замества гръцкото πιστός в титлите на българските и иа сръбските царе.[72]

---

66 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 54 §36; 55 §37; 55 §39—40; 62 §66—67; 67 §79; 69 §6; 70 §12; 72 §20.

67 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 54 §36; 55 §37; 55 §39—40, 69 §6, 70 §12, 72 §20.

68 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 62 §67, 67 §69.

69 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 62 §67, 67 §79.

70 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 54 §36, 67 §79.

71 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 62 §66—67, 72 §20.

72 *Г. Ильинский*, Грамоты болгарских царей, М. 1911, 26, 28, 29; *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 172, 306, 307, 310, 314, 417, 424, 427, 429, 433, 434, 440, 474, 507, 508, 681, 709, 720, 740; *Г. Бакалов*, Средновековният владетел (титулатура и инсигнии), С 1985, 171.

Смятам, че може да се счита за доказано, дето разглежданите изрази представляват превод от гръцки. При коментирането на епистоларя като цяло, обаче, би трябвало да се търси не само това формално съответствие, но и съответствие на текста по същество, каквото в случая липсва. В публикувания от Жан Дарузес наръчник за питакиа от 1386 г. хвалебствените квалификативи са точно определени според позициите на адресата и на изпращача и отношенията между тях. Такава последователно държана линия в твърде объркаността съдържание на сръбския епистолар не може да бъде открита. Ще обърна внимание на няколко момента. От текста на Ектесис неа се вижда, че писмата на митрополити, както и на други по-нискостоящи свещенослужители до царя са твърде бедни откъм интересуващите ни изрази.[73] Тази формула няма нищо общо с предоставените от сръбския епистолар данни. Освен това не може да не направи впечатление явното приравняване на царя с владетел от по-нисък ранг в един от образците (ред 99—112). То не би могло да бъде допуснато в Империята и дава основание да определим тази част като добавена към преводния текст. Твърде объркана е и конкретната употреба на всеки един от посочените по-горе изрази, което затруднява тяхното осмисляне. Така, докато определението ἅγιος в гръцките образци е запазено само за константииополските василевси,[74] то в сръбския писмовник то се среща във всеки от образците.

Следващият елемент, на който искам да се спра, е формулата за назоваване. В това отношение не се наблюдава отклонение от ромейската традиция. Използваното в епистоларя обръщение е цр҃тво ти (ред 2, 4, 8, 10, 57, 58, 61, 64, 68, 69, 70, 72, 74, 79, 82—83, 87—88, 90, 94, 97—98, 103, 108, 111). То представлява заемка от гръцки и напълно съответствува на формулата ἡ βασιλεία σου, която се среща нееднократно в наръчника за питакия от 1386 г.[75] Прави впечатление и едно друго интересно обстоятелство. В първия образец, който е предвиден за питакион от митрополит до цар, е използвано и обръщението влⷣко мои с҃ты (ред 3), което напълно съответствува на гръцкото δέσποτά μου ἅγιε, предвидено за писмо също от митрополит до василевс.[76] Това още веднаж показва общото следване на ромейската традиция.

Интересни наблюдения могат да се направят и върху задължително присъствуващата част, наречена условно „молитви за здраве“. Като конститутивен елемент от средновековното писмо тя е включена във всеки от образците, намиращи се в разглеждания епистолар (вж. редове 3—7, 63—70, 86—89, 93—98, 106—111). Не може да се говори за заемки на завършен текст от Ектесис неа, но дори и при бегло сравнение се вижда, че има не само думи, ала и цели изрази, в които се чувствува силното влияние на ромейската епистолография.[77]

За съжаление запазените образци и писма от средновековна Сърбия малко биха могли да ни помогнат при работа с настоящия текст. Съхра-

---

[73] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 55 §39—40, 70 §12.

[74] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 54 §36, 55 §37, 55 §39—40, 69 §6, 70 §12, 72 §20.

[75] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 54, 55, 67, 69, 70, 72.

[76] *Darrouzès*, Ekthésis néa, $55_{15, 20}$, това обръщение е използвано и в писмо на деспот до цар (вж. ibidem. 69_{7}), какъвто образец липсва в сръбския епистолар.

[77] *Darrouzès* Ekthésis néa, 54—55, 67, 72.

нените писма на цар Стефан Душан и на цар Стефан Урош свидетелствуват единствено за употребата на формулата црство ми не само в грамотите, но и в писмата.[78] Повече материал има в преписката със султаните. Трябва да се отбележи, че преди 1453 г. „цар" отсъствува от титлата на Мурад II и самият той се назовава гдство ми.[79] След средата на XV век Баязид II, Селим I и Сюлейман Великолепни вече се титулуват царе и се назовават црство ми[80] или на три пъти моемѹ величествѹ или мога царства величаиства.[81] Тези данни са любопитни, но те произхождат от владетел, а не са отправени до него. Освен това правенето на преки паралели между цар и султан е твърде опасно и може да се смята за допустиме само с много уговорки.

Накрая искам да се спра на някои моменти, в които намира отражение владетелската царска идеология на православните славяни през Средновековието. Става дума за една от областите, в които влиянието на Константинопол е най-силно. Така тук преди всичко трябва да се отбележи изричното посочване, че царя получава скиптъра си от Бога (отношението Автократор — Пантократор, вж. ред 55 сл., 77 сл.). Смятам, че не е необходимо да се спираме обстойно на политическата доктрина на Империята и на осмислянето на василевса като Божи наместник,[82] нито пък на въпроса за нейното възприемане в другите православни страни. Този текст свидетелствува именно за това. За отбелязване е, че такива думи се срещат и в чина за царска коронация, който също е превод от гръцки.[83]

2. *До царица*

Образецът за питакион до царица в епистоларя е един (ред 11—19). Сведенията, които може да се почерпят от него са извънредно интересни, тъй като те са почти изключителни в тази област. При разглеждането на текста трябва да се има предвид, че изпращачът е митрополит, което се потвърждава не само от препращането към горния параграф, но и от вече упоменатите три кръста (ред 19). Основната ни база за сравнение си остава Ектесис неа, където образците за писма до царица са по-де-

---

[78] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, № 65—71, с. 56—68, № 95—100 91—102.

[79] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, № 811—816, с. 227—234.

[80] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/2, № 879—945 с. 284—346, № 993—1000 с. 386—394, № 1005—1015 с. 397—405 (с изключение на № 1009, където Сюлейман Велоколепни незнайно защо се назовава гсво ми).

[81] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/2, № 879 с. 284—287, № 919 с. 323—324, № 994 с. 389.

[82] *Фр. Дьоліеръ*, Средновековното „семейство на владетелите и народите" и българският владетел, Сп. БАН, кн. 66, Клон историко-филологичен 32 (С. 1943) 181—222; *Г. Осшроіорски*, Автократор и самодржац, 121.

[83] *П. Сырку*, К исторіи исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. I, 2. СПб 1898, 123; *К. Невосшрујев*, Три молитви, Гласник Српског ученог друштва 22 (1867) 361; *J. Goar*, Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum, complectens ritus et ordines divinae liturgiae officiorum sacramentorum, consecratiorum, benedictionum, funerum, orationum et c. juxta usum orientalis ecclesiae cum selectris bibliothecae Regiae, Barberinae, Crypte-Ferratae, Sancti Marci Florentini, Tullianae, Allatianae, Coresianae et aliis probatis mm. ss. et editis exenplaribus collatum, Venetiis 1730, 726.

тайлизирани и конкретизирани във връзка със сана на изпращача и положението на самата царица: майка, съпруга, некоронована и т. н.

Преди всичко трябва да се отбележи, че официално титулуване в писмовника липсва. Адресатът е наречен само ц҃рци (ред 11). Хвалебствената част от писмото също отсъствува. Материал в това отношене предоставят само квалификативите, приложени към формулите за назоваване: дрьжавнаго и с҃тго (ред 10, 12, 14), с҃тла (ред 13). Тези определения присъствуват, но всред много други, в образеца за писмо от патриарх до василиса в Ектесис неа.[84] Най-близо до разглеждания тук текст стои писмото от василевс до майка си,[85] но само по отношение на въпросните изрази, а не и по цялостна композиция. За отбелязване е, че определението ἁγία — с҃тла в гръцкия наръчник за питакиа се използва само за константинополските василиси, но не и за чужденките, в случая сръбската царица.[86] И тук положенито е сходно с това на василевса.

Особено внимание заслужават формулите за назоваване. В сръбския епистолар се срещат вариантите: ц҃рство ти (ред 12, 15) и вл҃це моꙗ с҃тла или ц҃рце моꙗ стла (ред 13). Може да се каже, че напълно следват ромейските образци като форма, но едва ли може да се докаже, че са употребявани също така системно. Формулата ц҃рство ти напълно отговаря на гръцкото ἡ βασιλεία σου, което се среща неколкократно в Ектесис неа.[87] От своя страна на вл҃це моꙗ с҃тла (ц҃рце е добавен резервен вариант) съответствува на δέσποινά μου ἁγία.[88] Неговото присъствие или отсъствие от текста, създаден в Империята, трябва да се осмисля преди всичко във връзка с отношението между кореспондентите. Именно затова не го откриваме в образеца до сръбска царица или в писмото на василевс до съпругата му. Интересно е да се отбележи, че в няколкото запазени писма на царица Мара до Дубровник тя или не използува някакво особено назоваване за себе си, или се нарича г҃посдтво ми.[89] Все пак не бива да се забравя, че тя е „царица" само условно — като жена на султана.

Основната част от образеца в сръбския писмовник, предназначен за царица се заема от пожеланията за здраве. Такива паралели в гръцкия наръчник за питакиа от 1386 г. няма. Въпреки това в случая не става дума за някакво отклонение от традициата. Напротив, пожеланията за здраве и в този случай са напълно в нормите, прилагани в Империята.

Накрая искам да отбележа, че при ползуването на този текст трябва да се има предвид и изричното препращане към образеца за писмо до цар (ред 18). Същото препращане, с промяна само на рода са открива и в чина за царска коронация.[90]

---

84 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 55 §38.
85 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 68 §3.
86 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 60 §57.
87 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 60 §57; 68 §3; 69 §4.
88 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 55 §38; 68 §3.
89 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/2, № 781 с. 198, ред 11.
90 *К. Невострујев*, Три молитви, 362—363.

3. *До десйот*

В коментирания тук текст има два образеца за писма до деспот. Първият случай е даден общо (ред 19—30), а във втория е конкретизирано, че става дума за деспот-царски син (ред 31—36). Както е известно, между синовете на василевса, които са били носители на титлата и останалите деспоти е имало значителна разлика в позициите при двора.[91] Това реално положение намира отражение и в титулатурата, поради което тям са отредени различни места в писмовниците.

Бих искал преди всичко да се спра на въпроса за изпращача. Единственото указание за него е подписът смѣрѥнїи имє (ред 30). Тази формула напомни най-вече типичното за митрополитите ταπεινός.[92] Трябва да се отбележи, обаче, че в този случай не са указани трите кръста, които митрополитите поставят вместо адрес от външната страна.[93] Все пак не е възможно да става дума за образец за патриаршески питакион, в който би трябвало да присъствува обръщението υἱέ[94] = „синко“ и, който е съставен по съвсем друг начин. Тъй като това са единствените данни, с които разполагаме, ще трябва да се заключи, дето вариантът изпращачът да е митрополит си остава най-вероятен.

Относно деспотската титулатура някакви особени данни не се съдържат. По-силно впечатление правят способите за назоваване и стоящите при тях определения. Формулата е: высєнарочиты дєспотє (ред 20, 34) или высєбл҃гонарочиты дєспотє (ред 29, 36). По мое мнение в този текст те са напълно равнозначни. По-близо до гръцката форма — πανευτυχέστατε δέσποτα (μου)[95] — от която те безспорно произлизат, стои втората. Трябва да се подчертае, че липсва притежателното местоимение мои, което, поне що се отнася до текста в Ектесис неа, е характерно за патриаршеските питакиа. Едва ли става дума за пропуск, правен така последователно. По-вероятно е това да е резултат на безразборното компилиране или на по-късното преписване. Във всеки случай не съм склонен да приема, че тази липса свидетелствува за изпращач-патриарх. За отбелязване е, че в запазените писма до деспот Стефан Лазаревич и до деспот Гюрг Бранкович се наблюдават някои съществени различия. Така, използуваното обръщение, заедно с квалификативите е: † славномꙋ и вєл'можномꙋ гнꙋ дєспотꙋ стѣпанꙋ (Стєфанꙋ)[96] и славнога (многославнога) гсна дєспота гюрга.[97]

Другата формула, която откриваме в текста е цртво ты (ред 24, 26). В гръцката си форма — ἡ βασιλεία σου — тя е характерна не само за деспотите, но и за другите две „царски“ титли — севастократора и

[91] *J. Verpeaux*, Pseudo Kodinos. Traité des offices, Paris 1966, 133; *Darrouzès*, Ekthésis néa, 56.

[92] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 124—125.

[93] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 64 §71.

[94] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 56 §41, 43; 56—57 §44.

[95] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 56 §41—44; 69 §5; 70 §13.

[96] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/1, № 211—238 (без № 214, 216, 218, 224, 225, 230, 236) с. 209—230.

[97] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, I/2, № 637—638 с. 21—24.

кесаря.[98] За отбелязване е, че тя липсва в патриаршеските питакия. С казаното контрастират използуваните формули за назоваване в запазените писма на сръбски деспоти. Така в кореспонденцията на деспот Стефан Лазаревич, деспот Гюрг Бранкович и Лазар и Стефан Бранкович с Дубровник се използува само господство ти,[99] което (но в първо лице — господство ми) използуват и те в писмата си. Всъщност трябва да се отбележи, че и двете формули са напълно допустими. За първата стана вече дума, а що се отнася до втората — тя произлиза от гръцкото δέσποτά μου[100] И докато деспот Йоан Углеша предпочита царьство ми,[101] а Йоан Драгаш и Стефан Лазаревич употребяват и двете,[102] то у деспот Гюрг Бранкович се среща вече само господ'ство ми,[103] което говори за спаднало самочувствие пред лицето на турските завоеватели. Употребата само на едната форма в кореспонденцията с Дубровник вероятно има своето обяснение в това, че канцеларията на републиката на св. Власий, свързана преди всичко с венецианските традиции, трудно би приела имащата по-голяма тежест ромейска титуларна традиция.

Молбите за здраве намират място само в първия образец (ред 20—28). Така ги наричам условно, въпреки че те включват множество пожелания, на които средновековната епистолография на православните страни е особено богата.

4. *До десйотица и до кесарица*

По същество става дума за два образеца, но предпочитам да ги разгледам заедно, тъй като вторият е само препратка. Разбира се, в случая не става дума за жени-носители на титлата, а за съпруги съответно на деспот и на кесар. За отбелязване е, че в епистоларя липсва образец за писмо до кесар, но е приложен такъв до неговата съпруга. Това, според мен, е още едно доказателство за твърде безразборния подход при компилирането на текста.

Единственият конкретен материал, който може да се извлече от извора е обръщението към деспотицата: въсевлгонарочітаа црцѣ или деспотіцѣ (ред 30—31). Използуваното прилагателно представлява заемка от гръцки и отговаря на πανευτυχεστάτη. Повече внимание заслужава обръщението „царице", което отново потвърждава царския характер на деспотското достойнство, наред с това на севастократора и на кесаря. За всичко останало се препраща към образеца за писмо до деспот.

Разделът за кесарицата е съвсем кратък и се състои само от препратка към този за деспотицата.

---

98 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 56 §42; 58 §50; 69 §5; 70 §13.

99 *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 211—238 (без № 214, 216, 218, 224, 225, 230, 236) с. 209—230; т. I/2, № 635—643, с 11—32, № 731 с. 156—157.

100 *J. Verpeaux*, Pseudo Kodinos, 149—151; *Darrouzès*, Ekthésis néa, 57, 70.

101 *Ст. Новаковић*, Законски споменици..., с. 446, 751.

102 *Ст. Новаковић*, Законски споменици..., 452—453, 514, а за деспот Стефан Лазаревич — с. 221, 400, 462, 466; Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 149, 153—154, 157; *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ IV (1956) 111.

103 *Ст. Новаковић*, Законски споменици..., 89, 231—236, 333—335, 501—502, 531—532, 541—542, 755—756; *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, 111—112.

5. До царски зет

Образецът е разположен на редове 37—45. Става дума точно за зет на константинополския василевс (ред 36—37). Титла не е посочена, макар и да следва непосредствено след деспота-син, а деспотската титла да е напълно допустима и за зетя. Прави впечатление обстоятелството, че се срещаме с израза прѣвьзлюблѣнніи зетꙋ (ред 37) — т. е. употребено е същото определение, както и при царския син (вж. ред 33). Използувана е формулата за назоваване господствꙋ ти (ред 40, 41—42), което отговаря на гръцкото δέσποτά σου. Свидетелство за по-ниското положение на този адресат в сравнение с предишните е и обстоятелството, че е наречен от изпращача „син“: ѿ стемь дсѣ господинꙋ и҆ снꙋ сме[р]ніа нашего (ред 44—45). Трябва да се има предвид, че изпращачът на писмото и в този случай отново е митрополит. Пряко упоменаваме за това няма, но изводи могат да се направят както от контекста, така и от употребата на сме[р]ніе наше. В използуваните пожелания за здраве няма никакви отклонения от традицията.

6. До княз

Вече имах възможност да отбележа, че в писмовника присъствува образец, предназначен едновременно до цар и до княз (ред 99—112). Това дава възможност да се заключи, че става дума за владетел и дава основание да го търсим в Сърбия през последните десетилетия на XIV век. Безспорно пред нас е нововъведение, изготвено при съставянето на славянския епистолар. Не би могло да се предполага, че в ромейския вариант ще се вместят в един параграф василевс и владетел от по-нисък ранг, носещ каквато и да било друга титла. В Ектесис неа има образец за писмо до сръбски княз;[104] ала той трудно би могъл да се използува за правене на изводи поради вече посочената особеност на славянския текст. Затова в настоящата статия ще се интересувам преди всичко от съотношението цар-княз в текста.

Използуваните в началото квалификативи са общи. Става дума за изрази като: благочтивомꙋ, хртолюбивѡмꙋ, самодрьжавномꙋ. прѣві[к]сѡмꙋ (ред 100—101). Още при пръв поглед се вижда, дето става дума за термини, които в Империята се използуват за василевса. „Благочестив“ и „христолюбив“ са изрази пряко свързани с идеята за Божествения произход на властта. Употребата на „самодържавен“ по отношение на княз, което би било изключено в Константинопол, пък и в България, представлява още едно потвърждение на тезата на Г. Острогорски за пообособеното значение на този термин в средновековна Сърбия.[105]

Може да се каже, че в текста са променени само формулите за назоваване на царя и княза. За първия си остава црство ты, а за другия — господство ты (ред 103—104, 108, 111—112). Объркването в този случай би било вече недопустимо. Все пак не бива да пропусна да отбележа, че

104 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 60 §55.
105 *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, 141—160.

недопустима е и употребата на „свети" за княз във формулата стаго ты гѿпотва (ред 104), но въпреки това тя се среща в текста.

Интересна, но трудна за съпоставяне информация се съдържа в преписката на княз Стефан Лазаревич с Дубровник (преди 1402 г.). Когато се разглеждат текстовете трябва да се имат предвид няколко неща. Преди всичко това, че канцеларията на републиката на св. Власий, както изглежда, допуска съществени отклонения от ромейските образци. Освен това, почти всички писма са адресирани не само до младия княз, но и до майка му — княгиня Милица (монахиня Евгения) — която само в един случай е упомената след сина си,[106] както и до брат му — Вълк — посочван навсякъде без титла. Така, при съпоставяне на сведенията от писмовника и тези от писмата първото нещо, което се хвърля на очи е недопустимото поставяне на вдовицата на княз Лазар Хребелянович пред владетеля, макар и неин син. Трябва да бъдат отбелязани и много по-силните епитети, използувани за нея, които контрастират с по-скромното обръщане към княза. Така на някои место тя е назована: † почтенои гпри кѹ евгени, докато към него само кнезѹ Стефанѹ.[107] За княгинята-майка се употребяват квалификативи, които въобще не се срещат в писмата до сина ѝ, дори и като деспот: въсечьтнои, въсечьтивои, вгоулюбимои, хтолюбивои.[108] Това, вероятно, отговаря на реалното ѝ положение в двора, но то ми се струва недопустимо в рамките на ромейската епистоларна традиция.

Що се отнася до титлата на Стефан Лазаревич, той почти навсякъде е назован кнезѹ, а на някои места великомѹ кнезѹ..[109] Използуваните квалификативи са: почтеномѹ, мнопочтеномѹ, вспочтеномѹ, славномѹ, велможномѹ.[110] Както се вижда разликата с тези от писмовника е огромна. Единственото място, където двата текста напълно се схождат е употребата на обръщението господство ти.[111]

Най-важната причина за разликата между писмата и епистоларя е, че при последния имаме работа с формуляр за питакион до цар, който впоследствие е пригоден и за княз. При това текстът си е останал същия и са променени само титлите и формулите за назоваване, което далеч не е достатъчно.

7. До велик примикюр

Великият примикюр е един от най-високопоставените сановници в Империята.[112] Засвидетелствуван е и всред православните славяни на

[106] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 203 с. 194.
[107] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 186—187 с. 180—181.
[108] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 189—190 с. 183, № 192 с. 185.
[109] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 193 с. 186, № 205 с. 195.
[110] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 189 с. 183, № 190 с. 183, № 192, с 185, № 193 с. 186, № 200 с. 192, № 205 с. 195.
[111] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, т. I/1, № 186—205 с. 180—196.
[112] *Guilland*, Recherches . . ., vol. I, 312—320.

Балканите.[113] Разглежданият текст представлява заемка от ромейски епистолар (обаче не от Ектесис неа), но самото му присъствие в сръбската компилация сочи подчертаното внимание към този сан. Ето защо смятам, че в случая се намираме пред едно ново свидетелство за йерархичната система на балканските славяни.

Във връзка с мястото на образеца в текста може да се заключи, че изпращачът е митрополит. Това са потвърждава и от обръщението: ѿ стемь дсѣ гиє и сне смѣренїа ншего (ред 47—48). Самото начало на текста — прѣвьзлюбѣнїи прѣвїсокаго цра грьчьскаго (ред 46—47) — свидетелствува, че става дума за ромейски велик примикюр. Като формула това отговаря на гръцкото περιπόθητε... τοῦ κραταιοῦ... ἡμῶν βασιλέως.[114] Накрая се препраща към текста за нетитулувания царев зет.

8. До велик домеситик

Един от висшите държавни служители, които намират място в разглеждания понастоящем сръбски писмовник е великият доместик. Редовете посветени нему (ред 49—53) са разположени непосредствено след тези за великия примикюр. Намира се в началната част на наръчника за питакиа, която бе определена като примери за кореспонденция на митрополит. Изпращачът се обръща към адресата с: ѿ стемь дсѣ гиє и сне (ред 50—51). Интерес представлява и самото му титулуване. Той е наречен не великыи доместикь, ала голѣмомꙋ дѥстїкꙋ (ред 49, 51), което по мое мнение е свидетелство за ползуване на гръцки оригинал, текстът на който е бил преведен буквално. Правят впечатление и епитетите: вьсеблгорѡдниїи и вьсеславнїи (ред 50). За съжаление не разполагам с паралелен гръцки текст, за да се изкажа по въпроса за евентуалното заимствуване, но трябва да се отбележи, че самата структура на посочените думи навежда на мисълта да са калки от гръцки. Формули за назоваване в текста липсват. Единственото използувано обръщение е голѣми демѣстїче (ред 51). За всичко останало се препраща към раздела за царски зет.

Разгледаните по-горе свидетелства поставят и някои чисто исторически проблеми, отнасящи се до институционната система на балканските православни страни през Средновековието. Службата на великия доместик не е засвидетелствувана в България по време на Второто царство. По-интересен е въпросът със Сърбия и то не само поради сръбския произход на епистоларя. В своето изследване, посветено на ромейските чинове и титли в тази страна през Средните векове, Стоян Новакович е отредил няколко страници на великия слуга.[115] Според него този функционер отговаря на константинополския велик доместик. Той даже

---

[113] За България вж. *М. Г. Попруженко*, Синодикъ царя Борила, Български старини VIII (С. 1928) 90 §136.

[114] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 57 §48.

[115] *Ст. Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века, Глас СКА XXVIII (1908) 248—252.

прави опит да изведе и значението на думата като посочва, че имащият латински произход термин δομέστικος постепенно придобива значение на minister и така преминава в славянските езици като слоуга[116] Службата на великия доместик в Империята е добре проучена[117] и не поставя особени проблеми. Смятам, че тезата на Ст. Новакович би могла да бъде приета с някои уточнения. Интерес представлява и опитът му да отбележи познатите лица, които са заемали службата.[118] Пред нас, обаче, стои един друг въпрос — а именно доколко в употреба е бил само терминът слоуга или в някои случаи се е дублирал с доместикь а дали са имали еднакво съдържание. При това говоря за стриктно институционното значение и на двата. Макар и да представлява компилация от ромейски текстове, настоящият писмовник поставя този проблем, който може да намери своето разрешение след по-детайлно изучаване на съхранените извори.

6. *До властелин и властел*

Названието властелинь или властель се среща на три пъти в разглеждания текст (ред 90, 112, 122). Тъй като две от тях представляват препратки, повече внимание ще бъде отредено на образеца, разположен на редове 112—122. Преди всичко искам да отбележа пряката връзка на този текст с разположения по-горе параграф до цар или княз. От една страна те се намират непосредствено един след друг, което ги прави част от един цялостен комплекс. От друга в самия текст има пряко указание. То се съдържа в пожеланието: „да пребивава господство ти в милостта на Бога и на господина цара или княза" — да прѣбїваеть гд̑нство ты вь мл̑ты б͠а и гд̑на ц͠ра илї кнѣза (ред 117—119). Казаното отново свидетелствува за връзката със сръбската действителност. Тази част от текста съдържа най-много оригинални сведения и, в този смисъл, представлява особен интерес като извор за историята на православните славяни на Балканите.

Посочената връзка с горния текст дава възможност да бъде определен и изпращачът, който вероятно също е инок. Що се отнася до самото положение на властелина, писмовникът предоставя някои любопитни данни. Употребените в него квалификативи са: бл̑городном, б͠гопочьтенномꙋ, б͠гобьзлюблѣнномꙋ, оукрашеномꙋ вь добри делѣ хр̑тїан̑тва (ред 112—114). Както се вижда и както би могло да се очаква, те съществено се отличават от изразите, използувани за владетеля. Още от пръв поглед личи, че посочените определения са напълно в рамките на традициите на ромейската епистолография. Същевременно трябва да се отбележи, че те не съответствуват на използуваните в Ектесис неа.[119] Това, в известен смисъл, е учудващо, тъй като става дума за нормативен текст. Може би обяснението трябва отново да се търси в твърде объркания характер на сръбския писмовник.

---

[116] *Ст. Новаковић*, Византијски чинови и титуле . . . , 248.

[117] *Guilland*, Recherches . . . , vol. I, 405—425.

[118] *Ст. Новаковић*, Византијски чинови и титуле . . . , 250—251.

[119] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 57 §47—48; 59 §52; 69 §7—8; 70 §II, 71 §15—17.

Използуваното обръщение в славянския текст е господство ти (ред 115, 118, 119, 120, 121). Това го свързва с формула, използувана за носители на по-висши титли, както и за княза-владетел. Вече изказах мисълта, че нейно гръцко съответствие е δέσποτά (σου). Без да се отказвам от нея, искам да посоча, че тази формула би могла да бъде преведена и с αὐθεντία σου която се употребява за архон в Ектесис неа.[120] Трябва да се има предвид, че славянизираната система вероятно не е била така точно детайлизирана като ромейската, което би могло да е причина за такова дублиране. При това употребата на упоменатата формула в кореспонденцията с Дубровник е доста несистемна и не се свързва с определена титла.

Към образеца са прибавени и неотменните пожелания и молитви за здраве.

10. *До патриарси*

Образците за питакиа до патриарх са най-широко застъпени в разглеждания епистолар. Разполагаме с два до Вселенския патриарх (ред 173—174, 198—109), по един до Александрия (ред 167—170), Антиохия (ред 154—166) и Йерусалим (ред 170—173), както и два без конкретно посочване (ред 131—143 и 143—155). За патриаршеското достойнство има и най-много материал за сравнение, тъй като православната църква запазва своята структура и след османското завоевание.

При коментирането на текста бих искал да се спра преди всичко на въпроса какви данни има за изпращача. В параграфа, разположен на ред 131 сл. той изобщо не е обозначен. Употребен е изразът нас грѣшних и недостоiнних, който не съдържа почти никаква конкретна информация, доколкото самоумалението е широко разпространен стилов похват в средновековната епистолография. С следващия параграф изпращачът е назовен само молеб'нiкь стаго ты влчства (ред 147—158). В образеца за питакион до Антиохийския патриарх, към който препращат образците, предназначени за Александрия, Йерусалим и Констаитинопол, изпращаъчт е именуван смерѣнiи име (ред 167). Става дума за писма на митрополити.[121] Последният образец е до Константинополския патриарх и в него изпращаъчт е отбелязан само като убогаго и смеренилаго рава твоего (ред 208). Тъй като въз основа на казаните сведения трудно може да се направи някакво обобщение ще си позвола да препратя към писаното относно структурата на епистоларя.

При разглеждането на писмата до патриарсите основна задача представлява определянето на мястото на всяка една катедра и на неконкретизираните образци. Ще започна с Васеленския патриарх не само поради особеното му положение, но и защото намира място в текста поне два пъти. Първото споменаване (ред 173—174) е при изброяването на всички източни православни патриаршии. Тук Константинополският предстоятел е на последно място. Изобщо трябва да се отбележи, дето

[120] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 70 §II.
[121] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 64 §71.

йерархичният порядък на катедрите не е спазен: в текста е Антиохия — Александрия — Йерусалим — Константинопол вместо Константинопол — Александрия — Антиохия — Йерусалим. Така, като титла образецът за питакион до Вселенския патриарх съдържа само думите: Костан'тина гра. вьселѣн'скы патріарше. За другото се препраща към образеца, предназначен за Антиохия. Значително по-обширно е второто споменаване (ред 198—209). Тук присъствува цялата титла: Архіепископе Костан'тына гра Новаго Рімма вьселѣнскы патріар'ше. Това напълно отговаря на титлата, която намираме в Ектесис неа: ἀρχιεπίσκοπε Κωνσταντινουπόλεως νέας 'Ρώμης καὶ οἰκουμενικὲ πατριάρχα.[122] Разбира се, едно такова съответствие не би могло да бъде използувано за аргумент за произход на единия текст од другия. Има твърде много способи титлата да достигне до славянските книжовници.

Интерес представлява и присъствуващата в сръбския епистолар формула за назоваване — вл҃ко мои ст҃ы (ред 202—203). Впечатление прави и похвалата до константинополския предстоятел, включена в един от образците (този на редове 198—209). Използувани са сравнения с думи, които рязко я открояват от останалите. Тези похвали бележат едно отношение към патриарха и вероятно са свидетелство за силната му позиция. Не е без значение, че те са повече и по-силни дори от похвалите за царя. Това води към мисълта, че вероятно става дума за късен елемент. Според правилата за питакиа следват пожелания и молитви към Бога за здравето и добруването на адресата.

Не ми е известно защо Антиохийския патриарх има първенството при изброяването на старите катедри на изтока и защо нему е отредено най-голямо място след Вселенския. Титлата му е дадена пълно: патріарше бж҃іаго гра рекше вєлікіє Антіохіє и єда'р'ше вьсего вьстока, което напълно съответствува на гръцкото πατριάρχα θεουπόλεως μεγάλης 'Αντιοχείας καὶ πάσης 'Ανατολῆς.[123] Формулите за назоваване са вьсесты вл҃ко мои (ред 155) и вєлікаа ты ст҃ыни (ред 159—160). Употребените епитети са бжтвнѣишы и почьтѣнеишы (ред 156, 165). В този образец за питакион молитвите са дадени в по-типична форма, отколкото при Вселенския патриарх. Изрично са упоменати молитвите за душата и за здравето на тялото (ред 158—159). Изпращачът сам си пожелава застъпничеството на адресата пред Бога (ред 160—162).

Единственото нещо, което би могло да предизвика интерес в образеца за питакион до Александрийския патриарх е титлата, тъй като за всичко останало се препраща към раздела, посветен на Антиохия. Присъствуващата в текста титла е: папа Алзендрьскы ливнски пен'допол'скын єоиопскын и сѫдіа вьселеньскы (ред 168—169). За отбелязване е, че тя се отличава съвсем малко от оригиналната: πάπα καὶ πατριάρχα 'Αλεξανδρείας, Πενταπόλεως, Λιβύης, Αἰθιοπίας καὶ πάσης Αἰγύπτου καὶ κριτὰ τῆς οἰκουμένης.[124]

[122] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 39 §1; 66 §76; 73 §24.
[123] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 40 §3; 72 §22.
[124] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 39 §2; 72 §21.

Същото е положението и при Йерусалимския патриарх. Отново има препращане към горния образец. Разполагаме само с титлата му: патрїар'шε їеруслмωмь стаго сїѡна галїлεю ѡвоѡнь поль їѡр'дана (ред 171—173). В оригинал тя е по-разгърната: πατριάρχα 'Ιεροσολύμων ἁγίας Σιών, Συρίας, 'Αραβίας, πέραν 'Ιορδάνου, Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας καὶ πάσης Παλαιστίνης.[125]

Интерес предизвикват двата образеци за питакиа, в които няма директно посочване за коя катедра става дума. Първият от тях е онасловен сεж патрїархꙋ или митрωполїтꙋ (ред 131—143). По структура той се отличава съществено от останалите и, макар да не представлява цялостно писмо, най-много се доближава до него. Започва този раздел с обичнайната похвала към адресата. Той е наричан „застъпник, покровител и помощник на нас, грешните", „истински пастир", и т. н. След това е загатнато, дето в писмото ще става дума за някаква молба към архиерея. Накрая изпращачът сам си пожелава Бог да му прости греховете при Страшния съд поради молитвите на адресата (ред 141—143). Използуваното обръщение е кь вѣлїцεи твоεи свѣтлосты (ред 137).

В образеца, разположен на редове 143—154 титлата е дадена по-разгърнато: прѣѡсщεнниωмꙋ ἀрхїεпкопꙋ бгоспнаго грда имε и вьсεмꙋ ѥзыкꙋ ѥго жε патрїархь. Макар и заглавието на параграфа да е томꙋжε което препраща към горния, все пак трябва да се подчертае, че става дума в него само за патриарх, но не и за митрополит. От друга страна похвалата тук е много по-скромна. Затова пък молитвите и пожеланията за здраве са много по-избистрени (ред 148—150). Накрая изпращачът отново си пожелава застъпничеството на адресата (ред 150—154). Използуваната формула за назоваване е стаго ты блчтва (ред 147—148).

Поставя се въпросът за предстоятеля на коя от катедрите са били предназначени тези образци за питакиа. Липсата на конкретно посочване би трябвало да означава, че са за всички и могат да бъдат конкретизирани във всеки отделен случай. За това говори и пропускането да се назове градът, в който е катедрата — „богоспасяемия град, кажи му името". Въпреки това, виждаме, че в този случай титулуването сериозно се различава от титулуването на източните патриарси. Това впечатление се засилва и от прибавката „на цялото племе (или народ)" — и вьсεмꙋ ѥзыкꙋ (ред 144—145). За разглеждания период една такава титла като че ли стои най-близо до тези на българския и сръбския патаиарси: πατριάρχα Τορνόβου καὶ πάσης Βουλγαρίας, ἀρχιεπίσκοπε Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας.[126] Като се има предвид, че писмовникът е сръбскит твърде е възможно да се е ползувал материал именно за Печкия предстоятел. Това впечатление се засилва и от упоменаването на князе и в двата образци. В първия от тях посоченото о цр҃ꙋ жε и кнѣзї (ред 133) може да бъде разглеждано като „царя и първенците", без този термин да има някакво стриктно институциоино значение. Във втория случай, обаче, е казано гна ны кнѣза (ред 145—146), което несъмнено означава владетел, имащ княжеска титла. Всичко това се свързва със Сърбия от последните десетилетия на XIV век.

[125] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 40 §4; 72 §23.
[126] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 50 §5—6.

За да се приключи с образците за питакиа до патриарси би трябвало да се направи обобщение на получените данни. Преди всичко бих искал да се спра на формулите за назоваване. Използуваните изрази са: влко мои сты (ред 202—203), вьсесты влко мои (ред 155), велікаа ты стыни (ред 159—160), веліцеи твоеи свѣтлости (ред 137), стаго ты влчтва (ред 147—148). Ако трябва да се извеждат някакви по-общи черти от този твърде разнообразен материал може да бъдат посочени от една страна владико — владичество ты, а от друга — стыни ты. Безспорно формулата за назоваване бележи някаква степен на съподчинение между водещите преписката. Тъй като твърде объркания славянски текст трудно би могъл да ни помогне при нейното изясняване, ще се обърна към гръцките образци. Така, отразеното в Ектесис неа обръщение на Вселенския патриарх към останалите патриарси е Ἁγιώτατε δέσποτα,[127] което би трябвало да отговаря на стеишыи влко. Такъв образец за питакион до патриарх в разглеждания сръбски текст няма. От друга страна останалите патриарси се обръщат към Константинополския с παναγιώτατε δέσποτα[128] или с παναγιώτατε δέσποτά μου,[129] което би трябвало да отговаря на вьсесте-шыи влко или вьсестеишыи влко мои. В писмата си митрополитите се обръщат към Вселенския патриарх с παναγιώτατέ μου αὐθέντα καὶ δέσποτα,[130] какъвто образец в настоящия текст на съществува. Към другите патриарси обръщението е παναγιώτατε δέσποτά μου.[131] По мое мнение в посочените образци се съдържа елемент на субординация. Явен признак за това е местоимението μου. Би могло да се помисли и върху значението на заменянето на παναγιώτατε с ἁγιώτατε. В разглеждания в настоящото изследване текст съответствие на горeказаните гръцки формули са обръщенията вьсесты влко мои (ред 155) и влко мои сты (ред 202—203). Тук се поставя въпросът за съотношението между вьсесты и сты които са славянските съответствия на посочените вече гръцки термини. Що се отнася до представения в тази статия сръбски епистолар трябва да отбележа, че ми се струва невероятно то да отразява разлики в положението на кореспондентите от типа на посочените погоре. Възможно е то да се дължи на неточности в преписите. Ще ми се да отбележа, дето в този случай като че ли отново срещаме свидетелство за това, че разполагаме с образци за писма на митрополит.

Другият тип обръщение, което откриваме в разглеждания писмовник е велікаа ты стыни (ред 159—160) и веліцеи твоеи свѣтлосты (ред 155). То съответствува на някои данни, получени от образци и писма до Печкия патриарх: преосвещеннѣишомѹ и великомѹ светителю[132] и до Московския патриарх: великомѹ ти светителствѹ.[133] Разбира се, тези данни са значително по-късни и се отнасят до друга катедра, но все пак биха могли да ни бъдат от полза. Паралелен текст в Ектесис неа, що се от-

[127] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 39—40 §2—4; 72 §21—22.
[128] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 66 §76.
[129] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 73 §24.
[130] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 50 §26.
[131] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 50 §27.
[132] *Ст. Новаковић*, Прилози к историји..., III, Један..., 50.
[133] *Ст. Новаковић*, Прилози к историји..., III, Један..., 55—56, 57—58.

нася за писмата до патриарх, откриваме само на едно място — миряните да се обръщат към предстоятеля на Константинопол с παναγιώτατε ἡμῶν αὐθέντα καὶ δέσποτα, но наричат себе си δοῦλος τῆς μεγάλης ἁγιωσύνης σου.[134] Въобще може да се каже, че това обръщение остава петипично за наръчника за питакиа от 1386 г. и вероятно представлява по-късно развитие. Такъв извод се потвърждава и от наличието на еднотипни обръщения в някои от по-новите писмовници: ва́ше всест҃ѣишество,[135] вашемꙋ свѧтѣишествꙋ[136] и др. Такова е и съвремениото обръщение към патриарха в православните славянски страни.

Другият елемент, на който ни трябвало да бъде отведено съответното внимание, е възхвалата на адресата. Обикновено използваните изрази са: па́стиръ истиннíи бг҃ѡ поставлѣнь (ред 135), прѣѡсщ҃енныи (ред 139, 144), бж҃твнѣишы почьтѣненишы (ред 156, 165), вѣлíкаа свѣтлость (ред 137, 158), ст҃ы (ред 148, 150, 151, 153), всест҃ы (ред 155, 159). Може да се каже, че те напълно съответствуват на използваните в ромейската епистолография.[137] Известна специфика има в образеца за питакион до Вселенския патриарх, разположен на ред 199 сл. Похвалите, използвани в този текст се отличават от останалите не само по степен на превъзнасяне, но и по тип. Използуват се сравнения като: ѡ бж҃твнаа и҆ сщ҃енаа гл҃аво ѡ сл҃нцѣ свѣтлое лꙋно свѣтозарнаа ѕвѣз҃о свѣтлаа и҆ свѣтоноснаа свѣтло невꙋсьпное... (ред 199 сл.). Както вече имах възможност да отбележа, всички тези похвали бележат едно особено отношение към Константинополския предстоятел, намерило отражение в извора.

Третият елемент, на който си заслужава да задържим вниманието си са пожеланията за здраве. Това, както бе казано, е една характерна черта на ромейската епистолография,[138] която преминава и в литературата на православните балкански страни. В образците, съдържащи се в настоящия текст, молитвите за здраве се срещат неколкократно — редове 149—154, 161 сл. и т. н. Тук се включват както тези, предназначени за адресата и неговото доброване, така и тези, които изпращачът пожелава за себе си. Към разглежданата група могат да се включат и молитвите за опрощаване на греховете (разбира се тези на изпращача — вж. ред 140—143). Трябва да се подчертае, че наличието на пожелания от единия или от другия вид в едно писмо има съществено значение при определянето на отношението между кореспондентите. Един висшестоящ сановник никога не би си пожелал молитвите на по-нискостоящия било то за здраве, а още по-малко за опрощаване на греховете.

11. *До митрополит*

В епистоларя има два образеца за питакиа, в които като адресат е предвиден митрополит. Единият от тях е предназначен за писма до патриарх или митрополит (ред 131—143), а вторият — собствено до ми-

[134] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 71 §18.

[135] Писмовник от 1783 г., Народна библиотека „Кирил и Методий", ръкописен отдел, № 365 (617) л. 2а, 3б—4б.

[136] Катехизис от XIX в., Народна библиотека „Кирил и Методий, ръкописен отдел № 1222, л. 48а—48б.

[137] N. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, 101—102.

[138] N. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, 104.

трополит (ред 178—180). На първия вече се спирахме, когато разгледахме образците за послания до патриарх. Тук ще отбележа само, че включването на тези твърде неравнопоставени църковни достойнства в един раздел представлява отклонение от нормата. Във връзка с това смятам, че въз основа на този текст трудно биха могли да се правят някакви обобщаващи заключения без да се изпадне в опасност от грешки. Това се потвърждава и от факта, че следващият параграф е онасловен томѹжє (ред 143), което би трябвало да означава също до патриарх или до митрополит. Той, обаче, е предназначен само за патриарх.

Образецът, разположен на редове 178—180, е значително по-кратък, но ще трябва да му отделим повече внимание. Най-напред по въпроса за изпращача. Той не е изрично указан в текста. Смятам, че използуваните обръщения ѿчє и влко (ред 180) са достатъчно основание да се заключи, че неговият сан е по-нисък от този на адресата. Вече има възможността да искажа становището, дето тази част съдържа образци за питакиа на митрополит, но в този случай липсва типичното обръщение „брате“ или „съслужебниче“.[139] Твърде нестройният текст не позволява правенето на окончателни заключения по този въпрос.

Използуваните думи за възхвалата на адресата са: всєсвѧщєннїи, прѣчтнїи, слакы, любовнїи (ред 178—179). Те не са чужди на ромейската епистолография. В Ектесис неа се срещат изразите: πανιερώτατε, ἀγαπητέ,[140] както и други, които съответствуват на горепазаните. При вече отбелязаната бедност стсъм славянски извори е трудно да се проследи традицията в това отношение. Все пак може да се каже, че през периода на късното Средновековие такава е имало и сериозни отклонения от нея не се забелязват. За това свидетелствуват и данните, с които разполагаме за Охридската архиепископия.[141]

Същото се отнася и до използуваните обръщения: всєсвѧщєннїи митрополїтє, ѿчє, влко (ред 178—180).

12. *До архиейиской*

Поместеният в епистоларя образец за питакион до архиепископ всъщност е предназначен за Охридския предстоятел. Това е едно от малкото конкретни посочвания в текста. Разбира се, архїєпкпє вьсєѧ блъгарїю (ред 174—175) не е цялата титла, която в разгърнат вид гласи: ἀρχιεπίσκοπε τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας,[142] но, все пак, е достатъчна, за да се разбере за кого става дума. Разглежданият текст не съдържа посочване на изпращача, но по всяка вероятност става дума за митрополит. Въпреки своята краткост, изложението съдържа три епитета: блаженѣишы, чтнїи, любовнїи (ред 174—175). Те представляват за нас особен интерес, тъй като се потвърждават от множество други извори, както на гръцки (μακαριώτατος, τιμιώτατος, ἀγαπήτατος), така

139 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 51 §28.

140 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 51 §28, 73 §25.

141 *Ив. Снеiаров*, История на Охридската архиепископия, II, От падането ѝ под турците до нейното унищожаване (1394—1767), С. 1932, 395—396.

142 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 40—41 §7; *Ив. Снеiаров*, История на Охридската архиепископия, II, 378—384.

и на славянски.[143] Използуваното обръщение е мои влко (ред 176), което напълно отговаря на гръцкото δέσποτά μου. Накрая изпращачът си пожелава молитвите за здраве на Охридския предстоятел (ред 176—177).

13. *До ейиской*

В текста има два образеца за питакиа до епископ. Първият от тях (ред 180—184) не е конкретизиран, докато във втория изрично е посочено, че става дума за епископа на Ерисо (ред 186—198). Общият параграф предоставя едно от най-сериозните доказателства за зависимостта на изучавания славянски текст от ромейски първоизвор. При съпоставяне се открива, че той е почти напълно идентичен с текста на питакион от митрополит до епископ в Ектесис неа: Θεοφιλέστατε ἐπίσκοπε τῆς δε, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος καὶ συλλειτουργέ.[144] Разбира се, с този цитат не искам да определя наръчника от 1386 г. като първообраз на изследвания тук славянски текст. Тези формули са били по един или друг начин нормирани и едва ли са се различавали съществено в различните сборници, произхождащи от един и същи период. Именно това дава основание за сравнение с Ектесис неа, който инак е много по-обширен и подробен от сръбския писмовник.

Разглеждането на отделните елементи на съдържащите се в текста образци за питакиа до епископи също водят до някои интересни резултати. Преди всичко по въпроса за изпращача. Що се отнася до първия параграф (ред 180—184), то направеното по-горе сравнение с гръцкия текст ни убеждава, че той е митрополит. В този смисъл трябва да се осмислят и обръщения като врате и сьслѹжвиче (ред 182). За съжаление не бих могъл да определя точно какъв сан е предвиден за изпращача на второто писмо. Във всеки случай той стои по-ниско от Еришкия епископ. Това се потвърждава от обръщения като: сты мои ѡче гиѣ же и благодѣтелю (ред 190). Той е наречен пастырь, ѹчитель и архїереи (ред 194—195).

Необходимото внимание трябва да се обърне и на съдържащата се в писмовника титулатура на епископа. В първия образец тя е дадена съвсем общо: ѥпкпе гра имє (ред 181), като се изисква само да се посочи името на катедралния град. Текстът на редовете 186 сл. е значително по-конкретен. Той се отнася специално за Еришкия епископ: ѥпкпе ієрїссѹ стїє горы (ред 188—189). Присъствието на Света Гора в титулатурата на този архиерей, както вече имах възможност да отбележа, се появява през XIII век и се свързва с неговите претенции за юрисдикция над монашеската общност.[145]

Интерес представляват и използуваните за епископите епитети: сщеннѣишы (ред 181), бголюбьзнеиши (ред 181, 188), любовнїи (ред 182), бжтвнѣишы (ред 188—189), велїкїи (ред 192). Те напълно следват ромейската традиция. В това отношение особено внимание може да се отдели на израза бголюбьзнеишыи, който се среща във всички образци

[143] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 40—41, §7; *Ив. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, II, 391 сл.

[144] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 51 §29.

[145] *Papachryssanthou*, Un évêché . . . , 374—376.

за питакиа до епископи в Ектесис неа, но в гръцкия си вид: θεοφιλέστατος.[146] Трябва да се отбележи и неговата относителна трайност в славянската епистолография. Макар и да отсъствува от Слепчанския писмовник, той се среща в някои по-късни български текстове.[147] За привършване с частта за хвалебствията, си заслужава да се каже, че в раздела за епископа на Ерисо тя е значително посилна. Употребени са изрази като „светило църковно“, „спасително пристанище за бедните“ и т. н. (ред 189—190), което може да се обясни с това, че текстът вероятно произхожда от неговата епархия.

Самият характер на разглежданите примерни текстове, както и отношенията между изпращач и адресат определят използуваните формули за назоваване и молитвите за здраве. За някои от тях вече стана дума. Тук искам да се спра на подчертаната разлика в обръщенията в първото и второто писмо. Митрополитът нарича епископа брате, сьслѹжевнїче и смѣренїе твое (ред 185—186). Във втория образец използуваните формули са: с҃ты мои ѿтче (ред 190), велїкїе ты с҃тыне (ред 192), с҃тынѹ твою (ред 196). Последното би било равно на гръцката формула ἁγιοσύνη σου. Същото положение се открива и при молитвите за здраве. Докато в първия случай изпращачът ги отправя за здравето на адресата (ред 183—184), то във втория е обратно — той си пожелава неговите молитви (ред 196—198). Всичко казано е безспорно свидетелство за неравнопоставеност между двамата кореспонденти.

14. *До протопоп*

Образецът за питакион до протопоп е от най-кратките. Информацията, която той предоставя не дава възможност да се определи дори и приблизително санът на изпращача. Употребените епитети са: чт҃нѣишы и б҃лголюбьзненшыи (ред 184—185). За отбелязване е, че първият от тях се среща и по-късно в един писмовник от XVIII век.[148] Използуваната формула за назоваване е с҃тыню ты (ред 186). Накрая се отправят молитви Бог да съхрани адресата в здраве и благодушие (ред 185—186).

15. *До прота на Света Гора*

Образецът за писмо до прота на Света Гора е един от най-ясните в разглеждания епистолар. Изпращачът е директно посочен — смерени митрополїть гр҃а то҃ (ред 221) — което дава възможност да се определи подхода към текста като цяло. От отношението между двамата в йерархията зависят и прославянето на адресата, и използуваните обръщения. Дадената в текста титла на прота е в съгласие с използуваните другаде: вьсепрѣпо҃вненшыи протѣ иже вь с҃тѣи горѣ аѳѡньстѣи чт҃ны ѿвытели (ред 210—211, 218—219) — πανοσιώτατε πρῶτε τῶν ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει ῎Αθῳ θείων καὶ σεβασμίων βασιλικῶν καὶ πατριαρχικῶν μονῶν.[149]

---

[146] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 51 §29; 53 §35; 74 §32.

[147] Народна библиотека „Кирил и Методий, ръкописен отдел № 365, л. 7а—7б; № 1481, л. 88б—89а.

[148] Народна библиотека „Кирил и Методий“, ръкописен отдел, № 403, л. 6б.

[149] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 75. 15—16 §36.

Що се отнася до използуваните прославящи адресата изрази, то те почти не съвпадат с тези от Ектесис неа. Така, в сръбския текст присъствуват: вьсепрѣпо҃бненешыи (ред 210), чⷭ҇нїи, любовнїи (ред 212, 219—220), а в гръцкия текст: πανοσιώτατος, ἁγιώτατος, σεβασμιώτατος, αἰδεσιμώτατος, θεσπεσιώτατος.[150]

До интересни резултати може да се достигне при сравняването на формулите за назоваване. В славянския епистолар митрополитът се обръща към прота с ѿч҃е и братѣ смѣренїа нашего (ред 212, 220), на което в гръцкия съответствува: αὐθέντη, πάτερ καὶ δέσποτα.[151] Това различие получава своето обяснение при сравняването на позициите на двамата кореспонденти, която то отразява. Именно за това непричастното по този въпрос обръщение сⷭ҇тыни ти (ред 213—214, 216), произлизащо от ἁγιωσύνη σου, [152] се запазва непроменено. Молитвите за здраве също са точно предадени и не съдържат никакво отклонение от традицията. Отразено е както пожеланието на изпращача за здравето на адресата (ред 212—214, 215—217), така и това за собствено здраве в резултат на неговите молитви (ред 214—215).

16. *До игумен*

В разглеждания тук епистолар има три образеца за питакиа до игумените на някои светогорски манастири. Първият от тях е конкретизиран за Великата Лавра „Св. Атанасий" (ред 221—230), вторият е до Ватопед и Хиландар (ред 231—244), а третият представлява само препратка, в която са отбелязани Ивирон и всички останали (ред 244). Изпращачът е митрополит. До такова заключение се достига не само поради употребата на типичните изрази смѣрѣнїе наше (ред 224, 230) и смѣнїи и҆мⷪ҇е (ред 230), но и поради прякото препращане към образеца за до прота на Атон (ред 226—227). Във втория образец също се срещат изразите смеренїе наше (ред 235, 243) и смѣнїи и҆ме (ред 243—244). В този аспект трябвс да бъдат разглеждани и присъствуващите и в двете писма обръщения: чⷭ҇нїи (или сла̂кы) и҆ любовнїи братѣ (ред 223—224, 229, 235. 241—242), които представляват определено свидетелство за отношенията между двамата. Има и друг вариант, изложен посредством думите: или ѿч҃е ст҃ы мои гⷣне (ред 236, 242—243), който е свързан алтернативно чрез съюза „или" и навежда на мисълта за по-нисък ранг на изпращача. Такова едно заключение се потвърждава и от сравнението с текста на Ектесис неа, изпращачът на който не е предвиден в качеството на митрополит. Това, от своя страна, довежда до съвършено друга структура на самото писмо и до употребата на обръщението ... μοι πάτερ καὶ δέσποτα.[153]

Интересни наблюдения могат да се направят и върху отразената в писмата титулатура на игумените: прѣпобнѣшомꙋ и҆гꙋмѣнꙋ чⷭ҇нїе и҆ с҃щеннїе вѣлїкїе лаври (ред 222—223, 228—229), чⷭ҇нѣйши игꙋмѣне ⷭ҇тнїе цр҃квѣ ѿви-

150 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 75 15—17 §36.
151 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 75. 17—18 §36.
152 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 75. 19 §36.
153 *Darrouzès*, Ekthésis néa 75 §37.

телїи ватопеда, хиландарȣ ц҃ри чт҃нїє и црк҃їє ѡбителїи хилан'дара (ред 232—234). Игуменът на Ивирон е само посочен без никакви други данни (ред 244).

Използуваните и образците епитети са: прѣповнѣнишын (ред 222, 227—228), чт҃нїи' (ред 223, 229), любовнїи (ред 224, 229, 235, 242), чт҃нѣишыи (ред 232, 239), слⷭ҇кы (ред 235, 241). Прави впечатление, че изразите в двата отделни образеца не се повтарят. Може да се постави въпросът дали това положение се определя от позицията на двамата игумени и на техните монастири. Що се отнася до използуваните формули за назоваване, освен вече посочените, трябва да се обърне внимание на типичното за духовни лица ст҃иню ты (ред 225, 237), което се свързва с традициите на гръцката епистолография — ἁγιωσύνη σου.

И в двата образеца изпращачът отправя молитви за здравето на адресата, но не си пожелава неговите, а само отбелязва, че и той е здрав по милостта Божия (ред 224—226, 236—238). Това е допълнителен аргумент за изказаното становище относно отношението между двамата и митрополитското достойнство на първия.

17. *До монах, калуїер*

В цялостната композиция на епистоларя двата образци за питакиа до монах са разделени един от друг. Докато първият е в самото начало на частта за духовни лица (ред 122—131), вторият е в края ѝ (ред 245—250). Вероятно това, както и различният произход са причина за относително различния им стил и композиция.

При разглеждането на текстовете бих искал най-напред да се спра на въпроса за сана на изпращача. И в двата случая той не е директно именуван. В първия образец е употребен изразът грѣшнїи ѡнсїца (ред 126), а във втория — моемȣ ѡцȣ и гнⷣȣ (ред 246). Смятам, че това дава основание да се заключи, че не става дума за особено високопоставен църковен чин, което трябва да се има предвид при оценката на текста.

Прославата на адресата намира място и в двата образеца, но е подчертано засилена в първия от тях. Той е назован „живеещ в честта и благостта на св. Дух“ (ред 123), употребени са епитетите: вьсесщ҃ѣннѣишомȣ, дⷯ҇їнопочьтенѡмȣ, прѣȣкрашенномȣ, прѣпⷣбнѣйшωмȣ (ред 123—125), а във втория: чт҃нѡмȣ, прѣпⷣбномȣ (ред. 245). Може да се каже, че по дух се следва ромейската традиция.[154] Тук му е мястото да отбележа че в това отношение се забелязва една завидна трайност на употребяваните епитети по отношение на калугер в славянската епистолография. Така някои от тях се срещат в писмовници чак до XIX век: прѣпⷣбнѣишын,[155] чест҃нѣншыи[156] и др.

Използуваните обръщения в първия образец са: твоєи свѣтлосты (ред 127—128), твоємȣ прѣпⷣбїю (ред 131), а във втория: ѡ҃чє ст҃ы (ред

154 *Darrouzès*, Ekthésis néa, 75 §35; 76 §39.

155 Народна библиотека „Кирил и Методий“, ръкописен отдел № 365, л. 13а; № 796. 12, л. 7а; № 1000, л. IIIа—IIIб.

156 Народна библиотека „Кирил и Методий“, ръкописен отдел № 1000, л. IIIа—IIIб; № 365, л. 13а.

247). В Ектесис неа присъствува ἁγιωσύνη σου, σῆς ἁγιότητος.[157] Назоваването моемѹ ѿцѹ и҆ гн҃ѹ (ред 246) се свързва с гръцкото: ἅγιε μοι πάτερ καὶ δέσποτα.[158]

Интерес представляват и молитвите за здраве. Именно при тях се наблюдава най-съществената разлика между двата образеца. Докато в първия изпращачът са моли за здравето на адресата (ред 129—131), то във втория той си пожелава за себе си неговите молитви (ред 247—250).

18. *До духовно чедо*

Образецът за питакион до духовно чедо представлява особен интерес, тъй като по структура съществено се отличава от предидущите. Съответствие в Ектесис неа няма, но там можем до открием образец за писмо до духовен отец,[159] присъствието на което в наръчника потвърждава значимостта на тези отношения през интересуващия ни период.

Струва ми се излишно да се обсъжда на широко санът на изпращача. Той сам нарича себе си смѣренїа нашего (ред 251—252), но от това не бива да се правят несъответни изводи. Писмото се пише в качеството му на духовен отец — т. е. духовник, който поема задължение към определено лице при определени обстоятелства, както ще видим от текста. По-голям интерес предизвиква въпросът за позицията на адресата. В начално той е прѣвьзлюбл҄ѣнѡмѹ и҆ вьсеср҄дчномѹ сн҃ѹ дх҃ов'номѹ (ред 250—251), което не подсказва почти нищо, освен качеството му на духовен син. Малко повече информация съдържа формулата за назоваване бл҃городїе твое (ред 252). По мое мнение тук не става дума за някакво институционализирано обръщение. Въпреки това, би могло да се твърди, че то свидетелствува за високото обществено положение на адресата. То, обаче, не дава основание да се съзира някаква определена титла или даже изобщо наличието на такава.

Най-голям интерес представлява самият текст на писмото, който е даден далеч в по-пълен вид от останалите. Смятам, че той представлява едно ново и интересно свидетелство за отношенията в християнското общество на Балканите през късното Средновековие. Така, изпращачът разказва, как адресатът е дошел при него, открил му е своите грехове и го е молел да го приеме — т. е. не става дума за обикновена изповед. В началото той е отказвал, но после е склонил пред неговите сълзи и покаяние, надявайки се, че онзи ще изправи живота си и ще намери покой с другите. Напоследък, обаче, духовният баща отново чува за неговите безчинства, които не са нито Бову угодни, нито добри за хората и го предупреждава да престане. Въпреки че писмото завършва с пожелание Господ да прости станалото и заедно с Богородица да го насочат по добър път в бъдеще, все пак не може да се не отбележи твърде острият и категоричен тон, който свидетелствува за същината на отношенията между двамата.

---

[157] *Darrouzès*, Ekhtésis néa, 75 §35; 76 §39.
[158] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 76. 4.
[159] *Darrouzès*, Ekthésis néa, 75 §34.

19. *До йрийшел*

Става дума за образец за писмо между приятели, което не ни дава основание да търсим мястото на единия или на другия в титуларната система или в държавния апарат. Това се потвръждава и от адреса (вж. ред 263—264). Обръщението ѿ вьсеблгоро́дне́ишы гн҃е и҆ вьсесрдчнїи брат҃ѣ (ред 270) трябва да се разбира само в смисъл, че двамата са заемали високо положение в обществото.

Особен интерес представлява позоваването на св. Григорий Богослов за приятелството (ред 264 сл.), което свидетелствува за високата култура на съставителя на наръчника за питакиа.

Образецът завършва с типичното пожелание за здраве и съобщаване на собственото добро положение.

20. *До брайı*

Писмовникът завършва с три образеца за писма до брат, с които той завършва. Всяко от тях има някои особености, на които ще се спра по-долу. Преди всичко искам да отбележа, че става дума за писма между братя и никакво друго качество на изпращача или на адресата не е от съществено значение за класифицирането им в рамките на епистоларя.

Първият от образците започва с едно интересно уточнение, което има значение за всички останали: „само ‚брат‘ се зове плътския брат по баща и майка“ (ред 274—275). То се налага, тъй като през разглеждания период обръщението „братко“ е било твърде разпространено между равнопоставени лица от всякакъв род — и духовници, и миряни.

Първото писмо (ред 275—288) няма никакви особености, нито определена насоченост. То просто изразява радостта на един човек, който дълго не е имал известие от брат си, а сега ликува, че го е получил и, че има възможност да изкаже своите пожелания за здраве нему и на семейството му. Обръщението в началото е вьжелѣннїи и҆ равнодшнїи и҆ вьсесрдчнїи гн҃ѣ и҆ брат҃ѣ (ред 275—276). Особена формула за назоваване липсва.

Както изглежда, вторият образец е тематично обособен (вж. ред 289—301), което не е характерно за настоящия писмовник. Това личи както от заглавието му: ѿ писанїе мл҃тивно сь любовїю (ред 289), така и от самото му съдържание. Става дума за отговор на отправена молба на единия брат до другия. Използуваното в началото обръщение е вьсеблгоро́днеишы гн҃ѣ мои и҆ вьсесрдчнїи брат҃ѣ (ред 289—290), а формулата за назоваване — твоꙗ блгороднеишаꙗ высѡсть (ред 292—293, 295).

Третото писмо (ред 302—315) изразява силната любов към брата. Тук е използуван библейският символ на стремящия се към извора елен[160] (ред 305 сл.), с който е сравнено желанието на изпращача да срещне брат си. Разстоянието няма значение — ако имаше крила, той

160 Псалми, 42: 1—2.

би полетя като гълъб към него (ред 310—311). Накрая отново присъствуват молитвите за здраве, които тук са съчетани с пожелание по-скоро да се видят. От цялото писмо наистина лъха силна братска обич, която може да бъде посочена като единствената неговата особеност по отношение на другите две.

Използуваните обръщения са: ѿ сла̑чанишы и҆ любьзнїи брат҃ѣ (ред 302—303) и любовнї мои гⷣнѣ (ред 314—315).

И така, за да се обобщят постигнатите при разлеждането на публикуваните тук извори резултати, бих искал да подчертая няколко основни извода. *Първо*, в ръкопис № 31 от сбирката на Българската академия на науките на листове 238а—244а са разположени два различни извора, съставени независимо един от друг, по различно време и на различни места. *Второ*, текстът, разположен на л. 238а-б е изготвен вероятно през XVI век в монастиря Косиница и съдържа образци за кореспонденция на братството с Влашко и Молдова. *Трето*, разположеният на л. 239а—244а писмовник е сръбски. Той представлява компилация, за основа на която е използуван ромейски митрополитски наръчник за питакиа. В резултат на извършената работа се е получило едно ново произведение, което безспорно принадлежи към книжнината на православните славяни. Това се потвърждава и от една оригинална сръбска част от текста. *Четвърто*, въпросният епистолар вероятно е изготвен през последните три десетилетия на XIV век, а във всички случаи преди 1453 г. *Пето*, най-правдоподобната му локализация е Света Гора.

След подробното изучаване на изворите смятам, че съществуват всички основания да се твърди, че пред нас е един твърде интересен и непознат досега текст от късното Средновековие. Сведенията за институционната система на православните балкански народи са без друго твърде бедни, което повишава още повече значението на разгледаните по-горе епистолари. Като извори те предоставят изключително ценна информация за отделните титли, за използуваните формули за назоваване и за церемониала.

Що се отнася до по-стария наръчник за питакиа, той представлява още едно доказателство за духовната консолидация на православните страни пред турското завоевание. Значим е фактът, чд един почти буквален превод на силно нормативния ромейски текст е могъл да бъде използуван в средновековна Сърбия. Той свидетелствува за еднакъв поглед при осмислянето на йерархичната система и обществото, което е една изключително важна сфера на тогавашната духовност. Трябва да се подчертае, че този извор е ценен като източник на информация не само за сръбската история, но и за Империята, откъдето произхожда архетипът и за средновековна България, която принадлежи към осъщата типът и за средновековна България, която принадлежи към същата общност и едва ли се е отклонявала съществено от силно нормативните принципи на ромейската институционна система.

/A §1/
л.238а благочтивои и хртолюбивѡ и ѿ свыше промысл͠м боговенчанномꙋ
гсподинꙋ всѣ земли молдовьскіе іѡ м великомꙋ воеводѣ иже
вь македоніию свщеннаа и великаа ѡбитѣл прчтіе бцы нерꙋкотворімои
косьніца глемн тое смерені игꙋмен и иермона и все ѿ хе братво
свщенноиноци и иноци ино вь смеренно мечаніе прінoсімо гспо
дствꙋ ти выкꙋпе и гд бг млнмо и прчтꙋю его мтерь и вьсеѣ стых
ꙗко да подарꙋет се гсподствꙋ ти многолѣтни живот и здравіе міра
и вьселіе и спсеніе дшевно и телесно и светла победа на всѣ
видиміе и невидиміе враги хртіанскы вь радѡ велію и нинѣ вь ꙋте
шеніе прнмше ѿ е бꙋ ами тажде вьспоменꙋемо како пос
ласно ѿ стго мнстіра братію нашꙋ м да поклонет се гспо
дствꙋ ти и да ꙗвеṭ нꙋжде стго мнстіра кѡ и вьсеблгы бь
да ꙋмножи дни и лѣ вь мирѣ свмирнни гсподства ти амн :— на пе
х благочтвꙋ и хртолюбивомꙋ гнꙋ всѣ земли молдовьскіе іѡ м
векомꙋ воеводе :— / А §2/ ꙋгровлахіе ктітору нашемꙋ :— / А§3/ мітрополітꙋ
иже вь благоти стго дха ѡсіаннѡꙋ прѡсщнным мітрополітꙋ
вьсоу землю паннонісꙋ и ꙋгровласкꙋю и дакꙋю и пелагоніе кꙋ
р и гнꙋ и влдце нашеꙋ иже вь македоніе свщнна и велика ѡбите
прчтіе бцы нерꙋкотворімои косьница глемн тое игꙋмен м
дховніци и старци свщнноиноци иноци ино вь смерено мечa
ніе прінашаемо влчтвꙋ ти выкꙋпе и гд бг милно и прчтꙋю
его мтрь и все стых ꙗко да здравствꙋеть влчто ти дшевно
и телесто вь славꙋ бжію и пользꙋ и похвленіе всем правосла
вни хртоименитим людемь и вь наше велиіе прнное ѿ е бꙋ амь —
та вьспоминаемо гне и влдко наше како посласно ѿ стго
мнстіра братію нашꙋ м до ваше благочтіе да вьзвестет
ѡ нꙋжде стго монастіра кѡ и мтвь стго ти влчтва
кь бꙋ ходатаини да бꙋть се на амн :— на петь
прѡсщенномꙋ митрополитꙋ / А §4/ медітераніе и все молдовіе кꙋ р
гсподинꙋ и влдце нашемꙋ: / А §5/ :— гспоге :— + благочтівои и бго

вечьной гнѥ высе земли угровлаской · и деспине · ктиторици
нашей иже въ македонїе · сщенїе и рукїе и векїе ѡбители
пречтї бци · неръкотворенїе · косиница глеми · тое велїе ѡбители
л.238б смені игуме и духовници старци стимонноци · иноци · мно въ
смерено меѳанїе · и поклоненїе · прїносимо гсподству ти вьку
пе же и габа наимо · и пречтую его мтрь · и вьсе стх · ѡ здравїе
и спенїе душевному и телеснѡх · и съ благодѣство · и смеренїе
гспоствати · купно и съ блгочтиви · гсрень и и боговдарова
нь челѡ · гства ти ѡ е вы днь тѣ веспомїнемо гсптвы
ты · како послахомо · ѡ стаго мстїра братїю нашу и
да поклонет е · ѡ вее на · и да бъзвесть · ѡ наше нуже гствы
кѡ и всеблгы бъ да умножи днй и лѣт · въ мнѡ смении · и
душевни · телеснїхь гства и купно съ гсрень и челѡ днь
на пе блгочтвїе · и хртолюбївїе гспоге · всеи земле угровлакой
деспїни · и титорїци нашеи :– / л 8б/ + блгородному и хртолю
бивому · гспону и велїкому жупану · иже въ македонїе
стина и велїка ѡбитель · пречтїе бци · неръкотворїмой · ко
сьница глемїе · тое игумень · худи · въ стинонокѡ · и
и вьсе ѡ хе братво · стимонноци · иноци · мнѡ въ смерено
меѳанїе · прїнашемо гствy ти · вькупе и габа мо
лимо и пречтую его · мтрь · и вее стыи яко да здравствуеть
гсподство ти · въ мнѡ смиренїе и спенїе душевнїи и теле
сни · съ вьсе възлюбленїи · гспотва ти · ѡ е вы днь
тѣ веспоменуемо · гспоне · какѡ послахмо · ѡ стаго
мстїра · братїю нашу · и · до ваше блгочтїе
яко да възвесте · ѡ нуж · стаго мстїра · и всее
наше уповалїе · и надежу прложихмо · на бъ и пакы
на гсподство ти · да исплънїши · всее прошенїе стаго
мстїра · и всеблгы бъ да умножи днй и лѣт въ мнѡ
смирени · гспоствовати днь на пе · гнъ и

великомꙋ жꙋпанꙋ и пітателю нашемꙋ:—

* * *

л.239а /Б§1/ прѣсловіе пітакїи се црꙋ Смедателнѣ. или продрь затѣлнѣ. прїношꙋ дрьжавномꙋ и стомꙋ црствїю ти. како мои сты. чловѣколюбьца ба. ѿ дшꙋ непрѣстанно млю да подасть дрьжавномꙋ и стомꙋ црствїю ти. здравїе дши здравїе тѣлꙋ. благодꙋшїе вьсѣчьское. животѡ дльгоденьствꙋ ѡбиленїи благь прїчестїе. побѣдꙋ на сьпостаты. и сь настоющимь црствомь и прносꙋщное црство:— тако пиши еліка хощеши. кончаєть. тако млебни дрьжавнаго ти црства смѣрено прїнесохѡ. на попісе же ѿ печати. крстн три. а ѿ дрꙋге странѣ млебни дрьжавнаго и стаго ти црства смѣренїи инокѡми грдьскаго тѡ ими иже ѡбитѣль имат:—/Б §2/ црци Смедателнѣ прїношꙋ. дрьжавномꙋ и стомꙋ црствꙋ твоѥ. владычице моа стаа. или црце моа стаа. чловѣколюбьца ба. ѿ дшꙋ непрѣстанно млю. тако да подасть дрьжавномꙋ и стомꙋ црствꙋ твоѥ. здравїе дши здравїе тѣлꙋ. благодшꙋне вьсѣчьско. животѡ дльгоденьствꙋ. благь ѡбителнїи хꙋчтїе. сь настоющимь црствомь. и прносꙋщноє:— єліка хощеши кончаєть. тако же и црꙋ више писанно. на попісе же ѿ печати крстн три. а дрꙋгꙋ странѣ тако же више писан:— /Б §3/ кь деспотꙋ гдѣ вьседрьжителю деспотѣ. здравїе дши здравїе тѣлꙋ побѣди на врагы. и вьсе єже благоє. вькꙋпѣ и спітѣльноє. млитсе податьсе. црствꙋ єже ѿ ба вьсещедрїи тѣлꙋ смѣренїе наше. кончаєть. бжїа благть бꙋди сьхраняющи црство ти неболѣзно. благодшно. здравьствоу многолѣтно. и више вьсакого злаго срѣтенїа:— кончаєть бжїа благть бꙋди сьхраняющи црство ти неболѣзнно благодꙋшно. здравьствоуе многолѣтно. и више вьсакого злаго срѣтенїа:— на попісѣ же ѿ печати вьсеблаго

наронітѡмꙋ деспотꙋ ние на дрꙋ же странѣ
смѣренїи ние /Б §4/ деспотіцѣ высеблгонарочітаа црцѣ
или деспотіцѣ · тѣ ꙗко же и деспотꙋ все и коньць:—
л. 239б /Б §5/ тоже и кесаріци · ꙗко же и деспотіци · /Б §6/ кь деспотꙋ сн҃ꙋ
цр҃а палеолога Прѣвьзлюбленніи гн҃е прѣвисокаго цр҃а
грьческаго высенарочіти деспоте тѣ ꙗко же вище дес
потꙋ · все · и ко ѿ печати прѣвьзлюбленомꙋ сн҃ꙋ · прѣві
сокаго цр҃а грьческаго всеблгонарочітомꙋ деспотꙋ :—
/Б §7/ зетꙋ црѣвꙋ прѣвьзлюбленніи зетꙋ прѣвисокаго цр҃а
грьческаго · ѿ стень ѥстъ гн҃е и сп҃е · смѣренїа нашего
юже ѿ бг҃а блгть и блгтню нить · наитсе подаат
исе · господствꙋ ти · ѿ бг҃а вьседрьжителя · смѣренїе
наше · ко бжїа блгть бꙋди сьхранѧющи · госпо
ство ти · вище всѧкого искꙋшенїа на попїсе же
ѿ печати · Прѣвьзлюбленномꙋ зетꙋ · прѣвисокаго
цр҃а грьческаго · ѿ стень ѥстъ господинꙋ и сп҃ꙋ смѣренїа
нашего ние на другоиже странѣ смѣренїи ние:—
/Б §8/ великомꙋ прїмікюрꙋ Прѣвьзлюбленнік · прѣвисо
каго цр҃а грьческаго · ѿ стень ѥстъ гн҃е и сп҃е смѣренїа
нашего · голѣмии прїмікюрѣ · все пїшїи ꙗко же
и зетꙋ црѣвꙋ · вишепїсанно и ко /Б §9/ голѣмомꙋ дестїкꙋ
все блгородніи · и всеславніи ѿ стень ѥстъ гн҃е и
сп҃е · смєренїа нашего · голѣмии дестїче дрꙋго
же ꙗко же вишепїсанно · зетꙋ црѣвꙋ · и ко на попї
се ѿ печати · подобно главѣ /Б §10/ дрꙋга гла кь црꙋ прѣві
сокомꙋ · и прѣвеликомꙋ · и самодрьжавномꙋ црꙋ
вьсѣ ѡбладающꙋ · стинь скѵптромь · прѣданїи
мь аггелскими рꙋками · ѿ рꙋки вседрьжителеве
вь рꙋки стаго ти црства · смѣренни азь · смѣренно
неѳанїе · стомꙋ ти црствꙋ · аще и недоитъ мн на

рещї се · рабь стїе Боїце · ѡбаче прьвое млю велїкаго црѣ ха · и всеѡбрадованную мтрь его · еже е похва и утврьженїе · и вѣнць стому тї цртву е иже мое смеренїе · раболѣпно прѣстоить · зщ л. 240 a и недѡстоїне млю се · ꙗко да покрїеть и утврьдить и сьхранїть · бголюбьзное ть цртво · и да ти даруеть мирьнь животь · и здравїе чтно · и да прїложїт ть лѣта животу · еще же да покорїть ты · все варварскїе езїки · и сьпостати под красные ноги стаго ты цртва · и блвнїе ѡца и сна и стго дха да е на цртвѣ ты · и на бгодарованн , чехь цртва ты · и на прѣстоюще · и служеще стому ти цртву :— та пиши елїка хощеш · на ко · ꙗко млбникь · стго и државнаго тїи · цртва сьвѣнь прїнесо · и на попись же ѡ печатье · крть трь · а ѡт друге стране млебник државнаго и стго цртва ты смеренїи иже /Б §11/ и се кь цру бговѣнчанному · и христолюбивому · и благочтиву вьликому цру · и бгодарованному влцѣ · и самодржавному · всею землю · иже влцѣ ѡбладающому · стим скуптром · прѣданїм аггкими руками · ѡт руки вседржителевы · вь руцѣ стго ти цртва · поклоннанїе прїносим раболѣпно · по должньству · аще и недостоїни есми · нь ѡбаче должное творїще · и вьздающе поклонанїе и мленїе · ми худыи млнни твое стое и бговѣнчанное цртво · еже прїзрѣти кь нам · и прїсвѣтїти и ущедрїти · наставлаемь ѡт вїшнаго цра нара недостойни · се вьспоминуемо · ѡнем же на слу :— когь и бь и спь нашь · іс хс да укрѣпїть и утврьдить вь лѣта многа и вь днїи многи стое твое и бговѣнчанное цртво · и да наставлаеть те · еже творїти

вьсѧ оугодна емоу вь благы дѣлѣ· вьсе днїи живот а твоего цр҇тва – /Б §12/ ѿ сего изведы и власьтелїноу /Б §13/ кь црю прѣвисокомоу· и самодрьжавномоу· и благочьстивомоу и хрстолюбивомоу· моемоу господевѣ цроу· молю га моего гу хд· и прчтоую его мтрь· ѩко да сѧ л. 240б хранѣеть стое ти цртво ѿвсоудоу невредимо аз же есмь какое изволїль бь· вьспомѣноую стомоу ты цртвоу· ѿ некоеи пристчи· ког гь ic хс· ходатаїствомь· прчтоую бцоу· да сьхранѣеть стое ти цртво· и да тїи дароуеть нбное цртво· сь вьсеми своими оугодникы мтвами вьсѣх стыих дни /Б §14/ кь црю или кь кнезоу· благочтивомоу и хртолюбивомоу самодрьжавномоу и прѣвисокомоу· благовѣрномоу господиноу ми стомоу црю· или кнѣзоу иже· молебникь бжїи· и стаго ты цртва· кнезоу молебникь бжїи и стаго ты гспотва· посланїи вь иноцѣх иже невѣдїе цртвоу ты· аще и многыми грѣхы ѡбложенїи есми· молю га ба и тоу прчтоую мтрь· ѿ многолѣтїи· и животѣ и здравїи· стаго ты цртва· кнѣзоу великаго ты господства о семь вьспоминаемь цртвоу ты или господствоу ты· ког вьсеблагы бь· вь благы да оумножи лѣта лѣтом стомоу ти цртвоу· илї паки вѣкомоу ты гспоствоу:– /Б §15/ властелїноу благородномоу и бгомпочьтенномоу· и бгѡвьзлюбленномоу· и оукрашенномоу· вь добрѣх делѣх хртїанствы ѿньсоуда иже· молебникь бжїи· и господствы ти невѣдїе· молю иже вь троици славимаго ба и тоу вьсенепорочноую, мтрь· ѩко да прѣбываеть гспотво ты вь мтвы ба· и гсподи цра· илї к

нѣѕа· тако и съ съжителницею господство ти и же о се въспоминаемъ господству ти ко вьсеблагы бъ· да умножи лѣта лѣтом господство ти дни /Б § 16/ се властело /Б §17/ калугеру иже въ отце и чти и благты стаго духа живущому· вьсесщ еннѣишому· и достопочьтеномоу· и прѣукра

л. 241а шеному· въ иноцѣх прѣподобнѣишому· старцу и гну· ку отьсици грѣшнии отьсица· смерено невѣдние· чьтному ти· образу· и твоеи свѣтло сти· здаще и много· недостоиньство· и омраченою лѣностию· съдрьжими есмь· дрьзаю и молю вьсе щедраго и благаго· и прѣчтую его мтрь· о еже цѣлу бысти и здраву испльнь дни благы твоему прѣпобию:- /Б §18/ сеу патриарху или митрополиту многу и велики· архиереоу славы цру же и кнѧзе· и вьсемь людемь· похвала и величие· намь грѣшним заступникь и покровитель и помощьникь· яко сии пастирь истиннии· стаду хву· бгом поставлень сицѣ вьселеньскы лики и недостоинии· молимь приступа юще· кь величеи твоеи свѣтлости· недугу бо некою имуще· немощьи намь и о души и о тѣлѣ яко же обнищаи просвещенному ти разуму стаго духу· и благои твоеи с вѣсти· на памѧть възлагаемь иже е се ко благы иже бъ· да споботь на грѣшни· и недостоини стѣ ради и велики и бжтвни матвы твои· получити проще ние грѣховъ· въ дни страшнаго суда:- /Б §19/ томуже Прѣосвщенномоу· архиепископу· бгосщнаго гра име и вьсему езыку· его же патриарху· млебникь гна на кнѧзы и нашему гну· пастиру же и наставнику· хо имѣти ти людемь· смении и недостоинии· млебникь стаго ти вл(а)д(и)чьства· невѣдние стому ти вл(а)д(и)честву до лица

землѧ ннѭ чл҃вколюбца б҃а· ва худѣ моѣ млтвѫ· ѣко
да здравствуеть· стое твое вл҃чство· ѿ съпротивнй
врѣмень· прѣбываю же и азь· за млтвь стѣ стаго тїи
вл҃чствы· тѣлѡ немощень· и дшею раслабень ко
гь же прѣблгы· за млтвь стаго твое вл҃чствы· да не
лишит не застѫпатниа стое днне·:— /Б §20/ кь патрїарху
антїѡхїскѡму снцѣ пиши· высестѣ влдко мой
л. 241б блгвиньши почьтенейше· патрїарше бжїаго грда
рѣкше вѧлїкїе антїѡхїе· и ѥзарше высего въстока
высеблгаго бга непрѣстанно ѿ дшу ннѭ· да и по высе
сщенноемь еѭ тѣлесн здравьствуеть · вѧлїкаа твое
стынѧ понеже се ѥ вь ползу по неѭ хонменїтые
лѭдемь· ѥѭ же стынѧ· и бгоумилнїини· млтвами
здравьствую тѣлѡ и самь ко высестїе млтвы
вѧлїкїе стыню твоеѭ· да буть ми съхраненїе житї
ю· высе высакѡу на попись ѿ печатье высестому
влцѣ· блгвиньшѡу· почьтенейшому· бжїа
го грда вѧлїкїе антїѡхїе на другой же странѣ
смерѣнїи нме /Б §21/ кь алеѯандрьскому ѣко же пїсан
но гла тѣмопрїрьцые папа алеѯандрьскые· ливиск
и· пендапол'скыи· ефиоп'скыи· и судїа выселенѣ
скые· ко ѣко е вышепїсанно· высе /Б §22/ кь їерлмскому
гла ѣко же выше высе· тѣмопрнрцы патрїарше
їерлмомь стаго сїѡна· галїлею· ѿбоѡнь поль
їѡрдана /Б §23/ костантїна грда· выселеньскый патрїар
ше /Б §24/ архїепкопу рьцн· блженьншые архїепкпе
высеѭ блъгарїю· ѿ стнь дша· чтнїи и любовнїи
мой влдко· ко стїе млтвы блжнства твоего
да буть ми съхранїенїе житїю высем· на попись
же ѣко же гла /Б §25/ митрополїту· высесщеннїи митрпо

літѣ· прчтніи ѿ стень лст слки и любовніи
мои ѡче· иак вако· /Б §26/ кь єпкопꙋ же сіце пішє·
сщеннѣишж· и бголюбьзненши єпкпе гра ннѣ
ѿ стень лст любовніи· брате· и сслꙋжбнїче· сме
ніа ншего· ко бхіа блгть бꙋди сьхраниающи сме
ніе твое· вьише вьсакого зла· /Б §27/ протопопе чтнти
шы· и блголюбьзненшїи· ко вьсеблги бь бꙋди сь
хранде· стыню тж· вь здрави и благодшии— /Б §28/ тєрїик
онꙋ єпкопꙋ
л. 242а Бголюбьзнѣншьи· єкпе тєрїссꙋ стїе горы· бх
тьнѣишеі· свѣтїло цркьное· нїщимь прїстанїще
спное· мнѣ же стьі мои ѡче гнѣ же и благодѣтелю
мю вьседрьжителна бга ико да зрьвствоуеть· и
вьсесщенныа стни влїкїе ты стыне· вь мнѡ
дшꙋ полꙋ· кротѡстїю бо срца твоего· и незлобїень
слвѣще чловколюбца бга· давша ннь таковы па
стыра и ꙋчїтела и архїерея· азь убо ѿ нелї же спо
бих се видети стнꙋ твою— ко стые же мтвы
твое· да бꙋдꙋт ми покровь· и застꙋпнте все дни
живота моего:— /Б §29/ тєще пафїархꙋ костантїна гра
ѿ бхтьна· и сщенна главо ѿ снца свѣ
тлое· лꙋно свѣтозарна· ѕвѣзо свѣтла· и
свѣтоносна· свѣло неꙋсыпное· и свирлїи дхо
вна· сщении хвех ꙋчении· и равноапльне вако
мои стьі· архїепкопе· костантина гра нова
го рїмна вьселенскы патрїаршє· да те наставї
ть бь· ико да мало утешы на· своимь бгодарова
нни· поꙋчениемь· и еже наꙋчїте вьсеблгы· и члвко
любыви бь· богосьхраненꙋю· и стꙋю дшꙋ твою
вь ме ꙋбогаго и смереннаго· раба твоего ко

неωаніе ıако рабь творѹ:— /Б §30/ кь протѹ стїє горы высепрѣпобнеишаго протѣ. иже вь стѣи горѣ аѳѡнстѣи, чтнаго ѡбителн. ѿ стѣмь дхѣ чтніи и любовніи ѿце. и брать смеренїа нашего. молю се бѹ. ıако да и тѣлесно, зравьствѹеть стыня твоя. его же матїю и твоими матвами зравьствѹю тело и самь ко всеблгы гь бѹди сьхраные стиню твою. вь зравн и благодшьи и листое стыи матьми на поиисѣ же ѿ печати высепрѣпобнеишѡѹ. протѹ. иже вь стѣи горѣ

л. 242б чтны ѡбытелн. ѿ стѣмь дсѣ чтноиѹ. и любовноиѹ ѿцѹ и братоѹ смеренїа нашего на дрѹгої же стране. Смерени митрополить. гра то. /Б §31/ лаврыкомѹ игѹмнѹ прѣпобнѣишомѹ игѹмнѹ. чтніе и сщенніе велїкїе лаври. ѿ стемь дсѣ чтнїи и любовнїи брать. смерѣнїа нашего. молю се бѹ. да и тѣлесное зравьствоуеть стиня ты. его же матїю и самь зравьсвѹю тѣломь ко ıако кь протѹ. выше пїсанно на попїсѣ же ѿ печати прѣпобнѣишомѹ игѹменѹ. чтніе и сщенніе велїкїе лаври. ѿ стемь дсѣ. чтномѹ и любовномѹ братѹ смеренїа нашего на дрѹгои же странѣ Смеренїи мніе

/Б §32/ кь ватопедьскомѹ игѹменѹ. и кь хиландарскомѹ, игѹменѹ снцѣ чтнѣиши игѹмене чтніе црквѣ. ѡбителїи ватопеда, хиландарѹ цри чтніе и цркіе ѡбителїи, хиландара. ѿ стѣмь дсѣ сладкы и любовнїи брать, смеренїа нашего. нли ѿце сты мои гне молю се бѹ, да и тѣлесно зравьствѹеть стыни ты, его же матїю. и самь зравьствѹю тѣло — ко вышепїсанно кь протѹ на по

пїсь же ѿ печати чтнѣишомꙋ игꙋменꙋ · чтнїе
црькве · ѡбитѣли ватопеда · или чтнїе и цркїе црк
вѣ ѡбители хїландара ѿ стѣнь ѧсѣ слнчаише
нꙋ и любовномꙋ братꙋ смѣрнїа нашего · или гнꙋ и
ѡцꙋ смѣрнїа нашего на дрꙋгоі же странѣ смѣрнїи
име /Б §33/ такоже пиши кь иверскомꙋ · и всѣ инїимь
/Б §34/ мнихѡ чтнѡмꙋ вь иноцѣх , и прѣпобномꙋ вь прѣ
побни · и стыи дхомь моемꙋ ѡцꙋ и гнꙋ · и прочаа:—
ко или ѿ мнѣ ѡче стыи ако да нѣ спобить бѣ
ра стыи ти мтвь · еже выдѣти и хлоучїти › вѣ
чни блгь еже дарови бѣ своимь хгоднїкѡ · мтвыи
л. 243а всѣх стых амин:— /Б §35/ дховномꙋ чедꙋ прѣвьзлюбле
номꙋ · и всесрдчномꙋ › снꙋ дховномꙋ · смѣренїа на
шего · блгородїе твое прїмахѣ · кь моеи нищетѣ · и пока
за ми свое недостат'кы · и знаешь добрѣ ако не хотѣ
тѣ прїети , ти же не ѡставї нѣ нь покаиаи вьа
ни › толико еже выше мое мѣрїи · видевь азь твое
покаанїе и сльзы , и вьздыханїа , прѣнех тѣ · ако да
прочее › исправишы житїе свое , и ѡбрѣщеши покои
сь прочїими · мнѣ же чюю , безчиновнїа некаа · коа
не сꙋ бꙋ оугоднаа · ни члкѡ любимаа · прѣстанїи
ꙋбо ѿ таковых · дѣль аще ли и този и тозы ко гь же да
прости ты миножество , и исправїть грѧдꙋщаа
покровѡ прчтꙋю бцꙋ · и всѣх стых амнь:— /Б §36/ кь дрꙋгꙋ
любимꙋ дрꙋгоу вѣр'нꙋ , ибравностоателно ѿ
сꙋщых ни что › ако же ревнсѡкыи бнь грїгорїе · иже
вь бгословїи ѡглашенїи · дроугь вѣр'нь крепко ꙋтвр
женїе › и покровь тврьденшии · и блгохраненъ ран
дрꙋгь вѣр'нь велїко ꙋтѣшенїе · сего ра азь ꙋповаю
ѿ блгопобнѣи любвѣ · ако же вѣсть хс бь нашь · пи

шꙋ къ твоєи висотѣ· ꙗже братскаꙗ и своиствьнаꙗ ѡт вьсеблгороднеишеє гне и вьсесрьдьнїи брате гви ню се· еже ѡбрѣтсты писанїю ми· любовь твою вь бго сиꙗнѣ радостьѣ· и азь ꙋбо живꙋ· длъготрьпещꙋ бꙋ· тем же млю· да ꙋписꙋеши намь ѡ своемь здравїи и весель бꙋды:— Б §57/ Само бра зоветь пискы бра ѿце и мтрїю:— Вьжелѣнныи и равнодшнїи и вьсесрьднїи гнѣ и братѣ· ꙋповаю вь хсе еже ѡбрѣтсты тѣ· писанїю ми здравьствꙋюща· по вьсемꙋ ѕѣлѡ добрѣ· тебѣ иже ѿ срдца ми вьзлюбленнаго дше, живꙋ и азь рады бжїа длъготрьпенїа· и блгоꙋстроенїе любве твоего братства· нн ѿ врѣ· изнꙋрївше не вьзмогѡмь л. 243б навыкнꙋты ѡ животѣ и здравїи твоемь· писанїемь илї порꙋченїємь, и имами сїє вь негодованїє велїко· нн же ѡбрѣтше· некоего ѿ тꙋ прїшеша пїсанїе прїехѡм· и ꙋвѣдѣхѡм, ѡ вас ка есть· и ѡбло бызахѡм· писанїє твое ꙗко самого тебѣ не пщꙋюще· зретьи, а азь же пїсанїемь моимь· и иже съ мною покланꙗю се тебѣ же и твоим вьсем кѡ и вьсеблгы бь да сьтворїть вьс многолѣтны:—

Б §58/ ѿ писанїе матнвно сь любовїю Вьсеблгороде ишеє· гнѣ мои и вьсесрьднїи брате· еще нн живодавьца млю га Іс Хса Ба нашего· ꙗко да ѡбрѣщеть· непотрѣбное мое писанїе, твою блгороднеишꙋю, вьсосѣсть здравьствꙋющꙋ· здравьствꙋю и азь· длъготрьпенїемь бжїемь· и благою помощїю твоею бгосьхраненꙋю висотеы· а ѿ нїх же мнх· писанїемь ꙗвїль еси· прочта разꙋмнѣ· и ѿ семь да не попечешеи се· испльнꙗю бо ты повѣлѣнное наскорѣ· млю же се твоемꙋ блго

разꙋмїю· ꙗвїти ми пїсанїемь· ѿ своемь здравїи ꙗко и сїе имѣе ѕѣло жалїтелнѣ· ѿ нꙋжде и хс҃ да сътворит твою бл҃городнꙋю висость мнѡгалѣтнꙋ:—

/Б §59/ тонꙋжде мнѣ ѿнꙋд распалї се желанїе ѿ сладчаишие· и любьзнїи братѣ· иже аще бы вьзмохно· никако же ѿ тебѣ› ни понѣ сьн ча единь· оузлучїтї се· нь ꙗко же елень› ѕелнѣ ишее· палїмꙋ жежею кь источнїком· текꙋщие воднїи и тамо пламень, жежние оугасити, сице и азь кь твоеи любви имѣю· иже прїтекше, и твоею любве словеси прохладїтї се· и насладити се· и нѣстꙋ· надалече сꙋщꙋ, глю кто дасть ми крїлѣ· ꙗко голꙋбие, и полѣщꙋ и почїю, вїдѣвь мнѣ жела
л. 244а емаго· и ѿ семь мню се· любви твоеи, ѿ своем оупїсовати намь здравїи· донде же дасть бг҃ь и вим се и кждо кого хо любвѣ насити м се, здравьствоуи же ми ѿ гн любовьнї мои гнѣ:—

шꙋ къ твоеи висѡтѣ · ꙗже братьскаꙗ и своиствнаꙗ
ѿ всеблгороднѣишїе гне и всесрдчнїи братѣ гви
ню се · еже ѡбрѣтсты писанїю ми · любовь твою
вь блго сии҆нѣ радостїи · и азь ꙋбо живꙋ · длъготръпещꙋ
бꙋ · тѣм же млю · да ꙋписꙋеши намь ѡ своемь здравїи
и вѣль бꙋди:— Б §37/ Само без зоветь пискы брдь ѡцѣ и
мтрїю:— Вьжелѣннїи и равнодшнїи и всесрдчнїи
гнѣ и братѣ · ꙋповаю вь хⷭ҇а еже ѡбрѣтсты тѣ · пи
санїю ми здравьствꙋюща · по всемꙋ ѕѣлѡ добрѣ ·
тебѣ иже ѿ срдци ми възлюбленнаго дше · живꙋ
и азь рдѣи бжїа длъготрьпенїа · и блгоꙋтробнїе любвѣ
твоего братьа · мнѡ врѣ · изнꙋрївше не възмогѡхь
л. 243б наинкнꙋты ѡ животѣ и здравїи твоемь · писанїе
емь нлї порꙋченїемь, и имаии сїе вь негодованїе
велїко · нн же ѡбрѣтше · некоего ѿ тꙋ прїшеша
пїсанїе прїехѡм · и ꙋвѣдѣхѡм, ѡ вс ка естѣ · и ѡбло
бьзахѡм · писанїе твое ꙗко самого тебѣ не пищꙋ
юще · зрѣты, а ѕл же пїсанїемь моимь · и иже сь
мною покаанѣю се тебѣ же и твоим всем кѡ
и всеблгы бь да сътворїть все многолѣтни:—
Б §38/ ѿ писанїе матиемо сь любовїю всеблгороде
ншїе · гнѣ мои и всесрдчнїи братѣ · еще нн
живодавьца млю га іс хⷭ҇а ба нашего · ꙗко да
ѡбрѣщеть · непотрѣбное мое писанїе, твою бл
городнѣишꙋю, высѡсть здравьствꙋющꙋ · здра
вьствꙋю и азь · длъготръпенїемь бжїемь · и благо
ю помощїю твоею бгосъхраненꙋю висѡты ·
а ѿ нїн же мни · писанїемь ꙗвїль еси · прочитах
разꙋмнѣ · и ѿ семь да не попечеши се · исплънꙗю бо
ты повѣлѣнное наскорѣ · млю же се твоемꙋ благо

разꙋмїю · ꙗвїтї мн пїсанїемь · ѿ своемь здравїи
ꙗко и сїе имѣе ѕѣло жалїтелнѣ · ѿ нꙋжде и хс
да сьтворить твою богородную висость милостивꙋ:—
/Б §39/ тонꙋжде мнѣ ѿ нꙋд распалї се желанїе ѿ слад
чаишые · и любьвнїи братѣ · иже аще бы вьзмох
но · никако же ѿ тебѣ › ни понѣ сьи часа едїнь · раз
лꙋчїтї се · нь ꙗко же еленꙋ › ѕѣлнѣишее · палїмꙋ
же жедею кь истонникомь · текꙋщые водными
и тамо пламенъ, жежнаа ꙋгаситы, сицѣ и азь
кь твоеи любви имѣю · иже прїтѣщые, и твоею
любвїе словѣси прохладїтї се · и насладити се · и
истꙋ · надалече сꙋщꙋ, глю кто дасть мн крїлѣ · ꙗк
о голꙋбые, и полѣщꙋ и почїю, вїдѣвь мнѣ жела
л. 244а емаго · и ѿ семь млю се · любви твоеи, ѿ своемь ꙋпїсо
выты намь здравїи · донꙿдеже дасть бь и вни се и кождо кого
хощ любвѣ насити се, здравьствꙋи же ми ѿ гн любо
вїї мои гнѣ .:—

Ivan Biliarski

DEUX MANUELS DE PITTAKIA DU BAS MOYEN AGE

Cette étude présente les textes intégraux de deux manuels épistolaires médiévaux jusqu'à présent non publiés et presque inconnus. Ces textes originaux sont accompagnés d'un exposé sur la place de ce genre dans la littérature des peuples orthodoxes, d'une présentation de l'état actuel des recherches sur ce type d'oeuvres et d'une description du code manuscrit des Archives de l'Académie des sciences de Bulgarie où ces sources ont été découvertes. Ce travail propose aussi un commentaire sur les questions les plus importantes: datation, structure du texte, localisation du lieu de rédaction, origine de la variante slavonne ainsi que le problème de son archétype rômaïque. Les sources sont suivies de commentaires spéciaux sur chaque formule épistolaire.

L'étude de ces deux manuscrits permet de conclure que le texte du f. 238r—238v est une oeuvre très personnelle, plus récente, n'ayant pas été rédigée au même endroit que le second. La différence réside dans son contenu même (il s'agit de lettres du monastère de Kosinitsa, destinées à la Valachie et à la Moldavie) mais aussi dans sa structure qui est absolument parfaite, avec sa propre hiérarchie de préséance. C'est toutefois le second manuscrit, le plus ancien des deux, qui fait ici l'objet d'une attention plus particulière. Son texte présente, de toute évidence, un caractère compilatif et peut être, dans le cadre de cette étude, fragmenté en plusieurs parties indépendantes. La première, allant jusqu'à la ligne 74, contient des formulaires épistolaires, sans doute traduits du grec, rédigés par un métropolite et destinés à des dignitaires laïques (tsar, tsarine, despote, etc.). La seconde partie, allant de la ligne 74 à 154, ne semble pas présenter une véritable unité. Elle est ici présentée comme une entité à part entière, non pas en raison d'une quelconque logique ou d'un classement particulier, mais en se fondant sur son origine. Il s'agit en effet, selon l'auteur de ce travail, d'une partie originale serbe, construite à l'aide de pittakia entièrement différentes, postérieurement rajoutées à la traduction du prototype rômaïque. Les éléments révélant l'origine serbe de cette partie peuvent être trouvées dans le texte même: on y relève, en effet, des dignités n'ayant rien à voir avec les listes de préséance de l'Empire (»vlastel«, »vlastelin«). Il convient surtout ici d'attirer l'attention sur un formulaire d'un message adressé »au tsar ou au prince« кь цр҃ѹ или кь кнєзѹ lignes 99—112). Celui-ci amène à la conclusion qu'il s'agit d'un prince-souverain — titre qui, dans les Balkans, au Bas Moyen Age, n'existait qu'en Serbie. La troisième partie, allant de la ligne 154 à 250, contient, elle aussi, des formulaires des pittakia traduits du grec, mais cette fois-ci destinés à des prélats ecclésiastiques. On peut dire que cette partie présente une origine commune avec la première, tout en offrant deux textes rajoutés ultérieurement, et probablement dus à l'auteur de la compilation — le formulaire d'une lettre adressée à l'évêque d'Hiérissos (lignes 186—198) et celui d'une lettre adressée au Patriarche Oecuménique (lignes 198—209). Enfin, la dernière partie, allant jusqu'à la fin de l'ouvrage, contient des formulaires épistolaires classés selon les thèmes des lettres, sans tenir compte de leurs destinataires, ou bien en vue de regrouper les destinataires en fonction de leur relations parentales ou personnelles (fils spirituel, frère, ami) et non de leurs positions dans la hiérarchie·

Les lieux de rédaction de ces deux manuels des pittakia sont très difficiles à déterminer et les seuls indices dont nous disposions doivent être recherchés dans leurs textes mêmes. En ce qui concerne le premier ouvrage, les difficultés ne sont pas trop grandes et il est possible d'affirmer qu'il a été rédigé au monastère de Kosinitsa, non loin de la ville de Drama. La localisation du lieu de rédaction du second manuel épistolaire pose beaucoup plus de problèmes. Il faut avant tout souligner que le but de ce travail n'a pas été de déterminer le lieu où a été composé l'archétype grec. En l'occurrence, il s'agit probablement d'une ville cathédrale de quelque métropolite impossible à localiser en raison du caractère très confus de la compilation. En ce qui concerne la variante serbe, l'auteur de cette étude avance l'hypothèse d'une rédaction à l'Athos. Les arguments en faveur de cette hypothèse résident dans la mention de l'évêque d'Hiérissos dans le texte ainsi que dans la place spéciale occupée ici par les monastères athonites. L'établissement ayant accueilli l'auteur de ce manuel pourrait être Chilandar ou Vatopédi.

Le problème le plus important est la dation des deux manuels. Malheureusement, les renseignements sont très succincts en raison du caractère peu concret des formulaires des lettres. Ceux-ci permettent malgrè tout de parvenir à certaines conclusions. Le manuel épistolaire du f. 238r—238v reflète les relations entre le monastère de Kosinitsa en Macédoine et les hospodars-voïévodes de Valachie et Moldavie au XVIe ou au début du XVIIe siècle. Ces conclusions reposent avant tout sur l'étude codicologique et paléographique du code N 31 des Archives de l'Académie des sciences de Bulgarie dans lequel se trouve cette copie. La datation du manuel des pittakia serbes pose beaucoup plus de difficultés. Celles-ci sont accrues par l'absence d'évocations concrètes interdisant toute conclusion véritablement fondée. Malgré tout, la mention de nombreuses dignités antérieures à la conquête ottomane ainsi que la désignation formelle du »tsar Paléologue« semble imposer comme terminus ante quem environ le milieu du XVe siècle. D'autre part, compte tenu de l'hypothèse, avancée ci-dessus, proposant l'Athos comme lieu de rédaction, la limite antérieure doit être recherchée à l'époque de la pénétration de l'Etat serbe en Macédoine orientale, c.-à-d. l'époque de l'empereur Stefan Dušan. On peut dans ce cas s'appuyer sur la mention de l'évêque d'Hiérissos. Si l'on remarque que la dignité ecclésiastique du métropolite Jacques, titulaire de cette chaire jusqu'en 1366, ne coïncide pas avec celle apparaissant dans le texte du manuel, il est possible de prendre cette date de 1336 en tant que terminus post quem. On parvient donc à une estimation évoluant entre 1366 et le milieu du siècle suivant. Cette étude propose même une seconde évaluation plus serrée, ne pouvant toutefois être parfaitement prouvée et restant sujette à critiques. En l'occurrence, la mention, déjà signalée, d'un souverain portant le titre de prince (kniaz) est un élément associant à une période limitée de la Serbie médiévale. Les monarques de ce pays ont, en effet, porté ce titre depuis la bataille de la Maritsa et la mort de l'empereur Uroš (1371) jusqu'en 1405, lorsque Stefan Lazarević a reçu la dignité de despote, tandis que celle de prince disparaissait de sa titulature. Si on accepte cette remarque, il semble donc possible de situer la rédaction de ce manuel épistolaire sous le règne du prince Lazar ou celui de son fils.

Par conséquent, ce manuel de pittakia peut être défini comme une compilation serbe contenant des éléments originaux dont le texte est basé sur des

archétypes grecs traduits. Cette variante slave aurait été rédigée à l'Athos dans les dernières décennies du XIVe ou au début du XVe siècle. Ces conclusions permettent de dire quelques mots sur l'archétype grec du texte slave, ci-dessus publié. Tout d'abord, il s'agit d'un manuel des pittakia d'un métropolite, cette assertion étant attestée par plusieurs citations relevées dans la première et dans la troisième partie de cette ouvrage. Il convient, bien sûr, de noter que la traduction du grec n'a pas été incluse sans modifications dans la variante slavonne. Elle a, au contraire, subi d'importantes transformations. On peut même dire que l'on ne dispose d'aucun texte grec similaire. Outre ce prototype rômaïque, l'auteur de la compilation a aussi utilisé des éléments slaves qu'il a empruntés à des lettres réelles et non à quelque manuel épistolaire slavon plus ancien. Toutes ces pièces constituent ensemble une oeuvre littéraire qui appartient au patrimoine des peuples slaves orthodoxes des Balkans.

Cette étude propose aussi des commentaires spéciaux sur chaque formulaire épistolaire pris séparément. Ceux-ci sont scindés en divers paragraphes, selon les dignitaires. L'auteur essaie de mettre en évidence la structure de chacun d'entre eux en s'efforçant de la dresser lors de l'étude de chaque formulaire épistolaire. Chaque paragraphe commence donc par *une détermination du destinataire*, suivie de courtes notes sur son titre. Après cela vient *une précision de la dignité de l'expéditeur* selon le contenu du texte, les épithètes utilisées et les formules d'appellation. L'élément suivant est *l'éloge du destinataire* qui est une partie essentielle de la lettre médiévale. On souligne ici tout spécialement l'importance des épithètes utilisées. Ceux-ci avaient au Moyen Age in caractère normatif et peuvent nous aider à établir les relations idéologiques entre les correspondants. On prête aussi une attention particulière à *la formule d'appellation* qui est normative, elle aussi, et qui reflète la place de chaque dignitaire dans la hiérarchie. A la fin, de même dans que la lettre, sont commentées »*les prières ou les voeux pour la santé*«. Il faut souligner que leurs formules sont très différentes et reflètent l'égalité ou l'inégalité de statut entre les correspondants.

Finalement, il convient de souligner que lors de la préparation des commentaires on a fait appel pour les comparaisons et les analogies à toutes les sources existantes — manuels de pittakia rômaïques (et surtout l'Ehtésis néa), manuels épistolaires slavons publiés ou non publiés, lettres grecques et slaves qui nous sont parvenues, ainsi que d'autres sources. Les conclusions exposées dans ce travail révèlent une identité entre les archétypes rômaïques et les textes médiévaux des pays slaves orthodoxes. Il s'agit là d'une tradition pouvant être suivie durant toute la vie intellectuelle au Moyen Age. Malgré tout, on doit insister sur le fait qu'en ce qui concerne le second ouvrage, on est en présence d'une oeuvre originale, le plus ancien manuel de pittakia slave nous étant parvenu, susceptible par son contenu d'enrichir nos connaissances sur la littérature des peuples slaves orthodoxes des Balkans pendant la Basse époque.